

Національна юридична академія України
імені Ярослава Мудрого

**ПРАВОСВІДОМІСТЬ І ПРАВОВА КУЛЬТУРА
ЯК БАЗОВІ ЧИННИКИ ДЕРЖАВОТВОРЧОГО
ПРОЦЕСУ В УКРАЇНІ**

Монографія

Харків
«Право»
2009

ББК 66.0
П 50

За планом науково-дослідних робіт Міністерства освіти і науки України
2007–2008 рр.

Рекомендовано вченою радою Національної юридичної академії України
імені Ярослава Мудрого (протокол № 6 від 19 червня 2009 р.)

Рецензенти:

В. П. Колісник — доктор юридичних наук, професор, професор кафедри конституційного права України Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого;

М. В. Цвік — доктор юридичних наук, професор, академік АПРН України, професор кафедри теорії держави та права Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого;

О. К. Чаплигін — доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії і політології Харківського національного автомобільно-дорожнього університету

Колектив авторів:

Л. М. Герасіна, доктор соціологічних наук, професор; **О. Г. Данильян**, доктор філософських наук, професор; **О. П. Дзьобань**, доктор філософських наук, професор; **Ю. Ю. Калиновський**, кандидат політичних наук, доцент; **Г. П. Клімова**, доктор філософських наук, професор; **С. І. Максимов**, доктор юридичних наук, професор; **Н. П. Осипова**, доктор філософських наук, професор; **М. І. Панов**, доктор юридичних наук, професор, академік Академії правових наук України (науковий керівник теми); **О. В. Петришин**, доктор юридичних наук, професор, академік Академії правових наук України; **В. Я. Тацій**, доктор юридичних наук, професор, академік Академії правових наук України; **М. П. Требін**, доктор філософських наук, професор

П 50 **Правосвідомість і правова культура як базові чинники державо-творчого процесу в Україні** : монографія / Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань та ін. — Х. : Право, 2009. — 352 с.

ISBN 978-966-458-150-6

Монографія присвячена дослідженню фундаментальних засад правосвідомості і правової культури, визначенню методологічних підходів і понятійних конструктів; з'ясуванню правосвідомості і правової культури як базових чинників державотворчого процесу в Україні. Особливістю монографії є те, що її автори розглядають правосвідомість і правову культуру в політологічному, державознавчому, філософсько-правовому та соціологічному аспектах.

Видання буде цікавим студентам, аспірантам, викладачам вищих юридичних навчальних закладів, працівникам органів державного управління та місцевого самоврядування.

ББК 66.0

ISBN 978-966-458-150-6

© Герасіна Л. М., Данильян О. Г.,
Дзьобань О. П. та ін., 2009.
© «Право», 2009

ЗМІСТ

Передмова (Тацій В. Я.)	5
--------------------------------------	---

Розділ 1. Теоретико-методологічні засади дослідження правосвідомості та правової культури

1.1. Правосвідомість і правова культура як об'єкти філософсько-правового дискурсу (концептуальний вимір) (Калиновський Ю. Ю.)	10
1.2. Типології правосвідомості та правової культури: сутнісний і компаративний аналіз (Калиновський Ю. Ю.)	30
1.3. Методологічні основи формування правосвідомості та правової культури в процесі соціалізації особистості (Дзьобань О. П.)	47
1.4. Правова поведінка і правосвідомість: проблеми співвідношення та взаємозв'язку (Панов М. І., Герасіна Л. М.)	67

Розділ 2. Етноментальне та аксіологічне підґрунтя правосвідомості та правової культури українського соціуму

2.1. Вплив традицій на правосвідомість і правову культуру українства (Дзьобань О. П.)	83
2.2. Ментальне тло правосвідомості та правової культури сучасного українського суспільства (Осипова Н. П.)	103
2.3. Ціннісні аспекти правосвідомості та правової культури українського суспільства (Осипова Н. П.)	125
2.4. Свобода, рівність, справедливість, закон як цінності правосвідомості і правової культури українських громадян (Клімова Г. П.)	148

Розділ 3. Правосвідомість і правова культура в умовах тоталітарних і трансформаційних суспільств та їх деформації

3.1. Тоталітарна правосвідомість і правова культура та їх характерні ознаки (Данильян О. Г.)	170
3.2. Особливості правосвідомості та правової культури у транзитивних умовах (Данильян О. Г.)	186
3.3. Деформації правосвідомості та правової культури сучасного українського суспільства (Герасіна Л. М., Панов М. І., Требін М. П.)	212

Розділ 4. Правосвідомість і правова культура як передумови розбудови правової держави в Україні

4.1. Правовий ідеал та правова дійсність: проблема співвідношення у свідомості та практиці (<i>Максимов С. І.</i>)	244
4.2. Принципи правової держави та їх реалізація в інституційному та духовному вимірах державотворення в Україні (<i>Максимов С. І.</i>)	266
4.3. Демократична правосвідомість: ознаки, передумови становлення й тенденції втілення в українському соціумі (<i>Данильян О. Г., Петришин О. В.</i>)	287
4.4. Основні шляхи формування правосвідомості і правової культури українських громадян в умовах розбудови правової держави (<i>Клімова Г. П.</i>)	307
Правосвідомість і правова культура людини та правова держава: проблеми взаємовідносин та взаємодії (замість післямови) (<i>Тацій В. Я.</i>)	325
Список літератури	336

Передмова

Як свідчить світовий досвід, набуття суверенної державності та формування нової правової системи ніколи не відбувалося легко і гладко. Україна, як і кожна країна, діставши незалежність, шукає свій оптимальний правовий шлях розвитку й створює свою правову модель відбудови нового суспільства, яка визначається системою цінностей та цільовою орієнтацією, національними традиціями та історичними умовами, соціально-економічним та політичним середовищем, сталим укладом життя та світоглядом людей, включаючи релігійні погляди, психологію та норми поведінки.

Розбудова української незалежної держави стала справою багатьох поколінь українців, які працювали заради відродження Батьківщини. Цей складний процес був і залишається обумовленим багатьма факторами соціально-економічного, політико-правового та духовного характеру. Набуття суверенної державності та формування нової економічної й політико-правової системи поставило перед народом України нові складні завдання, вирішення яких безпосередньо залежить від рівня розвитку суспільної правосвідомості та правової культури суспільства.

Україна, здобувши незалежність, здійснює пошук свого оптимального політико-правового шляху розвитку й створює свою соціально-політичну модель розбудови нового суспільства, яка визначається системою цінностей, цільовою орієнтацією, національними традиціями та історичними умовами, соціально-економічним та політичним середовищем, сталим укладом життя та світоглядом людей, включаючи політико-правові погляди, суспільну психологію та норми поведінки.

Необхідно зазначити, що сучасна філософсько-правова, політична та соціологічна думка, напрацювала значний масив досліджень

в галузі теорії державотворення, в осмисленні правової культури та правосвідомості українського суспільства. В той же час, досягши певних успіхів щодо аналізу вищезначених феноменів, вітчизняні науковці не проводили комплексних, фундаментальних досліджень, які б показували взаємозалежність між рівнем розвитку суспільної правосвідомості та правової культури й темпами та якістю державотворення в Україні.

Автори цієї монографії поставили за мету показати корелятивність та взаємообумовленість розвитку правосвідомості й правової культури українського народу з державотворчими процесами в нашій країні.

Досягнення цієї складної мети неможливо без ґрунтовного аналізу основних теоретико-методологічних підходів до розуміння права, правосвідомості та правової культури, оскільки державотворення є не тільки процесом створення певних інститутів і норм, а й конкуренцією ідей, принципів щодо розуміння справедливості, свободи, рівності та інших цінностей, яка відбувається в українському суспільстві на різних щаблях: у середовищі політичній еліті, серед науковців та на побутовому рівні.

Вочевидь, міцність та конкурентноздатність держави, належна реалізація правових норм залежить не тільки від ефективної діяльності певних інститутів, але й від ціннісного наповнення політико-правової свідомості всього суспільства, від ступеня розвитку правової культури кожного громадянина. Тому, найважливіше завдання трансформаційного періоду в Україні, на думку авторів монографії, можна сформулювати як створення належних умов для формування правової, демократичної, соціально орієнтованої держави з високим рівнем правосвідомості та правової культури населення. Її основними рисами повинні бути: створення громадянського суспільства, верховенство права, реальність прав і свобод громадян, політичний та ідеологічний плюралізм тощо. Причому, в межах цих окреслених основних рис особливо актуалізується необхідність забезпечення умов для нормального функціонування громадянського суспільства, оскільки саме воно має виступати як протизвага державі з метою недопущення порушень владою своїх основних обов'язків щодо верховенства права та дотримання законності.

Автори дослідження виходять з того, що аналіз стану правосвідомості та правової культури українського суспільства неможливий без

вивчення етноментальних та історичних передумов розвитку нашого народу. Особлива увага у дослідженні приділена виокремленню ціннісного підґрунтя генези правосвідомості та правової культури українського соціуму. Крім того, у монографії зроблена спроба довести, що важливою умовою для вирішення проблеми оптимального розвитку правосвідомості й правової культури в українському суспільстві, у свою чергу, є становлення громадянського суспільства, основними якісними характеристиками якого є: відкритість, плюралістичність, пластичність, високий ступінь організованості, визначений рівень надмірності, можливість вертикальної й горизонтальної мобільності, наявність оптимальної композиції зворотних зв'язків та низка інших. І хоча громадянське суспільство є певною пізнавальною абстракцією, далеким від дійсності ідеальним типом, сама його ідея в контексті досліджуваної у цьому виданні проблеми полягає в оптимальному сполученні окреслених характеристик.

Разом з тим, в монографії розглядається негативний вплив тоталітаризму на правосвідомість та правову культуру українських громадян. Зокрема підкреслюється, що важкий шлях України до правової держави і громадянського суспільства ускладнений цілою низкою негативних факторів успадкованих від минулого. У числі таких факторів — відсутність дієвого механізму реалізації правових норм, необхідної кількості підготовлених правознавців для здійснення правової реформи, перевага в ряді випадків у ході її здійснення вузьковідомчих, кланових чи навіть кримінальних інтересів. Усе це ускладнює й без того непросту ситуацію зі створення правової держави в Україні, перешкоджає гармонізації влади і права, розвитку демократичної правосвідомості та правової культури. Про це свідчать наведені в монографії узагальнюючі матеріали.

У дослідженні на підставі комплексного міждисциплінарного підходу обґрунтовується ідея про те, що темпи і якісні показники побудови правової держави безпосередньо залежать від ціннісного оновлення правосвідомості та правової культури українського суспільства. Разом з тим, успішне становлення правової держави в Україні неможливе без створення реальних умов для цього процесу. До таких умов автори дослідження відносять: вироблення чіткої стратегії державного будівництва; підвищення ефективності діяльності органів виконавчої та судової влади, у тому числі й органів місцевого самоврядування; проведення адміністративної реформи; здійснення подальшої рефор-

ми органів судової влади; гуманізація людських відносин; створення й розвиток громадянських структур (культурних, наукових, релігійних тощо) з метою розширення сфери прямої демократії; введення «діалогових процедур» для підготовки погоджених з громадськістю рішень; обмеження втручання держави у сферу економіки; проведення правової реформи з метою створення якісного, комплексного, несуперечливого законодавства.

У книзі показано, що на шляху до правової, демократичної держави, мають бути подолані деформації правосвідомості та правової культури українських громадян, зокрема правовий нігілізм та правовий ідеалізм. Перш за все зазначається, що задля викорінення негативних проявів у правовій сфері нашої держави необхідна неухильна реалізація принципу первинності й верховенства права, а у співвідношенні державної влади і права керівна роль повинна залишатися за правом. На підставі цих принципів усі державні органи повинні безумовно підкорятися праву, чинним законам, юридичним нормам. Це особливо важливо у зв'язку з тим, що у трансформаційний період розвитку суспільства не зникає загроза повернення до авторитарного режиму, тому саме право повинне стати могутнім демократичним чинником, що охоплює всі сфери громадського життя. З цією метою нові правові механізми повинні гарантувати кожному громадянину реальне здійснення його невід'ємних природних прав. Саме реальність прав і свобод громадян, знання про них та неухильне покарання за їх порушення є дієвим засобом утвердження правових цінностей у свідомості всіх верств населення України. Тому високий правовий статус особистості може стати свого роду точкою відліку у створенні нової правосвідомості та правової культури і гарантією незворотності демократичних змін у нашій державі.

Усі ці питання вимагають всебічного розгляду, що є можливим тільки при використанні евристичного потенціалу декількох суспільних наук. Ось чому автори монографії й запропонували для вирішення цієї проблеми метод міждисциплінарного аналізу, що припускає комплексне дослідження із залученням теоретичного доробку соціальної філософії, філософії права, політології, соціології та інших галузей знань.

Згідно з концепцією дослідження, особливості впливу правосвідомості та правової культури на державотворчий процес в Україні значною мірою визначаються ментальними та історичними переду-

мовами, а також характером трансформаційних процесів сьогодення. Звідси виникає проблема аналізу базових характеристик сучасного українського суспільства та умов здійснення системних трансформацій. Ця ідея визначає логіку та структуру монографії. Зокрема, перший розділ присвячений методологічним засадам дослідження правосвідомості та правової культури; другий — аналізу ментально-історичного та аксіологічного підґрунтя становлення сучасної правосвідомості та правової культури українського суспільства; третій — особливостям правосвідомості і правової культури в умовах тоталітаризму й системних трансформацій та їх характерним деформаціям; у свою чергу четвертий — проблемам розвитку правосвідомості та правової культури у контексті розбудови української держави на сучасному етапі.

Зрозуміло, що монографія не вичерпує всіх аспектів взаємовпливу генези правосвідомості та правової культури й державотворення, але автори сподіваються, що сама постановка цієї проблеми дозволить розширити та поглибити міждисциплінарний дискурс, пов'язаний з вивченням українського суспільства, яке переживає один із найскладніших періодів розвитку демократії.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ ТА ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ

1.1. Правосвідомість і правова культура як об'єкти філософсько-правового дискурсу (концептуальний вимір)

Правосвідомість та правова культура є складними багаторівневими феноменами, які обумовлюють буття один одного. Існуюча суспільна правосвідомість визначає рівень домінуючої правової культури в тому або іншому соціумі. Разом з тим індивідуальна правосвідомість обумовлена соціокультурним середовищем в якому вона формується та набуває сталих форм. Значно актуалізується проблема правосвідомості та правової культури у перехідних суспільствах, в українському зокрема, оскільки рівень розвитку цих суспільних явищ напряму пов'язаний з якістю державотворення та темпами демократизації в межах всієї соціальної системи.

Необхідно зазначити, що окремих ґрунтовних наукових праць, в яких би досліджувались природа, сутність, етапи формування правосвідомості та правової культури, як взаємопов'язаних явищ, у сучасних умовах становлення української державності практично не існує. Деякі сутнісні аспекти генези суспільної правосвідомості та правової культури аналізували такі науковці, як С. Алексєєв, Р. Байніязов, А. Валіцький, І. Гобозов, С. Гусєв, О. Дробницький, В. Желтова,

Д. Керімов, В. Малахов, В. Нерсесянц, І. Нікітіна, О. Потякін, В. Сальніков, М. Смоленський, М. Соболева, Є. Соловійов, О. Спіркін, Ю. Тихонравов, В. Толстих, І. Фарбер, С. Ханєєв, С. Хмелевська, Є. Чіченєва. Вищезначені дослідники розглядали проблему правосвідомості як одну з багатьох, пов'язаних з суспільною свідомістю в цілому. Також сутнісні ознаки суспільної правосвідомості досліджувалися в рамках проблематики з соціальної філософії або у загальному контексті філософії права. Але жоден з названих авторів не надає всебічного соціально-філософського або філософсько-правового аналізу правосвідомості та правової культури, де б розкривалися онтологічні підстави, структура, функції та динаміка розвитку цих явищ у сучасних соціальних системах у їх взаємозв'язку та взаємообумовленості.

Окрему групу становлять праці українських дослідників, які з різних методологічних позицій вивчають проблему правосвідомості та правової культури в цілому та українського соціуму зокрема: О. Атоян, Ю. Битяк, Б. Бичко, В. Братасюк, В. Бурмістров, К. Беляков, О. Волошенюк, Л. Герасіна, А. Гетьман, Ю. Грошовий, О. Данильян, О. Дзьобань, В. Калініна, Г. Клімова, А. Козловський, М. Костецький, П. Кравченко, В. Лозовий, С. Максимов, А. Мельник, О. Мельничук, О. Невельська-Гордєєва, А. Окара, Н. Осипова, М. Панов, П. Рабінович, С. Рябов, В. Сташис, В. Тацій, В. Тertiшник, В. Тітов, Ю. Тодика, М. Требін, В. Чефранов, Б. Чміль, С. Шефель, В. Шкода, І. Яковюк.

Узагальнюючи різноманітні трактовки правової культури та правосвідомості, що наведені у наукових джерелах, з нашої точки зору необхідно визначитись термінологічно. *Правова культура — це система позитивних проявів правової дійсності, що концентрує в собі досягнення юридичної науки і практики. Вона виступає внутрішньою духовною стороною правової системи і пронизує правосвідомість, право, правовідносини, законність і правопорядок, правотворчу, правозастосовну та інші види правової діяльності*¹. Разом з тим під правовою культурою в широкому сенсі прийнято розуміти усе позитивне, що створено людством у правовій сфері. У цьому аспекті правова культура відбиває стан правосвідомості, юридичної науки, якість розробки текстів законів, рівень професіоналізму функціонування правоохоронних та інших правозастосовних органів, розвиток правової науки та освіти. Правова культура у вузькому розумінні це

---

¹ Правова культура в умовах становлення громадянського суспільства : монографія / за ред. проф. Ю. П. Битяка та доц. І. В. Яковюка. – Х. : Право, 2007. – С. 5.

рівень знання права членами суспільства і їх ставлення до права, а також престиж права у суспільстві. Вона є важливою умовою і засобом зміцнення законності й правопорядку¹.

У свою чергу, *правосвідомість* — це сукупність оціночних думок та настанов, що визначають ставлення суб'єктів соціальних відносин (соціальних груп, страт, окремого громадянина або суспільства в цілому) до права й чинного законодавства, а також практика його застосування, правових (або неправових) звичаїв, ціннісних орієнтацій, які регулюють людську поведінку в юридично значущих ситуаціях. Правосвідомість суспільства поєднує в собі як аксіологічний вимір (домінантні правові цінності для певного типу суспільства), так і онтологічний вимір — способи та форми буття правосвідомості у конкретно історичних умовах. Правосвідомість базується на комунікативно-ціннісному тлі, яке утворилося в тому або іншому суспільстві і являє собою усталені уявлення про добро і зло, справедливе й несправедливе, дозволене й недозволене, традиційне та нетрадиційне².

Отже, правова культура і правосвідомість взаємообумовлюють існування та функціонування одна одної. Вочевидь, що правова культура є поняттям більш об'ємним, ніж правосвідомість. У той же час особливості правосвідомості певного суспільства впливають на формування того або іншого типу правової культури. На думку українського дослідника І. В. Яковюка, правова культура зберігає, селекціонує, генерує і одночасно ретранслює на всі сфери правового життя суспільства набуті правові цінності. При цьому вона вбирає в себе не лише систему цінностей, вироблених і апробованих протягом історії конкретним народом, але й здатна акумулювати правові надбання накопичені іншими народами. На сучасному етапі розвитку людства, як ніколи раніше, правові системи взаємодіючи одна з одною, перебувають у процесі безперервного культурного обміну³.

Аналізуючи сутність правосвідомості та правової культури в різних концептуальних вимірах, необхідно зазначити, що розуміння цих

¹ Тодька, Ю. Н. Конституционные основы формирования правовой культуры: монография / Ю. Н. Тодька. — Х. : РАЙДЕР, 2001. — С. 8.

² Калиновський, Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність / Ю. Ю. Калиновський : монографія. — Х. : Право, 2008. — С. 14.

³ Яковюк, І. В. Формування правової культури Європейського союзу / І. Яковюк // Правова культура і громадянське суспільство в Україні: стан і перспективи розвитку: матеріали міжнар. наук. конф., м. Харків, 12 жовтня 2007 р. /редкол. : Ю. П. Битяк, І. В. Яковюк, Г. В. Чапала. — Х. : Право, 2007. — С. 40.

явищ є похідним від загальних уявлень тої або іншої філософсько-правової школи про право та правову реальність. Наприклад, за марксистською концепцією сутність правосвідомості та правової культури визначається наступними теоретичними положеннями:

а) право є системою загальнообов'язкових офіційно закріплених й визнаних правил поведінки та постулюється єдиним правовим регулятором суспільних відносин;

б) механізм правового регулювання розглядається як власно юридичний механізм функціонування правових норм поза їхнім зв'язком із психікою й реальною поведінкою людей;

в) правосвідомість виступає як знання й належне ставлення до норм позитивного права, а правова поведінка (культура) сприймається тільки в рамках її відповідності офіційним юридичним приписам¹.

Марксизм, перетинаючись з юспозитивізмом у розумінні права — як системи норм, як продукту держави, інструмента соціального керування й панування — пропонує погляд на право, правосвідомість та правову культуру як елементів надбудови, породженими детермінованим базисом (економікою, матеріальними умовами соціального буття), а також структурою й динамікою політичної (класової) боротьби. Відповідно, правосвідомість для марксизму є форма суспільної свідомості, це відображення вже не тільки діючого (офіційного) права, юридичної дійсності, але й суспільного буття в цілому, всієї сукупності базисних і надбудовних відносин.

Суспільна свідомість у марксизмі — це «перетворення» самого соціального буття, породжувана їм стабілізуюча властивість («соціальна міфологія»), що дозволяє особам створювати й функціонувати всередині суспільного організму. Правова свідомість, таким чином, являє собою породжений економікою й офіційним правом певний стан суспільства, сукупність безпосередніх й опосередкованих форм відображення реальної правової дійсності², або ж якийсь відносно самостійний феномен, що формується життєвим контекстом, об'єктивно обумовленими інтересами й потребами, специфічною

---

¹ Мостовщиков, Л. Д. Правосознание в системе регуляторов социального поведения : автореф. дис. ... канд. филос. наук : 09.00.11 / Л. Д. Мостовщиков. – Омск : Омский госун-т, 1995. – С. 9–10.

² Карпеев, А. М. Общественное сознание и индивидуальное сознание: сложность их корреляции / А. М. Карпеев // Актуальные проблемы гуманитарных и общественных наук : сб. ст. Самара : Самар. гуманитар. акад. – 2002. – С. 56–71.; Гречин, А. С. Социология правового сознания : учеб. пособие для вузов // А. С. Гречин – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2001. – С. 7–10.

ознакою якого є співвіднесення останніх з юридичними правами й обов'язками¹.

Таким чином, позитивне право, у подібній інтерпретації, становить центральний і самодостатній фундамент, пояснювальний принцип, критерій дійсності, що визначає «право на існування» для всіх інших юридичних явищ, а правосвідомість та правова культура — це лише «наслідки» розвитку позитивного права, його дзеркальне відбиття, «провідник» встановлених державою нормативних приписів і принципів.

Період 50–80-х рр. ХХ ст. характеризується широким вивченням розглянутого типу праворозуміння на основі (єдино можливої у СРСР в той час) методології марксизму, розробкою — при збереженні домінанти позитивного права в загальній картині юридичної дійсності — соціальних і соціально-психологічних аспектів правосвідомості й правової культури та їх ролі у механізмі правового регулювання. Саме в цей час остаточно формується етатистсько-нормативістське розуміння правосвідомості та правової культури, що відтворюється сьогодні на пострадянському просторі як одна з парадигм юридичного мислення.

Попередні міркування розкривають залежний, підлеглий статус правової свідомості та правової культури у етатистсько-нормативістській «картині» юридичного світу. При цьому, позитивне право так чи інакше проявляє себе у правовій свідомості та правовій культурі соціуму. Відповідно, зазначений варіант праворозуміння закріплює за правосвідомістю й правовою культурою і певну активну роль (функцію), задаючи їй необхідні напрямки й межі.

По-перше, мова йде про узагальнене, оціночне, вибіркове, цілеспрямоване, а також випереджальне (прогностичне) відбиття соціально-правової дійсності. Здатність правосвідомості та правової культури до примітивного правового відображення, що має, до того ж, рефлекторний, механіко-натуралістичний характер, варто визнати крайністю. Такий вульгарний підхід до такого складного явища як правосвідомість критикується вченими як зараз, так і критикувався деякими науковцями ще за радянських часів². У правосвідомості та

¹ Комаров, С. А. Теория государства и права : учеб.-метод. пособие // С. А. Комаров, А. В. Малько. – М. : НОРМА–ИНФРА-М., 1999. – С. 292–294.

² Общественное сознание и его формы / предисл. и общ. ред. В. И. Толстых. – М. : Политиздат, 1986. – С. 24.

правовій культурі співвідносяться життєві умови, потреби, інтереси з імперативами справедливого, важливого, належного, а також з наявною юридичною реальністю, тенденціями її розвитку, правами й обов'язками, що існують. На підставі цих факторів виробляються як алгоритм дій у конкретних ситуаціях, так і довгострокове, стратегічне бачення, формується уявлення щодо сутності й принципів правової організації соціуму, бажаного й ідеального права, вимагається встановлення певних загальнообов'язкових масштабів поведінки, виступаючи, в подібному ракурсі, як спосіб усвідомлення (об'єктивної) правової природи суспільного буття, як ідейне джерело позитивного права правосвідомість та правова культура цементують існуючу правову систему.

По-друге, правосвідомість та правова культура реалізуються як перетворювальна практика, здатна «зворотно впливати» на зв'язки, що їх породжують, і на відносини різними можливими засобами: через правові теорії й ідеологічні доктрини, правотворчість й правозастосування, через здійснення індивідами своїх прав і законних інтересів й ін. Правосвідомість як основа правової культури, таким чином, є не тільки пасивно-споглядальним відбиттям буття, але й активнотворчим до нього, не тільки оцінка буття, але й творча настанова щодо його вдосконалення, зміни, перетворення¹.

При цьому закономірності правосвідомості та правової культури є продовженням закономірностей об'єкта, що відображається: суспільства — для марксизму, держави й права — для етатистсько-нормативістського підходу. Перетворювальна активність правосвідомості та правової культури розуміється, насамперед, в якості одного з засобів саморегуляції й саморозвитку відповідного соціуму або існуючої організації політичної влади, системи права й правопорядку згідно з тенденціями, що сформувалися в ньому. Їх підстави закладені у функціонуванні самого суспільного організму (його політико-правових інститутах) і здатності свідомості засвоювати й запроваджувати в життя породжені та задані суспільством (державою) цілі й моделі розвитку. Активність правосвідомості та правової культури, таким чином, «допускається» тільки в межах відтворення наявної системи правопорядку й інакше — розцінюється як небезпечна для системи девіація, дисфункція.

---

¹ Керимов, Д. А. Проблемы общей теории права и государства : в 3-х т. Т. 1. Социология права // Д. А. Керимов. – М. : Совр. Гуманитар. Ун-т, 2001. – С. 82.

Підсумовуючи, розглянемо переваги й недоліки юспозитивістського розуміння права і як наслідок правосвідомості та правової культури. Серед його незаперечних переваг необхідно назвати розробку системи правових норм — опис (тлумачення й коментар), узагальнення, класифікація й систематизація діючого офіційного права, встановлення юридичних принципів, визначень, створення стрункої логічної цілісності юридичних понять. Саме юридичний позитивізм найбільшою мірою характеризує інструментальну роль права як регулятора соціальних зв'язків, як з позиції засобів здійснення державної політики, так і в плані відстоювання, захисту громадянами власних прав та законних інтересів. Утверджуваний в цій концепції пафос законності як верховного імперативу діяльності держави і його громадян є потужним етико-політичним засобом впливу на правосвідомість та правову культуру, він є своєрідним запобіжником проти сваволі, що сприяє становленню у суспільстві стабільності і порядку, впливає на передбачуваність дій соціальних суб'єктів, а отже, сприяє розширенню поля соціальної свободи особистості. Правосвідомість та правова культура, в цьому контексті розглядаються з точки зору формування, регуляції, проектування загальнообов'язкових, державно-забезпечених нормативів соціального існування, представляється в якості інструмента реалізації й відтворення системи права й правопорядку.

Однак зазначений підхід до правосвідомості та правової культури має й низку недоліків. По-перше, він (у руслі теорії відображення) виходить з протиставлення буття й свідомості та редукує останнє до відображення, що, на нашу думку, веде до спрощення соціальної діалектики, механізму взаємодії матеріального й ідеального. Право розглядається як відчужена, зовнішня стосовно індивідів форма, а правосвідомість та правова культура вивчаються тільки з позицій його значимості для відтворення існуючої правової системи.

По-друге, погляд на правосвідомість та правову культуру як на суб'єктивне правове відображення, абсолютизація його соціальної «обумовленості», власне кажучи, призводить до затушовування на рівні правової теорії (активної) ролі духовного начала у життєдіяльності суспільного організму, його перетворювальних, творчих потенцій. Розуміння правової свідомості як залежного, похідного, економічно й політично обумовленого «відображення» об'єктивного правопорядку виконує важливу ідеологічну, соціально-практичну

функцію: регулятивне начало, що задає конфігурацію соціальної свободи й активності зміщається із закономірно існуючих об'єктивних соціетальних умов правопорядку і його правових умов, та замикається на державі. В результаті це призводить до відчуження права від своїх першооснов, легітимації державної сваволі й ідеологічному закріпаченню мас. До того ж, абсолютизація формально-догматичного начала в праві «відсторонює» юриспруденцію від «живого права», реальних соціальних відносин і діячів, веде до його перетворення на засіб консервації й апології існуючого status quo, наявної системи соціального панування.

По-третє, найчастіше згаданому підходу притаманний універсализм, який утруднює процес національної ідентифікації правосвідомості та правової культури, виносить за межі аналізу проблеми специфіки правової ментальності і культури (цивілізації). Останнє, у соціально-практичному плані, може спричинити перекручування уявлень щодо динаміки вітчизняного правового розвитку, відриву реформ (за західними зразками) від своїх соціальних джерел¹.

Як бачимо, у цілому марксистське бачення — на відміну від юспозитивізму (нормативізму) — так чи інакше зберігає якийсь «люфт» між громадським порядком, з одного боку, і офіційним правом — з іншого, що забезпечує для правосвідомості та правової культури порівняно незалежну позицію стосовно державно визнаних норм, можливість їхньої оцінки, критики, підтримки їхньої адекватності, дієвості, функціональності в соціальній системі і якщо буде потреба перетворення, виходячи з суспільних потреб та інтересів. У цьому розумінні марксизм виступає в якості соціологічної теорії для права й правової культури (правосвідомості), пропонуючи аналіз їхнього соціального буття. Однак, як і нормативізм, він підкреслює вторинність й отже, залежність, підпорядкованість правової свідомості структурам суспільного буття: економіці, політиці, офіційному праву².

Сучасна українська філософсько-правова школа більше тяжіє до інтерпретацій права, правосвідомості та правової культури на основі природно-правових концепцій. Узагальнюючи існуючі наукові

---

¹ Мордовцев, Ю. А. Отечественный политико-правовой дискурс: методологические аспекты национальной идентификации / Ю. А. Мордовцев // Актуальные проблемы истории государства и права, политических и правовых учений : материалы междунар. конф. Самара : Кредо, 2001. — С. 73–77.

² Чефранов, В. А. Правовое сознание как разновидность социального отражения (философско-методологический очерк) / В. А. Чефранов. — К. : «Вища школа», 1976. — С. 18.

джерела, можна констатувати, що в сучасних умовах природно-правовий підхід набув, на нашу думку, низку нових рис і характеристик.

По-перше, можна говорити про множинність конституюючих його напрямків і теорій. Так, у сучасних концепціях природне право виводиться з:

1) божого, трансцендентного порядку буття (неотомізм, неопротестантизм);

2) самореалізації об'єктивного розуму, об'єктивної ідеї, духу, ейдосів, ідеальних цінностей (неогегельянство, феноменологічні концепції);

3) нереалізованого в соціальному бутті апіорного належного, ідеальної мислимої форми (неокантіанство);

4) існування людської свідомості (екзистенціалізм, герменевтика);

5) ірраціоналістичних основ природи людини (інтуїтивізм, філософська антропологія)¹.

По-друге, мова йде про інше розуміння самого «природного права». З одного боку, з'являються концепції відносності, історичної мінливості змістовних, позапозитивних принципів права, з іншого боку трактування формального природного права не як норми, принципу, аналогічного юридичним, а як поняття, ідеї, філософії, що заперечує будь-які змістовні принципи як загальні критерії оцінки законодавства. Позитивне право тут містить внутрішнє прагнення до справедливості як абсолютного й недосяжного ідеалу, фрагментарно реалізоване в недосконалій, мінливій державно-правовій дійсності. Отже, визнається тільки формальний принцип (вимога) універсального осмислення змісту позитивного права: закони повинні бути справедливими. Звідси й так звана «реалістична» інтерпретація природного права як неіснуючого поза законом, що припускає не ототожнення конкретної юридичної норми з «нормою природного права», а пошук у її змісті імпліцитного ідеалу справедливості. Саме суспільна правосвідомість та правова культура містить у собі базові уявлення певної спільноти щодо сутності та можливих шляхів реалізації цього ідеалу. Таке трактування, на думку В. Четверніна розглядає природне право як оціночну категорію відносно закону або судово-адміністративного рішення, орієнтовану на виявлення в ді-

¹ Четвернин, В. А. Современные концепции естественного права / В. А. Четвернин ; отв. ред. В. А. Туманов. – М. : Наука, 1988. – 144 с.

ючому праві метафізичного або трансцендентального начала, на концептуальне поєднання права й моралі, подолання дуалізму правових систем¹.

На підставі цього юснатуралізм (теорія природного права), узятий у більш широкому контексті сучасної філософсько-правової думки, можна, з точки зору вищезначеного дослідника, розглядати як сукупність концепцій, що утворюють особливий тип юридичного мислення, протилежну позитивізму настанову праворозуміння, що виражається в понятійному розрізненні й критичному зіставленні права й закону з позиції «природної справедливості».

Стосовно сучасної філософсько-правової думки необхідно відзначити активне використання вітчизняними та закордонними авторами різних концепцій юснатуралістичної орієнтації в якості методології аналізу соціальних явищ, правосвідомості та правової культури зокрема. Мова в першу чергу йде про класичну теорію природного права у її антропоцентричному варіанті, що остаточно сформувалась і досягла свого розквіту в епоху європейського Просвітництва. Як відомо таке трактування розглядає джерело природного права у вічній і незмінній природі людини, відповідно до цього підходу воно є надемпіричним і надпозитивним за своїм характером. Тому природні права людини, які вважаються вічними, незмінними, універсальними, невідчужуваними, самодостатніми й абсолютно важливими, і утверджуються першоосновою юридичного світу, так би мовити відокремлюються від влади держави, оголошуються первинними й визначальними стосовно неї, даними кожному від народження й не припускають за державою права зазіхання на них.

Сприйняття вітчизняною філософською та юридичною науками природно-правової парадигми надає (повинне надавати) інший концептуальний вигляд правовій свідомості та правовій культурі, їх місцю й ролі в системі юридичного світу — відбувається своєрідна переорієнтація правосвідомості та правової культури на природно-правові настанови, що виступають як мірилом справедливості й правомірності соціоправових явищ, так і підставою незалежної позиції правосвідомості та правової культури стосовно офіційного права.

Сутність правосвідомості та правової культури, у подібній інтерпретації полягає у своєрідному «настроюванні» на «природне право», його засвоєнні й наступній трансляції, а також його затвердженні

---

¹ Четвернин, В. А. Современные концепции естественного права / В. А. Четвернин ; отв. ред. В. А. Туманов. – М. : Наука, 1988. – С. 24–30.

й реалізації в державному законодавстві та власній поведінці. Природне право здійснює своє буття через правосвідомість та правову культуру, які є посередниками, що забезпечують адекватний зв'язок природного й позитивного права (пріоритет природного права щодо позитивного). Вони є також ретрансляторами природного права у світ соціальних, державно-юридичних явищ, опосередковуючі і спрямовуючі їхнє існування в русло природно-правових норм і цінностей¹. Свідомість є в цьому випадку не просто правовим відображенням, але й активістською, «громадянською» свідомістю, що фондована, насамперед, загальнолюдськими (а не класовими) цінностями, яка базується на авторитеті (і пріоритеті) особистості й громадянського суспільства перед державою, з акцентом на критичне й коректне сприйняття існуючого законодавства й законності.

Серед безумовних переваг описаного підходу слід зазначити його більш широку пізнавальну перспективу, на відміну від юспозитивістських понять, за рахунок онтологічної, гносеологічної й аксіологічної проблематики права, неможливості зведення останнього до державного законодавства. Концепт «природного права» як певна стратегія мислення, методологічний прийом націлює на зв'язок (позитивного) права з його джерелами, підставами. Правові настанови, таким чином, намагаються розкрити за допомогою всього устрою світобудови й людського життя, усього ціннісно-нормативного континуума світової культури, визначаючи їх як похідні від вихідних, природних основ буття людей, від права належного, ідеального, досконалого, оцінюваного з позицій загальних, вищих прагнень і цілей². Характерною рисою юснатуралізму є намагання відобразити універсалії ментальності й культури, основні правові принципи й положення, що є знаковими для різних суспільств й юридичних систем. Безсумнівною перевагою юснатуралізму є розробка філософсько-правової проблематики й пов'язаних з нею понять свободи, рівності, справедливості правової держави, правового суспільства. Основній аксіомі позитивізму «самий мерзенний закон обов'язковий, якщо формально він вірний» природне право протиставляє свій принцип — «не все позитивне право являє собою безумовно значиме право»³. Тобто фор-

¹ Ильин, И. А. О сущности правосознания / И. А. Ильин; сочинения в 2-х т. – М., 1993. – Т. 1. – 387 с.

² Алексеев, С. С. Право: азбука – теория – философия: Опыт комплексного исследования / С. С. Алексеев. – М. : Статут, 1999. – 709 с.

³ Четвернин, В. А. Современные концепции естественного права / В. А. Четвернин; отв. ред. В. А. Туманов. – М. : Наука, 1988. – С. 22.

мулюється проблема ціннісної легітимації (обґрунтування) права, необхідності ціннісного відношення між існуючими юридичними нормами, підкреслюється їх укорінення у правовій свідомості, культурі суспільства та нерозривний зв'язок з такими соціальними цінностями як мораль, релігія, справедливість. Утверджуваний юснатуралізмом онтологічний й аксіологічний дуалізм права та законодавства несе важливе етико-політичне і соціально-практичне навантаження: ціннісне виправдання або осуд позитивного права й, відповідно, обмеження сваволі державної влади, захист інтересів індивідів, свободи у суспільних відносинах.

Разом з тим, варто вказати на цілу низку теоретико-методологічних недоліків трактування природного права у філософії права та правознавстві¹, що певним чином впливає на розуміння сутності правосвідомості та правової культури. Так, відзначимо властиве класичному юснатуралізму штучне подвоєння правового буття, коли поряд з емпіричною, конструюється трансцендентна реальність, що, по суті, є перетворення ідеології й пізнавального методу в саму субстанцію, яка породжує норми поведінки. При цьому відбувається неправомірне отождошення закономірностей природи й норм культури, простежується логічна неспроможність виведення належного з сущого, невиправдане синтезування цінностей й фактів. Акцент на «природне» як на онтологічну й аксіологічну підставу поведінкових стандартів поєднується в юснатуралізмі з оцінкою реальних систем права як довільних, непостійних, відносно (або ж зовсім не) нормативних, обов'язкових і цінних. Запропонована юснатуралістами ідея єдиних, загальних та незмінних основ світопорядку й людського життя фактично призводить до абсолютизації приватних моральних, етнокультурних стандартів, ігнорування плюралізму й відносності культурних ідей та устроїв, що трактується ними як множинність оман на противагу одиничній істині. Самі ж природно-правові твердження вводяться апріорно, догматично, часто відрізняються надмірною абстрактністю, розмитістю й невизначеністю формулювань, створюючи ґрунт для протилежних інтерпретацій.

Закріплюючи, з одного боку, активістські принципи соціального існування, з іншого боку — юснатуралізм створює ілюзію «очевидної»

---

¹ Бергель, Ж.-Л. Общая теория права / Ж.-Л. Бергель; под общ. ред. В. И. Даниленко – М. : Изд. дом NOTA BENE. 2000. – 576 с.; Синха, С. П. Юриспруденция. Философия права / С. П. Синха; пер. с англ. В. М. Ашмарин. – М. : Академия, 1996. – 304 с.

заданості, зумовленості соціокультурних стандартів і цінностей правового, політичного, морального порядку, затушовуючи можливість й необхідність здійснення вибору самими учасниками соціально-владного процесу. Природне право створює символічний простір, маскуючи, через звернення до «абсолютних підстав» реальні процеси конструювання соціального світу, приписуючи соціальним явищам і діям певні змісти, що опосередковують боротьбу суспільних угруповань за владу й обґрунтування власного соціального панування.

Ці та інші протиріччя класичного юснатуралізму доповнюються й розвиваються в антропоцентричній моделі природного права, по суті відтворюючі базові ідеологеми лібералізму, Просвітницького проекту й класичної раціональності. Мова йде про концепт автономної, розумної, активної, від природи наділеної правами й свободами особи, здатної до абсолютного усвідомлення й тотального перетворення суспільства на ідеях розумності, гармонійності, об'єктивного світопорядку, історичного еволюціонізму й прогресу. Правосвідомість та правова культура, що базуються на юснатуралістських настановах передбачають наявність єдиних, незмінних, універсальних й раціонально вмотивованих соціокультурних істин і стандартів. Відповідно, замість необхідної «революції» у філософсько-правових дослідженнях, належної зміни парадигми соціогуманітарного пізнання здійснюється (ліберальна) інверсія класичних концептуальних схем¹.

На думку деяких фахівців (особливо російських), основне протиріччя сучасного юснатуралізму, що декларується на пострадянському просторі, полягає в тому, що його прийняття й використання носить скоріше фрагментарний і поверхневий характер — на рівні затвердження низки природно-правових аксіом й переходу на природно-правову риторику, яка не супроводжується проясненням та синтезом глибинних методологічних підстав юспозитивістської та юснатуралістської парадигм, породжуючи суперечливість та еклектизм деяких сучасних філософсько-правових теорій. Природне право на нинішній момент виконує скоріше роль офіційної ідеологічної мови для юридичної теорії та державних приписів й як власне право, на жаль, не стало частиною суспільної правосвідомості та правової культури, а здобуває властивість нормативності, імперативності тільки після свого законодавчого оформлення, виступаючи, у такій якості, ціннісно-

---

¹ Демидов, А. И. О методологической ситуации в правоведении / А. И. Демидов // Правоведение. – 2001. – № 4. – С. 4–12.; Байниязов, Р. С. Философия правосознания: постановка проблемы / Р. С. Байниязов // Правоведение. – 2001. – № 5. – С. 12–23.

орієнтованою системою юридично обов'язкових принципів і положень, тобто особливим різновидом позитивного права¹.

В якості позитивної тенденції у правосвідомості та правовій культурі українського суспільства, фахівці звертають увагу на збільшення кількості звернень до суду громадян щодо захисту своїх конституційних прав і свобод, честі та гідності, що також свідчить про те, що природно-правові настанови стають частиною суспільного світосприйняття. Юснатуралістський підхід є достатньо популярним серед вітчизняних науковців й принципово змінив розуміння правосвідомості та правової культури, хоча для деяких дослідників воно як і раніше мислиться в категоріях юспозитивізму й теорії відображення. На жаль, постулати природного права на сьогоднішній день мають більш декларативний характер, і не завжди знаходять свій відбиток у реальному житті. Таким чином, слід констатувати скоріше ідеологічний, світоглядний вплив використовуваної сьогодні концепції юснатуралізму щодо розуміння права, правосвідомості та правової культури, ніж створення принципово нової правової онтології й методології.

У цьому контексті, можна погодитись з думкою дослідника А. Полякова про те, що ідея індивідуалістично витлумаченого природного права, як у практиці побудови правової держави, так й у філософсько-правовій теорії, виконує, насамперед, ідеологічну функцію легітимації політичного ладу ліберальної демократії. З іншого боку, наукове значення концепції природних прав людини є значущим у контексті подолання деформацій правосвідомості та правової культури тоталітарного періоду, тому що в такий спосіб морально обмежується можливість влади довільно зазіхати на свободу суб'єкта і проголошується первинність прав людини по відношенню до держави. Подібне обмеження є необхідним, питання лише в тім, якими засобами його домагатися. Ідея прав людини є стрижнем природного права, закономірною при певних соціокультурних обставинах настановою правового мислення, специфічною метапозитивною ідеологією, культурно-правовим кодом. Вона може й повинна бути філософськи обґрунтована та ідеологічно сприйнята на пострадянському просторі як необхідний стрижень загального статусу людської особистості.

---

¹ Четвернин, В. А. Понятие права и государства: Введение в курс теории права и государства / В. А. Четвернин // Акад. народ. хоз-ва при Правительстве РФ ; юрид. фак. им. М. М. Сперанского. – М. : Дело, 1997. – С. 15–16.

А утвердження цієї ідеї в суспільній правосвідомості та правовій культурі буде основною гарантією того, що вона не залишиться тільки ідеєю, а отримає стійку правову форму

Разом з тим вищезначені недоліки обох концепцій, спричиняють необхідність пошуку інших більш плідних теоретичних підходів й ідей. У зв'язку з цим становлять інтерес трактування феноменів правосвідомості та правової культури в межах суб'єктивістських та інтерсуб'єктивістських концепцій праворозуміння.

Джерела першої зі згаданих інтерпретацій (суб'єктивізм) репрезентовані у творчості І. Канта, П. Новгородцева, Е. Соловйова та ін. Людина, за Кантом, належить одночасно до світу емпіричного й світу теоретичного (розумового) — світу позачасових «речей у собі», завдяки чому людина не тільки підкоряється законам природної необхідності, умовам часу й чуттєвості, але й сама може бути причиною власних учинків, має свободу волі й моральну автономію. Суть кантівської етики відображена у категоричному імперативі — абсолютному, об'єктивному, необхідному й універсальному законі морального обов'язку. При цьому право розглядається німецьким філософом як певний щабель на шляху до моральності, як її необхідний мінімум. Згідно з кантівським принципом суб'єктивності саме свідомість людини повинна стати основою більш справедливого правопорядку. На думку І. Канта, правопорядок базується не тільки на справедливих нормах позитивного права, а також на апріорних принципах, без яких особистість не може почувати себе вільною. І. Кант визначає наступні принципи: свобода кожного члена суспільства як людини, рівність його з кожним іншим як підданим, самостійність кожного члена суспільства як громадянина¹. Вищезначені принципи стануть дієвими тільки тоді, коли вони будуть основою правосвідомості та правової культури як суспільства в цілому, так й окремих індивідів. Учення І. Канта проникне повагою до людини, оптимізмом щодо її духовного вдосконалення. Людина, за І. Кантом, — це автономний громадянин з високим рівнем правосвідомості, з розвинутою внутрішньою культурою. Необхідно зазначити, що він визначає три види автономії особистості, які завжди передбачають уміння обирати, необхідність обирати та нести відповідальність за зроблений вибір. Наприклад, моральна автономія, за І. Кантом, полягає в тому, що людина сама

¹ Кант, И. Метафизика нравов. Часть первая. Метафизические начала учения о праве / И. Кант // Соч. : 6 т. — М. : Мысль, 1965. — Т. 4. — Ч. 2. — С. 79.

здатна визначити, що є добро, а що є зло. В цей вибір держава не втручається апіорі, залишаючи його у сфері громадянського суспільства. Тобто людина багато в чому самостійно, через процедуру вибору формує особисту правосвідомість та правову культуру, впливаючи своєю позицією на суспільну правосвідомість й правову культуру і в цілому на правопорядок як такий.

У свою чергу, сприймаючи кантівське співвідношення права й моралі, П. Новгородцев уважав, що природне право є однією з форм їхнього взаємозв'язку, а категоричний імператив розглядав як внутрішню форму (формального принципу) історично мінливих природно-правових конструкцій. Природне право, за П. Новгородцевим, позначає собою сукупність ідеальних, моральних уявлень про право, сукупність етичних прагнень, що відображають у собі моральні тенденції й суспільні потреби часу. Воно за своєю суттю є складовою частиною, специфічною практикою свідомості. Основними моментами (мотивами) природно-правової ідеї, є тісний зв'язок між собою наступних пізнавальних орієнтирів:

1) прагнення до філософсько-правового дослідження підстав права;

2) застосування до позитивних юридичних настанов апріорних моральних вимог, їхня оцінка з позицій моральних ідеалів («етичний критицизм», що становить сутність природного права).

На думку П. Новгородцева, «розрив» природного й позитивного права обумовлений як вічним протиставленням ідеалу й дійсності, так й особливостями самого позитивного права, що передбачає твердість і визначеність існуючих норм. В останньому випадку природне право «породжується» конфліктом застарілих законів й нових тенденцій та відносин, і являє собою прагнення зберегти первісний зв'язок між моральністю й правом. Воно виступає як вимога реформ і змін існуючого ладу, як «прапор революційної боротьби». Крім того, як вважав П. Новгородцев, природне право виступає як рефлексія, раціоналістичне, свідоме ставлення до дійсності, як розумний правовий ідеал, оскільки символізує собою розвиток особистості, її корінне прагнення до пошуку першооснов усього сущого, до власної моральної автономії й свідомого засвоєння моральних основ¹.

Розвиток подібної (неокантіанської) природно-правової концепції здійснюється сьогодні в рамках філософії права, що відроджується

---

¹ Новгородцев, П. И. Историческая школа юристов / П. И. Новгородцев. – СПб. : Лань, 1999. – С. 13–18.

на пострадянському просторі, в Україні зокрема. Обраний теоретико-методологічний й ідеологічний ракурс припускає певні змістовні вимоги до всього простору людських учинків і соціальних інституцій, у тому числі до суспільної та індивідуальної правосвідомості й правової культури. При цьому на перше місце постає деонтологічне бачення світу: прояви духовно-психологічного й соціокультурного життя є своєрідними проекціями безумовного морального принципу. Звідси й право розглядається насамперед як «закон, що містить у собі вимоги належного» і не може бути чимось принципово іншим, ніж, наприклад, мораль, а правосвідомість — сприймається в якості одного з різновидів, форм категоричного імперативу і являє собою усвідомлення людиною навколишнього світу й самого себе через призму належного. З цього приводу Е. Соловйов зазначає, що правосвідомість, це не просте відбиття в індивідуальній свідомості змісту й характеру вже чинних законів, у правосвідомості «активний темперамент», і всього адекватніше він виявляє себе саме тоді, коли суб'єкт права критикує й корегує чинні закони в душі ідеальної справедливості. Особа повинна навчитися поважати чуже і відстоювати своє власне право, утверджувати примат справедливості над жалем, правопорядку над простим порядком і громадянської чесності над іншими досить гідними чеснотами. Все це разом й складає темперамент правосвідомості¹.

Разом з тим, на думку фахівців, і об'єктивізм, і суб'єктивізм як засоби обґрунтування права, правосвідомості й правової культури, не вирішували низку проблем, однією з яких є протиставлення суб'єкта та об'єкта правовідносин. Така ситуація спричинила перехід від класичного бачення світу, права, людини до некласичного — від принципу суб'єктивності до принципу інтерсуб'єктивності, від класичних концепцій природного права до некласичних. Якщо суб'єктивність — це позиція «Я», що виходить з внутрішніх мотивів і здатності протистояти будь-яким зовнішнім впливам, то позиція інтерсуб'єктивності — це позиція врахування Іншого «Я». Інтерсуб'єктивність це процес і результат взаємодії суб'єктів, що відкриває людині світ Іншого «Я». Механізм розкриття Іншого у свідомості людини, виявлення його суб'єктивності полягає в аналізі спогадів про самого себе з викорис-

---

¹ Соловьев, Э. Ю. Правовой нигилизм и гуманистический смысл права // Квинтэссенция : Философский альманах / Э. Ю. Соловьев; сост. : В. И. Мудрагей, В. И. Усанов. — М. : Политиздат, 1990. — С. 233–234.

танням концепції «життєвого світу», що є основою міжлюдських зв'язків¹.

Суспільство, таким чином, функціонує як взаємодія великої кількості людей, колективного тлумачення (визначення) повсякденного життя. Воно є безперервний творчий процес, у якому соціальний світ інтерсуб'єктивно (спільно) конституюється людським мисленням, народжується з «переплетіння» численних індивідуальних життєвих проєктів та культур. Ці проєкти опосередковані правом, звичаями, індивідуальними уявленнями людей про справедливість, благо, добро, прийнятне чи неприйнятне з точки зору їх внутрішнього світу. Соціальна реальність, як зазначає А. Шюц, розуміється в цьому випадку як сукупність значень, змістів, через які ми сприймаємо світ, як загальна сума об'єктів й явищ цього соціокультурного світу, яким він фіксується у повсякденній свідомості (правосвідомості) осіб, що живуть серед інших людей і пов'язані з ними різноманітними відносинами взаємодії.² У феноменологічній традиції, таким чином, соціальна реальність розкривається як реальність «життєвого світу» людей. Життєвий світ, за А. Шюцом, це:

1) область реальності, де тільки й можлива взаємодія з одноплемінниками, «будівництво» загального середовища комунікації, особлива реальність, властива тільки людині;

2) область реальності, що властива як «проста даність» нормальній людині з здоровим глуздом; «проста даність», в цьому контексті — це переживання дійсності як того, що само собою розуміється, як неproblemатичного та безсумнівного буття;

3) це інтерсуб'єктивістський світ, що споконвічно сприймається як світ, загальний з іншими людьми, світ, у якому люди взаємно сприймають один одного й мають значення один для одного;

4) це світ дій та вчинків, це дійсність, що люди змінюють, і яка змінює їх³.

Феномени («речі») соціального світу існують остільки, оскільки існують самі люди — діючі носії, інтерпретатори, творці соціального

---

¹ Максимов, С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления : монография / С. И. Максимов. – Харьков : Право, 2002. – С. 111–112.

² Сивирин, Б. С. О феноменологической интерпретации социальной реальности / Б. С. Сивирин // Социс. – 2001. – № 10. – С. 27.

³ Готлиб, А. С. Введение в социологическое исследование: Качественный и количественный подходы. Методология. Исследовательские практики / А. С. Готлиб. – Самара : Самарский ун-тет, 2002. – С. 112.

змісту, котрі є артефактами (породженнями) людської культури. Соціальна (правова) реальність — це завжди людський продукт або, точніше, безперервне людське виробництво. І у своєму генезисі (соціальний порядок як результат минулої людської діяльності), і у своєму сьогоденні (соціальний порядок існує тільки тому, що людина продовжує його створювати у своїй діяльності) — це «людський продукт»¹.

Створені правосвідомістю та правовою культурою нормативні судження, зразки, що отримали свою «семантичну автономію» за допомогою правотворчої процедури, проявляють себе як складова частина об'єктивованої юридичної дійсності, відносно самостійну й незалежну стосовно всякої індивідуальної правосвідомості та правової культури й можуть робити реальний нормативно-регулятивний вплив на соціальну ситуацію, правопорядок. Однак конституювання юридичної норми вимагає також попереднього інформаційного й ціннісного впливу на соціальних діячів — потенційних правових суб'єктів для того, щоб текстуралізовані нормативні факти були ними засвоєні (інтерналізовані). Необхідною умовою цього є доведення до відома всіх адресатів змісту правових текстів (наприклад, шляхом офіційного опублікування та обнародування), на базі чого можливо його пояснення й виправдання, його легітимація. При цьому правові норми можуть мати як безпосередньо ціннісне, так і відображене ціннісне значення. У першому випадку норми легітимізуються як правові безпосередньо за їхнім змістом, у другому — внаслідок будь-яких зовнішніх стимулюючих обставин, наприклад, її джерел або порядку прийняття. Так чи інакше, норма, щоб стати правовою, фактично здійснюваною у соціальній поведінці має потребу в певному мінімумі свого визнання й розуміння, погодженості з існуючими у суспільстві правовими уявленнями, їхнього гармонійного включення в систему суспільних (інтерсуб'єктивних) цінностей й ідеалів. Фактично дієва, легітимізована норма стає частиною суспільної правосвідомості та правової культури.

Таким чином, інтерсуб'єктивістська парадигма дозволяє уникнути характерного для об'єктивізму подвоєння соціальної дійсності, поділу природних і культурних, об'єктивних і суб'єктивних факторів. Соціальні факти не гіпостазуються, не виносяться за рамки можливостей індивідів, а безпосередньо погоджуються з їхньою свідомістю,

---

¹ Бергер, П. Социальное конструирование реальности: трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. — М. : Медиум, 1995. — С. 88–89.

діяльністю, буттям як культурних істот, виступають символічними об'єктивами людської суб'єктивності й мають той зміст який в нихкладають самі люди. Граючи соціальні ролі, ми стаємо учасниками соціального світу: суспільство входить в нас через ролі й тим самим обґрунтовує свою реальність для нас¹. За таким підходом соціальні (інтерсуб'єктивні) взаємодії є конкретною реальністю індивідів, що реалізують себе у певному суспільстві. Соціальні інститути суть інкорпоровані (вбудовані) у людину культурні здатності, можливості, зразки, що періодично реалізуються у повсякденних практиках, а соціальна структура — це вся сума типізацій й створених з їхньою допомогою повторюваних зразків взаємодії, що виступає в такій якості істотним елементом реальності повсякденного життя.

Підсумовуючи зазначимо, що суспільна правосвідомість та права культура визначаються як об'єктивно-суб'єктивна реальність, тобто така що створена людиною, сконструйована нею в процесі повсякденної взаємодії з іншими індивідами. Разом з тим вона також є екзистенційним продуктом людської діяльності, завдяки якому ця реальність змінюється, відтворюється і взагалі існує. Індивіди, в ході й за допомогою своїх повсякденних практик, взаємодій, прагнучи адаптуватися до навколишнього середовища, пояснити та освоїти різноманіття соціального досвіду, тим самим, об'єктивують власну суб'єктивність (цінності, змісти) у продуктах своєї діяльності, доступних як їм самим, так й іншим суб'єктам в якості елементів загального для всіх світу права. Суспільна правосвідомість та права культура, у подібній перспективі, постійно утворюється інтерсуб'єктивно (спільно), конструюється членами суспільства в процесі соціальної взаємодії, практики традиційних методів розуміння й осмислення навколишнього світу, екстерналізується як існуюча поза ними й незалежно від них, тим самим знаходячи певний ступінь об'єктивної фактичності. Правосвідомість та права культура проявляються як феномени соціокультурного буття, і «реальні» настільки, наскільки є змістом «репрезентативної культури», «колективних уявлень» людей — усвідомлюються, визнаються, підтверджуються ними, враховуються при визначенні ситуації взаємодії, а головне реалізуються в конкретних учинках, поведінкових практиках, і формують ту або іншу конфігурацію соціального правопорядку.

---

¹ Абельс, Х. Интеракция, идентификация, презентация. Введение в интерпретативную социологию / Х. Абельс. — СПб. : Алетей, 1999. — С. 122.

1.2. Типології правосвідомості та правової культури: сутнісний і компаративний аналіз

Правова культура та правосвідомість є невід'ємною частиною загальної культури народу, яка у свою чергу базується на етноментальному ґрунті і є відбиттям рівня духовного розвитку певної національної спільноти. Формування правової культури та правосвідомості не є відокремленим процесом від розвитку інших видів культури — політичної, моральної, естетичної. Це є комплексна проблема. Їх поєднує спільність завдання — створення морально-правового клімату в суспільстві, що гарантує реальну свободу поведінки особистості у поєднанні з відповідальністю перед соціумом, забезпечує її права, соціальну захищеність, повагу до її честі та гідності, тобто ставить людину в центр економічних, соціальних, політичних, культурних процесів. Таким чином, кожна нація створює своєрідну правову культуру та характеризується національною правосвідомістю. Разом з тим, правова культура та правосвідомість як правило мають синтетичний характер і поєднують у собі ознаки декількох типів. Проблему типологізації правової культури та правосвідомості досліджували наступні вчені: В. Бурмістров, Н. Беліцер, Л. Герасіна, В. Головченко, І. Голосніченко, О. Данильян, С. Жданенко, М. Іванчук, С. Максимов, А. Окара, І. Омельчук, М. Панов, А. Скуратівський, Ю. Тодика, С. Третяк, В. Черней, С. Шефель.

Типологізація правосвідомості та правової культури може здійснюватися за різними критеріями: за рівнем історичного розвитку, за характером та кількістю носіїв, за політико-правовим режимом, за національною ознакою. Розглядаючи вищеозначені типологізації ми будемо виходити з того, що правова культура та правосвідомість є взаємообумовлюючими соціальними феноменам, які можуть бути класифіковані за однаковими критеріями. В нашій науковій розвідці типи правової культури та правосвідомості будуть багато в чому співпадати. Це пов'язано з тим, що правова культура є більш широким поняттям і обумовлює існування певного типу правосвідомості.

За рівнем історичного розвитку правова культура та правосвідомість можуть поділятися на: античну, середньовічну, епохи Відродження, Нового часу та новітню.

Залежно від носія правової культури та правосвідомості розрізняють:

- правову культуру та правосвідомість суспільства;
- правову культуру та правосвідомість професійної групи;
- правову культуру та правосвідомість особистості.

Правова культура суспільства — це частина загальної культури, що представляє собою систему цінностей, накопичених людством в галузі права й відповідно до правової реальності даного суспільства — рівня правосвідомості, режиму законності й правопорядку, стану законодавства, юридичної практики та ін.

Правова культура в кожен даний момент «є присутньою» у конкретному сегменті правової реальності, звичайно не збігається з нею повністю, але існує в ній як складова частина, що здатна виступати у вигляді характеристики рівня розвитку цієї реальності. Правова культура суспільства є результатом соціально-правової активності окремих особистостей, колективів й інших суб'єктів права. Вона виступає відправним моментом, базою для такого роду активності й у цілому для правової культури особистості.

Професійна правова культура — це одна з форм культури, властива певній спільноті людей, яка фахово займається юридичною діяльністю, що вимагає відповідної освіти й практичної підготовки. Професійній правовій культурі властивий більш високий ступінь знання й розуміння правових явищ у відповідних галузях професійної діяльності. Разом з тим, кожна юридична професія має свою специфіку, що обумовлює особливості правової культури різних її представників (суддів, прокурорських працівників, співробітників органів внутрішніх справ, юрисконсультів, адвокатів та ін.). Причому, рівень професійної культури, наприклад, співробітників міліції різний. Розходження спостерігаються в правовій культурі рядового й начальницького складу, офіцерів різних підрозділів міліції: кримінальної, суспільної безпеки, транспортної, державної автомобільної інспекції, охорони, спеціальної міліції. Професійна культура працівників автомобільної інспекції відрізняється від аналогічної культури співробітників підрозділу кримінальної міліції та ін.

Головне в професійній правовій культурі — високе місце права, його верховенство й відповідний до цього стан справ у правовому полі держави: підготовка юридичних кадрів, роль юридичних служб у всіх сферах суспільного й державного життя, становище суду, адвокатури, прокуратури, нотаріату, міліції; розвиненість наукових юридичних установ, ефективність роботи юридичних професійних

громадських організацій та ін. Необхідно зазначити, що особливу роль професійна правова культура та правосвідомість відіграють у перехідних суспільствах (в Україні зокрема), коли від фахового та культурного рівня судді, прокурора, міліціонера залежить не тільки доля окремою людини, а й віра всього суспільства у справедливість, верховенство права та демократію.

Правова культура особистості — це обумовлені правовою культурою суспільства ступінь і характер прогресивно-правового розвитку громадянина, що забезпечують її правомірну діяльність. На думку фахівців, правову культуру особистості складають: правосвідомість і правове мислення; правомірна поведінка; результати правомірної поведінки й правового мислення.

Правова культура особистості (загальна і спеціально-професійна) сприяє виробленню культурного стилю правомірної поведінки, що формується залежно від: ступеня засвоєння й прояву цінностей правової культури суспільства; специфіки професійної діяльності; індивідуальної неповторності, творчості кожної особистості.

Правова культура особистості передбачає:

– наявність правових знань та юридичної інформації, оскільки поінформованість була й залишається одним з основних каналів формування юридично зрілої особистості (інтелектуальний зріз);

– перетворення накопиченої інформації й правових знань у правові переконання, звички правомірної поведінки (психологічно-емоційний зріз);

– готовність діяти, керуючись правовими знаннями й переконаннями, тобто вчиняти правомірно, відповідно до закону: використовувати свої права, виконувати обов'язки, дотримуватися заборон, а також уміти відстоювати свої права у випадку їхнього порушення (поведінковий зріз).

Правова культура особистості характеризує рівень правової соціалізації члена суспільства, ступінь засвоєння й використання їм правових знань у державному й соціальному житті, Конституції й інших законів. Правова культура особистості означає не тільки знання й розуміння права, але й правові судження про нього як про соціальну цінність, а головне — активну роботу щодо його здійснення у царині зміцнення законності й правопорядку. Інакше кажучи, правова культура особистості — це позитивна правова свідомість у дії. Перетворення особистістю своїх здібностей і соціальних якостей на осно-

ві правового досвіду — її важлива складова частина. Культурний стиль правомірної поведінки характеризується сталістю дотримання принципів у повсякденному житті, специфікою вирішення життєвих проблем, що виражається в особливостях вибору варіанта правомірної поведінки в межах, які визначені нормами права.

Виокремлюючи три види правової культури, варто пам'ятати, що в реальному житті вони тісно взаємозалежні. Правова культура як соціальне явище представляє собою єдиний комплекс ідей, настанов, звичаїв та переконань. Отже, правова культура суспільства не існує поза правовою культурою його членів (особистості, групи); вона є умовою, формою й результатом культурно-правової діяльності громадян й їхніх професійних груп. Наприклад, культура юриста як фахівця невіддільна від правової культури суспільства. Рівень правової культури суспільства істотно залежить від професійної культури юриста. З іншого боку, від професійного рівня юриста залежить стан правової культури суспільства й громадянина в цілому. Рівень правової культури професійної групи визначається ступенем розвиненості культури кожного з його членів, тобто ступенем загальної освіти, рівнем його кваліфікації. Юрист на своєму робочому місці повинен відповідати своїй професії й відповідно зміцнювати свій престиж та престиж співтовариства юристів.

Юрист — це особа, що покликана стати вище своїх звичок, бажань: він повинен робити свою справу так, як цього вимагають вищі інтереси суспільства. Правопорушники — часто особистості сильні, цілеспрямовані, вести двобій з якими не просто. Нерідко робота над розкриттям і розслідуванням злочинів — це сутичка між особистостями, характерами. Людина формується в особистість у процесі соціальної практики. Юридична освіта — це перший крок до утвердження себе як особистості в галузі реалізації права. Юридична освіта повинна забезпечити знання й розуміння професійної мови та майстерності, необхідних для практикуючого юриста, включаючи розуміння правових й етичних обов'язків, прав й основних свобод людини, визнаних законодавством країни й міжнародним правом.

Теоретичний рівень правової культури та правосвідомості являє собою наукові знання про сутність, характер і взаємодію правових явищ взагалі, механізму правового регулювання, правового поля держави, а не тільки про його окремі напрямки. Правова культура юриста полягає у критичному творчому осмисленні правових норм,

законів, правових явищ з точки зору їх гуманістичного, демократичного й морального змісту. Культура юриста містить знання державної мови України, етичних норм, національних традицій та особливостей того регіону, де правник здійснює професійну діяльність.

Таким чином, визначальний вплив на утвердження правових цінностей у правовій державі має професійна правосвідомість, насамперед правосвідомість юристів і представників правоохоронних органів. Її зміст становлять не тільки професійні знання в галузі права, а й здатність його застосувати. Для професійної правосвідомості характерна спеціалізація залежно від галузі права (кримінальне, цивільне, господарське, конституційне тощо) і виду юридичної діяльності (суддівська та адвокатська практика, прокурорська та правоохоронна діяльність тощо). Як правило, професійна правосвідомість є груповою і має корпоративний характер, що може спричиняти як позитивні, так і негативні наслідки.

Формування професійної правосвідомості відбувається насамперед у процесі спеціальної підготовки (наприклад, під час навчання в юридичному закладі) та здійснення юридичної діяльності. На особливу увагу заслуговує професійна правосвідомість суддів, співробітників органів внутрішніх справ, СБУ, прокуратури, урядовців та інших груп, діяльність яких, в свою чергу, впливає як на формування правосвідомості населення в цілому, так і на формування правосвідомості окремих осіб.

Розглядаючи професійну правосвідомість, необхідно зазначити, що її символи та значення виникають під час здійснення правотворчої діяльності, в процесі правозастосування, а також у правоохоронній діяльності¹. Саме вищезначені носії професійної правосвідомості здатні своїм ставленням до закону та права впливати на формування того або іншого типу суспільної правосвідомості та правової культури.

Необхідно зазначити, що професійна правова культура та правосвідомість є різновидом групової правової культури та правосвідомості. У свою чергу групова правосвідомість — це колективні уявлення та почуття про право та інші правові явища, які виражають ставлення й оцінки правових явищ з боку соціальних груп, колективів, тимчасових соціальних утворень. До характерних ознак групової правової культури та правосвідомості можна віднести наступні:

---

¹ Мартинюк, Т. Розвиток поняття правосвідомості в період трансформації українського суспільства / Т. Мартинюк // Право України. — 2007. — № 2. — С. 29.

1) наявність типових рис, які відрізняють правову культуру та правосвідомість однієї соціальної групи від правосвідомості інших соціальних груп. Загальногрупові риси проявляються в діях людини, які пов'язані з інтересами групи (це спільна праця, дії, спрямовані на досягнення однієї мети, захист своїх інтересів). Проведені соціологічні дослідження наочно довели, що соціальні групи (наприклад, сформовані за видами діяльності, освітою, віком) характеризуються різними рівнями правових знань та диференційованим ставленням до права і правових явищ, відрізняються різним виконанням правових приписів. У суспільстві більшість малих соціальних груп позитивно налаштована до правової системи, до суспільства в цілому, але є групи антисоціального характеру (тоталітарні секти, терористичні радикальні групи, злочинні угруповання). В індивідуальних діях людини, що не пов'язані з інтересами соціальної групи (наприклад, у побуті), загальні риси правової культури та правосвідомості проявляються менше;

2) відмінність групової правової культури та правосвідомості від правової культури й правосвідомості конкретних представників цієї соціальної групи. Це означає, що правосвідомість представників групи не може бути тотожною для всіх і у всьому. В одних представників соціальної групи рівень правової культури та правосвідомості може бути глибоким і змістовним, таким, що базується на теоретичних знаннях основ права, а в інших — обмежений. Крім того, кожна людина наділена як загальногруповими рисами правосвідомості, так й індивідуальними. А це означає, що найбільш типовому представнику соціальної групи притаманна більша різноманітність та більше особливостей правової культури та правосвідомості, ніж соціальній групі в цілому;

3) тісний зв'язок групової правової культури та правосвідомості з суспільною та індивідуальною правовою культурою та правосвідомістю. Суспільна правова культура та правосвідомість являють собою духовну, психологічну систему уявлень, ідей, почуттів, емоцій, настроїв, переживань, реакцій, які мають масовидно-типовий характер для даного соціуму конкретної історичної епохи. Індивідуальна правова культура та правосвідомість у загальному вигляді — це знання, погляди, почуття, переживання, які виражають ставлення конкретної особи до правових явищ суспільного життя;

4) наявність внутрішньої структури побудови групової правової культури та правосвідомості. Вивчення матеріалів наукових

досліджень показує, що структура правосвідомості складається з таких трьох компонентів, як знання права, ставлення до права, поведінковий компонент;

5) *вплив на формування групової правової культури та правосвідомості двох видів факторів — зовнішніх й внутрішніх*. Зовнішні фактори поділяються на макроумови (їх ще називають макросередовищем) і мікроумови (або мікросередовище). Макросередовище включає в себе соціально-економічні та культурні умови життя суспільства, які опосередковано впливають на розвиток правосвідомості та правової культури молодих людей. Мікросередовище — це сукупність матеріальних, духовних і соціально-психологічних факторів, з якими безпосередньо пов'язане життя молодої людини, тобто її близьке оточення. Близьким оточенням є: в побуті — сім'я, сусіди, знайомі, однолітки; за місцем навчання — клас, студентська група; за місцем роботи — колектив відділу, дільниці, бригади тощо; в суспільному житті — громадська організація, профспілки, партії¹.

Прикладом групової правової культури та правосвідомості, може бути, скажімо, правова культура та правосвідомість сучасної молоді, яка синтезує загальні й специфічні риси. Серед вчених не склалася єдина думка щодо кількості компонентів правосвідомості молоді. Так, А. Долгова виокремлює п'ять компонентів правосвідомості молоді: знання про права; уявлення про право; ставлення до права; вимоги, які пред'являються до права; ставлення до виконання правових приписів. Проте більшість дослідників вважає, що структура правосвідомості складається з трьох компонентів. Відома дослідниця правосвідомості С. Батова виокремлює такі компоненти правосвідомості — знання права, ставлення до права, поведінкова настанова. В. Щегорцев включає у структуру правосвідомості пізнавальний, вольовий та оціночний компоненти; К. Івлєв — пізнавальний, чуттєво-емоційний, поведінковий; В. Сапун — раціонально-ідеологічний, соціально-психологічний, поведінковий; А. Ратінов, А. Яковлєв — знання права, ставлення до права, спонукання до виконання правових приписів².

---

¹ Омельчук, І. Правосвідомість молоді: загальні, групові, специфічні риси / І. Омельчук // матеріали X регіон. наук.-практ. конф., 5–6 лютого 2004 р. – Львів : Юридичний фак. Львів. нац. ун-тету ім. Івана Франка, 2004. – С. 42–43.

² Омельчук, І. Структура правосвідомості молоді / І. Омельчук // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні : матеріали IX регіон. наук.-практ. конф., 13–14 лютого 2003 р. – Львів : Юр. фак. Львів. нац. ун-тету ім. Івана Франка, 2003. – С. 37.

Особливості групової правової культури та правосвідомості пояснюються низкою факторів. Перший з них полягає в тому, що у будь-якій спільноті формується специфічна субкультура: свої нормативні цінності, котрі є визначальними в процесі оцінки членами групи існуючої юридичної системи. Другий фактор — це відмінність інтересів соціально-демографічних груп, що пов'язано з їх різним становищем у соціальній структурі: ставлення до власності, влади, системи розподілу матеріальних цінностей, визначальні духовні орієнтири.

Таким чином, кожна соціальна група має свої особливості щодо компонентів правової культури та правосвідомості. Проведений аналіз свідчить, що як у юридичній, так і філософській літературі немає єдності щодо кількості та сутності компонентів правосвідомості як такої. Це пов'язано з різними підходами та особливостями акцентуації щодо вивчення й ієрархії визначення компонентів правосвідомості.

Отже, генеза правової культури та правосвідомості (та зміни у її структурі) як соціального феномену, залежить від рівня розвитку як окремих індивідів, так і соціальних груп та суспільства в цілому. В контексті цього дослідник Л. Мамут виокремлює наступні рівні правосвідомості:

– первинний (або повсякденна, практична правосвідомість), який убирає в себе вчинки, зовнішні дії індивідів, практичне використання людьми права; в той же час необхідно зазначити, що практична правосвідомість виявляє себе у таких формах: правові відчуття, правові навички, правові звички та правові знання;

– вторинний (теоретична правосвідомість) — це процес і результат розумової діяльності, яка спрямована на усвідомлення права, його меж і нормативів, на з'ясування методів й засобів аналізу права, на впорядкування та вдосконалення знань про право¹.

Підкреслимо, що повсякденна і теоретична правосвідомість є взаємодоповнюючими явищами, які здійснюють взаємовплив та взаємопроникнення на індивідуальному, груповому та суспільному рівнях й становлять ціннісне тло для розвитку певного типу правової культури. Водночас, між законодавством і правосвідомістю не може бути тотожності, що пов'язано з їх різноманітною природою. І законодавство, і правосвідомість — відносно автономні компоненти, які знаходяться на різних рівнях розвитку та по-різному відображають

---

¹ Общественное сознание и его формы / предисл. и общ. ред. В. И. Толстых. – М. : Политиздат, 1986. – С. 119.

можливі варіанти вирішення нагальних суспільних завдань. Бажано, щоб правосвідомість як форма суспільної свідомості випереджала розвиток законодавства і законодавчу діяльність держави. Це принципова особливість свідомості, що прогресивно розвивається, оскільки в ній закладено потенціал творчого впливу на вдосконалення правових норм, актів та приписів законодавства. З іншого боку, можливе відставання і правосвідомості від законодавства. На жаль, у масовій свідомості зберігаються й існують застарілі стереотипи мислення, відчуження, недовіра, страх, які стримують правотворчу діяльність, гальмують прогресивні тенденції розвитку права¹.

Зауважимо, що правосвідомість та правова культура складаються як з раціональних, так і нераціональних компонентів, оскільки сама суспільна свідомість вбирає в себе багато архаїчного, непідвладного розуму. Так, відомий російський учений І. Ільїн свого часу підкреслював, що у правосвідомості фіксуються не тільки «знання» і «мислення», а й уявлення, воля, почуття, людська душа, людський інстинкт². Тобто правосвідомість та правова культура певною мірою є ареною боротьби раціональних та ірраціональних компонентів, але домінуючими є фактори самоконтролю й самозобов'язання.

На індивідуальному рівні розвинута правосвідомість та правова культура зумовлені активізацією таких компонентів, як самооцінка, самоконтроль, самопізнання, самоідентифікація. У кінцевому підсумку вищезазначені компоненти є основою правової самосвідомості та правової культури, які виступають дієвими регуляторами правової поведінки та суспільного правопорядку в цілому. І. Ільїн був переконаний в тому, що людина повинна добровільно дотримуватись законів держави, намагатися вірно їх розуміти і підкорятися їм, виходячи з почуття вільного обов'язку. Незважаючи на те, що ці закони людина може розцінювати як формальні й зовнішні, вона повинна прийняти їх в якості самозобов'язання та чітко їх дотримуватись. Це необхідно, на думку цього вченого, виходячи з таких причин. По-перше, тому що в саму сутність права і правопорядку входить ця здатність — самовдосконалюватися шляхом лояльної покірності громадян. При цьому кожний здоровий правопорядок відкриває громадянам можливість боротися за нові, кращі закони і за новий порядок життя, перебуваючи у лояльнос-

¹ Бурмистров, В. А. Место и роль правовой культуры в становлении правового государства / В. А. Бурмистров. – Симферополь : Изд-во «Таврида», 1996. – С. 165.

² Окара, А. И. Правосознание – центральная категория философии права И. А. Ильина / А. И. Окара // Государство и право. – 1999. – № 6. – С. 85.

ті по відношенню до чинних законів. По-друге, громадянин має добровільно визнавати і дотримуватись законів своєї Батьківщини, оскільки це є єдиним засобом підтримування правопорядку і водночас залишатись вільним у ньому. Людська історія підтверджувала багато разів, що краще користуватися більш обмеженою системою суб'єктивних прав дійсно забезпечених, ніж бачити, як безмежне коло суб'єктивних домагань нехтується свавіллям сусідів та деспотичною владою. І. Ільїн робить висновок, що краще невелика свобода, яку всі поважають, ніж велика свобода, яку ніхто не гарантує і не поважає. Людина повинна шукати не зовнішнього самозвільнення від закону (шлях революції, анархії, деспотизму), а внутрішнього самозвільнення в межах закону. Внутрішнє звільнення відбувається на духовному рівні і є добровільним самозобов'язанням, воно звільняє людину не від закону, а в законі, оскільки людина дотримується закону, який вільно визнала її правосвідомість¹.

Можна погодитись з думкою І. Ільїна про те, що правосвідомість людини (у онтологічному розумінні) має двоїстий характер: з одного боку, прагнення до максимальної свободи, а з іншого — до стабільного правопорядку. Звичайно, революційні прагнення є хибними, оскільки створюють короткочасну ілюзію повної свободи, але у кінцевому підсумку людина програє, отримуючи ще більш жорсткий правопорядок як це видно з історії багатьох революцій.

Фактично І. Ільїн апелює до психологічних складових правосвідомості, які необхідно враховувати прогнозуючи поведінку всіх суб'єктів правовідносин. Можна стверджувати, що правова психологія як структурний елемент правової свідомості та правової культури у науковій літературі ще недостатньо досліджена. Вважаємо, що є необхідність з'ясування поняття, сутності, соціальної цінності та ролі правових почуттів, емоцій, настроїв, переживань, ілюзій, правових стереотипів у контексті розвитку перспективних напрямків загальної теорії правової культури та правосвідомості. Це пов'язано, в першу чергу, з тим, що психологічний аспект правової свідомості та правової культури не завжди відіграє другорядну роль стосовно правової теорії (ідеології), що найбільш яскраво проявляється в ході реалізації нормативно-правових актів. У цьому випадку відбувається порівняння, «зіткнення» правової ідеології, законодавчої волі з повсякденною правосвідомістю, з масовою правовою психологією

---

¹ Ильин, И. А. Путь к очевидности / И. А. Ильин. – М. : Республика, 1993. – С. 252–254.

громадян. Не завжди громадяни приймають і розуміють закони, а також суспільну значущість нормативного акта, оскільки останній може не відповідати іманентному правоочікуванню людей.

Зазначимо, що у тому або іншому суспільстві одночасно можуть існувати наступні типи правової культури та суспільної правосвідомості: негативний (дефектний), позитивний (розвинений) та нейтральний. Для «людини неправової» характерними є три форми дефектної правосвідомості, які в свій час визначав дослідник П. Баранов: правовий інфантилізм, правовий нігілізм, феномен переродження¹.

У цьому контексті зауважимо, що правова культура та правосвідомість можуть бути класифіковані на демократичні, авторитарні та тоталітарні в залежності від політико-правового режиму тої або іншої держави. Необхідно зазначити, що особливим типом правової культури та правосвідомості є громадянська правова культура й правосвідомість, яка може по різному себе виявляти у певних суспільних системах, але найбільшого розквіту вона досягає саме при демократії.

Громадянська правосвідомість містить у собі органічне поєднання особистих уявлень про право, рівність, справедливість та колективних пріоритетів щодо реалізації цих цінностей на практиці. При цьому досить важко визначити межу між індивідуальними потребами й колективними вимогами на рівні правосвідомості окремої особистості².

Громадянська правова культура та правосвідомість демократичного гатунку формується разом з становленням ліберативної культури, яка є світоглядною основою правового суспільства. Ліберативна культура не народжується разом з формальним проголошенням демократії, вона розвивається настільки швидко, наскільки громадяни сприймають і реалізують демократичні цінності у повсякденному житті. Саме цей тип політико-правової культури породжує громадянську правосвідомість вільну від примусу з боку держави.

В ідеалі розвинена ліберативна культура долає так звану «культуру залежності», створюючи соціальний порядок, де примусову й вимушену інтеграцію буде подолано і сфера приватного буде визначальною для абсолютної більшості громадян. Сутнісним наповненням ліберативної культури є ліберативний стиль, який являє собою певну

¹ Общество и политика: современные исследования, поиск концепций / под ред. В. Ю. Большакова. – СПб. : Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2000. – С. 348.

² Калиновський, Ю. Ю. Громадянська правосвідомість як основа функціонування правового суспільства / Ю. Ю. Калиновський // Грані. – 2005. – № 4 (42). – С. 119.

концепцію і практику життєвої повноти особистості, самоствердження, самопізнання й самодостатності (яка, втім, є компліментарною по відношенню до соціальності, соцієтальності, асоціативного колективізму)¹.

Необхідно зазначити, що ліберативний стиль життя не є антиподом колективістському, партнерському самовиявленню людини. Різниця з радянським колективним існуванням полягає в тому, що людину не примушують підкоряти особисте суспільному, вона сама приходить до висновку про те, що лише асоціації, громадські організації здатні найбільш ефективно захищати її права. Тобто суспільна, громадянська правосвідомість та правова культура за своєю природою не є патерналістською, а являє собою зразок концентрованого у часі уявлення людей про справедливість, право, свободу та рівність.

Одним з основних критеріїв рівня розвитку правової ліберативної культури суспільства є забезпечення державними органами влади захисту прав людини на інформацію, свободи думки, на вільний прояв своїх поглядів, адже свобода на отримання інформації — це основне право людини й критерій його основних свобод. Однак свобода слова має й іншу сторону, інший вимір і форму впливу на правову культуру перехідного суспільства. У засобах масової інформації України всі частіше з'являються матеріали, які пропагують насильство, уседозволеність, аморальність, зневагу до патріотичних і громадянських обов'язків, моральних принципів, неповажне ставлення до представників державної влади, особливо силових структур. Все більший вплив на засоби масової інформації починає здійснювати організована злочинність. У громадськості України все більше обурення викликає пропаганда жорстокості, розпусти, героїзація злочинності й злочинців, які завдають великої шкоди моральним і духовним цінностям народу, травмують психіку молоді, породжують небачену за своєю жорстокістю злочинність і здійснюють негативний вплив на правову культуру суспільства.

Правий у своєму висновку Ю. Тодика, який стверджував, що пропаганда насильства, кулачного права, вільного «блатного» життя й іншої кримінальної субкультури — це не випадковість і не результат низького культурного рівня видавців. Власне кажучи злочинний світ компетентно, професійно піклується про виховання для себе кадрів,

---

¹ Заблоцький, В. П. Ліберативний стиль / В. П. Заблоцький // Політична культура: теорія, проблеми перспективи. — К. : Видавець ПАРАПАН, 2004. — С. 16–17.

у першу чергу, серед молоді. У нинішніх умовах ідеологічного й культурного вакууму, при повній відсутності впливу з боку держави, що співвідноситься з різким падінням рівня життя більшої частини населення України, загальною соціально-економічною й політичною нестабільністю в країні, є підстави говорити про криміналізацію свідомості суспільства¹.

Найважливішою передумовою розвитку ліберативної правової культури та громадянської правосвідомості суспільства є можливість реалізації громадянами права на судовий захист. Аналізуючи численні аналітичні матеріали можна зробити висновок про те, що українські суди не завжди здатні захистити інтереси громадян. Про це, зокрема, в інтерв'ю «Німецькій хвилі» заявив голова Української гельсінської спілки Євген Захаров. Черговим доказом цього, на його думку, стало збільшення кількості звернень громадян України до Європейського суду. В свою чергу, Верховний Суд України перевантажений апеляціями на рішення місцевих судів і не встигає розглядати їх у відведений законом термін. Як зазначив Євген Захаров, якщо на перше січня 2005 р. в Цивільній палаті було двадцять тисяч нерозглянутих справ, то на перше січня 2006 р. — тридцять тисяч. Ще однією причиною зростання скарг правозахисник назвав небажання прокуратури порушувати кримінальні справи за фактами катувань та жорстокого поводження правохоронців із затриманими громадянами. Раніше Голова Верховного Суду Василь Онопенко визнав існування системних проблем у діяльності українських судів та органів з виконання їхніх рішень. За словами В. Онопенка, кількість скарг до Європейського суду не зменшиться доти, доки в Україні не почнуть реалізовувати науково обґрунтовану судову реформу².

Таким чином, демократична правова культура та правосвідомість формується за наявності у державі як інституційних умов, так і духовного клімату, що створюється самими громадянами у суспільстві. Правова культура та правосвідомість українського суспільства містить у собі як демократичні цінності та настанови, так і «аксіологічні залишки» тоталітарного режиму. Тобто в Україні на сьогоднішній день існує перехідний тип правової культури та правосвідомості.

---

¹ Тодыка, Ю. Н. Конституционные основы формирования правовой культуры : монография / Ю. Н. Тодыка. – Х. : РАЙДЕР, 2001. – 160 с.

² Захаров, Є. Судова система України потребує негайного реформування / Є. Захаров. // http://kpk.org.ua/2007/01/15/vgen_zakharovsudova_sistema_ukrani_potrebu_negajjnogo_reformuvannja.html

Вочевидь, що розвиток демократичної правової культури та правосвідомості повинен базуватися на затвердженні принципу верховенства права й закону, на становленні в суспільстві та державі нової шкали цінностей. Правове регулювання через правосвідомість здобуває значення найважливішого й навіть самодостатнього в процесі соціальних трансформацій. Разом з тим, звертаючись до української дійсності можна констатувати, наскільки складний і суперечливий процес переживає наша країна. Так, виявилось чимало гострих юридичних протиріч: різне праворозуміння у політичній еліті, юридичні конфлікти, прояви сваволі й беззаконня. Причому багато негативних явищ виникають на «правовому тлі». Всі ці складні негативні й позитивні явища, так чи інакше, відображаються у правовій культурі та у правовій свідомості наших співгромадян.

Можна констатувати, що у правовій культурі та правосвідомості перехідного типу виникає ціла низка парадоксів. Наприклад, одночасне існування в правосвідомості прагнення до верховенства права й наявність правового нігілізму. Фахівці констатують, що дотепер не вдалося реалізувати принцип верховенства права й перебороти стійкий правовий нігілізм. Одна з причин даного парадоксу полягає у спрощеному розумінні верховенства права. Вважається, що якщо є закон, наказ, то з ними можна час від часу порівнювати свої вчинки. Але в правовій державі саме право повинне бути основою, своєрідною точкою відліку будь-яких дій. Саме правовий закон повинен виступати регулятором державного й громадського життя, тому що в ньому виражені основні суспільні інтереси.

Однак таке розуміння принципу верховенства права ще не стало нормою життя. У підсумку зберігається ґрунт для неправомірної поведінки — порушення законності, сваволі, бездіяльності й зловживання. Громадяни нерідко доволіно розуміють закони, невміло використовують свої права, їхня правова культура усе ще перебуває на низькому рівні. Причому мова повинна йти не про зовнішнє підкорення праву, а про екстраполяцію правових норм в особистісні настанови й дії.

Як зазначалося раніше, тип правової культури та правосвідомості певного суспільства обумовлений етнонаціональним розвитком тої або іншої спільноти, її правовим менталітетом, особливостями культурно-історичної спадщини. Отже, правову культуру та правосвідомість можна класифікувати за цивілізаційним та національним критеріями: правова культура та правосвідомість «східного» та «західного» типу.

З точки зору цивілізаційного виміру, правосвідомість та правова культура українського суспільства більше тяжіє до «західного» типу, але можна зафіксувати окремі риси й «східного» типу. Цю тезу підтверджує той факт, що в українському суспільстві велику роль відіграють певні традиції розв'язання конфліктних ситуацій, що не базуються на праві. Таку систему відносин слід класифікувати як неопатримоніальну, коли переважають патрон-клієнтельні стосунки. Захищаючи порушені права громадянин часто-густо звертається не до суду, а до свого «патрона», який забезпечує йому певний рівень захисту, але натомість вимагає підкорення. Це означає, що в українському суспільстві існує дві «правові реальності»: одна з них базується на романо-германській традиції, інша — на візантійській. Згідно з першою традицією, суперечності розв'язуються публічно, відкрито, під час судового процесу, згідно з другою — шляхом таємних переговорів, узгоджень, інтриг. У правосвідомості українського загалу поєднуються два типи осмислення навколишньої дійсності, які умовно можна класифікувати як правовий і традиційний¹.

Багато в чому особливості правової культури та правосвідомості різних соціальних груп в нашій державі зумовлені характерними рисами українського етносу як такого. Видатний український філософ Д. Чижевський уважав, що українці схильні до безмежного захоплення, піднесення, однак після першої невдачі зневірюються у можливості остаточного успіху і так само швидко переходять до стану повної розпуки та цілковитого знеохочення до подальшої праці. На думку цього вченого, ця риса характеру є результатом чуттєвого, а не раціонального способу мислення українців, хитань чуттєвого життя між протилежними екстремумами, що перешкоджає утриманню внутрішнього ладу й стабільності, гальмує процес систематизації мислення та діяльності. Нарешті, ті катастрофи, які зазнав український народ у своєму історичному розвитку, сформували в українському характері таку досить поширену рису, як замкненість. Ця риса впливає з достатньо трагічної історії України, яку постійно намагалися захопити інші держави. Виявляти свою щирю душу, заявляти про свої права відкрито було завжди небезпечно.

Правова культура та правосвідомість українського народу має таке психологічне підґрунтя: в першу чергу слід виокремити почуття

---

¹ Калиновський, Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність : монографія / Ю. Ю. Калиновський. — Х. : Право, 2008. — С. 106–107.

власної гідності, повагу до гідності чужої, схильність до певних зовнішніх форм, що традиційно встановилися, так званих «законних речей» (етикет, любов до чистоти й порядку, краси життя)¹. Такі риси наближають українця до західноєвропейської культури — в дечому до німців, з їх солідністю, діловитістю, любов'ю до комфорту, порядку, чистоти; в дечому до романської культури — тягою до форми, елегантністю, бажанням внести у все красу, висвітлити нею кожную сферу життя, взагалі світлим і радісним поглядом на життя. В той же час, правова культура та правосвідомість українського народу набула ознак правового нігілізму, скептичного ставлення до законодавства, яке часто-густо насаджувалося державою-загарбником і не відповідає інтересам нашого народу, оскільки воно (законодавство) було або польським, або австро-угорським, або російським, тільки не українським. Тому, правова культура та правосвідомість українців більш «орієнтувалась» на традиції, звичаї, як засіб збереження своєї національно-культурної ідентичності, ніж на позитивне право.

На сьогоднішній день в Україні відбувається становлення політичної нації, що потребує нових світоглядних орієнтирів, чіткого визначення національної ідеї та її популяризації, побудови правової держави й громадянського суспільства, що сприятимемо якісним змінам у суспільній правовій культурі та правосвідомості.

Отже, виходячи з вищенаведеного й відповідно до сучасних реалій державницького розвитку України, в основу становлення політичної нації та формування національної правової культури та правосвідомості (шляхом правового виховання) повинні бути покладені наступні ціннісні орієнтири.

По-перше, необхідно змістити акценти з боротьби «проти» і «за» на творення «в ім'я» — держави, нації, людини на основі злагоди, толерантності, захисту національних інтересів.

По-друге, в основі націотворення повинна лежати ідея поліетнічної, соціальної, політичної злагоди на основі загальноприйнятої мети — духовного піднесення і матеріального добробуту людини в економічно й соціально міцній, духовно багатій, правовій державі.

По-третє, держава у даній системі вартостей тепер мислиться не як самомета, а як інструмент, що забезпечує досягнення мети, як засіб самоутвердження нації.

---

¹ Калиновський, Ю. Ю. Сутність етнополітики / Ю. Ю. Калиновський. – Х. : ХВУ, 1998. – С. 17.

По-четверте, Україна повинна бути найвищою цінністю для всіх її громадян як їхня спільна Батьківщина в існуючих кордонах.

По-п'яте, повинна забезпечуватись правова рівність громадян України, їхня духовна та культурна цілісність і самобутність, що є важливим чинником консолідації нації.

По-шосте, повинна культивуватись як національна самоповага, патріотично орієнтована діяльність як спосіб самовираження особи, так і культурна й психологічна сприйнятливність до прогресивних надбань інших націй.

По-сьоме, громадяни України повинні усвідомлювати свій майбутній розвиток як результат співпраці у громадянському демократичному суспільстві.

По-восьме, національну ідею слід позбавити ідеологічної забарвленості.

По-дев'яте, громадянські і соціальні цінності повинні бути піднесені до рівня загальнонаціональних¹.

Таким чином, суспільна правова культура та правосвідомість розвиватиметься демократичним шляхом, якщо в Україні будуть реально забезпечені права людини, але в той же час не менш важливим для нашої держави як поліетнічної країни є належне гарантування колективних прав — право народу, право нації, права етнонаціональних спільнот. Ціннісним стрижнем об'єднання українського народу повинна стати національна ідея. Ю. Вільчинський трактує національну ідею як політичну і культурну програму, під якою слід розуміти не лише всебічне усвідомлення власної національної своєрідності, а й свідоме намагання у всіх аспектах життя — політиці, господарстві, науці, філософії, мистецтві — виявити, організувати і розвинути свої власні сили². Він вважає, що національна ідея яскраво репрезентована у творчості Д. Донцова, Ю. Липи, В. Липинського, М. Міхновського, Л. Українки, І. Франка, Т. Шевченка та ін.

Своє бачення змісту поняття «українська національна ідея» пропонують представники школи етнодержавознавства (О. Антонюк, І. Варзар, В. Горбатенко, Ю. Римаренко та ін.), для яких національна ідея (ідеологія) — це сукупність ідей, система поглядів на об'єднання

¹ Крисаченко, В. С. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / В. С. Крисаченко, М. Т. Степико, О. С. Васюк та ін.; / за ред. В. С. Крисаченка. — К. : НІСД, 2004. — С. 254–255.

² Вільчинський Ю. Поняття і генеза української національної ідеї / Ю. Вільчинський // Сучасне суспільство. — 1993. — № 2. — С. 63–66.

нації навколо спільної мети, спрямованої на здобуття державності та подальший її розвій¹.

Вочевидь, що національна правова культура та правосвідомість повинні орієнтуватися у своєму розвитку на кращі зразки духовно-історичної спадщини українського народу, враховуючи також загальнолюдські цінності.

Підсумовуючи зазначимо, що правова культура та правосвідомість є складними, синтетичними суспільними феноменами, які можуть бути класифіковані за різноманітними ознаками соціально-економічного, культурно-історичного та політико-правового характеру. Сутність правової культури та правосвідомості різних типів визначається комплексом факторів, серед яких найголовнішими є національна система права, правовий менталітет та політико-правовий режим, що діє у конкретній державі.

1.3. Методологічні основи формування правосвідомості та правової культури в процесі соціалізації особистості

Формування правосвідомості та правової культури здійснюється протягом усього процесу соціалізації особистості. У сучасній вітчизняній науковій парадигмі поняття соціалізації зазвичай визначається як процес входження особистості в систему суспільних відносин, результат розвитку особистості як універсального суб'єкта діяльності. На жаль, таке поняття не повністю відображає всі ступені процесу соціалізації особистості, не повністю враховує феномени правосвідомості та правової культури.

Досить тривалий період соціалізація як наукова проблема перебувала в центрі уваги виключно представників зарубіжної наукової традиції. Основні теоретико-методологічні підходи в дослідженні соціалізації як соціального явища знайшли відображення в працях М. Вебера, Е. Дюркгейма, Г. Зіммеля, Ч. Кулі, Р. Мертона, Д. Міда, Г. Спенсера, З. Фрейда, Е. Фромма, Ю. Хабермаса та ін. У них зроблені спроби визначення сутнісних характеристик соціалізації, виділені основні структурні компоненти, запропоновані підходи до

---

¹ Основи етнодержавознавства : підручник / за ред. Ю. І. Римаренко. – К. : Либідь, 1997. – С. 166.

типології й періодизації процесу соціального розвитку особистості, розглянуті особливості соціалізації окремих професійних категорій, соціальних спільностей та груп за віком. Разом з тим, кожне визначення соціалізації відрізняється широким спектром змістовно-концептуальних відмінностей, обумовлених перевагами і авторськими позиціями дослідників. Визначення соціалізації, як правило, розглядається в предметній сфері соціологічного, частково соціально-психологічного напрямку. У сфері ж філософсько-правового знання в зарубіжній науковій парадигмі проблема соціалізації ще не одержала достатнього освітлення.

Процес входження людини в суспільство, включення її в соціальні зв'язки та інтеграція в різні типи соціальних спільнот відображає становлення соціальності людини, тобто соціалізацію. В процесі соціалізації формуються соціальні якості, властивості, знання, навички, уміння людини, її культура (зокрема правова) і вона стає дієздатним учасником суспільних відносин. Здійснюється перетворення природних людських сил і потенцій суспільством, їх окультурення. Разом з тим, з позиції статичного визначення особистості, саме поняття «соціалізація особистості» може здатись досить суперечливим (не досить коректним), оскільки особистість, як така, вже зумовлює наявність певного рівня правової культури, певного рівня правосвідомості, тобто, деякого рівня соціалізованості, а процес соціалізації розглядається як формуючий особистість. Таким чином, поняття *соціалізація* може позначати або процес вторинної соціалізації (ресоціалізації) індивіда, або воно ототожнюється з поняттям «*формування особистості*»¹. В такому випадку соціалізаційний процес обумовлюється певними часовими, віковими межами. В підходах, що склались раніше, це й було зафіксоване через обмеження періоду соціалізації дитинством (концепція психоаналізу) або юністю (західні соціально-психологічні школи). Динамічна ж концепція особистості зумовлює розгляд її соціального розвитку, набуття передусім певного рівня правосвідомості й правової культури як перманентно притаманного протягом всієї життєдіяльності індивіда.

Сучасна філософія зазвичай тлумачить особистість як субстанцію, що визначає людський індивід як суб'єкт відносин і свідомої самостійної активної діяльності, а також як стійку систему соціально-

---

¹ Кривоконь, А. Г. Факторы социального формирования личности (социально-философский анализ) : монография / А. Г. Кривоконь – Х. : Факт, 2005. – 240 с.

значущих рис, які характеризують індивіда як члена того чи іншого суспільства або соціальної спільноти. Проблема особистості у філософії права — це перш за все питання про те, яке місце займає людина у правовому континуумі, соціумі, ким вона практично є і які її відносини до себе й до соціуму з точки зору усталених констант правової культури. Відправною точкою філософсько-правових досліджень процесу формування правосвідомості та правової культури у процесі соціалізації особистості є соціальна й правова системи, до яких включена особистість і ті соціальні функції й ролі, які вона виконує у тому чи іншому суспільному формуванні. Отже, особистість є діалектичною єдністю загального (як представник суспільства), особливого (як представник певних соціальних спільнот або певних правових систем) і одиничного (індивідуального). Загальне й особливе є вираженням соціально-типового (зокрема, конкретно-правового) в структурі особистості, одиничне — індивідуально-особистісного.

При розгляді теоретико-методологічних основ формування правосвідомості й правової культури в процесі соціалізації, серед надзвичайно великої кількості теорій і концепцій, особливої уваги заслуговують наступні теоретичні положення й наукові гіпотези:

- визначення дуалістичної суті людської природи як єдності її біологічного і соціального компонентів (М. Рьюіз, Ч. Меррей, Р. Хернстейн та ін.);

- концепція соціальної й діяльнісної суті людини, її визначення комплексом суспільних відносин (К. Маркс, Ф. Енгельс);

- психоаналітична концепція трьохмірності структури особистості, пов'язана із структурою психіки (З. Фрейд, П. Бергер, Т. Парсонс, Г. Тард);

- характеристика соціалізації як процесу передачі соціально-культурного досвіду від покоління до покоління, забезпечення соціальної рівноваги, необхідної умови відтворення суспільного життя (Е. Дюркгейм, Т. Парсонс, Г. Спенсер, Р. Лінтон, Дж. Мід, Н. Смелзер);

- виділення певних соціально-правових інститутів як основних елементів соціалізації, які забезпечують «стилізацію», трансляцію і контроль форм людської поведінки, їх характеристика: сім'ї (Е. Дюркгейм, О. Конт, П. Сорокін), економіки (М. Вебер, К. Маркс, Ф. Енгельс), виховання і освіти (П. Бергер, Т. Лукман), професійного середовища (Е. Дюркгейм, П. Сорокін) тощо;

– концепція поведінки людини як «суспільно орієнтованих дій». Її критеріями виступають: а) осмислена орієнтованість на чекання, б) цілераціональність, в) суб'єктивно цілеспрямована смислова орієнтація індивідів (М. Вебер); виділення основних форм поведінки, притаманних людині: дозволені, потрібні, рекомендовані (П. Сорокін);

– визначення суперечливості характеру функціонування соціалізаційного процесу як форми і способу соціального розвитку індивіда, регулювання і примушення, обмеження особистісного розвитку (Е. Дюркгейм, З. Фрейд, Е. Фромм) на підставі положень про необхідну взаємообумовленість змісту, засобів, форм, методів соціалізаційного впливу і рівня психофізіологічного розвитку особистості.

Аналіз концепцій, теорій соціалізації дає можливість відзначити, що концептуальні положення, підходи, ідеї зарубіжних дослідників внесли певний вагомий внесок у розробку й дослідження проблеми визначення місця й ролі правової культури й правосвідомості в процесі соціалізації. Однак, дефіцит уваги до сфери соціалізації особистості з боку представників філософсько-правового знання, відсутність праць з узагальнення та інтеграції наявних доробок щодо вивчення процесу соціального розвитку особистості, виступає перешкодою на шляху формування як цілісної теорії соціалізації, так і цілісної теорії правосвідомості й правової культури.

У контексті даної проблеми соціалізація може визначатися як процес:

– становлення особистості, засвоєння індивідом правових цінностей, норм, настанов, зразків поведінки, притаманних суспільству, соціальній спільноті, групі;

– розвиток в індивіда задатків до адекватної інтеграції у правове поле й культурно-правове середовище;

– власне входження людини у правове поле й культурно-правове середовище;

– включення індивіда в систему правових відносин;

– засвоєння індивідом правового досвіду, в ході якого створюється конкретна особистість як суб'єкт права, тобто процес засвоєння певної системи соціально-правових ролей і правової культури.

Безумовно, такі підходи до визначення соціалізації мають сенс у вузьких межах розгляду тієї чи іншої конкретної науки. На нашу думку, з точки зору філософії права такі підходи не враховують усього комплексу аспектів процесу соціалізації. Зауважимо, що і особис-

тість, і суспільство в контексті соціалізації необхідно розглядати як єдність, а саму соціалізацію — як процес взаємоперетворення як суспільства, так і особистості на основі їх прагнення до задоволення своїх потреб у культурному розвитку та правовому вдосконаленні.

Незважаючи на термінологічні розбіжності в змістовній характеристиці суттєвого визначення соціалізації, переважна більшість підходів відрізняється відданням пріоритету активного начала будь-якій одній зі сторін даного процесу: або суспільству, або індивіду. Це, в свою чергу, знаходить своє вираження, насамперед, у визначенні специфіки суб'єктивно-об'єктивної сфери соціалізації. В одному випадку соціально-правовий досвід транслюється від суспільства (держави) до особистості, в іншому — особистість засвоює досвід правового життя на повсякденному рівні правосвідомості і досвід філософсько-правової рефлексії на рівні теоретичному. Очевидно, обидва ці підходи зовсім не суперечать один одному, навпаки, взаємодоповнюють один одного, відображаючи лише різні сторони, аспекти впливу правосвідомості й правової культури на процес взаємодії суспільства й особистості в процесі соціалізації.

Як відомо, у науковій літературі як основоположне, стверджується уявлення про суть людини, як біопсихосоціальної єдності. За своїм значенням уявлення про суть людини має право претендувати, певною мірою, на парадигмальність. Методологічна цінність такого уявлення полягає не стільки у включенні психічного компоненту як суттєвого, скільки у визначенні субстанціональної інтегральної єдності, рівнозначності всіх елементів. Виходячи з цього, спроби виявлення субординаційних відносин, їх співвідлеглості виявляються безпідставними. Стає можливим і необхідним розгляд взаємообумовленості, взаємопроникнення, виділення кардинальних зв'язків між суттєвими структурними компонентами людини. У зв'язку з цим вважається за доцільне послатись на точку зору К.-Ф. Весселя, який відзначає, що «орієнтація на вивчення проблеми людина-універсум у його індивідуальному існуванні включає в себе два суттєвих аспекти: один аспект спрямований на розгляд структур, тобто взаємозв'язків елементів і сторін, які складають індивідуум, інший — пов'язаний з розвитком індивідуума у часі і охоплює загальний час його існування. Ця комплексна орієнтація включає в себе два нерозривно пов'язані аспекти, тобто «біопсихосоціальна

єдність — людина» розуміється як динамічний процес»¹. Вихідним методологічним моментом у пізнанні місця й ролі правосвідомості й правової культури людини повинен стати «перехід до понять комплексності й темпоральності і пов'язане з ними ствердження про те, що комплексні стани можуть бути зрозумілими лише в межах відповідних їм інтервалів часу»².

Особливе значення в дослідженні впливу правосвідомості й правової культури на процес соціалізації має суб'єктивно-об'єктивна визначеність її процесуальної сторони³. Людина, як суспільний діяч — є одним із факторів, що продукує умови і обставини як свого власного, так і суспільного життя в цілому. Її дії органічно вплетені в механізм функціонування різноманітних соціально-правових систем. Особистість виступає одночасно і як об'єкт, і як суб'єкт соціально-правової взаємодії, що носить діалектичний характер.

На підставі аналізу різних підходів до визначення і розгляду соціалізації можна зробити висновок, що соціалізація особистості — це процес не однонаправленого впливу суспільства (соціально-правової системи) на індивіда, а взаємодія їх як двох структурних елементів людської природи. Її філософсько-правовий аналіз можливий у декількох напрямках.

По-перше, це трансляція соціально-правового досвіду від суспільства до індивіда, що виражається в сукупності представлених знань про культурні та правові норми й цінності, типи правової поведінки, як соціально переважних в межах окремих соціальних груп, суспільства в цілому, так і відхильних, таких, що суперечать соціальним нормам. Вона включає в себе не тільки усвідомлені, цілеспрямовані, впливи, що контролюються (формування правосвідомості в широкому розумінні), але й стихійні, спонтанні процеси, що мають безпосередній, прямий і опосередкований, непрямий вплив на розвиток особистості. Тут індивід виступає як об'єкт впливу і правова культу-

¹ Вессель, К.-Ф. Человек как биопсихосоциальное единство / К.-Ф. Вессель. // Философия и человек. Ч. III. — М. : Ин. философии РАН, 1993. — С. 256.

² Там само.

³ Правова культура в умовах становлення громадянського суспільства : монографія / НДІ будів. та місц. самовряд. АПрН України / Ю. П. Битяк (ред.), І. В. Яковюк (ред.). — Х. : Право, 2007. — 248 с.; Мельничук, О. С. Право та держава в концепції правосвідомості І. О. Ільїна : монографія / О. С. Мельничук. — Одеса : Фенікс, 2008. — 178 с.

ра суспільства є більш активною по відношенню до правосвідомості конкретної особистості¹.

По-друге, суб'єктивування, тобто рефлексування культурно-правового досвіду безпосередньо самим індивідом (інтеріоризація). На такому рівні індивід є суб'єктивно-об'єктивною єдністю. Здійснюється співставлення сприйнятого із соціального середовища культурно-правового досвіду з власними особистісними ціннісно-правовими орієнтирами, своєрідна його фільтрація. В результаті деяка частина набутого знання в структурі правосвідомості, перетворюючись, трансформується у внутрішні регулятиви правосвідомості й поведінки, остання може бути відхиленою в категоричній формі або залишеною без уваги.

По-третє, об'єктивування особистістю індивідуального досвіду соціально-правових дій. Незалежно від наявності мети, активності, що проявляється, соціального положення кожний індивід несе на собі певні функції суб'єкта соціалізаційного впливу на оточуючих людей, на різні соціальні групи, до складу яких входить людина, суспільство в цілому.

По-четверте, вважаючи володіння, як суспільством, так і особистістю певною цілісністю і активністю, певними правовими потребами, а також прагненням до збереження відносної самостійності та юридичної незалежності, їх взаємодія може бути охарактеризована як суперечлива, з позиції суб'єктно-об'єктних зв'язків. У практичній життєдіяльності ці зв'язки є певною єдністю, і їх реалізація виражається в достатньо складному сплетінні, взаємодоповненні і взаємообумовленості в ході процесу соціалізації.

Виділені концептуальні положення загальної теорії соціалізації виступають теоретико-методологічною основою визначення місця, ролі, сутності й змісту впливу правосвідомості й правової культури на процес соціалізації особистості.

---

¹ Дзьобань, О. П. Правова культура та ментальність у контексті національної безпеки в перехідних умовах / О. П. Дзьобань // зб. наук. пр. Міжн. наук. конф. «Сучасна україністика: наукові парадигми мови, історії, філософії», 16–18 квітня 2008 р. – Ч. 6 / за заг. ред. О. С. Черемської, О. М. Кузя. – Х. : Вид. ХНЕУ, 2008. – С. 199–205; Дзьобань, О. П. До питання про застосування синергетики для осмислення сутності правової культури / О. П. Дзьобань, Є. М. Мануйлов. // Наук. зап. Харківського ун-тету Повітряних Сил. Соціальна філософія, психологія. – Х. : ХУПС, 2007. – Вип. 1(27). – С. 26–32; Дзьобань, О. П. Соціальні архетипи в контексті культури / О. П. Дзьобань // Культура та інформаційне суспільство XXI століття : матеріали наук. конф., 22–23 квітня 2004 р. / Харк. держ. акад. культури; відп. ред. С. В. Сищенко. – Х. : ХДАК, 2004. – С. 38–39.

Основним фактором формування правосвідомості й правової культури у процесі соціалізації особистості виступає соціальне середовище, з яким взаємодіє людина:

по-перше, сукупність соціальних, політико-правових інститутів, суспільних організацій, соціальних спільнот, в межах яких індивід реалізує певні соціальні ролі і набуває бажаних соціальних статусів;

по-друге, це сукупність ролей і статусів, що суспільство пропонує людині;

по-третє, елементами соціально-правового середовища, що визначають соціалізацію особистості, виступає сукупність існуючих соціальних та правових норм, цінностей, знань, звичок і навиків, умінь, якостей, яких людина набуває, щоб відповідно з потребами суспільства відігравати відповідні ролі й підтримувати набутий статус;

по-четверте, соціальне середовище, правове поле охоплює сукупність соціальних, політико-правових інститутів і соціальних технологій виробництва, відтворення й передачі культурно-правових зв'язків, цінностей, норм.

На формування ціннісних правових настанов і правову поведінку індивіда в суспільстві значно впливають конкретні події, соціальні явища.

Спілкування з людьми, повсякденна соціальна діяльність і є тим середовищем, де існує людина. В процесі історичної практики індивід проявляє соціальну суть, формує свої соціальні якості, засвоює, виробляє ціннісні орієнтації. Трудова діяльність — основна сфера становлення людини, формування в процесі праці, особливо в творчій, саме соціальних якостей, засвоєння позитивних навиків, передусім правових. Праця становить основу соціального буття людини, тому що саме в праці людина здебільшого виражає себе як суспільний індивід. На формування особистості впливають фактори трудової, особливо творчої діяльності, сучасний характер праці, її предметний зміст, форми колективної організації, суспільна значущість результатів, розширення меж правового регулювання, технологічний процес праці, можливість для розгортання, прояву самостійності, ініціативи, творчості. Така ситуація властива для всіх індивідів, що є часткою соціальної спільноти.

Кожна конкретна особистість має свою індивідуальну структуру, зміст якої різний на різних етапах її розвитку. Наскільки більш розвинена особистість, настільки більшою мірою проявляються її соціальні

властивості. Діяльність і спілкування, які тією чи іншою мірою детерміновані соціокультурним середовищем та правосвідомістю надають особистості неповторної соціалізації, зумовлюють необхідність розвитку, спроможності самооцінки. Однак ступінь соціалізації і якість самооцінки людей далеко не однакові. Вони залежать і від генних властивостей, і від умов розвитку людини (зокрема культурних), і від самосвідомості. Самосвідомість і самооцінка в сукупності утворюють головний стрижень особистості, навколо якого формуються риси характеру, мотиви й інтереси, переконання й ціннісні орієнтації, світогляд і соціальні почуття, правосвідомість і правова культура¹.

Правове та культурне середовище, діючи на особистість, виробляє певні особистісно-характерологічні стереотипи для ефективного упорядкування досвіду міжлюдських зв'язків, колективного співіснування та індивідуальних учинків, а також для ефективного керування діяльністю окремих членів суспільства. Однак соціум не задовольняється створенням стереотипів. Крім того соціум прагне, щоб кожний член колективу ці стереотипи відтворював і особисто здійснював у своїй життєдіяльності та вчинках. Прагнення соціуму, щоб вказані стереотипи суспільної свідомості були не тільки просто інкорпоровані в індивідуальній свідомості, але й відтворені у реальній дійсності конкретних індивідів, обумовлене тенденціями самопідтримання й самозбереження². Таке самопідтримання не може здійснюватись без свого реального функціонування, а таке функціонування забезпечується завдяки постійному відтворенню конкретними особами у своїх учинках тих правових образів і алгоритмів, які зафіксовані у тих чи інших стереотипах.

Указане відтворення правових образів та алгоритмів з боку індивіда — або здійснений факт, або ж об'єкт прагнення, тоді як з боку соціуму такий тип індивідуального відтворення подається як правова вимога, а у деяких випадках навіть як спонукання. В усякому разі колектив (соціум) здійснює різноманітний соціальний вплив на особистість з метою визначення особистістю лінії своєї правової поведінки за тим зразком, який зафіксований у системі вказаних стерео-

---

¹ Манойло, Н. Г. Світоглядно-мотиваційна визначеність правосвідомості: соціально-філософський дискурс : автореф. дис. канд. філос. наук : 09.00.03 / Н. Г. Манойло. – Запоріжжя, 2008. – 16 с.

² Дзьобань, О. П. Національна безпека в умовах соціальних трансформацій (методологія дослідження та забезпечення) : монографія / О. П. Дзьобань – Х. : Константа, 2006. – С. 107–117.

типів за допомогою правових норм. Слід зазначити, що в сучасних умовах життєдіяльності нашого суспільства, його трансформації, тільки формується єдина система нормативного регулювання відносин, яка у майбутньому має всебічно відобразити інтереси усіх соціальних прошарків, соціальних груп та осіб¹. Такий стан справ істотно ускладнює процес соціалізації особистості, спонукає до пошуку адекватних напрямків та шляхів такого процесу.

Суттєвою особливістю правових норм є їх безособистісний характер, зверненість до усіх членів суспільства, колективу, інших соціальних груп. Тому норма, що визначає загальну лінію поведінки, не може передбачити усіх варіантів конкретних життєвих ситуацій, які можуть вимагати від людини тих чи інших дій та вчинків. Але усякий раз, приймаючи рішення повести себе певним чином, людина повинна співвіднести свій намір із загальними нормативними вимогами, проаналізувати його (рішення) соціальні наслідки. Правова норма виступає тут у різних іпостасях: як ідеальна модель дії, що планується, як мотив рішення, що приймається, як оціночний критерій допустимості вчинку (дій) з точки зору суспільних інтересів. Інакше кажучи, правова норма служить відправною точкою для кваліфікації вчинку, під яким розуміють дії людини, які розглядаються у їх співвідношенні з правовими нормами, існуючими у суспільстві.

До впливу соціального середовища людина ставиться вибірково на основі сформованих в її правосвідомості системи правових цінностей, і уже набуті соціальні якості виступають своєрідним фільтром, який пропускає імпульси соціального середовища. Звичайно, сама індивідуальність особистості, її потенційні можливості освоїти культурний пласт суспільства (сформувані необхідний рівень правової культури), її потреби та інтереси, спрямованість її соціальної активності (емоційно-психологічний аспект правосвідомості) — виступають найважливішими факторами її соціалізації.

Отже, соціалізація охоплює всі соціальні процеси, завдяки яким індивід засвоює певні, зокрема правові, знання, норми, цінності, що дозволяють йому функціонувати як повноцінному й повноправному члену суспільства². Зміст правової соціалізації особистості охоплює

¹ Дзьобань, О. П. Особливості механізму забезпечення національної безпеки в умовах соціокультурних трансформацій / О. П. Дзьобань. // Практична філософія. – 2008. – № 3 (29). – С. 41–50.

² Лозовой, В. О. Саморозвиток особистості у філософській рефлексії та соціальній практиці : монографія / В. О. Лозовой, Л. М. Сідак. – Х. : Право, 2006. – С. 91–109.

засвоєння особистістю юридичної мови соціальної спільноти; відповідних способів, методів мислення, властивих правовій культурі; форм раціональності й почуттів, прийнятих особистістю правових норм, цінностей, традицій, звичаїв, зразків і методів діяльності тощо¹. Індивід соціалізується, включаючись у різноманітні форми правового життя, засвоюючи характерні для них соціальні ролі. Людина засвоює світ правової культури вибірково, через свої інтереси, свій світогляд, через конкретний рівень сформованості правосвідомості. Освоюючи правову культуру, людина формує свої здібності, потреби, цінності. Тому не існує соціалізація без індивідуалізації в праві. Процес поєднання факторів, що характеризують умови соціального середовища (правового поля), з факторами особистими, становлять механізм правової соціалізації.

Поняття «соціальна роль» стало сьогодні одним із широко розповсюджених категорій соціальної філософії, філософії права, соціології, психології. Стосовно внутрішньокolleктивних відносин вона означає певний стійкий стандарт, нормативно схвалений зразок поведінки особистості, яка займає визначену позицію у колективі. Саме у ролі віддзеркалюються соціально-типові риси взаємодії, взаємовідносин особистості з оточенням, яке виконує суміжні або співвідповідні функції.

На формування соціальної ролі здійснює вплив велика сукупність факторів різноманітного порядку. Перш за все, модель поведінки особистості у певній ролі регламентується діючою нормативно-правовою базою. По-друге, на загальний характер ролі безумовно впливають суспільна думка, моральні й правові традиції, що існують у конкретному колективі, досвід (позитивний та негативний) інших членів колективу, які виконували у різні часи цю роль, моральний мікроклімат колективу. Крім того, відомий вплив на особливості рольової поведінки здійснює й індивідуальний досвід її конкретного виконавця. Більше того, особистість не тільки постійно відчуває на собі вплив вказаних вище факторів, а й сама є «можливістю свого здійснення», постійно знаходиться у процесі становлення. Соціальна роль, таким чином, є продуктом колективної творчості, а на процес оволодіння нею здійснюють вплив усі члени колективу (спільноти), соціокуль-

---

¹ Попадинець, Г. О. Український світоглядно-філософський гуманізм як засада розвитку національної правової культури : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 12.00.12 / Г. О. Попадинець. – К., 2007. – 19 с.

турне (культурно-правове) середовище й сама особистість через практичну реалізацію певних феноменів правосвідомості. Колектив, пропонуючи особистості таку роль, виступає по відношенню до суспільства гарантом виконання, а по відношенню до особистості — безпосереднім виразником суспільного інтересу. Це покладає на спільноту, колектив відповідальну функцію регулятора правової поведінки особистості, її відносин з іншими членами спільноти, колективу.

Зрозуміло, що регулятивна функція здійснюється не тільки колективом, але й іншими соціальними структурами — державними органами, установами, суспільними організаціями, засобами масової інформації. Але їх вплив на особистість так чи інакше опосередковується колективною свідомістю, правосвідомістю, виражається у колективній волі. Для здійснення функції регулювання життєдіяльності людей суспільство має певний арсенал правових методів та засобів, які забезпечують орієнтування особистості у системі суспільних відносин. Визначну роль тут відіграє правова культура, оскільки вона характеризує ступінь свідомості (усвідомлення) права, на який опирається виконавча влада в реалізації вказаних методів та засобів. Можна стверджувати, що високий рівень правової культури — одна з ознак правової держави.

У сучасній літературі соціальні ролі аналізуються у тісному взаємозв'язку з поняттям статусів¹. Позиція особистості в соціальній системі, що пов'язана з належністю до певної соціальної спільноти, прошарку, групи, аналіз її соціальних ролей, якість і ступінь виконання цих ролей і є соціальним статусом. Соціальний статус охоплює узагальнюючу характеристику становища індивіда в суспільстві: професію, кваліфікацію, характер реально виконуваної праці, посаду, матеріальне забезпечення, політичний вплив, ділові стосунки, політичну чи громадсько-суспільну діяльність, релігійність, вік, сімейне становище, родинні зв'язки тощо. Звичайно, соціальна активність особистості — системна соціальна якість, в якій відображається і реалізується рівень її соціальності, тобто глибинна повнота зв'язків особистості з соціумом, спільнотою, рівень перетворення особистості в суб'єкта суспільних відносин. Соціальна активність не зводиться до якогось одного моменту свідомості або дії особистості, а є висхідною, початковою якістю, що виражає цілісність, стійке активне ставлення до суспільства, його шляхів і проблем просування, визначає

---

¹ Бэкерст, Д. Философия деятельности / Д. Бэкерст// Вопросы философии. — 1996. — № 5. — С. 52–62.

якісні особливості і свідомості, і діяльності, і загального стану, розвитку особистості в суспільстві тощо. З іншого боку, соціальний статус особистості володіє якостями продуктів людського духу, історичного відбору, життєвої апробації, тому правова культура в даному контексті відображає генерацію й ретрансляцію правових цінностей стосовно соціальної активності особистості.

У контексті дослідження взаємозв'язків правової культури й правосвідомості в процесі соціалізації є сенс понятійно розмежувати категорії «розвиток», «формування», «становлення», «виховання»

Розвиток особистості — це нескінченний процес удосконалення усіх її сторін і якостей на підставі і під впливом змін суспільного буття і суспільної свідомості, діяльності соціальних груп, спільностей, прошарків, соціальних інститутів і суспільства у цілому при активній творчій реалізації феноменів правосвідомості й екстериоризації елементів правової культури самої людини. Під розвитком у контексті соціалізації особистості слід розуміти процес якісних, суттєвих змін. Ця категорія найрельєфніше відображає суть соціалізації як явища, перманентно притаманного всій життєдіяльності людини, на відміну від понять «формування», «становлення», «виховання» які фіксують певний етап даного процесу.

Формування особистості — виступає як частина, як етап її розвитку (за такими факторами, як біологічний, соціальний, активна трудова діяльність), обмежений рамками певного конкретно-історичного соціального типу, тобто воно передбачає створення і закріплення сукупності тих рис і якостей особистості, які є моральними та правовими орієнтирами даного суспільства на даному етапі його розвитку.

Виховання особистості — є невід'ємною складовою її формування й полягає у створенні конкретних форм правосвідомості й поведінки, обумовлених інтересами й метою суспільства та його складових. В умовах розбудови незалежної України виховання — це єдність соціалізації й індивідуалізації, цілеспрямована передача, освоєння і творче використання молодим поколінням досвіду попередніх, продовження культурно-правових традицій народу, створення правової людини сучасної епохи, введення її у сферу правових цінностей¹.

---

¹ Чигрінов, В. І. Державотворча традиція України: політико-культурний вимір : монографія / В. І. Чигрінов. — Х. : ХІБМ, 2006. — 379 с.; Останина О. А. О некоторых традициях политической культуры России / О. А. Останина // Современные проблемы политической культуры. — Киров, 2004. — С. 49–54; Старков, В. Н. Понятие «политическая культурная традиция» в контексте социально-философского исследования властных отношений / В. Н. Старков // Вестн. НГУ. — Сер. : Философия и право. — Новосибирск, 2004. — Т. 2. — Вып. 1. — С. 118–124.

Головна мета правового виховання — набуття молодим поколінням позитивного правового досвіду, успадкування духовно-правових надбань українського народу, досягнення високої культури правових відносин.

Отже розвиток, формування й виховання особистості в праві співвідносяться між собою як загальне, особливе й одиничне, діалектично взаємопов'язані і взаємозалежні в межах поняття «соціалізація» і знаходяться у постійному русі. Розвиток здійснюється через виховання, через формування як окремих, так і усієї сукупності якостей певного соціального типу. У свою чергу, формування людських, правових якостей, тих чи інших форм правосвідомості й правової поведінки особистості є не що інше, як її розвиток. Формування, становлення, функціонування та розвиток особистості соціально визначені, тобто обумовлені впливом цілого ряду об'єктивних та суб'єктивних факторів.

Під соціальною визначеністю слід розуміти розкриття суспільної обумовленості формування та розвитку особистості, її правосвідомості. Відзначена обумовленість розвитку особистості зовнішніми соціальними умовами є переважно об'єктом їх стихійного або цілеспрямованого впливу. Разом з тим, правова поведінка та діяльність особистості визначені й низкою внутрішніх, ідеальних за своєю природою суб'єктивних моментів, що опосередковують вплив об'єктивних факторів і спонукають особистість до активних дій, до відповідних реакцій на вплив соціального середовища, певних соціальних сил, тобто особистість поєднує у собі водночас і якість об'єкта впливу соціальних факторів, і якість суб'єкта соціальної активності, що формується на основі засвоєння правової культури суспільства, соціальної спільноти, колективу.

Особливу роль в аналізі процесу формування правосвідомості й правової культури в процесі соціалізації особистості відіграє положення про соціальну предметно-діяльнісну сутність людини, історико-матеріалістична інтерпретація суспільного життя, що дозволяють з'ясувати зв'язок соціалізації з основними сферами суспільного життя. Філософський аспект дослідження зумовлює з'ясування конкретної взаємодії особистості й суспільства, яка здійснюється через різні форми соціальної діяльності, оскільки тільки через діяльність індивід включається до системи об'єктивних суспільних відносин. Суть людини проявляється саме в діяльності. Карл Маркс

справедливо характеризував діяльність як діяльне здійснення людиною своєї суті або діяльне здійснення індивідами свого власного буття. Діяльність виступає як спосіб існування суспільства, індивіда¹. Отже, процес формування правосвідомості й правової культури відбувається тільки в діяльності і через діяльність. Людська діяльність включає в себе як процес створення й перетворення предметів навколишнього світу, так і процес засвоєння соціального, передусім культурно-правового досвіду. Людина, стаючи особистістю, набуває певної сукупності своїх родових властивостей і якостей через засвоєння соціально-правового досвіду, нагромадженого попередніми поколіннями й зафіксованого в матеріальній і правовій культурі. Тому людина одночасно є і активним суб'єктом суспільної діяльності, і своєрідним об'єктом соціально-правового впливу, результатом об'єктивних умов і закономірностей, що визначають зміст і форми діяльності особистості.

Будь-який вид діяльності виступає у вигляді діалектичної єдності двох сторін: засвоєння (розпредметнення) соціального досвіду і його об'єктивації (опредметнення). Їх співвідношення може бути різним, але ступінь засвоєння соціального досвіду обумовлює плідність діяльності особистості. Ступінь сформованості правосвідомості й особливо правової культури особистості залежить від того, наскільки є інтеріоризованими сприйняті нею компоненти соціального досвіду, причому, досвід правової діяльності (правового життя) з розвитком державності набуває дедалі суттєвішого значення. Соціалізуюче значення діяльності в праві визначається тим, у якій мірі і як вона забезпечує рух людини в системі суспільних відносин. Отже, права діяльність залежно від ступеня «включення» людини в різноманітні різновиди правових відносин, від сформованості правосвідомості й рівня правової культури, або сприяє розвитку особистості, або гальмує її розвиток. Процес формування правосвідомості й правової культури особистості відбувається, насамперед, через засвоєння соціальних ролей. Соціалізаційний вплив з боку суспільства виражається через певні механізми, передусім правові, які з позиції особистості пов'язані з необхідністю з'ясування, освоєння певних прав і обов'язків, а також засвоєння сукупності нормативно-правових цінностей і вимог. У зв'язку з цим, у процесі правової соціалізації

---

¹ Маркс, К. Конспект книги Джемса Милля «Основы политической экономии» / К. Маркс, Ф. Энгельс – Соч., 2-е изд. – Т. 42. – С. 4–50.

виділяється дві основні якісні фази — соціальна адаптація та інтеріоризація. Вказані фази цілком і повністю можуть вважатися й фазами формування правосвідомості й правової культури.

Соціальна адаптація означає пристосування індивіда до соціально-економічних та правових умов, до рольових функцій, правових норм, до середовища його життєдіяльності. Основним способом адаптації є прийняття правових норм та цінностей нового соціального середовища, існуючих у ньому форм соціальної взаємодії (формальних та неформальних зв'язків), а також форм предметної діяльності. Інтенсивність цього процесу, ефективність його впливу на індивіда може змінюватись залежно від ступеня варіативності самого соціального середовища, а також індивідуальних особливостей індивіда, передусім від початкового рівня його правосвідомості й правової культури.

Інтеріоризація — це засвоєння індивідом створених суспільством соціально-культурних та культурно-правових норм, цінностей, настанов, уявлень, стереотипів і перетворення їх в особисті переконання. В ході інтеріоризації в індивіда виникає система внутрішніх регуляторів поведінки. Вихідним пунктом цього процесу, на думку П. Бергера і Т. Лукмана, є не що інше, як «безпосередня інтерпретація об'єктивного факту як певного значення, тобто як прояву суб'єктивних процесів, що відбуваються з іншими, завдяки чому цей факт стає суб'єктивно значущим для мене самого»¹. У ході соціалізації індивід засвоює соціальні ролі, тобто ті функції, нормативно схвалені зразки поведінки, реалізації яких очікує від людини суспільство або конкретна соціальна спільність, група. Однак, сама по собі соціальна роль ще не визначає поведінки людини. Для цього соціальна роль повинна бути засвоєною, інтеріоризованою. Індивід повинен внутрішньо визначити своє соціальне становище, своє ставлення до такого становища й обов'язків, які виходять з реалізації соціальної ролі. Таке внутрішнє статусно-рольове визначення безпосередньо залежить від рівня сформованості правосвідомості й правової культури, які є детермінантами інтеріоризації.

Необхідно підкреслити, що поряд із соціальною адаптацією та інтеріоризацією значна роль належить також *соціальній ідентифікації*. Соціальна адаптація відображає процес визначення особистістю усвідомленого й прийнятого сенсу її місця в суспільно-правовому

---

¹ Бергер, П. Социальное конструирование реальности : трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман; Е. Руткевич (пер.). — М. : Медиум, 1995. — С. 211.

просторі. В її перебігу здійснюється самовизначення, самооцінка індивіда у зв'язку з соціальними ролями, що реалізуються, формування поглядів людини на себе з певної позиції в соціальному просторі, відношення образу «Я» в структурі інтеріоризованих образів. Соціальна ідентифікація в процесі соціалізації виконує інтеграційні функції, обумовлюючи місце особистості в системі статусів, визначаючи сукупність індивідів, що займають подібні позиції. З іншого боку, вона диференціює особистість стосовно інших статусів і ролей, виступаючи емоційним та іншим самоотожденням особистості з іншою людиною, групою, зразком. Однак обов'язковою умовою будь-якої соціальної взаємодії, в тому числі й соціалізаційної, є початкове формування необхідного рівня правосвідомості й правової культури, тобто єдиної понятійної бази.

Як зазначалося раніше, процес формування правосвідомості й правової культури здійснюється тільки в діяльності і через діяльність, оскільки суть людини виявляє себе в ній. З одного боку, ступінь засвоєння, інтеріоризації особистістю правових знань, норм, цінностей і їх зміст проявляються через її соціальну діяльність. З іншого боку, будучи носієм певного особистісно обумовленого досвіду соціальних дій, індивід транслює його на соціальне середовище свого існування з метою його розвитку. Відбувається процес *екстеріоризації* — процес переходу дій із внутрішньої «згорнутої» форми у форму розгорнутої дії, тобто перетворення досвіду особистості в дії, в поведінку, яке виступає як елемент цілісного механізму формування правосвідомості й правової культури. У такому випадку особистість є не тільки об'єктом правової взаємодії, а й одночасно відіграє роль агента процесу формування правосвідомості й правової культури, впливаючи на правове поле через феномени правосвідомості й правової культури. Змістовний аспект процесу формування правосвідомості й правової культури особистості може бути представлений як система, сукупність взаємопов'язаних, взаємообумовлених процесів: соціальної адаптації, інтеріоризації, соціальної ідентифікації та екстеріоризації. Їх розмежування носить досить умовний характер. За своєю суттю ці поняття лише позначають окремі сторони єдиного процесу соціальної взаємодії суспільства та індивіда метою якого є відтворення самого соціуму.

Виходячи з процесуального аспекту дослідження формування правосвідомості й правової культури, який відображає просторово-

часові якісні зміни в структурі особистості, вказаний процес може бути охарактеризований з точки зору тривалості, періодичності протікання, виділення основних етапів. У контексті *філогенетичного* становлення і розвитку правосвідомості й правової культури особистості, соціалізація є іманентно притаманною її характеристикою. Її тривалість тотожна тривалості існування самого суспільства, а з розвитком державності соціалізація безпосередньо пов'язується з правосвідомістю й правовою культурою. Правосвідомість і правова культура в аспекті їх *онтогенетичного* розгляду тривалий період обмежувалась певними часовими межами, зокрема, дитинством (точка зору представників психоаналітичної традиції), юністю (переважно західні соціально-психологічні школи). Це було, в основному, зумовлене специфікою суттєвого визначення соціалізації, пов'язаної з розумінням її як первинного формування особистості¹. Так, за деякими ствердженнями, процес соціалізації обумовлений часом, необхідним для першої стійкої інтеріоризації комплексу ролей, норм, відпрацювання стійкої системи правових орієнтацій, настанов тощо, тобто часом, необхідним для формування індивіда як суб'єкта права.

З точки зору філософії права вважається за доцільне дещо уточнити такі підходи. Формування правосвідомості й правової культури — процес, що триває протягом усієї життєдіяльності індивіда. Оскільки вказаний процес відображає взаємодію суспільства й особистості щодо її розвитку як суб'єкта права, тому вона притаманна цій взаємодії завжди, поки вона існує, оскільки процеси формування правосвідомості й засвоєння основ правової культури певного суспільства відбуваються безперервно протягом усього життя. Звичайно, спрямованість процесу формування правосвідомості та правової культури може бути різноманітною, але з точки зору тривалості даного процесу цей аспект не є суттєвим.

У період суттєвих трансформацій суспільства, а також у критичних ситуаціях, коли індивід вимушено знаходиться в екстремальних умовах (різка зміна статусно-рольового положення, загроза для життя і здоров'я, різке падіння рівня життя тощо), коли відбувається дестабілізація впливу соціального середовища і підвищення рівня його спонтанності значно збільшується інтенсивність ресоціалізацій-

---

¹ Соціалізація особистості в умовах військової служби : навч. посіб / О. П. Дзьобань, П. В. Квіткін, В. М. Мартинюк, С. С. Семенов. – Полтава : Видавництво ПВІЗ, 2007. – С. 38.

них перетворень. З іншого боку, нерідко в житті індивіда виникає необхідність відновлення раніше досягнутого рівня сформованості правосвідомості й правової культури, пов'язаного з фізичною, психологічною і власне соціальною реабілітацією. Поряд з цим, слід відзначити процеси, зумовлені втратою особистістю своєї індивідуальності, які пов'язані з відмовою (вимушеною чи добровільною) від суспільно значущих правових норм, цінностей, а також неспроможністю самореалізації в соціально-значущих формах діяльності (десоціалізація). Десоціалізація виступає, як правило, у формі відчуження або нерозвиненості власне людської соціальної сутності, як втрата індивідуальної своєрідності, розчинення в соціумі у вигляді фанатичної або фаталістичної підлеглості правовій системі чи окремим індивідам, гіпертрофованої відданості тощо. Десоціалізація безпосередньо пов'язана з рівнем правової культури й правосвідомості, причому такий взаємозв'язок носить зворотно-пропорційний характер. Все це не що інше, як прояви відхилень у процесі соціального розвитку особистості, що ще раз підкреслює значущість ресоціалізації в загальному контексті дослідження.

Слід зазначити, що різним суспільним формам притаманні свої специфічні механізми регуляції буття в праві. Суспільство стверджує систему правових цінностей, визначає пріоритетні напрямки життєдіяльності людей, стверджує конкретний вид правових відносин, формує певний тип правової людини¹.

Ціннісно-нормативний механізм регуляції соціального життя відображає характер взаємовідносин суспільства й людини в усьому багатстві їх проявів. У крайніх своїх вираженнях ціннісно-нормативний механізм може бути як особистісно (демократичне суспільство), так і суспільно орієнтованим (тоталітарне суспільство).

Філософсько-правовий підхід до проблеми формування правосвідомості й правової культури у процесі соціалізації свідчить, що їх сутність і зміст в даному процесі об'єктивується у формі їх функцій². Основними з них є: соціально-відтворювальна, соціально-регулятивна,

---

¹ Мельникова, Т. В. Основные типы общества и правосознания / Т. В. Мельникова – Красноярск : САА, 2001. – 103 с.

² Войтов, В. В. Соціально-філософський зміст правосвідомості: автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / В. В. Войтов. – Запоріжжя, 2007. – 19 с.; Калиновський, Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність / Ю. Ю. Калиновський. – Х. : Право, 2008. – 288 с.; Мельникова, Т. В. Основные типы общества и правосознания / Т. В. Мельникова – Красноярск : САА, 2001. – 103 с.

соціально-стабілізуюча, соціально-інтегративна, соціально-пізнавальна, оціночна, комунікативна тощо. Їх реалізація й забезпечує в результаті процес формування правосвідомості та правової культури як відтворення суспільного життя. Отже, філософсько-правове визначення сутності й змісту правосвідомості й правової культури в процесі соціалізації базується на наступних методологічних основах: *по-перше*, на розгляді особистості як конкретного прояву сутнісних якостей людини, як людини правової; *по-друге*, на визначенні багаторівневості взаємодії між особистістю й суспільством в усьому спектрі і багатогранності їх суб'єктно-об'єктних і суб'єктно-суб'єктних відносин; *по-третє*, на виявленні співвідношення об'єктивних умов і суб'єктивних факторів у даному процесі.

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що правосвідомість і правова культура є багатозначними детермінантами одного з найважливіших суспільних процесів — соціалізації. Це більш висока та ємна форма правосвідомості. Правова культура характеризує рівень правосвідомості, включає ступінь свідомості права, на яку опираються виконавча влада, посадові особи, характеризується вона й інтенсивністю переконань у цінності права. Високий рівень правової культури — одна з ознак правової держави. Якщо правосвідомість охоплює тільки духовне життя суспільства, є тільки частиною суспільної свідомості, то правова культура містить у собі як духовні характеристики, так і «матеріальні додатки» права — юридичні установи, їхню організацію, інші інститути соціалізації, відносини; як роль у суспільстві права, так і стиль, культуру діяльності політико-правових інститутів, відносини із громадянами.

Правова культура складається синергетично, відображаючи, втім, рівень, умови існування різних суспільств, етапи цивілізованого розвитку людства.

Оскільки культура — вираження специфічно людського способу діяльності, оскільки вона по своїй природі нормативна; отже, культурні й правові норми в процесі соціалізації можуть збігатися за своїм змістом, тобто вони можуть містити в собі ті самі правила поведінки.

Культурна норма завжди соціальна, тому що соціальною є людська діяльність, нею нормована. Нормативність культури забезпечує координацію й організацію дій індивідів, що входять у соціальне ціле. Нормативність як організаційні й координаційні засоби проявляється

у формі інституціоналізації відносин і поведінки. Її суттю в процесі соціалізації є поява об'єктивних правил поведінки, які не залежать від індивідів, і забезпечення їхнього виконання. Процес інституціоналізації відносин припускає їхню формалізацію й стандартизацію, інакше суб'єкт громадського життя не зміг би передбачати дії інших суб'єктів і забезпечувати взаємодію — саму глибинну основу будь-якого колективного цілого, у тому числі й суспільства.

Норми правової культури інституціоналізують відносини між людьми раніше всіх інших правил поведінки. Безпосередньо виражаючи якість людини, вони утворюють найбільш глибинну нормативну систему. Те, що культурні норми історично первинні, безсумнівно. Вони становлять основу всіх інших нормативних систем: моральності, релігії, естетики, права. Залишаючись нормами культури, вони в процесі соціалізації тільки набувають нових додаткових якостей.

Звертаючись до права, можна стверджувати, що всі юридичні норми суть норми культури, але не всі норми культури суть юридичні норми. Здійснюваний суспільством відбір культурних норм, після чого вони виявляються включеними в право, проводиться за принципом їхньої значущості для збереження соціальної ідентичності в процесі соціалізації.

1.4. Правова поведінка і правосвідомість: проблеми співвідношення та взаємозв'язку

Правова поведінка людини досить тісно пов'язана з її правосвідомістю, яка поряд з іншими факторами впливає на вчинки особи, спрямовуючи їх у правове чи неправове річище. З погляду на правову поведінку можна судити про рівень суб'єктивного сприйняття та опанування людьми права як регулятора суспільних відносин. У процесі здійснення більшості актів *правової поведінки*, таким чином, відбувається фактична реалізація того чи іншого типу (різновиду) *правосвідомості* особистості.

Феномен людської поведінки є предметом досліджень багатьох гуманітарних дисциплін, який присвячено здатності особи, групи до певної діяльності у матеріальній, інтелектуальній та соціальній сферах буття. В науці найбільш розповсюджена думка, згідно з якою на поведінку особи комбіновано впливають природні чинники та фактор

середовища: тобто, коли індивід генетично схильний до визначених поведінкових проявів, які у більшому чи меншому ступені сформувалися під впливом зовнішнього оточення¹. Суспільство визначає своє ставлення до певного типу особистості не тільки на підставі оцінки її природної, громадянської зрілості, життєвих позицій і принципів, а й з погляду на практичні дії або вчинки, наслідками яких є певні соціально значущі результати.

Як соціальне створіння, людина у процесі життєдіяльності постійно вступає в різноманітні міжособистісні зв'язки і відносини, завдяки яким вона може впливати на зовнішнє оточення (з метою його удосконалення чи перетворення), або ж на саму себе, пристосовуючи свій стан стосовно середовища. Звідси, поведінкою людини вважають — сукупність взаємопов'язаних дій, акцій, учинків, які здійснюються суб'єктом з метою реалізації визначених соціальних функцій і вимагають його взаємодії з оточуючим середовищем.

Поведінка людини є плинною і змінюваною характеристикою, розвивається протягом усього його життя, і цей розвиток ніколи не припиняється. Поведінка людини є надзвичайно різноманітною у формах, актах і стереотипах свого виявлення, різною — за інтенсивністю, мотивацією, цілями та наслідками. Але будь-які варіанти поведінки особи виявляють її інтереси, певні орієнтації, прагнення й позиції в системі відносин державно-організованого суспільства. Саме через це будь-яка модель і форма поведінки у сучасному суспільстві постає об'єктом моральної або правової оцінки. Більш того, можна стверджувати, що право виступає одним із найважливіших інструментів соціального управління поведінкою людей.

З позицій права поведінку людини можна оцінювати по-різному; далеко не всі поведінкові й діяльнісні акти знаходяться в межах безпосередньої дії закону й права. Так, суттєва частина міжособистісних відносин у галузі приватного життя людини лишається поза сферою правового регулювання і тому взагалі не визначається правом (відносини дружби, товаришування, відданості, любовні стосунки тощо); їх, скоріше, піддають моральній оцінці. Деякі відносини не регулюються правом тому, що є юридично індіферентними і не потребують правового опосередкування (наприклад, захоплення спортом, туризмом, музикою тощо).

---

¹ Див.: Краткая философская энциклопедия. – М.: «Прогресс» — «Энциклопедия», 1994. – С. 346.

Проте, найбільш цікавою для соціології права, юридичної практики є поведінка людей у галузі нормативно-правового впливу, тобто поведінка, що підлягає правовому врегулюванню. Такий масив поведінкових актів, правовідносин у науці прийнято досліджувати як феномен правової поведінки. *Правову поведінку* можна визначити як *соціально значущу, свідому поведінку індивідуальних або колективних суб'єктів, що врегульована нормами права і тягне за собою юридичні наслідки*.¹

Виходячи із співставлення дій людини з нормативним зразками, які зафіксовані у правилах і нормах моралі, правових приписах, етичних канонах, соціальних стандартах, історичних традиціях і ритуалах, поведінка особи може бути визначена суспільством як належна і *правомірна* (правослухняна, нормативна, позитивна, «очікувана» та ін.), якщо вона не суперечить встановленим правилам. У той же час, поведінка людей, яка не співпадає з нормативними зразками і приписами, порушує закріплені правила, норми, кваліфікується як *девіантна* (поведінка «з відхиленнями»), тобто *неправова*, антигромадська, «невідповідна», негативна тощо².

Важливим чинником, що визначає поведінку людини в суспільстві, є суб'єктивне ставлення її до Права як соціального інституту, правової реальності та соціальної цінності. У правовій поведінці виявляється, з одного боку, додержання (чи недотримання) норм об'єктивного права, так і, з іншого боку, використання особою як суб'єктом права юридичних можливостей, прав, що їй належать (суб'єктивне право). Серед певних елементів правосвідомості, що мають різну змістовну насиченість у окремих соціальних груп та індивідів і найбільш виразно позначаються на правовій поведінці, можна виділити такі:

- знання про право як регулятивний інститут суспільних відносин; ступінь укорінення правових цінностей на ментальному рівні;
- характер ставлення до правових феноменів, явищ, інституцій (права у цілому, чинного закону та його нормативних вимог, правосуддя, правоохоронних органів і їх діяльності тощо);
- уявлення щодо власних прав і свобод, міри та характеру юридичної відповідальності;
- знання про види і форми соціальної діяльності, що підлягають правовому врегулюванню;

¹ Соціологія права : підручник для студ. юрид. спец. вищих навч. закладів / за ред. Л. М. Герасіної, Н. П. Осипової. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – С. 170.

² Див. детал. : Социальные отношения. – 2-е изд.- М. : Юрид. лит-ра, 1989.

– оцінка свого правового положення (статусу), чинного законодавства і можливості власної правової активності.

Представляється, що деякі попередні визначення правосвідомості, зокрема надані в радянські часи, не в усьому відповідають її універсальним смислам; зокрема, певне ідеологічне нашарування й економічний детермінізм виявляє у своїй монографії О. Лукашова, де правосвідомість трактується як «форма суспільної свідомості, що є системою поглядів, переконань, оцінок, уявлень, настроїв і почуттів даного класу або суспільства, визначених матеріальними умовами їх життя, та спрямована на встановлення правового режиму в суспільстві, який би відповідав *інтересам і цілям цього класу або суспільства*»¹ (курсив наш. — М. П., Л. Г.).

Між правосвідомістю і правовою поведінкою немає жорсткої залежності, як вважають науковці², скоріше це опосередкований зв'язок, який детермінує реальні дії людей у галузі правовідносин; відповідно зі ставлення до вимог права формуються різні стереотипи правової поведінки: 1) можна знати норми чинного закону, правові наслідки своїх вчинків та між тим свідомо діяти всупереч цим знанням (це — делінквентна поведінка); 2) можна не схвалювати позитивно чинні норми закону, проте формально й фактично їх дотримуватись; 3) маючи смутні, буденні уявлення про закон і право, можливо між тим діяти на основі так званого «правового інстинкту» чи правових відчуттів, сформованих у ході виховання; 4) врешті, можна свідомо й оптимістично дотримуватись норм законодавства, використовуючи свої права, свободи і можливості зі знанням справи.

Щодо характеру дій людини у сфері правового регулювання можна судити, виходячи з оцінок, які дає суспільство на основі зразків (стандартів) поведінки, котрі закріплені у нормах чинного законодавства. Такими правовими діями особи постають *вчинки* — правомірні або протиправні. Всі інші дії людини мають бути віднесені до так званих «юридично незначущих» (індиферентних до права), тобто тих, що не тягнуть правових наслідків і не потребують правового опосередкування.

Правовій поведінці властиві певні соціальні *ознаки*, які передусім досліджуються і визначаються соціологією права:

¹ Див. : Лукашева, Е. А. Социалистическое правосознание и законность / Е. А. Лукашева. — М. : «Юридическая литература», 1973. — С. 97.

² Юридическая социология : учебник для вузов / Глазырин В. А. (ответ. ред.). — М. : Изд-во НОРМА, 2000. — С. 156–157.

– перше, *соціально-цілісна значимість*, адже вчинки людини вбудовані в систему суспільних відносин і тому впливають на них позитивним або негативним чином. Завдяки соціальній значущості будь-який правовий учинок особи породжує реакцію зовнішнього оточення — схвалення чи засудження. В цілому ж так формується соціально-цілісна оцінка поведінки особи, що може бути громадсько-корисною або суспільно небезпечною (шкідливою);

– друге, *соціальна результативність*. Зрозуміло, будь-які поведінкові акти людини потенційно націлені на певний результат, що змістовно відповідає усвідомленим нею потребам чи інтересам, у тому ж числі, в галузі певних правовідносин. Але результати фактичної поведінки особи чи групи, за їх безпосередніми і більш віддаленими наслідками, далеко не завжди схвалюються з боку закону; водночас, і громадська успішність (групова або індивідуальна) не буде врешті-решт досконалою, якщо не відповідатиме правовим настановам;

– третє, ознакою правової поведінки є її *психологізм і суб'єктивність*, які зумовлені тим, що люди мають волю й свідомість, завдяки яким спрямовують і контролюють свою поведінку. Здійснюючи певні дії у правовідносинах (незалежно від галузі права) суб'єкт, якщо він є дієздатним, співвідносить їх із чинними нормами закону та притаманними йому правовими цінностями, аналізує з позицій особистої, групової чи суспільної користі або можливої шкоди. В залежності від цього й приймається суб'єктивоване рішення, визначаються напрямки дій та інтенсивність поведінки.

Поза правового визначення чи регулювання поведінка не може визнаватися правовою. Тому головною характеристикою будь-якого її виду (правомірної чи протиправної) виступає зв'язок поведінки з регулятивними, правоустановчими нормами права (зокрема, зобов'язальними, заборонними й уповноважувальними) і правоохоронними нормами, які є попередженням суб'єктів права щодо обов'язку утримуватися від скоєння певної дії чи бездіяльності та встановленням санкцій за порушення цих обов'язків¹. Правомірна поведінка передбачається дозвільними нормами — зобов'язальними та уповноважувальними, а неправомірна — регулюється заборонними. Обидва основні види правової поведінки характеризують певний якісний стан правосвідомості людини чи групи осіб, які скеровують-

---

¹ Загальна теорія держави і права : підручник / за ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. – Х. : «Право», 2002. – С. 288–289.

ся специфічною мотивацією та виявляють різну спрямованість правової активності.

Поведінка індивідів у правовій сфері має специфічні юридичні характеристики, які походять із зв'язку дій особи з правовим регулюванням.

1. *Правова регламентація* правової поведінки. У нормативно-правових приписах визначаються як об'єктивні, так і суб'єктивні моменти поведінки особи в ситуації конкретних правовідносин. Така регламентація забезпечує чіткість і визначеність поведінкових актів у правовій сфері та слугує захистом від стороннього втручання в дії громадян та інших суб'єктів права. Саме за сприяння правових норм стимулюється і втілюється до життя суспільно корисна поведінка та, водночас, упереджується (чи стримується) поведінка, що є небажаною для суспільства.

2. *Підконтрольність* правової поведінки людей *державі* в особі правозастосовчих і правоохоронних органів. Ця характеристика поведінки походить з принципу гарантованості права державою: контролюючи дії суб'єктів громадського життя, держава корегує їх у залежності від соціальної значимості правових учинків.

3. *Юридичні наслідки* правової поведінки впливають саме з того, що вона має правовий характер. За умов поширення загального принципу правового регулювання, коли «дозволено все, що не заборонено законом», можна припустити, що будь-які дії, не заборонені нормою закону, відповідають правовій поведінці. Але, водночас, визнаючи наявність множини вчинків, які є юридично нейтральними, слід все ж таки уточнити — акти правової поведінки зазвичай є юридичними фактами, що стають основою для виникнення, продовження чи припинення правовідносин.

Отже, діяльність людини у сфері правовідносин безумовно є складним, багатофакторним процесом і об'єктивно має оцінюватися як у соціальному, так і в юридичному контексті. Відповідно, й правову поведінку індивідів доцільно розглядати як *соціально-правовий феномен*, що має дуалістичну природу.

Структура правової поведінки — багатоелементна і містить чотири складових: суб'єкт, об'єкт, суб'єктивну й об'єктивну сторони.

Суб'єктами правової поведінки виступають фізичні (приватні) або юридичні особи, які визнаються такими згідно чинному порядку, установленому державою; об'єктами — постають предмети матері-

ального світу, суспільні відносини чи процеси, навколо яких розгортаються правові події, складаються правовідносини.

Об'єктивна сторона містить елементи, що характеризують правові дії як акти зовнішнього характеру, адже про думки й почуття, умисел та інші наміри реальних осіб можна судити на підставі об'єктивних дій. Суб'єктивна сторона відбиває внутрішню зумовленість змісту правової поведінки; її характеризують цілі, мотиви, прагнення учасників правовідносин та їх соціально-психологічні властивості, які безпосередньо відображаються у поведінці.

Науковий аналіз правової поведінки, багатоманіття її конкретних актів і форм у соціальному та юридичному аспекті демонструє, наскільки дійсно різними можуть бути її варіанти. Виходячи з цього, обмежувати різновиди правової поведінки лише двома — правомірним і протиправним — було б неприпустимо спрощено. Розвиток науки соціології права та потреби юридичної практики вимагають більш диференційного підходу до цього питання, адже різноманітні види правових дій потребують відповідної правової регламентації¹.

Так, інколи суб'єкт порушує норми права, діє неправомірно, але його дії не тягнуть за собою відчутних негативних наслідків для оточуючих; і навпаки, можливо, що поведінка, яка здійснюється у межах правових приписів, все ж наносить певну шкоду державі, суспільству чи окремим громадянам. Відповідно, згідно конкретних соціальних ознак правова поведінка може бути визнана, наприклад, *суспільно корисною* або *суспільно небезпечною* (шкідливою), коли критерієм оцінки виступає її ціннісна значущість та враховано суб'єктивно-психологічний момент.

Згідно такої логіки, доцільно погодитись з класифікацією, що виокремлює наступні основні моделі правової поведінки:

1. *Правомірна* — соціально корисна поведінка, що відповідає правовим приписам.

2. *Протиправна* (правопорушення) — соціально небезпечна, шкідлива поведінка, яка порушує (свідомо чи несвідомо) вимоги норм права.

3. *Зловживання правом* — соціально шкідлива поведінка, проте яка здійснюється в межах чинної норми закону.

---

¹ Див. : Теория государства и права : учебник для юрид. вузов / под ред. В. М. Корельского и В. Д. Перевалова. — М. : ИНФРА-М-НОРМА, 1997. — С. 401–402.

4. *Об'єктивно протиправна* поведінка, що не заподіює шкоди, але фактично здійснюється з порушенням законодавства. Сюди ж слід віднести протиправну поведінку недієздатної особи.

Докорінні й часткові відмінності, що відрізняють окремі моделі (стереотипи) правової поведінки, полягають у головному в неадекватності закономірностей їх формування: різні ступені юридичного оформлення різновидів правової поведінки, різне ставлення суб'єктів до правових приписів, специфіка й різні масштаби фактичного виявлення кожної з моделей, відмінності у правових наслідках, які вони тягнуть, тощо. Саме специфічні характеристики правової поведінки та її вплив на соціальні процеси спричинили в останні роки поглиблення наукового інтересу до неї з боку вітчизняної кримінології, юридичної психології та соціології права.

Так, соціолого-правові дослідження, котрі здебільшого споріднені з кримінологічними, звертаються, наприклад, до розкриття цілісного механізму соціальних зв'язків між існуючими негативними явищами в мікросередовищі, у побуті та праці та дефектами морально-правового формування особистості; до виявлення й аналізу складної мотиваційної структури особистості злочинця, дослідження комплексу індивідуально-психологічних закономірностей протиправної поведінки; до порівняльного співставлення особистості злочинця та тих осіб, що характеризуються некриміногенними відхиленнями у поведінці; до оцінки впливу усього різноманіття зовнішніх (об'єктивних) чинників на формування тих чи інших моделей, форм правової поведінки і багатьох інших. Зокрема, дослідження норвезьких учених, як пише С. Боботов, показали, що норми права як такі безпосередньо на поведінку людини майже не впливають; значною мірою люди орієнтують свої вчинки за сталими стереотипами суспільства або згідно групової думки. Проаналізувавши поведінку респондентів до і після видання закону, вони виявили, що «ефект норми права» розкривається, якщо вона пройде 4 стадії розвитку:

- 1) актуалізація в нормативній формі прихованих життєвих цілей індивіда;
- 2) усвідомлення особою того, що нова норма більш прийнятна для досягнення мети;
- 3) фіксація нормативного зразка всередині буденних стереотипів;
- 4) дискредитація колишньої форми поведінки¹.

---

¹ Див. : Боботов, С. В. Буржуазная социология права / С. В. Боботов. – М., 1978. – С. 165–167.

Правомірна поведінка — це дотримання права, з наміром досягнення соціально-корисного результату, це — відповідність поведінки особи приписам норм закону, тобто суб'єктивним правам і суб'єктивним юридичним обов'язкам, що виникають на їх основі. І безперечно, головну масу вчинків у сфері права складають правомірні дії (у вигляді позитивної дії чи бездіяльності), які виступають основою нормативного функціонування будь-якого суспільства. Вони здійснюються з внутрішнім переконанням щодо відповідності власної поведінки чинному законодавству і відповідають суб'єктивній потребі особистості «жити за правом».

Модель правомірної поведінки, як її найвищий тип, повинна фактично співпадати зі стандартом (вимогами), які зафіксовані в нормі права. Остання, відбиваючи інтереси народу, окремих соціальних груп, задає (дозволяє, приписує) певні форми поведінки, характер відносин, а також цілі й засоби їх досягнення. Норма нерідко визначає припустимі межі, умови та форми поведінки в найбільш важливих для суспільства галузях життя. Фактично їх можна розглядати як соціально-сталі та виправдані зразки, моделі дійсної правослухняної поведінки людей, програми їх практичної діяльності у зв'язку з виникненням тієї чи іншої конкретної ситуації.

Соціальна природа правомірної поведінки в суспільстві обумовлена сутністю та соціальним призначенням права. Особливо важливим є розуміння всієї гами умов (об'єктивних і суб'єктивних) та мотивацій, що опосередковують формування правомірної поведінки людини. Без наукового усвідомлення природи правомірної поведінки неможливе плідне дослідження причин, мотивів і форм скоєння правопорушень, особливо злочинів, вироблення методів боротьби з ними та ефективних засобів їх попередження. Отже, соціальною сутністю правомірної поведінки виступає її громадська необхідність, очікуваність і корисність та, безперечно, соціальна цінність.

Форми правомірної поведінки пов'язані, по суті, з формами реалізації права та певним чином співпадають з ними. Правомірна поведінка, таким чином, виступає у формах:

- дотримання правових заборон;
- виконання юридичних обов'язків;
- використання наданих прав;
- застосування права спеціальними (уповноваженими) суб'єктами.

При розгляді проблем реалізації правомірної поведінки досить важливим аспектом є суб'єктивний механізм її формування, адже він походить від певних настанов правосвідомості й дає відповідь на питання, чому в тій чи іншій соціально-правовій ситуації людина діє правомірно. Безперечно, носії «ідеальної» моделі правомірної поведінки мали б мотиваційно керуватися головною соціально-ціннісною метою — укріплення законності й правопорядку. Але передумови правових дій у кожному випадку індивідуальні та пов'язані зі специфікою цілей, функцій і прагнень суб'єкта, тому слід враховувати різноманіття (або сполучення) мотивів, притаманних відомим формам правомірної поведінки:

- свідоме дотримання права на основі внутрішнього переконання у вірності й справедливості вимог норм закону;
- наявність власної потреби слідувати праву з метою досягнення позитивного результату, як результат усвідомлення своїх прав;
- інтегроване усвідомлення суспільної необхідності дотримання закону, як наслідок соціалізації;
- рефлексивна ідентифікація з активними, правослухняними групами соціуму, які своєю правосвідомістю і правовою поведінкою сприяють стабільному функціонуванню суспільства;
- прагнення уникнути несприятливих наслідків (юридичної відповідальності), що можуть наступити через порушення закону;
- пасивне виконання певних нормативних приписів, правових звичаїв і традицій, як соціально стандартна поведінка;
- внутрішні, вузько суб'єктивні інтереси (корисливість, помста чи ревності), але реалізовані у правовий спосіб.

Суспільна необхідність правомірної поведінки виявляється у вигляді прав та обов'язків, закріплених у законі. Реалізувати своє суб'єктивне право — значить здійснити в активній формі ті дії, які право допускає; виконати юридичний обов'язок — здійснити активні дії у правовій галузі; дотриматись юридичного обов'язку — значить утриматись від здійснення тих вчинків, які суперечать змісту й призначенню обов'язку.

Різновиди правомірної поведінки можна класифікувати по різним критеріям. Так, в залежності від зовнішнього прояву (волевиявлення) вони виступають у якості дії чи бездіяльності і відповідно пов'язані з активною чи пасивною формою поведінки.

У залежності від суб'єкта правомірної поведінки вирізняють — дії громадян, державних органів і громадських організацій; а за галузевою належністю норм виокремлюють — адміністративно-правові, цивільно-правові, державно-правові, господарсько-правові, кримінально-правові (криміналістичні) дії тощо.

Врешті, за ступенем активності залучення особи в процес правового регулювання можна виокремити наступні види правомірної поведінки:

1. *Соціально-активна* поведінка — найбільш високий рівень правомірної поведінки, що виявляється у суспільно корисній, схваленій державою і соціумом діяльності в правовій сфері. Соціально-правова активність визначається розвинутою правосвідомістю, глибокою переконаністю в праві, готовністю використати надані ним можливості та ініціативністю щодо вдосконалення закону. Цей тип правомірної поведінки може виявлятися у різних галузях суспільного життя:

а) активна діяльність в громадських об'єднаннях (партіях, масових рухах, спілках та організаціях, добровільних спільнотах, фондах, асоціаціях тощо), які мають за мету сприяння функціонуванню та вдосконаленню діяльності державно-правових структур, здійснення реформ, захист соціально-політичних та інших громадянських прав і свобод людей;

б) активність по створенню й діяльності альтернативних (чи паралельних) громадських і самодіяльних структур (територіальних громад, комітетів чи рад громадського самоврядування, експертних громадських рад, тимчасових проблемних комісій, місцевих фондів та ін.);

в) активність у сфері правотворчості та правореалізації (участь в обговоренні та прийнятті законопроектів, участь у виборах та референдумах, в контролі за діяльністю депутатів державних органів влади, в реалізації правових установлень та охороні правопорядку);

г) самодіяльна активність особи в галузі права (голосування чітко визначеним чином під час виборів, ініціативні пропозиції з політико-правових питань, активна право-публіцистична діяльність у ЗМІ, самостійна протидія порушенням закону тощо).

2. *Звичасва* поведінка є досить усталеною формою (моделлю) правомірної поведінки, яку ще звать «другою натурою» людини. Вона фіксується, коли правомірні дії через численні повторення перетворюються на звичку (тобто, людина обирає свідомо найбільш доцільний

і практично виправданий варіант поведінки). Особливістю звичаєвої поведінки є те, що людина не фіксує в свідомості ані соціальне, ані юридичне її значення, а з певним автоматизмом здійснює правомірні дії (водій, що дотримується правил дорожнього руху та ін.).

Правові звички як поведінські регулятори відіграють суттєву роль в процесі становлення правомірної поведінки; майже 1/3 людей, яких опитували під час відповідних конкретно-соціологічних досліджень, називають звичку головним мотивом правослухняних учинків. Усвідомлене засвоєння правових цінностей забезпечує досить високий рівень розвитку особи, і хоч виконання правових приписів йде за звичкою, але з ясним розумінням того, що відбувається.

3. *Конформістська* поведінка — являє собою пасивне дотримання особою норм права, підкорення чи пристосування своєї поведінки до думок і дій безпосереднього громадського оточення. Іншими словами, в галузі соціально-правових відносин така людина безініціативна, але діє правомірно, оскільки так «діють інші». На відміну від осіб із чіткою системою ціннісних орієнтацій та активною соціально-правовою позицією, суб'єкти права з конформістською поведінкою, на жаль, не можуть чинити опір злочинним наказам і бюрократичним вказівкам чи протиставляти свої думки позиціям інших, відстоювати власний вибір.

Однак, соціально-правовий конформізм все ж визнається суспільно нешкідливим, а інколи корисним явищем, оскільки індивід, керуючись думками та позиціями інших людей, і сам дотримується правових вимог і сприяє їх реалізації у житті. Водночас, такий тип правомірної поведінки не є бажаним у масовому масштабі для суспільства, що еволюціонує, адже тут відсутнє (як і у звичаєвій поведінці) активне ставлення до права, розуміння необхідності постійного вдосконалення правової системи.

4. *Маргінальна* поведінка, хоча й вважається правомірною, але через низьку відповідальність суб'єктів знаходиться на тісній межі з асоціальними та неправомірними діями. Суб'єкти маргінальної поведінки не порушують наявно правових норм скоріше через страх покарання або з корисливих мотивів, а не через усвідомлення необхідності дотримання права.

5. *Законослухняна* поведінка — це відповідальна правомірна поведінка, яка характеризується свідомим підкоренням людей вимогам законодавства. Від соціально-активної правомірної поведінки вона майже

нічим не відрізняється, за винятком того, що правові приписи тут використовуються беззастережно. Цей різновид правових дій, вчинків і орієнтацій є домінуючим у структурі правомірної поведінки.

Правопорушення — соціальний та юридичний антипод правомірної поведінки, їх сутнісні ознаки є принципово протилежними. Правопорушення є формою та змістом *протиправної*, асоціальної поведінки. В соціальному аспекті — це поведінка, що суперечить закону й праву, і здатна завдати шкоди правам та інтересам громадян, їх групам, колективам і суспільству в цілому; вона гальмує і дезорганізує розвиток суспільних відносин.

Масове явище, що складається з сукупності злочинів та інших правопорушень, які здійснюються в суспільстві за певний період часу, прийнято вважати *злочинністю*. Цей феномен несе суттєву загрозу для розвитку суспільства, порушує режим законності та ustalений правопорядок. За сучасних умов трансформації українського суспільства в країні спостерігається як значне зростання кількості правопорушень, так і зміни у структурі самої злочинності. Для ефективної боротьби зі злочинністю важливо визначитись у природі та особливостях правопорушень, виявити об'єктивні й суб'єктивні чинники їх зростання та на цій основі визначати шляхи скорочення їх чисельності.

За юридичним визначенням, *правопорушення* (делікт) — це суспільно шкідливий, провинний вчинок дієздатного суб'єкта, що суперечить вимогам правових норм і тягне за собою юридичну відповідальність. Правопорушення характеризується строго визначеними ознаками, які принципово відрізняють його від порушень правил інших нормативних систем (моралі, релігії, політики, бізнесу тощо).

По-перше, правопорушення — це акт поведінки, який виявляється в дії або бездіяльності (останнє означає утримання від дій, які закон вимагає здійснити). Правопорушеннями не вважаються думки, почуття, політичні й релігійні уявлення, що не втілені в діях. Не є деліктом також якості та риси особистості, національна належність, родинні зв'язки людини та ін.

По-друге, правопорушенням вважають лише вольові дії, тобто ті, що залежать від волі та свідомості суб'єктів і здійснюються ними добровільно. Отже, правопорушення як поведінка кваліфікується лише відносно дієздатних (деліктоздатних) людей; малолітніх же і душевно хворих осіб закон деліктоздатними не вважає.

По-третє, правопорушенням є лише такий вчинок, який індивід скоїв свідомо, розуміючи, що діє він протиправно, і таким чином завдає шкоди громадським інтересам, отже діє винно.

По-четверте, правопорушення — це протиправна дія (поведінка), яка порушує вимоги норм права, закону; порушення заборони чи невиконання обов'язків. Утримання ж від активної правореалізації, до речі, не є правопорушенням.

У-п'ятих, правопорушення завжди суспільно шкідливе, адже воно завдає шкоди інтересам інших осіб, суспільству і державі (майнову, соціальну, моральну, фізичну тощо). Ступінь заподіяної шкоди від деліктної поведінки може бути різним, але її наявність є обов'язковою умовою для кваліфікації правопорушення.

Врешті, шосте, делікт обов'язково тягне за собою застосування до правопорушника заходів державно-правового впливу, примусу, тобто підлягає юридичній відповідальності у визначених законом санкціях.

Усі правопорушення за характером і ступенем їх соціальної небезпеки поділяються на злочини і провини.

Провини є такими правопорушеннями, які посягають на окремі сторони правового порядку, що склався у суспільстві та характеризуються меншим ступенем суспільної небезпеки, ніж злочини. До них відносять дисциплінарні, адміністративні та інші цивільні правопорушення (провини) в залежності від галузі тих суспільних відносин, яким протиправні дії нанесли шкоду. *Злочини* — найбільш суспільно небезпечні різновиди правопорушень, які підлягають кримінальному покаранню. Вони відрізняються від провини більш високим рівнем громадської небезпеки та завдають більш значної шкоди особі, суспільству і державі. Злочини зазіхають на фундаментальні підвалини державного і суспільного ладу (порядку), власність, права громадян, безпеку особистості, боєздатність збройних сил тощо і тягнуть за собою застосування заходів кримінального покарання.

Відповідно до загальної теорії права, юридична соціологія також певним чином інтерпретує *структуру* правопорушення:

– об'єктом правопорушення є суспільні відносини, які регулюються та охороняються нормами права;

– суб'єктом, як вже зазначалось, можуть бути індивіди (особи) та організації (установи), які мають правову дієздатність (відповідно, й деліктоздатність);

– об’єктивна сторона складу правопорушення містить ознаки протиправності та суспільної небезпеки у поведінці суб’єкта;

– суб’єктивна сторона правопорушення передбачає відповідальність за протиправні дії за наявності провину правопорушника. (Провина, як необхідна суб’єктивна ознака делікту, повинна мати місце в будь-яких правопорушеннях, незалежно від того, скоєні вони фізичною чи юридичною особою.)

Як ми вже відзначали, і правомірна поведінка, і правопорушення, не дивлячись на різноманітні форми їх утілення, не вичерпують всієї гами моделей, стереотипів поведінки у праві.

Поняття «зловживання правом» в його сутнісній інтерпретації має дійсно виражені соціальні аспекти та означає, що особа (суб’єкт), маючи суб’єктивні права та діючи в їх межах, проте, водночас свідомо причиняє шкоду іншим людям або суспільству в цілому. Наприклад, коли один із членів сім’ї наймача житла, зловживаючи своїм правом, без поважних причин не дає згоди на обмін квартири, чим зачіпає інтереси інших членів родини; крім того, існує чимало прикладів, коли представники органів державного управління зловживають своїми правами, створюючи «клімат» і тенденції бюрократизації та гальмування у виконанні належних державних функцій.

Аналіз законодавства і практики його застосування дозволяє дійти висновку, що «зловживання правом» — це безумовно й правове явище, адже воно характеризується: а) наявністю в особи суб’єктивних прав; б) певними діями з реалізації цих прав; в) використанням прав у супереч їх соціальному призначенню та завданням цим збитку індивідуальним чи груповим інтересам; г) відсутністю порушень конкретних юридичних заборон чи обов’язків; д) встановленням фактів зловживання з боку компетентного правозастосовчого органу; е) появою юридичних наслідків.

У той же час, невизнання зловживання правом як правопорушення ще не дає підстав для включення його до різновидів правомірної поведінки, тому що остання все ж має бути соціально корисною! Таке розуміння зловживання правом передбачає, що його юридичні наслідки мають бути нетрадиційними: наприклад, припинення дії чи визнання недійсними (скасування) юридичних рішень, угод, постанов тощо, які здійснені на основі зловживання правом.

Нарешті, ще одним видом нетипової правової поведінки вважають *об’єктивно протиправні дії* — тобто вчинки, що порушують норми

права, але не завдають при цьому суттєвої шкоди. До них відносять протиправні дії недієздатних осіб та безвинні вчинки.

Ототожнювати цей варіант поведінки з правопорушеннями буде не коректно, адже тут відсутня найважливіша ознака делікту — суспільна шкода, що походить з дієздатності суб'єкта та наявності його провини. Крім того, в більшості випадків об'єктивно протиправні дії не пов'язані з наявністю свідомого умислу чи корисливості, що свідчить про відсутність ще одного з елементів складу правопорушення (чи злочину). Тому в юридичній науці та практиці даний варіант правової поведінки визначається окремо, як об'єктивно протиправні дії, які не тягнуть за собою вжиття заходів юридичної відповідальності. Єдине, що передбачає законодавець у цьому випадку — це певні захисні дії, такі заходи правового впливу, що спрямовані на відновлення порушених прав, на скасування порушень правопорядку і налагодження нормальних відносин.

У підсумку доцільно зазначити:

по-перше, одним із визначальних чинників, що формує та змінює тип правової поведінки особистості, є її суб'єктивне, усвідомлене ставлення до Права як соціальної цінності, правової реальності та соціального інституту;

по-друге, соціальні та юридичні механізми права дозволяють не тільки функціонально контролювати, а й ціннісно насичувати багатоманітні прояви правової поведінки людини, передусім завдяки корегуючому (навчальному, інтелектуальному) впливу на її правосвідомість, запобігаючи різним поведінковим відхиленням і скоєнню правопорушень;

по-третьє, сучасний соціум і створені ним соціально-правові інститути визначають своє ставлення до певного типу особистості як на підставі оцінок її природної зрілості, життєвих позицій, так і з погляду на ціннісно насичені правовими принципами (або навпаки, цинічно злочинні) дії, наслідками яких стають певні суспільно значущі результати.

РОЗДІЛ 2

ЕТНОМЕНТАЛЬНЕ ТА АКсіОЛОГіЧНЕ ПІДГРУНТЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ ТА ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКОГО СОЦІУМУ

2.1. Вплив традицій на правосвідомість і правову культуру українства

Суспільна правосвідомість фіксує не тільки сучасний стан правосвідомості, вона вбирає в себе історичні зразки правотворчості та правозастосування, містить інформацію щодо генези різних форм правосвідомості. В той же час, необхідно зазначити, що історична пам'ять народу може зберігати й негативний досвід щодо реалізації різних форм права¹. Підкреслимо, що неможливо всебічно проаналізувати правосвідомість сучасного українського суспільства без культурно-історичного контексту, без урахування традиційних та ментальних матриць і констант народу України, які є підґрунтям для подальшого наукового аналізу й прогнозування розвитку різних рівнів та форм правосвідомості.

Як відомо, правосвідомість має дві основні форми: інституційну та неінституційну, які пов'язані між собою та взаємно здійснюють надзвичайно суттєвий вплив одна на одну. За визначенням О. Дроб-

---

¹ Вашкевич, В. М. Історична свідомість як складова суспільної свідомості / В. М. Вашкевич // Гілея (наук. вісн.) : зб. наук. пр. – 2008. – Вип. 14. – С. 164–175.

ницького, В. Желтової¹, а також С. Максимова², інституційна форма правосвідомості репрезентована у вигляді документів, існуючого права, юридичного закону, тобто має формалізований позитивно-правовий характер. У свою чергу, неінституційна форма буття правосвідомості має недокументальний, неофіційний, вигляд і представлена почуттєво-вольовим уявленням про право, яке фіксується у теоретичних працях, літературі, зокрема мемуарній. Ця форма правосвідомості має природно-правове наповнення через традиції, уявлення, інтерпретації права як на побутовому, так і теоретичному рівнях. Відповідно, дух епохи, особливості правового менталітету вбирає в себе як перша, так і друга форми правосвідомості.

Правосвідомість українського суспільства на сучасному етапі визначається багато в чому саме тими традиціями, що були закладені віковими процесами боротьби нашого народу за свою державність, культуру (особливо мову), релігію.

Початок національно-політичної та правової традиції українців можна вести з родових та племінних сходів Антської держави (III–IV ст.), в яких брали участь окрім князя з дружиною всі вільні люди. Ці сходи виступали верховним органом племінного самоврядування й суду стародавніх слов'ян. Потім демократична народоправча традиція продовжується у виборності князів та існуванні племінних зборів у час існування союзів племен полян, древлян, сіверян, волинян, дреговичів — етнічної основи українського етносу VII ст. А. С. Гальчинський наголошує на іманентності народоправчих настанов ще у протослов'янського елемента — племен антів: «Провідним племінним інститутом у антів було народне зібрання — віче, що вирішувало найбільш важливі питання їхнього життя. Інститут віче у дещо трансформованому вигляді активно використовувався і за часів Київської Русі. Разом з князівською владою віче було виявом всенародної волі й джерелом народної та державної правди»³.

Сьогодні існує думка, що інституція віче була успадкована східними слов'янами в державі русів — Київській Русі. Як справедливо зазначає з цього приводу український дослідник І. Полішук, сам факт

¹ Желтова, В. П. Философия и правосознание / В. П. Желтова, О. Г. Дробницкий // Философия и ценностные формы сознания. — М. : Наука, 1978. — С. 158–161.

² Максимов, С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления : монография / С. И. Максимов. — Х. : Право, 2002. — С. 256–257.

³ Гальчинський, А. С. Помаранчева революція і нова влада / А. С. Гальчинський. — К. : Либідь, 2005. — С. 115.

існування народних зборів — віча — у будь-якому вигляді та будь-якому масштабі є показовим підтвердженням демократичності початкової політичної традиції предків українців¹. Саме в цей період було прийняте православ'я, яке визначило вектор духовного, політико-правового розвитку як українців, так і інших слов'янських народів.

Правосвідомість населення Київської Русі формувалась багато в чому під впливом візантійського права. Важливе значення для наукової розвідки, що здійснюється, має така пам'ятка давньоруської правової думки як «Руська Правда», в якій було кодифіковано існуючі норми, встановлювався розподіл між кримінальним й цивільним правом. Показовим у цьому документі є те, що майно цінувалося вище за свободу та саме життя людини. Активний вплив на свідомість (правосвідомість зокрема) в ті часи здійснювала церква, яка проголосила, що чоловіки та жінки, люди всіх соціальних груп (включаючи рабів, холопів) рівні перед Богом і розподілила все населення на категорії за характером їх включеності у життя самої церкви. Взагалі прийняття православ'я як такого визначило особливості правосвідомості народів, що входили до складу Київської Русі. Якщо розглянути етимологію поняття «православ'я», то ми бачимо, що воно складається з двох слів «право» і «славлю», але мова йде перш за все про боже право та особливе його становище у порівнянні зі світським правом. Разом з тим необхідно зазначити, що саме православна релігія допускала первинність світської влади над церковною, на відміну від тогочасного католицизму. Фактично, православна релігія стала духовним підґрунтям для подальшого розвитку суспільних уявлень про добро, справедливість, рівність, моральну чистоту.

Разом з тим, Київська держава, хоча й підтримувала греко-візантійську релігійну й культурну традицію, але політичний візантизм залишився їй цілком чужим (візантійська теократія згодом прищепилась у Московському царстві). У Київській Русі, як і на середньовічному заході, церковна й державна влади не були злиті, кожна з них мала автономію. Князівська влада була обмежена боярською радою і народним вічем; існувало самоврядування міських громад. Стосовно цього І. Лисяк-Рудницький підкреслював, що суспільний лад Київської Русі загалом тримався на договірній основі: поняття закону та прав було складовою частиною правосвідомості того часу.

---

¹ Поліщук, І. О. Еволюція культури політичних виборів в Україні : монографія / І. О. Поліщук. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2008. – С. 78.

Феодалний парламентаризм, поєднаний з міським самоврядуванням, знаходить своє продовження у Литовсько-Руській державі. Західні елементи (магістрат тощо) приймаються тому, що для цього існував той глибокий історичний підтекст, який зберігся в пам'яті народу, попри монгольську навалу¹.

Після розпаду Київської Русі особливого значення набуває боротьба українців за збереження культурної самобутності та утворення власної держави. Правосвідомість українців того часу характеризується саме визначенням інституційних форм збереження національно-культурної ідентичності, намаганням відстоювати свої права в межах Литовсько-Польської держави. Як відомо з історичних джерел, Вітовт намагався утворити унітарну державу, але зустрівши опір з боку окремих (особливо українських) земель, був змушений залишити їм обмежену державність. У другій половині XV ст. Велике князівство Литовське перетворилося з федерації на унітарну державу, проте потрійний литовсько-білорусько-український характер князівства залишився. Саме тоді було видано «Литовський статут», якій містив у собі, як стверджують дослідники Р. Лашенко та А. Яковлев, переважно «українське право»².

Таким чином, правосвідомість та правовий менталітет українського загалу формувався у постійній боротьбі за свою державність, культуру, мову, релігію. До входження України до складу Росії, правосвідомість українського суспільства формувалась більшою мірою під впливом європейської традиції в її польсько-литовському варіанті. В той же час, Україна знаходячись на межі «західного» та «східного» культурно-історичних світів не могла бути вільною від впливу інших народів, а саме росіян, татар, турків.

Взаємодія між зазначеними культурами здійснювалася за допомогою культурних запозичень, дифузії і експансії, які, у свою чергу, достатньо потужно вплинули на традиції українців, в результаті чого українська культура (у тому числі й правова) сприйняла чужорідні культурні (культурно-правові) зразки. Культурно-правові запозичення є перенесенням інновацій з однієї культури на ґрунт вітчизняної, в процесі чого відбувся елементами духовної культури в цілому: іде-

¹ Лисяк-Рудницький, І. Україна між Сходом і Заходом / І. Лисяк-Рудницький // Історія філософії України : хрестоматія. – К., 1993. – С. 515.

² Потульницький, В. А. Теорія української політології / В. А. Потульницький. – К. : Либідь, 1993. – С. 115.

ями, принципами організації політико-правових інститутів, звичаями й традиціями, цінностями й нормами життя.

При цьому варто відзначити, що українська суспільна правосвідомість і правова культура запозичила в інших не все підряд, а лише те, що:

- було відносно близьким, зрозумілим для вітчизняної правової культури й суспільної правосвідомості, тобто те, що згодом можна було використовувати й практично застосовувати;

- було привабливими, тобто принесло вигоду, піднімало престиж правової культури, дозволило просунутися вгору по сходинках прогресу;

- задовольняло такі фундаментальні потреби, які не могли задовольнити вітчизняні культурні комплекси, що були в розпорядженні української спільноти.

Таким чином, в українській правовій культурі спостерігається культурна дифузія — взаємне проникнення культурно-правових рис і комплексів з інших суспільств в українське при їх зіткненні. Культурне зіткнення або культурний контакт закінчувалися як рівним і потужним впливом їх (вищезначених рис) одна на одну, так і не менш сильним, але одностороннім впливом. Каналами дифузії служили й служать міграція, туризм, діяльність місіонерів, торгівля, війни, наукові конференції, торгові виставки і ярмарки, обмін студентами і фахівцями тощо.

Яскравим прикладом впливу культурно-правової дифузії і культурно-правових запозичень може служити Радянський Союз, де довгий час панувала моністична модель праворозуміння. Радянська правова культура зображалася внутрішньо однорідною і не схильною до процесів диференціації. Стійкість і консерватизм пояснюються незмінністю і універсальним характером культурно-правової моделі, що панувала на території слов'янських республік впродовж понад сімдесяти років. У її основі лежала радянська версія марксизму (юридичного економізму), що припускала певне бачення розвитку суспільства, людини, соціальних і культурних інститутів, які замінили суспільні інститути, що існували раніше: докорінній ломці піддалася соціальна стратифікація — «верхи» стали «низамми» і, навпаки, порушилися системи правових норм, моралі, цінностей, які існували впродовж тривалого часу.

Марксизм претендував на глобальне пояснення світу соціальних регуляторів, маючи в своєму розпорядженні, в той же час, концепту-

альний апарат, що дозволяв перекладати загальні поняття й ідеї мовою правової практики і далі — на мову повсякденної правової поведінки. У ході такого перекладу марксизм поступово ставав універсальною інтерпретаційною схемою, на основі якої пояснювалися і нормативно регулювалися буквально всі прояви людської життєдіяльності.

Отже, в процесі запозичення інновації проходили вельми жорсткий селективний відбір, причому селективність була як цілеспрямованою, так і стихійною, спонтанною, такою, що здійснювалась через певні умови суспільній ситуації на соціокультурних вітчизняних теренах.

У результаті формується так звана «маргінальна правосвідомість», «міжцивілізаційна правосвідомість», або, як зазначає український дослідник феноменів правосвідомості Ю. Калиновський, «порубіжна правосвідомість українства»¹. Особливістю такого типу правосвідомості є синтетичність щодо поглядів та уявлень про право, справедливість, свободу². Такий тип правосвідомості є достатньо «рухливим» та толерантним, що дозволяло і дозволяє українцям зрозуміти й прийняти інші світоглядні системи. При цьому необхідно зазначити, що правосвідомість російського народу в XV–XVII ст. набула ознак яскраво вираженої патріархальності та колективізму, на відміну від індивідуалізму українців. Правосвідомість російського суспільства визначалася більшою залежністю людини від влади та громади, впевненістю у колективній «правді» та постійною апеляцією до неї³. Правосвідомість українців вже в той час була більш індивідуалістичною та менш етатистською, оскільки власної держави у повному розумінні наш народ не мав⁴.

¹ Калиновський, Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність / Ю. Ю. Калиновський – Х. : Право, 2008. — 288 с.

² Важко уявити собі будь-який соціум поза явищами маргінальності, маргінальними групами й маргінальними особами, поза маргінальними соціальними ролями, маргінальною правосвідомістю й правовою поведінкою. У кожному суспільстві носіями маргінальних якостей виступають індивіди, соціальні й етнічні групи, соціальні прошарки. Кажучи іншими словами, маргінальність у правосвідомості – це соціокультурне й соціально-психологічне явище, постійно й нерозривно супутнє будь-яким історичним суспільствам, різним видам правової соціалізації. Крім того, можливе й більш широке, більш формальне розуміння маргінальної правосвідомості як універсального культурно-правового феномену, що корениться в групових умовах людського існування.

³ Останина, О. А. О некоторых традициях политической культуры России / О. А. Останина // Современные проблемы политической культуры. – Киров, 2004. – С. 49–54.

⁴ Калиновський, Ю. Ю. Вплив ментальності та історичних традицій на правосвідомість українського суспільства / Ю. Ю. Калиновський // Наук. зап. Харків. військ. ун-тету. Соціальна філософія, психологія. – Х. : ХВУ, 2003. – Вип. 3 (18). – С. 64.

Значною подією, яка репрезентує розвиток інституційної форми правосвідомості українців є прийняття Конституції Пилипа Орлика¹. З формально-юридичного боку Конституція Пилипа Орлика не є актом, що містить точно сформульовані норми, але вона демонструє процес становлення у суспільній правосвідомості уявлень про різноманітні норми життєдіяльності. В багатьох місцях цього документа питання про норми лише ставиться, а їх визначення залишається за гетьманом.

Текст Конституції, як і загалом «Пактів і Конституцій законів та вольностей Війська Запорозького» написаний під значним впливом ідей західноєвропейського парламентаризму. Уже в цьому документі закладені головні принципи та простежуються європейські традиції республіканської форми правління як культурно-правова цінність (документ складений як договір між гетьманом та Військом Запорозьким (народом України) про взаємні права й обов'язки). Такі традиції суттєво відрізняються від ідей східного патрімоніалізму.

Конституція Пилипа Орлика не тільки проголошувала незалежну українську державу, але й висувала самі прогресивні для того часу ідеї державного устрою, започатковувала традиції дотримання принципу поділу влади на законодавчу, виконавчу й судову, традиції виборності державних посад, обмеження влади гетьмана тощо.

Можна констатувати, що правосвідомість старшини у ті часи не завжди містила демократичне забарвлення і лише частково виявлялася у чітких юридичних положеннях. Звичайно, це не зменшує значення Конституції Пилипа Орлика для становлення державницької правосвідомості як в українській еліті, так і в усього суспільства.

Як зазначає Л. Мельник у роботі «Гетьманщина першої чверті XVIII століття», в Конституції П. Орлика зафіксовані історичні міфи про спорідненість козаків, шведів, і татар (які нібито походять від спільного сарматського кореня), чим виправдовувався протекторат Швеції й допомога Кримського ханства у передбачуваній війні П. Орлика та його прибічників проти Росії². Тобто для виправдання певних правових норм та політичних дій застосовувався історичний матеріал, який не завжди відповідає дійсності, що призводило до міфологізації правосвідомості українства.

¹ Перша Конституція Гетьмана Пилипа Орлика. – <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/>

² Мельник, Л. Г. Гетьманщина першої чверті XVIII століття / Л. Г. Мельник. – К. : ІЗМН, 1997. – С. 17.

Для вивчення інституційної форми правосвідомості українського народу важливим є те, що, як зазначалося вище, Конституція П. Орлика зафіксувала систему розподілу влади на три гілки. Це не допускало концентрації значних повноважень у гетьмана, зокрема, згідно з параграфом дев'ятим, він був повністю відсторонений від розпорядження військовим скарбом. Унормована система влади була свідченням зростаючого рівня правосвідомості частини української еліти, яка спиралася на історичний досвід та кращі зразки європейської філософської й правової думки. Зокрема, був врахований попередній досвід володарювання гетьмана зі значним обсягом повноважень, що призводило до значних зловживань з його боку.

У Конституції П. Орлика також згадується про «старе право вольностей» Війська Запорозького, у якому склалася своєрідна правова система. Необхідно зазначити, що, коли на всій території України діяв Литовський статут, Магдебурзьке право, накази королівської влади, то в Січі важливу роль відіграло власне козацьке (корпоративне) право. Воно являло собою сукупність правових звичаїв, які сформувались у сфері козацьких суспільних відносин. Рівень правосвідомості козаків характеризує той факт, що право було неписаним, оскільки козаки вважали, що будь-які писані закони обмежують їх свободу. Козацьке право фіксувало стан відносин, які вже склалися, воно затверджувало військово-адміністративну організацію, порядок землекористування, класифікувало види злочинів і покарань. Правосвідомість козаків була просякнута ідеями волі, рівності, демократизму (з військовими особливостями), що знайшло своє втілення у державному устрої Запорозької Січі. Існування козацької держави поряд з кріпосницькими країнами постійно підштовхувало народи до боротьби за свої права, починаючи від права на власну державу, закінчуючи економічними, культурними правами.

Таким чином, автори Конституції 1710 р. П. Орлик, Г. Герцик, А. Войнаровський спиралися вже на існуючий досвід правотворчої діяльності, намагаючись легітимізувати своє правління як продовження певних традицій козацького роду.

У подальшому розвитку українські землі перебували під юрисдикцією різних держав, що зумовило відмінності у правосвідомості населення, скажімо, на заході і сході України. Це пов'язано з наступними історичними подіями: Лівобережна Україна приєдналась до Російської імперії у 1654 році, Правобережна — у 1794 році, а Гали-

чина — лише у 1939 році, що звичайно спричинило формування іншої правової ментальності. Протягом століть Галичина належала до іншої держави, до іншої церкви, аніж інша частина України, і жила під іншим (в основному польським і німецьким) політико-правовим та культурним впливом. У зв'язку з цим, М. Грушевський зазначав, що якби Галичина і Велика Україна не піклувались кожна про зближення, а пішли своїм шляхом, то за 20–30 років вони б утворили різні національності на єдиній етнічній основі, як серби і хорвати — дві частини сербського населення, що внаслідок політичних, культурних та релігійних обставин спромоглися розійтись до повного відокремлення. Вищеозначений дослідник підкреслював, що українці — це потомки різних народів і племен, що злилися в один народ та об'єднані однією мовою, а головне — одною свідомістю народною чи національною¹.

У цьому ж контексті розмірковує й сучасний український дослідник П. Кравченко, який зазначає, що нація стверджує своє право на існування як етнічна спільнота тоді, коли досягає належного рівня самосвідомості. Національна самосвідомість, базуючись на традиціях, мистецтві, моралі, звичаях, релігії, розширюється до політико-державного самовизначення, яке ґрунтується на теорії нації й національної держави. Чим ширше коло індивідів, що володіє високою культурою найкращих зразків національної самосвідомості, тим природніша реалізація загальних моральних принципів². У свою чергу, суспільна правосвідомість стає більш стійкою щодо негативних впливів і поступово трансформується на якісно новий рівень, який передбачає глибоке усвідомлення як національних прав та свобод, так й індивідуальних життєвих пріоритетів³. Фактично суспільна правосвідомість є однією з форм національної самосвідомості з усіма її недоліками та перевагами.

На думку вищеозначеного дослідника, у сфері національної самосвідомості доводиться спостерігати специфічні парадокси самоототожнення й саморозрізнювання соціальних суб'єктів, на ґрунті яких

---

¹ Грушевський, М. Хто такі українці і чого вони хочуть / М. Грушевський. – К. : Т-во «Знання» України, 1991. – С. 17.

² Кравченко, П. А. Вітчизняний культурно-історичний досвід у системі сучасного державотворення (соціально-філософські аспекти) / П. А. Кравченко. – К. : ГЕНЕЗА, 2001. – С. 260–261.

³ Дзьобань, О. П. Свобода і право: філософські аспекти осмислення / О. П. Дзьобань. // матеріали междунар. Інтернет-конференції «Наука и технологии: шаг в будущее», 27.02–05.03.2009 г., Прага (Чехия). – http://www.rusnauka.com/Page_ru

формується ілюзія, що виконують певну соціальну роль. Протилежні за своєю сутністю індивіди можуть духовно ототожнитись. У національній самосвідомості протилежне може бути тотожним і ця тотожність стверджується за допомогою відповідних філософських міркувань, які покликані визначити самооцінку людьми сутності свого буття. Якщо таке самоототожнення не відповідає реальним можливостям індивіда у розв'язанні загального позитивного історичного завдання, то воно виявляється хибним, якими б ідеологічними міркуваннями воно не виправдовувалось. І навпаки, здатність індивідів піднятися над своїми відмінностями та протиріччями задля розв'язання загальнонаціональних завдань — це вираження їх моральної шляхетності та мудрості. Організація практичного життя індивідів на основі загальнонаціональних принципів є маніфестацією певної культури їхньої самосвідомості. Але ця культура може перетворюватися у власну протилежність, якщо вона ґрунтується на догмах, що суперечать вимогам суспільного духовного прогресу. Дійсна культура національної самосвідомості спирається не на догматичні установки, а на істину загальнонаціональних міжособистісних і соціальних зв'язків індивідів та на їхнє реальне життя¹.

Норми культури за своєю суттю є тим значеннєвим полем в межах якого відбувається становлення та розвиток певного типу суспільної, національної правосвідомості. Зазначимо, що кожна культура — це певна система норм, що становлять аксіологічну матрицю щодо розвитку певної нації, української зокрема. Нормативність — це імперативність, обов'язковість щодо життєвих орієнтацій окремої людини. Культура зумовлює стиль поведінки, підґрунтя оцінок, правила спілкування з іншими людьми тощо. Імперативність вимог культури досить очевидна, вона виявляється у суспільній (правовій) психології через оціночні судження щодо певних подій та явищ. Вона існує у формі громадського схвалення чи несхвалення вчинків та висловлювань, у пануючих естетичних смаках, у правовій чи політичній системах, у релігії, тобто у всій сукупності ментальних особливостей національної самосвідомості народу².

¹ Кравченко, П. А. Вітчизняний культурно-історичний досвід у системі сучасного державотворення (соціально-філософські аспекти) / П. А. Кравченко. — К. : ГЕНЕЗА, 2001. — С. 262.

² Пасько, І. Т. Громадянське суспільство і національна ідея. (Україна на тлі європейських процесів. Компаративні нариси) / І. Ф. Пасько, Л. І. Пасько. — Донецьк, 1999. — С. 62.

Людина не може нехтувати цими вимогами так само, як вона не обирає собі час та умови свого життя, тобто контекст, у якому вона існує. Певні умови і спосіб життя людина «знаходить» як даність. Вона повинна узгоджувати свої дії з уже існуючими у культурі традиціями. Відмовитись від цього (особливо у традиційних суспільствах) можна було тільки ціною надзвичайних втрат і вольових зусиль. Національна самосвідомість є верхнім рубежем формування етносу, відіграючи активну роль у згуртуванні українського народу, мобілізуючи його на захист своїх політичних та економічних інтересів, й спрямована на відродження національної культури. Водночас національна самосвідомість є визначальною у взаємодії українців з іншими народами, бо в ній органічно пов'язані розуміння своєї національної приналежності та уявлення про інші етноси. Національна самосвідомість українців містить у собі достатньо високий рівень толерантності, що виявляється у прагматичних комунікативних взаємодіях з представниками інших націй та культур. Разом з тим необхідно зазначити, що наскільки очевидна імперативність культурних цінностей, настільки ж реальна їх неовов'язковість. Значущість будь-якої моральної, правової, естетичної чи політичної ідеї, ще не робить її неминучою для людини¹. Антиномізм культури виявляється в тому, що вона є нормативною формою існування людини і декларативною нормою, необхідність якої ще повинна бути доведена історичними потребами людського життя. У цьому плані національна самосвідомість втілює в собі, безумовно, ціннісний зміст, надаючи стилю життя обрисів, впорядковуючи їх і роблячи свідомою метою таке впорядкування (те, що ми називаємо національною самоідентифікацією). Але національна самосвідомість також антиномічна і може бути знецінена, коли вона намагається ствердити свої права й виняткову важливість. Цінність самосвідомості не робить її органічною потребою людини. Тільки життя, яким рухає бажання людини існувати, створює іманентну необхідність та моральну обов'язковість реалізації змісту самосвідомості. Саме тут, у точці перетину «прав життя» і потенційних «прав самосвідомості», можливі конструктивні рішення антиномій національної ідентифікації. Особливістю української національної культури є її неоднорідність та поліцивілізаційність, що пов'язано з історичним розвитком різних регіонів нашої держави.

---

¹ Старков, В. Н. Понятие «политическая культурная традиция» в контексте социально-философского исследования властных отношений / В. Н. Старков. // Вестник НГУ. – сер. : Философия и право. – Новосибирск, 2004. – Т. 2. – Вып. 1. – С. 118–124.

Вочевидь, що регіональні культурні, мовні та історичні особливості українського народу визначають певні відмінності у правосвідомості та світосприйнятті громадян України.

Порівнюючи особливості правосвідомості мешканців заходу і сходу України, підкреслимо, що наддніпрянці — це в основному люди східноєвропейської культури й свідомості. Вони хоча і відрізняються від росіян, проте з останніми їх єднає дуже багато: спільність історичної долі, війни, трагедії, перемоги, релігія і культура, оскільки 10–12 і 7–8 поколінь українців відповідно на Лівобережній та Правобережній Україні формувалися разом з росіянами у складі Російської держави. Сучасне покоління зрілих галичан, життя дідів і навіть юність батьків яких проходила у Польській та Австро-Угорській державах, хоча проживали вони у СРСР, характеризується тим, що їх світогляд генетично формувався і рівнявся на західноєвропейську (австро-німецьку та польську) культуру, правові звичаї та традиції. Галичани пройшли багатомісячну асиміляцію і виробили навіть типове західноєвропейські, що правда з українською специфікою, культурно-релігійні, правові та побутові традиції.

Правосвідомість українців зазнавала і зазнає впливу релігійних традицій (на Заході України більш суттєво), а також класової моралі, яка впроваджувалась у Радянському Союзі і мала більш значний вплив на Східній Україні. Водночас загальнолюдська мораль на всій території України збереглася завдяки глибоко вкоріненим народним традиціям, які є основою природно-правового мислення на побутовому рівні.

Відокремлюючи етноментальноправові характеристики населення Західної та Східної України, слід відзначити індивідуалізм галичан, на противагу колективізму наддніпрянців, які формувались відповідно у польському та радянському політико-правовому полі при домінуванні відповідно сільського або ж міського способу життя у цих регіонах. Досить цікаво пояснював цей індивідуалізм своїх земляків академік С. Рудницький, який уважав, що лісовий характер Західної України істотно вплинув і на її внутрішню історію, оскільки ліс ускладнював контакти, роздрібнював населення на групи, а в цілому такі умови сприяли політико-правовому та економічному партикуляризму.

Натомість, у населення наддніпрянської України й передусім української інтелігенції, яка в переважній більшості була селянською за походженням і тому віддавала перевагу соціальному визволенню над національним, історично виробилися анархізм, радикалізм і на-

родництво, віра в «доброго розумного господаря», який наведе порядок і звільнить народ.

На особливу увагу заслуговує правосвідомість української еліти як в історичній ретроспективі, так і на сучасному етапі. Звичайно, необхідно розглядати декілька рівнів правосвідомості: індивідуальний (думки та вчинки керівників України в різні часи), груповий (рівень правосвідомості окремих елітарних груп) та загальноелітарний як характерні риси правосвідомості всієї еліти в окремий період розвитку української держави. Узагальнюючи доробки різноманітних фахівців, зазначимо, що слабкою стороною української еліти була відсутність тривалого досвіду державного будівництва та недостатня послідовність у відстоюванні національних інтересів. Елітарні групи в Україні дуже часто не могли виробити консенсусного рішення, оскільки особисті інтереси і потреби певних лідерів, на жаль, ставали первинними щодо інтересів нації. Рівень правосвідомості й патріотизму елітарних груп залишався часто-густо нижчим, аніж у пересічних громадян (наприклад, укладення Люблінської унії з Польщею). Тобто на деяких історичних етапах розвитку України інтереси еліти та народу не співпадали. Еліта не завжди політично виправдано підписувала від імені всієї України важливі правові документи, які приводили до зменшення (або знищення) суверенітету України. При цьому у правосвідомості української еліти ніколи не зникла думка про незалежну державу, про право українського народу на гідне існування.

Багато в чому особливості правосвідомості різних соціальних груп в нашій державі зумовлені характерними рисами українського етносу як такого. Видатний український філософ Д. Чижевський вважав, що українці схильні до безмежного захоплення, піднесення, однак після першої невдачі зневірюються у можливості остаточного успіху і так само швидко переходять до стану повної розпуки та цілковитого знеохочення до подальшої праці. На думку цього вченого, ця риса характеру є результатом чуттєвого, а не раціонального способу мислення українців, хитань чуттєвого життя між протилежними екстремумами, що перешкоджає утриманню внутрішнього ладу й стабільності, гальмує процес систематизації мислення та діяльності¹. Нарешті, ті катастрофи, які зазнав український народ у своєму історичному розвитку, сформували в українському характері таку досить поширену рису, як замкненість. Ця риса впливає з достатньо трагіч-

¹ Чижевський, Д. Філософія і національність / Д. Чижевський // Філософська і соціологічна думка. – 1990. – № 10. – С. 94–101.

ної історії України, яку постійно намагалися захопити інші держави. Виявляти свою ширу душу, заявляти про свої права відкрито було завжди небезпечно.

Правосвідомість українського народу має таке психологічне підґрунтя: в першу чергу слід виокремити почуття власної гідності, повагу до гідності чужої, схильність до певних зовнішніх форм, що традиційно встановилися, так званих «законних речей» (етикет, любов до чистоти й порядку, краси життя)¹. Такі риси наближають українця до західноєвропейської культури — в дечому до німців, з їх солідністю, діловитістю, любов'ю до комфорту, порядку, чистоти; в дечому до романської культури — тягою до форми, елегантністю, бажанням внести у все красу, висвітлити нею кожен сферу життя, взагалі світлим і радісним поглядом на життя. В той же час, правосвідомість українського народу набула ознак правового нігілізму, скептичного ставлення до законодавства, яке часто-густо насаджувалося державою-загарбником і не відповідало інтересам нашого народу, оскільки воно (законодавство) було або польським, або австро-угорським, або російським, тільки не українським. Тому, правосвідомість українців більш «орієнтувалась» на традиції, звичаї, як засіб збереження своєї національно-культурної ідентичності, аніж на позитивне право.

На сьогоднішній день в Україні відбувається становлення політичної нації, що потребує нових світоглядних орієнтирів, чіткого визначення національної ідеї та її популяризації, побудови правової держави й громадянського суспільства, що сприятиме якісним змінам у суспільній правосвідомості².

Як вважає вітчизняний дослідник О. Ляшенко, українська національна ідея повинна стати політичним проектом майбутньої нації, смисложиттєвим чинником національного розвитку. Відтак національну ідею слід вважати ідеєю нації як спільноти з наступними характеристиками³:

¹ Калиновський, Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність / Ю. Ю. Калиновський. — Х. : Право, 2008; Він же. Сутність етнополітики / Ю. Ю. Калиновський. — Х. : ХВУ, 1998. — С. 17.

² Чигрінов, В. І. Державотворча традиція України: політико-культурний вимір : монографія / В. І. Чигрінов., І. О. Поліщук. — Х. : ХІБМ, 2006. — 379 с.

³ Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / В. С. Крисаченко, М. Т. Степико, О. С. Власюк та ін. / за ред. В. С. Крисаченка. — К. : НІСД, 2004. — С. 253; В. Г. Кремень. Філософія національної ідеї. Людина. Освіта. Соціум / В. Г. Кремень. — К. : Грамота, 2007. — 575 с.; Україна в пошуках себе: національна ідея, проблеми розвитку : Зб. матеріалів експертів Всеукраїнської експертної мережі. — К. : ВД «КМА», 2007. — 328 с.

1) поліетнічної, консолідованої інститутом громадянства, приналежністю до України як спільної Батьківщини;

2) свідомої своєї політичної мети — побудови незалежної, економічно міцної та соціальної, демократичної, правової держави;

3) об'єднаної спільністю історичної долі, мовою, культурними традиціями, толерантністю корінного українського етносу щодо численних етнічних груп.

Разом з тим, слід погодитись з думкою української дослідниці Л. Нагорної, яка зазначає, що втомлений, дезорієнтований, поляризований український соціум демонструє байдужість до національних цінностей. Мало не все українське вважається непрестижним, а поняття «патріотизм» практично зникло з політичного дискурсу¹.

Отже, правосвідомість народу України як суспільного феномена повинна мати чітку аксіологічну основу у вигляді наступних базових констант: патріотизм; почуття національної гідності; відповідальність за долю Батьківщини; усвідомлення того факту, що повноцінна реалізація індивідуальних прав та свобод можлива лише у національному середовищі; повага до прав та свобод інших народів; визнання самоцінності української культури та мови.

У той же час зазначимо, що національна ідея, з одного боку, відзеркалює право нації на самовизначення, а з іншого — визначає місце нації у загальнолюдській спільноті, зміцнює зв'язки нації з цивілізацією, передбачає утвердження у суспільстві загальнолюдських цінностей. Таке визначення національної ідеї має демократичний характер і застосовується як правило у розвинених країнах, які пройшли стадію становлення державності. Національна ідея повинна враховувати й ментальні характеристики та особливості народу України. Фахівці зазначають, що в українців сформувався адаптивний тип жителів помірної смуги, і тому певні фізіологічні негаразди (дискомфорт, а з часом — незворотні зміни в метаболізмі) можуть мати (і мають) місце лише при переселенні і постійному проживанні в інших кліматичних зонах на Півночі, в тропічних краях тощо. В межах України подібних коливань довкілля немає; певний виняток можуть становити лише питомі популяції гірських країв, насамперед Карпат. Дещо інша справа з вродженими особливостями мислення, поведінки і діяльності,

---

¹ Нагорна, Л. П. Українська етнонація: криза ідентичності / Л. П. Нагорна // Національна інтеграція в полікультурному суспільстві: український досвід 1991–2000 років. – К. : ППІЕНД; Бланк-Прес, 2002. – С. 44.

тобто своєрідними спадковими архетипами етносу або етнічною ментальністю¹. Всьому українському народу дійсно притаманна певна сукупність ментальних етнічних рис: романтизм, мрійливість, самозаглиблення, прагнення до свободи, відданість сім'ї тощо.

Однак у різних антропологічних (етнічних) груп їхній прояв та співвідношення може не збігатися. Скажімо, західна (волинська) спільнота характеризується переважанням таких рис, як терпеливість, толерантність, мрійливість та ін., тоді як південно-західній людності (Галичини) більш притаманні яскравий індивідуалізм, наполегливість, тенденція до лідерства. Так само можна порівнювати повну відмінність ментальності гуцулів та дніпровсько-таврійських степовиків: у перших типова для гірських мешканців відкритість і, водночас, самозаглибленість, звичка покладатися на власні сили, у других — упертість й наполегливість, гуртовність, бажання здійснити задумане².

Ведучи мову про українську правову ментальність взагалі, є сенс звернутися до загальних характерних рис, які є притаманними усім регіонам України. В контексті проблеми правосвідомості й правової культури можна констатувати, що українська правова ментальність є надзвичайно складним, поліаспектним, неоднозначним, протирічливим, але, разом з тим, оригінальним, самобутнім соціально-правовим феноменом. Це пов'язане з рядом обставин, які й визначають згадані специфічні риси правової ментальності, її особливості та зміст³.

¹ Ковтун, Н. М. Архетип культурного героя в українській духовній традиції: історико-філософський контекст : автореф. дис. канд. філос. наук : 09.00.05 / Н. М. Ковтун. – К., 2008. – 20 с.

² Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / В. С. Крисаченко, М. Т. Степико, О. С. Власюк та ін. / за ред. В. С. Крисаченка. – К. : НІСД, 2004. – С. 91; Попко, Л. П. Неологізація в мові як трансляція культурно-лінгвістическої національної ментальності : монографія / Л. П. Попко. – К. : ГАРККиИ, 2007. – 360 с.; Костюк, Л. Б. Філогенетичні закономірності розвитку етнічної ментальності українців : автореф. дис. канд. філос. наук : 09.00.05. / Л. Б. Костюк. – Л., 2008. – 21 с.; Стражний, А. С. Украинский менталитет / А. С. Стражний. – К. : Изд-во Подолина, 2008. – 384 с.

³ Дзьобань, О. П. Основні ознаки української національної правової ментальності / О. П. Дзьобань, О. Л. Ріпа // Право і безпека. – 2002. – № 2. – С. 173–176; Дзьобань, О. П. Українська національна правова ментальність: специфіка філософсько-правової рефлексії / О. П. Дзьобань // Методологічні проблеми правової науки : матеріали міжнарод. наук. конф. Харків, 13–14 грудня 2002 р. – Х. : Право, 2003. – С. 132–134; Дзьобань, О. П. Ментальні засади національної безпеки соціальної структури на шляху до громадянського суспільства / О. П. Дзьобань // Культура народів Причорномор'я (научний журнал). – 2004. – № 51. – С. 129–131; Дзьобань, О. П. Українська правова ментальність: до проблеми розуміння сутності / О. П. Дзьобань, Е. М. Мануйлов // Гуманітарний часопис : зб. наук. праць. – Х. : ХАІ, 2007. – № 4 – С. 48–52.

По-перше, правова ментальність українського суспільства традиційно відрізнялась і відрізняється недбалим і негативним відношенням до права, про що йшла мова вище. Ця особливість сьогодні прийняла дещо інші форми, аніж раніше, що зумовлене радикальною перебудовою усієї української дійсності. Але в онтологічному аспекті це не змінило сутності правової ментальності, що сьогодні виявляється у бурхливому «розквіті» юридичного нігілізму, який глибоко вкоренився у свідомості людей.

Прояв нігілізму у відношенні соціальної цінності права, на жаль, є специфічною рисою української ментальності. Багатовікова історія нашої держави — наявне тому підтвердження. Юридичні цінності в українському суспільстві не сприймалися і не сприймаються як необхідні для існування й до сьогодні. Навпаки, повсякчасне порушення правових приписів, приховане, а часом і відкрите нерозуміння (а здебільшого — небажання зрозуміти) фундаментальних цінностей правової реальності — усе це і багато іншого є в сутності української правової ментальності проявом жорсткого юридичного нігілізму, який умовно можна назвати «правоаксіологічним».

Даний вид правового нігілізму є реальною загрозою для духовної культури українського суспільства. Правоаксіологічний нігілізм українського етносу істотним чином гальмує розвиток правової культури, права, правопорядку, законності, що на фоні загальної соціальної, духовної, моральної, культурної кризи суспільства і держави лише ускладнює ситуацію в країні. Сьогодні вже є сенс вести мову про опрацювання механізмів протидії колективістським, антиіндивідуалістичним тенденціям, які призводять до правового нігілізму.

По-друге, сучасна українська правова ментальність знаходиться у кризовому стані, у процесі пошуку нових правоаксіологічних настанов. Життя примушує провести певну «ревізію» юридичних цінностей, норм, інститутів, які не відповідають потребам і запитам сучасної соціальної практики (наприклад, вільна форма шлюбу, працевлаштування без юридичного оформлення тощо). Усе це ще більше посилило традиційну для української ментальності психологічну амбівалентність.

Непрості соціально-правові реалії сьогоднішнього дня відображаються і на стані юридичного духу суспільства. У даний момент вітчизняна ментальність характеризується песимістичним настроєм, схильністю до соціальної паніки, відчаю і аномії, невірою у майбутнє.

У даних умовах зміст існування та функціонування державної влади «розмивається», низька ефективність діяльності державних органів, особливо правоохоронних, далеко не покращує загального емоційного самопочуття суспільства, провокує недовіру до влади.

Стосовно відношення правової ментальності українського народу можна констатувати суперечливість і пасивність такого відношення до суб'єктивних прав і свобод, що свідчить про певне культурно-юридичне спустошення української ментальності. Однак, в глибинних структурах свідомості українців міститься потенціал духовно-юридичної енергії подальшого позитивного розвитку (за сприятливих умов) правової культури України.

По-третє, аксіологічна характеристика ментальності включає в себе як загальнолюдські, загальноцивілізаційні, гуманітарні цінності, так і цінності етнічні, групові, родові тощо. Із усієї поліфонії ментальних цінностей виділяються етногенетичні, синергетичні, базисні, які обумовлюють специфіку етнічної ментальності і дозволяють зберегти власну ідентичність. Дані цінності складають генетичний код ментальності, який обумовлює особливості мислення, чуття, поведінки представників різних націй, народностей, соціальних груп. Саме завдяки цим цінностям ментальність формує власний неповторний духовний світ, який, у свою чергу, дозволяє їй розвинути свою внутрішню сутність і аксіологічний зміст. Тут надзвичайно актуалізується психологія української правової ментальності, її стереотипи, реакції.

Аналіз психологічних аспектів духовно-культурного сприйняття української ментальності¹ дозволяє виявити специфічні риси її психології. До них можна віднести ірраціональність, алогічність, імпульсивність, наївну ідеалістичність, терпимість, прагнення до справедливості, а також тісний зв'язок з релігійними цінностями. Отже, психологічна картина української правової ментальності багатогранна, поліаспектна, що і є її духовною самобутністю.

По-четверте, специфіка української ментальності виявляється також у взаємодії з юридичною культурою суспільства, у характер-

---

¹ Дзьобань, О. П. Детермінанти і особливості трансформації духовної сфери українського суспільства / О. П. Дзьобань // вісн. Харк. нац. ун-тету. сер.: «Теорія культури і філософія науки». – № 553. – 2002. – С. 62-67; Дзьобань, О. П. Правовий нігілізм як феномен ціннісного відношення до права / О. П. Дзьобань, С. М. Мануйлов // Гуманітарний часопис : зб. наук. праць. – Х. : ХАІ, 2006. – № 3. – С. 34-40; Дзьобань, О. П. Передумови та зміст правового нігілізму / О. П. Дзьобань // Проблеми законності : Респ. міжвідом. наук. зб. – Х. : НЮАУ, 2007. – Вип. 88. – С. 182-190.

ному способі сприйняття правових цінностей. Розумово-психологічні структури вітчизняної правової ментальності, з одного боку, пов'язані з правовою культурою суспільства, а з іншого — неадекватно сприймають його цінності. На підставі цього можна вести мову про досить цікавий феномен. Ментальність української правової системи не може бути (онтологічний аспект) поза простором правової культури, забезпечує цілісність останньої (інтегративна функція), однак, у цей же час правова ментальність дистанціюється від правової культури, від її загальнолюдських цінностей. І це цілком зрозуміло, оскільки вони не є традиційними для української ментальності. Мова йде про природні, невідчужувані права людини, про правову автономію індивіда в межах юридичного співтовариства, про домінанту права над державою тощо. Згадані соціально-правові цінності не стали близькими для української свідомості, що ще раз підтверджує її ірраціональність. На жаль, практика життєдіяльності сучасної української держави не тільки не сприяє покращенню стану правової свідомості і ментальності, але ще й прискорює ментальну «ерозію».

По-н'яте, на даному тлі чітко виявляється наївне, нічим не виправдане, ідеалізоване сприйняття значення права у суспільному житті. Таке явище у науковій літературі отримало назву «правового ідеалізму». Така ситуація є надзвичайно оригінальним феноменом. З одного боку, українці в цілому не відчувають по відношенню до права і закону особливих позитивних емоцій і почуттів, настроїв і хвилювань. З іншого боку, в суспільстві все ж існує віра у необмежені регулятивні можливості права. Для правового ідеалізму характерне переконання, що експансія юридичних норм у сфері регламентації суспільних відносин обов'язково призведе до якісного покращення життя людей. Однак, гасло «більше законів хороших і потрібних» є досить спірним і проблематичним, оскільки нормальна робота закону можлива лише за умови стабільності у суспільстві.

І, нарешті, політичні аспекти проблеми української правової ментальності. Аналіз наукової літератури, досвід майже двадцятирічної життєдіяльності українського суспільства під гаслами незалежності й самостійності дозволяють констатувати надмірну заполітизованість правової ментальності українців, що обтяжує її невластивими якостями. Українське суспільство занадто захоплюється політичними інтригами, сплесками народного невдоволення щоб звертати увагу на відповідність соціально-політичних явищ правовим вимогам.

Сучасній українській ментальності властива не тільки політична демагогія і популізм, але й еклектичність уявлень, ідей, ідеологічна сумбурність, непостійність і непослідовність економічних, політичних, правових та інших поглядів. До сьогодні суспільству незрозумілі цілі державного та правового будівництва. Влада конкретної відповіді на це не дає, обмежується посиланнями на перехідний характер нинішнього стану розвитку суспільства, що ще більше посилює невіру народу в ефективність влади.

Таким чином, аналіз основних особливостей української правової ментальності надає підстави констатувати, що вона є непростим феноменом, який володіє як позитивними, так і негативними якостями і особливостями. Його не можна розглядати лише в «білих», або лише в «чорних» тонах, оскільки ще не опрацьована концепція ідеальної моделі суспільної ментальності. Саме тому кожна ментальність, у тому числі й українська, є по-своєму своєрідною і неповторною, у чому і полягає її основна цінність.

Будь-яку особливість української національної правової ментальності можна розглядати з різних позицій. Сьогодні мають місце і визнання її як позитивної, і як деформованої, збоченої. І все ж для нормального функціонування суспільства у правовій реальності аналіз української правової ментальності у сучасній динаміці має здійснюватись об'єктивно і неупереджено. Всебічне урахування ментальності українського народу дасть позитивні наслідки у процесі здійснення тих перетворень, які відбуваються у нашій країні. І навпаки, неврахування менталітету українців — це небезпека, яка може мати важкі наслідки як для реформ, так і для політичної кар'єри самих реформаторів.

Підсумовуючи викладене необхідно зазначити, що позитивними характеристиками (в етноментальному підґрунті) для правосвідомості українського суспільства є такі: цілісність свідомості, стихійна гармонія, висока краса побуту, глибока вроджена логічність думки, високі культурні цінності, гуманізм і тонке етичне почуття, прагнення до справедливості. В той же час, до негативних констант правосвідомості українського суспільства слід віднести низький рівень політико-правового виховання, правовий нігілізм, непослідовність у відстоюванні своїх прав, слабкість національно-державницького інстинкту, відсутність єдності в українській еліті щодо форм і методів розбудови незалежної держави.

2.2. Ментальне тло правосвідомості та правової культури сучасного українського суспільства

Головним у змісті сучасного розуміння правосвідомості є ідея прав людини. Вона являє собою при існуючих соціокультурних обставинах настанову правового мислення і певний культурно-правовий код для розуміння всього правового¹.

Утвердження цієї ідеї в суспільній правосвідомості є основною гарантією того, що правове при будь-яких обставинах отримає стійку форму. Це положення випливає з того, що людина, за І. Кантом, належить одночасно до світу розумового і світу емпіричного, завдяки чому вона не тільки підкоряється законам природної необхідності, умовам часу і чуттєвості, але й сама може бути джерелом власних учинків, має свободу волі і моральну автономію. При цьому право розглядається як певний щабель моральності, як її необхідний мінімум. На думку І. Канта, правопорядок базується не тільки на справедливих нормах позитивного права, але й на апіорних принципах, без яких особистість не може почувати себе вільною; свобода кожного члена суспільства як людини базується на рівності його з кожним іншим, а також на самостійності кожного члена суспільства як громадянина².

Це означає, що моральна автономія людини полягає в її здатності визначити, що є добром, а що є злом, тобто вона сама через процедуру вибору формує особисті засади правосвідомості, впливаючи своєю позицією на суспільну правосвідомість в цілому і на порядок як такий. Правосвідомість — це форма суспільної свідомості, яка відображає ставлення суб'єктів правовідносин до чинного права та похідних від нього правових явищ. Вона є складним утворенням і включає в себе когнітивний, психологічний і поведінковий аспекти. З структурної точки зору правосвідомість існує у формі правосвідомості особистості, соціальних груп і суспільства в цілому.

Найглибше своє коріння правосвідомість має в так званій повсякденній (буденній) правосвідомості, під якою розуміється така правосвідомість, де онтологічний зміст правового і безпосереднє буття права не співпадають і яка відповідно з цим виявляє себе як уявлення, почуття і волевиявлення осіб на засадах їх суб'єктивного ставлення

¹ Конвенція про захист прав і основних свобод людини // Офіц. вісн. України. – 1998. – № 13. – С. 270.

² Кант, И. Метафизика нравов. Ч. 1. Метафизические начала учения о праве / И. Кант // соч. в 6 т. – М. : Мысль, 1965. – Т. 4. – Ч. 2. – 544. – С. 79.

до чинного права та їх знання про існуючі закони як оцінка, переконання у правомірності чи неправомірності дій різних ланок правової системи у справедливості чи несправедливості самих законів.

Буденна свідомість сучасного українського суспільства характеризується двоїстим ставленням до закону, відсутністю чітких імперативів до їх виконання; існуванням позаправового світу неписаних правил та настанов, які є вищими за закон та пов'язані з загальносуспільними уявленнями про справедливість, порядок, добро, свободу, порядність; низьким рівнем ксенофобії та наявністю толерантного ставлення до інших цивілізаційних систем; схильністю до «виправдання» антиправових учинків в залежності від ситуації; індивідуальними пошуками справедливості, емоційність оцінок правових явищ¹.

Суспільна правосвідомість містить у собі прийнятні та не прийнятні форми людської поведінки, які спрямовані на певну стандартизацію проявів соціальної активності.

Основоположним концептом, на якому базується право, правова свідомість і який є сутнісною характеристикою менталітету, є концепт закону. Якщо звернутися до історичних джерел буденної правосвідомості слов'янських народів, то, наприклад, у Остромировому Євангелії (1056–1057) міститься розуміння «закону», відмінного від грецького «Номас», оскільки наші пращури трактували закон у двох значеннях — в юридичному і побутовому, як звичний спосіб життя, звичай. У Руській правді також зустрічаються два поняття — «закон» і «покон» (початок, звичай, переказ). Таким чином концепція закон і звичай з'єднані в єдине ціле².

У європейській культурі поняттю «закон» протистоїть поняття «беззаконня». В українській ментальності закону протиставлене «незаконне», «позазаконне», яке може виступати в якості як негативного, так і позитивного, оскільки вважається, що є щось важливіше за закон. Наприклад, сфера добра, сумління, правдивості. Існування нерегламентованої протиставленої закону сфери є однією з корінних особливостей української правової ментальності. За свідченням Ю. Ю. Калиновського, ці дві протилежні сфери існують як нерозчленована, багаточасова та стійка цілісність масової ментальності. Перший і головний шар ментальних уявлень про закон — це протиставлення формальному юридичному закону правди, тобто внутріш-

¹ Калиновський, Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність : монографія / Ю. Ю. Калиновський. – Х. : Право, 2008. – С. 141–142.

² Там само.

ньої справедливості. Ще один шар концепту закону це трактування засудженого як нещасного. Третій шар масової ментальності являє протиставлення формального закону діям та правилам, які створює харизматична особистість. Нарешті, існує ще один, надзвичайно важливий шар — це моральний закон.

Таким чином, виходячи із розуміння концепту «закон», ментальність більшості населення України фрагментарна, а емоційні оцінки правових явищ превалюють над раціональними. З практичної точки зору, ставлення до закону і права в цілому невід’ємне від ставлення до влади, а правові знання змішані з моральними судженнями про неї¹.

Людина не може обійтись без правової культури, оскільки будь-яке спілкування з іншою людиною, особливо в межах громадських організацій і суспільних інститутів негайно ставить питання про право і не право, про взаємні обов’язки і закони. Те, що наявність правової культури і не завжди усвідомлюється самою людиною, нічого не змінює в самій сутності справи.

Реальний механізм правосвідомості в процесі спілкування людей пов’язаний з правовою культурою. Сучасне визначення культури, що сприйняте науковою думкою розвинених країн, розглядає її як систему цінностей і уявлень про життя, пов’язаних між собою особливостями певного способу життя і реальним ставленням до самої культури².

Ціннісний підхід до культури є ключовою ідеєю визначення і культури правової. Вітчизняна правова думка відповідно з цим визначає правову культуру як систему духовних і матеріальних цінностей, яка охоплює всю сукупність найважливіших ціннісних компонентів правової реальності в її розвитку³. Значення культури полягає в тому, що в ній, як зазначав Гегель, знаходиться та точка, де закони і правові рішення безпосередньо зачіпають особистість і виявляють свою дійсну силу.

Безпосередній і особистісний характер цього феномену є причиною того, що зовнішній контроль стосовно нього менше всього досягає мети, оскільки культура стосується конкретного і особистісного в кожному випадку виконання закону. Від реалізації відносин, пов’язаних

¹ Калиновський, Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність : монографія / Ю. Ю. Калиновський. – Х. : Право, 2008. – С. 138.

² Громов, И. А. Западная социология / И. А. Громов, А. Ю. Мацкевич, В. А. Семенов. СПб. : ООО «Издательство ДНК», 2003. – С. 534.

³ Шемшученко, Ю. С. Правова культура / Ю. С. Шемшученко // Юридична енциклопедія : в 6 т. / ред. кол. : Ю. С. Шемшученко (голова ред. кол. та ін. – К. : «Укр. енцикл.», 1998. – Т. 5. – С. 37.

з культурою права, залежить довіра до уряду і права взагалі.¹ Отже, проблема правової культури пов'язана не з зовнішніми, а з внутрішніми засобами впливу при реалізації права. Носієм цих засобів може бути лише людина, яка налаштована на певні цінності і неухильне дотримання їх. Правова культура та її необхідність стосується всіх суб'єктів правових дій і тому має всезагальний регулятивний характер, поза її впливом не може знаходитись жодна людина.

Ключовим особистісним втіленням культури є правовий менталітет, значення якого полягає в тому, що він стосується конкретних і реальних особистостей або соціальних груп і прошарків. Поза правовим менталітетом існування, функціонування правової культури неможливе. Таким чином, наявність певного правового менталітету є всезагальною якістю члена суспільства і передумовою будь-яких обумовлених правом форм спілкування.

Менталітет — це сукупність установок, готовності, установок, схильності індивіда або соціальної групи мислити, почувати і сприймати світ та діяти певним чином. Термін «менталітет» у його сучасному прочитанні виник в середовищі емігрантів першої хвилі на початку 20-х років ХХ ст. і з самого моменту виникнення мав статус тотального несприйняття тоталітарної системи, її політичної, моральної та державницько-правової ментальності². Це стало причиною того, що термін «менталітет», «ментальність» не могли прижитися в академічній вітчизняній науці тих часів.

Особливу значущість поняття менталітету набуло в умовах становлення незалежних держав. Спочатку воно визначалося переважно через заперечення і мало деякий відбиток наукової революційності і прокламаційності в гуманітарній і державницькій сфері. Після утвердження незалежних держав це поняття стало набувати позитивного, все більш творчого характеру. Цим пояснюється той факт, що ментальність відносять переважно до понять, що характеризують національні, тобто притаманні певному народу або нації якості. Існує точка зору, що таке використання поняття має не лише суспільно-політичне підґрунтя, але й спирається на багату традицію, що іде своїми коріннями в досить віддалене від нас минуле. Це стосується розробки проблеми менталітету не лише в Європі, але й розвитку

¹ Гегель, Г. В. Ф. Философия права / Г. В. Ф. Гегель; пер. с нем. : ред. и сост. Д. А. Каримов и В. С. Нерсесянц.— М. : Мысль, 1990. — С. 335.

² Ясницкий, Ю. А. К вопросу о понятии «ментальность» / А. Ю. Ясницкий, И. А. Ясницкая. — С. 11.

вітчизняної гуманітарної і правової науки, зокрема представниками Харківських наукових шкіл.

Переважаю національна інтерпретація поняття «менталітет» в сучасній науковій думці починає оцінюватися як звужений підхід, оскільки ментальність включає в себе дещо трансцендентне і має інтегральну природу з точки зору характеристики людини або соціальної групи, адже зміст ментальності визначається широким соціальним і духовним, а не лише національним контекстом.

Менталітет як система цінностей певної особистості і суспільних груп, а також притаманного йому набору стратегічних і тактичних життєзмістовних і життєзабезпечуючих цілей має свою типологію. В якості одного з варіантів такої типології стосовно країн Європи можна запропонувати таку, що наводиться нижче. Вона спирається на певні історичні й державницькі риси, а також на особливості тієї частини суспільства, яка надає йому певні світосприймаючі особливості¹.

Першим із цих типів є менталітет, умовно названий варварським. Він є найбільш стародавнім і пов'язаним з епохою розпаду родів і племен. В Європі ця епоха співпадає з великим переселенням народів. Держава мала зародковий характер і з соціальної точки зору «варвар» як правило, ототожнював себе з мікрогрупою, в ролі якої виступала сім'я, співдружність сімей, об'єднання однодумців. Загроза даній мікрогрупі сприймалася як загроза особиста і викликала відгук у формі помсти. До будь-яких абстрактних категорій і положень, які стосуються того, що сьогодні ми називаємо правосвідомістю, ставлення було вкрай поверхове і необов'язкове. Що стосується особистостей, то для них характерна висока життєздатність та надзвичайна життєва активність.

Другий тип виступав у формі аристократичного менталітету. Його виникнення пов'язане з утворенням менталітету королівської влади і генезисом феодалізму в Європі. Державницько і політично аристократи тяжіли до аристократичної форми правління і такої соціальної структури, яка базується на системі васалітету та особистої відданості сюзерену. Таке тяжіння спиралося на певні особистісні якості державницької еліти. До таких специфічних якостей слід віднести прагнення до максимальної особистої і духовної незалежності, яка іноді переростала в пиху, прагнення «мати все саме найкраще»,

---

¹ Переслегин, С. Б. Понятие менталитета (тезисы) / С. Б. Переслегин. /http://www.igstab.ru/materials/blak/Per_Mentall.htm – С. 2–6.

а оскільки це не завжди можливо, то панувало прагнення «скласти враження», що у свою чергу вело до такого формування почуття честі, яке інколи замінювало правові механізми.

Третій тип менталітету набув умовної назви «інтельський» і сформувався на зіткненні пізнього феодалізму і епохи Відродження. Становлення цього менталітету відбувалося в умовах наростання в суспільстві політичної та ідеологічної боротьби в сучасному розумінні цього слова. Протиборчі сторони вимагали абсолютної духовної влади як передумови влади світської. Інтельський менталітет характеризувався високою чесністю в поводженні з фактами і абстрактними побудовами, особливо правового характеру, повною відсутністю зовнішньої демонстративності, надзвичайно серйозним ставленням до всіх абстрактних понять, навіть якщо вони не мали безпосередніх аналогів в реальному світі, пріоритетом соціальних і правових відносин перед особистими, визнанням залежності від зовнішніх сил, якщо вони є непереборними. Представники такого типу менталітету, як правило, ототожнювали себе з певною ідеологічною системою (не обов'язково пануючою), захисниками якої себе вважали. Це завжди обумовлювало входження в значну за розмірами соціальну групу. Вони не відрізнялися вірністю стосовно окремих людей, навіть членів своєї групи, але завжди зберігали вірність групі в цілому і особливо цінностям, на яких вона базувалася. Ця вірність зберігалася навіть під сильним тиском. Як наслідок, типовим було прагнення до замкнених пірамідальних політичних і соціальних систем. Специфічною особистою якістю була зневага до комфорту у всіх його проявах і досить високий рівень фізичного здоров'я і витривалості.

Четвертим типом менталітету став сформований у XVI–XVII століттях буржуазний менталітет. Буржуа ототожнюють себе в першу чергу з сприйнятою ними економічною системою і «своїм» соціальним прошарком, а не з певним політичним і правовим устроєм. Вони не відрізняються такою якістю, як вірність і в той же час захищають такі традиційні цінності, як релігія, сім'я, моральні принципи і при цьому вірять у свою щирість.

Зазвичай, «чисті» менталітети є виключенням. Правилком виступають так звані «композиційні менталітети», в яких перехреснюються риси історично різних її типів. Наприклад, варвар з відтінком аристократа, аристократ з відтінком інтелекту, буржуа з відтінком варвара, буржуа з відтінком аристократа тощо. Всі змішані типи менталітетів, наприклад, аристократ з відтінком буржуа або буржуа з відтінком аристократа

є менш стабільними, ніж чисті типи. Це пов'язано з тим, що цільові установки різних ментальностей не можуть бути повністю сумісними, а інколи є просто несумісними в рамках однієї особистості. Відповідно, змішані ментальності менше життєві, але вони динамічні і здатні до швидкого розвитку і змін за нових соціальних обставин. Найбільш нестійкими є ментальності, в яких повинні поєднатися ментальні риси буржуа і аристократа, чії цінності прямо протилежні.

Розглянута історична типологія при дискусійності деяких її положень може бути відправною точкою для розуміння суперечностей державницько-правового менталітету представників України. З генетичної точки зору ці суперечності пояснюються змішуванням ментальних рис менталітетів різних історичних епох або тим, що менталітет українців не пройшов вишкілу деяких ментальних епох. Наприклад, в Україні не існувала епоха породженого власними соціальними і духовними силами аристократичного менталітету, що дає себе знати до наших часів. Риси аристократичного менталітету частіше всього були рисами запозиченими досить незначними і такими, що охоплювали окремі його риси, були особливості менталітету інтелів. Такі його риси, як відсутність демонстративності, панування певної ідеології як обов'язкової для всіх основи державної системи, пріоритет соціальних цінностей певної системостворюючої соціальної групи, представлені досить слабкою мірою. Із недоліків, що склалися при формуванні менталітету буржуа особливо негативний вплив мають страх втрати соціального статусу і низький рівень раціоналізму і функціональності як особистих цінностей.

При характеристиці правосвідомості, а значить і будь-якої моделі правового менталітету, слід виходити з того, що, по-перше, основою права виступає сумісне існування людей, яке завжди загрожує перетворитися на свавілля, а тому завжди повинно мати в собі момент обов'язковості, що обмежує це свавілля; по-друге, світ права і моральності можливий лише у випадку визнання свободи волі і визнання критеріїв справедливості чи несправедливості, які виступають деонтологічною передумовою оцінюваних правом учинків; по-третє, кожен учасник правової дійсності, що має свободу волі і пов'язаний з деонтологічною нормою, знаходиться на однаковій висоті. Всі учасники визнаються рівно вільними¹. В наявності цих вимог полягає як

---

¹ Максимов, С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления : монография / С. И. Максимов. – Харьков : Право, 2002. – С. 152–153.

велич права, так і правова та соціальна ефективність того або іншого типу правового менталітету

Дійсність права відрізняється від дійсності фактичного буття, а ідея права не має якості дії актуальної. Ця якість присутня в ньому потенційно, тобто як прагнення до здійснення. Таке здійснення означає, що право набуває розвинутої і конкретної форми, тобто переходить в іншу реальність, реальність соціального життя. Соціальними суб'єктами, що забезпечують такий перехід, виступають люди та їх соціальні об'єднання¹. Відповідно з цим правовий менталітет, тобто спрямованість на певний характер правової поведінки, виступає в якості потенціалу соціального творення або соціального руйнування. Це повністю стосується і процесу державотворення.

Рушійною силою менталітету є мотивація, яка на практиці виступає збудником до певної дії. Мотиви формуються в процесі індивідуального розвитку як відносно стійкі оціночні диспозиції. Існує завжди стільки різноманітних мотивів, скільки мається змістовних відносин класу «індивід — середовище». Але поведінка людини в кожен даний момент визначається не будь-яким або всіма одразу мотивами, а тими з них, які, на її думку, найкращим чином ведуть до поставленої мети. Мотивація не є стандартним процесом. Згрупувати мотиви і дати їм загальну оцінку можна лише визначивши і оцінивши висхідний пункт і кінцеву мету. Самі ж шляхи і засоби досягнення мети можуть мати найрізноманітніший характер, обумовлений якостями, життєвим досвідом особистості та іншими факторами. Але ці шляхи все ж обмежені природою висхідного пункту і мети, а також можливостями і характером засобів досягнення цієї мети. Саме в просторі цієї обмеженості і може відбуватися вибір реальних форм поведінки особистості, існує навіть поняття «Лінзи Брунсвіка», яка описує цей простір².

У правознавстві і висхідний пункт, і мета несуть на собі значний відбиток особистих якостей і суспільно-правового досвіду. Тому формування зазначеної «лінзи» здійснюється за допомогою гіпотетичного конструкту. Під цим поняттям розуміється така мотиваційно обґрунтована поведінка, яка спирається на досвід і заздалегідь передбачувані особистістю наслідки її поведінки в даній правовій ситуації. Гіпотетичний конструкт не можна вигадати і довільно помістити у сферу правових відносин. Він виникає як прояв досвіду вирішення правових

¹ Максимов, С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления : монография / С. И. Максимов— Харьков : Право, 2002. — С. 180–184.

² Хекхаузен, Х. Мотивация и деятельность : / Х. Хекхаузен — пер. с нем. / под ред. В. М. Величковского. — М. : Педагогика, Т. 1. 1986. — С. 37.

ситуацій, що закарбовується в індивідуальній правовій свідомості. Оскільки гіпотетичний правовий конструкт, пов'язаний з узагальненням реального досвіду, то, не дивлячись на індивідуальні особливості досвіду різних людей, в їх досвіді є узагальнюючі риси.

А тому на практиці правова свідомість, якщо її оцінювати по реальній поведінці, виступає у формі пов'язаних між собою і маючих спільні характерні риси конструктів. За допомогою конструктів у сфері правової свідомості здійснюються генезис мотивів, їх класифікація, вимір і актуалізація. Зважаючи на це, конструкт відбиває дієвість мотивації, яка в даному випадку розглядається як процес.

Ціннісно-методологічне призначення поняття «право» визначається його метою. Це призначення співпадає з поняттям «справедливість»¹.

Використовуючи поняття феноменології Е. Гуссерля, необхідно зазначити, що правосвідомість за своєю природою є інтенціональна, оскільки вона спрямована в першу чергу на переживання конкретної правової ситуації, а це переживання завжди пов'язане зі справедливістю.

Правосвідомість має креативний характер, але лише в тому випадку, коли вона є не просто відображенням в індивідуальній свідомості духу і характеру законів, що діють у суспільстві, а найбільш адекватно виявляє себе, корелюючи в реальній поведінці діючі закони з позиції справедливості. Подібна кореляція повинна мати значення для великої маси людей, у відповідності з їх сутністю, але в цьому і полягає суспільне значення правосвідомості².

Для аналізу і оцінки викривлень правової свідомості, які втілюються в основоположних рисах викривленого правового менталітету, не втратили міркування з цього приводу Гегеля.³ Поширеною і специфічною формою викривлень є нечисте сумління. Таке сумління, а значить і пов'язаний з ним менталітет, у публічному спілкуванні частіше всього зустрічається при споживанні слів «життя» і «народ». Йому притаманна недбалість у ставленні до закону, що існує у формі прагнення використати неспівпадіння безпосередньо права і моральності, загального і конкретного в прояві права. Форму правового як

¹ Вайшвила, А. Правовой персонализм как аксеологическая теория и как методология правопонимания в современном демократическом обществе / В. Вайшвила // Проблемы философии права : сб. ст. / авт. : М. А. Колеров, А. П. Козырев, Е. А. Гнатенко и др. ; под ред. А. Н. Литвинова; МВД Украины, Луганск. гос. ун-т внутр. дел – Луганск : РИО ЛГУВД, 2006. – С. 286.

² Соловьев, Э. Ю. И. Кант : Взаимодополнительность морали и права / Э. Ю. Соловьев. – М. : Наука, 1992. – С. 189.

³ Гегель, Г. В. Ф. Философия права / Г. В. Ф. Гегель // пер. с нем. : ред. и сост. Д. А. Каримов и В. С. Нерсесянц. – М. : Мысль, 1990. – С. 185–187.

обов'язку і закону воно перетворює на мертву букву. Але при реалізації свободи як основної ознаки будь-якого менталітету необхідно виходити не з одиничності правової свідомості, а лише із її сутності, оскільки саме ця сутність, незалежно від того, усвідомлює її людина чи ні, реалізується через право в якості самостійної сили. Тому справжнім критерієм прагнення до добра і визначенням любові до народу є рівень дотримання законності і правових настанов.

Типовим викривленням правової свідомості виступає також лицемірство (облуда). Воно має такі моменти: а) знання істинно всезагального у формі або почуття або пізнання права і обов'язку; б) прагнення при цьому протиставити цьому всезагальному свій, особливий інтерес; в) здійснити порівняння всезагального і цього конкретного в праві таким чином, що для конкретної свідомості її власні особливі правові аспекти розглядаються як щось зле; г) подання по-справжньому злого в разі потреби в такому вигляді, коли і всезагальне і особливе існують окремо, а тому є можливість подати зле як добро для інших. Типовою теоретичною формою виправдання лицемірства (облуди) в праві є пробабілізм, принцип якого полягає в тому, що свідомість і сумління відносно сумнівного вчинку нібито можуть бути спокійними, якщо цей вчинок виправданий загально визнаним авторитетом або прагненням до добра¹.

Становлення менталітету, беззастережно заснованому на справедливості, є ключовою проблемою змін в правосвідомості та правовій культурі України. Але при цьому слід виходити із сучасних підходів до справедливості. Головна ідея такого підходу базується на тому, що справедливість має стати не просто привабливим і досить невизначеним явищем, але й таким, що може бути реально виявлене і оцінене. Такий підхід започаткований в працях Лауреата Нобелівської премії Джеймса Бьюкенена. Він виходить з того, що в реальній правовій і економічній практиці, бажаючи стати на позиції справедливості, слід виходити з поняття «справедливої поведінки», а оскільки це так, то звертатися до справедливості, як можливого регулятора правової поведінки, означає звертатися до певних правил. Менталітетна значущість дотримання таких правил або відмови від них базуються на тому, що вони мають статус цінності².

¹ Гегель, Г. В. Ф. *Философия права* / Г. В. Ф. Гегель / пер. с нем. : ред. и сост. Д. А. Каримов и В. С. Нерсисянц. – М. : Мысль, 1990. – С. 185–186.

² Бреннан, Дж. *Причина правил. Конституционная политическая экономия* / Дж. Бреннан, Дж. Бьюкенен; пер. с англ. под ред. А. П. Заостровцева. – СПб. : Экономическая школа, 2005. – С. 175–176.

Існує багато підходів з точки зору типових рис людини в залежності від особливостей тієї сфери, під кутом зору якої вона оцінюється, Хомо сапієнс, Хомо економікус. Якщо з цих позицій підходити до правової свідомості, культури і менталітету, то доцільно вести розмову про «людину справедливу». Це впливає із тієї основоположної ролі, яку принцип справедливості відіграє у виникненні, функціонуванні і впливі права на людину.

Якщо стати на таку точку зору, то справедливість постає не абстракцією, а частиною відповідної системи таких правил, які попередньо схвалені даним індивідом або навіть всім суспільством. Легітимізовані таким чином правила стають тим контрольним пунктом, відносно якого може оцінюватися справедливість правової поведінки окремих індивідів. При подібному підході справедливість не є самостійною нормою, на основі якої можна було б створювати якісь індивідуальні правила, основоположну нормативну функцію виконує не вона, а *консенсус*. За таких умов стають неможливими абстрактні, вирвані з контексту роздуми про вимоги справедливості стосовно як поведінки людей, так і природи правил. Вимоги справедливості залежать, таким чином, від того, на що саме погодилися люди і які правила були попередньо узгоджені ними. Із цього випливає, що справедливість набуває парадигмальної природи, її вимоги відіграють орієнтаційну роль стосовно свідомості, пізнавальної діяльності і реальної поведінки. Будь-яке звернення до міркування про справедливість на практиці не може бути нічим іншим, як зверненням до правил взаємодії і консенсусу, на які погодилися люди.

Державотворчий аспект зазначених положень полягає в тому, що, як стверджує Дж. Бьюкенен, «поняття справедливості набуває смислу завдяки правилам того суспільного устрою, в рамках якого воно застосовується. Звертатися до міркувань справедливості означає звертатися до відповідних правил»¹. Із цього твердження випливає, що, по-перше, визнання справедливості в якості основоположної цінності являє собою одну із засад існування певної системи суспільно регулюючих правил, і по-друге, з онтологічної точки зору, держава є такою, які існують в ній правила і на які поняття про справедливість і бажаний менталітет вона спирається.

---

¹ Бреннан, Дж. Причина правил. Конституционная политическая экономия / Дж. Бреннан, Дж. Бьюкенен; пер. с англ. под ред. А. П. Заостровцева. – СПб. : Экономическая школа, 2005. – С. 175.

Оцінюючи роль справедливості для державотворення і функціонування самої держави, необхідно відрізнити поняття «справедливої поведінки» і «справедливих правил». У першому випадку мова йде про справедливість в рамках правил. Тут вона виступає в якості критерію для оцінки поведінки в певній інституціональній системі. В другому випадку мова йде про справедливість самих правил. Така справедливість є тут критерієм оцінки альтернативних систем правил.

Порівнюючи ці два підходи, Дж. Бьюкенен висловлює фундаментальну думку про те, що питання про справедливі правила є окремим випадком справедливості в рамках правил, оскільки справедливість як критерій діяльності завжди орієнтується на певні правила. Але щоб така орієнтація мала сенс, необхідно виходити з певної ієрархії правил.

Вищий ієрархічний рівень посідають метаправила. Вони є абстрактним виразом екзистенціальних, підсумовуючих досвід людського існування принципів підходу до будь-яких аспектів людського буття і спілкування. Практичне їх значення стосовно інших рівнів правил полягає у формулюванні принципів існування справедливості. Визнання таких метаправил означає, що поведінка розглядається справедливою не лише в тому випадку, коли вона не порушує правил, коли спирається лише на узгоджені правила, тобто при умові консенсусу правил, які розглядаються як справедливі, а й обов'язково у разі відповідності цих правил принципам формування самих правил, тобто метаправилам. Фундаментальна особливість цих правил полягає в тому, що вони не вимагають безпосереднього узгодження, а виступають своєрідним «до досвіду».

Розглянуті підходи до справедливості, з точки зору її впливу на процес формування правового менталітету, а врешті-решт і на базові аспекти державотворчого процесу, свідчать про єдність в цьому понятті абстрактно узагальнюючих і інструментальних аспектів правової поведінки особистості. Абстрактно-узагальнюючий аспект надає цим правилам статусу всезагальності й вищої регулятивності, а інструментальний є базою розуміння процесів, завдяки яким поняття справедливості стає практичним регулятором правових відносин. Визнання інструментального характеру справедливості не означає онтологічного приниження цього поняття. Навпаки. Воно надає йому додаткової вагомості, оскільки виводить безпосередньо на регулювання фактичних дій і поведінки людей. Завдяки цьому аспекту справедливість постає як невід'ємна частина правил легітимізованої

системи, які регулюють, надаючи їм правового статусу, всі суспільні процеси.

Резонансною і навіть драматичною перевіркою життєвості сучасних підходів до принципу справедливості стала кризова ситуація у відносинах між країнами Європейського Союзу, Росією і Україною з приводу постачання газу до країн Європи. Вона є повчальною з точки зору саме проблем правового менталітету і правової культури в умовах глобалізації всіх аспектів суспільного життя. Глибинною причиною ситуації, що виникла, стала суперечність інтересів України і Росії, розв'язати яку кожна зі сторін намагалася, в тому числі і за допомогою можливостей свого впливу на європейські країни, Росія як постачальник, а Україна як транзитер газу.

Перш за все конфлікт виявив, якою має бути поведінка з позицій права зрілих народів. І Росія, і Україна отримали досвід, який може оцінюватися як вагомий внесок у формування нового правового менталітету і правової культури. По-друге, стало очевидним, що проблеми справедливості не вирішуються силою, неприпустимо ставити під загрозу життя окремої людини, а тим більше цілих народів. Ситуація такої загрози може бути визначена як протиправна, адже вона є відмовою в праві на життя, чим заперечується свобода людини. По-третє, підтверджено, що єдиною передумовою виходу з кризових ситуацій, які загрожують життю людей, не порушуючи основного принципу правової культури — справедливості, може бути лише консенсус, взаємна повага прав, свобод і інтересів. По-четверте, підтверджена провідна роль принципу справедливості в ієрархії правових проблем, що виникають в кризових ситуаціях. Зрілість правових рішень в таких ситуаціях визначається одним — дотриманням принципу справедливості за будь-яких обставин. По-п'яте, при вирішенні досить гострої ситуації стало очевидним існування загальнолюдського правового менталітету і загальнолюдських вимог правової культури, якими повинні керуватися всі народи і держави, якщо вони прагнуть бути у спільноті цивілізованих країн.

Щоб набути регулятивної сили, принцип справедливості в процесі спілкування людей повинен відповідати певним атрибутивним вимогам, без виконання яких він перетворюється на декларацію. Перша вимога, за Дж. Бьюкененом, полягає в практичній здатності протистояти несправедливості. Основою такої здатності є установлення значимості і цінності заслуг, пов'язаних з поведінкою людини,

які, в свою чергу, визначаються за допомогою певних правил, побудованих на справедливості. Особливо важливим є те, що справедливість при такому підході повинна ізолювати абсолютно всі інші міркування, окрім тих, що мають оціночне значення стосовно заслуг, додаткові міркування в такому випадку завжди є недоречними. Принцип заслуги стає порушеним не тільки тоді, коли ураховується якийсь недоречне міркування, але й у випадку ігнорування якихось істотних обставин.

Регулююче значення розглянутої вимоги полягає в тому, що вона дає легітимізовані засади для виникнення очікувань людей стосовно своєї регульованої правом поведінки. Формування правової культури і менталітету значною мірою базуються на регулюванні, підтримці і реалізації на практиці таких очікувань. Тільки так очікування можуть бути соціально-психологічною засадою підкорення вимогам права. В іншому разі, якщо такі засади відсутні, то формується байдужість до вимог і настанов держави, яка виявляє себе в тому, що ці вимоги і настанови в конкретній поведінці або просто не ураховуються, або обходяться за допомогою всіляких хитрощів.

Оскільки в основі справедливості як практичного феномену лежить принцип консенсусу, то другою вимогою до справедливості є виконання обіцянок. Досягнення угоди на добровільній основі рівнозначне обіцянню підкорятися узгодженим правилам. А відповідно з цим справедлива поведінка — це поведінка, що відповідає даному обіцянню. Реалізація цієї вимоги потребує відповіді на три запитання. Першим із них є відповідь стосовно того, які обов'язки бере на себе людина, що погодилася з тими або іншими правилами. При чому не обов'язково, щоб це погодження було зафіксоване формально. Сам факт участі в тому або іншому суспільному процесі є прихованою формою згоди стосовно інших учасників процесу дотримуватися тих правил, які цей процес регулюють, за виключенням випадків, коли по відношенню до людини застосовується пряме насильство або свавілля. На перший погляд здається, що приєднуючись до діяльності, людина може здійснити за власним вибором найкраще, що мається в ній, відкидаючи все останнє. Насправді це не так. Будь-яка діяльність це певна система, яка стає реальністю при повному дотриманні вимог стосовно неї. Тому було б неправильним стверджувати, що згода прийняти участь у діяльності включає згоду лише на суто індивідуальні, сприятливі для неї. Даючи згоду, людина тим самим по-

годжується не тільки на умови діяльності, покарання і заохочення, але й на моральні наслідки виконання своєї обіцянки, які обумовлені як індивідуальними аспектами, так і загальною спрямованістю виконання правил діяльності.

Друге запитання стосується того, *що* розуміється під добровільною згодою, і який вплив вона має на прийняті обов'язки. Перш за все є очевидним, що обіцянка дотримуватися правил, досягнута за допомогою тиску, не є такою ж зобов'язуючою, якою виступає вільно дана обіцянка. Іншими словами, моральна сила обов'язків виконувати певні зобов'язання є обернено пропорційною тиску (якщо він існував), який застосовано при отриманні такої обіцянки. В той же час не слід забувати відомого висловлювання Гегеля про те, що підкоряється лише той, хто прагне бути підкореним. Супротив насильству діє моральна сила не лише того, хто цей супротив здійснює, але й того, хто це насильство спостерігає і надає моральну підтримку жертві тиску. З цим не можна не рахуватися, оскільки моральна підтримка будь-якої миті може перерости в реальну економічну, політичну або духовну підтримку. Саме цим пояснюється той факт, що значущість менталітету особистості і навіть держави залежить не стільки від її розмірів, скільки від здатності дотримуватися вимог справедливості і здійснювати супротив тиску. Таким чином справедливість дотримання угод ставити в повну залежність від «справедливості ситуації, яка склалася» не є коректним.

Нарешті, третє запитання полягає в тому, наскільки широко можуть інтерпретуватися поняття «згоди» або «незгоди» при виробленні правил і дотримання обіцянок. Ця проблема виникає тому, що у більшості соціальних контактів їх учасники не виражають відкритої, формалізованої згоди з правилами, що застосовуються у процесі їх взаємодії. Якщо є можливість вибору, який передбачає можливість не брати участі в даній ситуації, то сам факт участі рівнозначній обіцянці і зобов'язує кожного учасника дотримуватись правил, які саме цю ситуацію регулюють. Особливе значення має те, що такі міркування цілком стосуються і тих, хто застосовує правила, тобто є їх ініціатором або хранителем. Коли, наприклад, стверджується, що судді, арбітри або працівники правоохоронних органів чинили «несправедливо», порушуючи існуючі правила у відповідності зі своїми особистими уподобаннями, то при цьому не вимагається згоди цих агентів зі структурою даних правил.

Із розгляду всіх трьох вищезазначених проблем і принципів підходу до них випливає висновок, що при вирішенні реально виникаючих ситуацій стосовно справедливості як основоположної засади функціонування права, вирішальне значення має саме легітимність, а не просто логіка очікувань, що впливає із його настанов. Сама ж ця легітимність виникає тому і тією мірою, в якій участь в діяльності, що регулюється даними правилами, є або може вважатися добровільною. Добровільна участь рівнозначна згоді з правилами. Проблема легітимності часто виникає, коли прагнуть захистити одну гілку влади від іншої, оскільки розсудливість остерігається, що одна влада внутрішньо ворожа стосовно іншої і вважає за необхідне спорудити в якості оборони правові вали, щоб захиститися від цього. Це точка зору взаємної ненависті і тому безплідна. Навпаки: гарантією кожної сфери влади, в тому числі і її легітимності, є повноцінне існування і міць іншої¹.

У сучасній Україні масова ментальність являє собою уявлення про цінність людини, рівність всіх перед законом, повагу до приватної власності, визнання залежності процвітання держави від добробуту громадян, цінність прав людини та її свободи. Однак цінності мають тенденцію трансформуватися під впливом стійких традиційних настанов у бік колективістських орієнтирів маргінального гатунку, це виявляє себе у значному впливі традиціоналізму з патріархальним уявленням про державну владу, етатистськими з егалітаристськими настановами і зрівняльною психологією, культурі персоніфікованої держави, з готовністю обміняти всі форми свободи на порядок і матеріальні блага, які розподіляються ієрархічною владою². Головною ж хибою реалізації ліберальних цінностей є слабкість мотивації і впровадження їх у власному житті і діяльності.

В українській традиції більшу увагу приділяється серцю, ніж розуму, погляди Г. Сковороди яскраве тому свідчення. Він, як І. Кант, виходить з того, що при зустрічі протилежних інтересів людина повинна звертатися до моральних вимог справедливості, завдяки чому вона може визначити де і коли її бажання незаконні, суперечать благу її ближнього і благу загального. Тобто свобода в їхньому розумінні є вибором, який людина робить на користь добра або зла. Свобода

¹ Шемшученко, Ю. С. Правова культура / Ю. С. Шемшученко // Юридична енциклопедія : В 6 т / ред. кол. Ю. С. Шемшученко (голова ред. кол. та ін. – К.: «Укр. енцикл.», 1998. – Т. 5. – С. 472.

² Калиновський, Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність : монографія / Ю. Ю. Калиновський. – Х. : Право, 2008. – С.138.

у моралі або свобода бути моральним стають основою правосвідомості.

Правосвідомість українського суспільства також завжди більше тяжіла до індивідуальної відповідальності, ніж до колективної. Свобода сприймалася як можливість вільно улаштувати своє власне життя. У повсякденному побуті про це свідчать тяжіння до хутірського характеру поселень, більш м'яких кріпацьких відносин тощо. Фундаментальною особливістю правосвідомості українства є те, що свобода індивідуальна у правосвідомості завжди поєднувалась зі свободою національною. Підтвердженням цього є постійна боротьба українського народу за незалежність.

Визнаючи існування суперечливих аспектів у національній правосвідомості і менталітеті, слід зазначити, що вони значною мірою пов'язані з історичним минулим, але слід визнати також, що мають певні засади такої суперечливості і в сучасному суспільному та правовому житті.

Одним із визначальних факторів стану правосвідомості в сучасних умовах є вплив так званих мас, який набуває загальнолюдських ознак і діє незалежно від національних особливостей правового менталітету. Однією з найбільш руйнівних для правосвідомості особливостей мас є пошук авторитету, прагнення підпорядкуватися, що стає не менш загальною вселюдською якістю, ніж прагнення до влади, і виступає у єдності з таким прагненням.

За висновком Х. Ортега-і-Гассета пошук авторитету слід розглядати не стільки як психологічну потребу, а як ознаку певного статусу в соціальній ієрархії. Якщо людина знаходить авторитет і підкоряється йому, то вона обрана, а якщо ні, то це людина маси і потребує керівництва¹. «Людина натовпу» формується й існує в авторитарному стилі суспільних і правових відносин і спирається не на внутрішню впевненість, а на зовнішню опіку, без якої вона відчуває себе слабкою та безпорадною. Заради зовнішнього захисту і підвищення свого статусу вона здатна легко переорієнтуватися на менший обсяг прав. Такий тип людини не здатен цінувати внутрішню свободу та наявність значної кількості альтернативних шляхів для самореалізації. Із характеристики людини мас випливає, що вона не має сталого правового менталітету, що робить її надзвичайно сприйнятливою до маніпуляції

¹ Ортега-и-Гассет, Х. Восстание масс / Х. Ортега-и-Гассет. – М. : Акт, 2001. – С. 263.

і до участі у встановленні авторитаризму, тому вона не може бути суб'єктом державотворення. Прагнення до підлеглості стає специфічною формою боротьби за владу.

Позиція підлеглого суб'єкта, як зазначав Х. Ортега-і-Гассет, прагне, на перший погляд, викликати співчуття і намагання підтримати, насправді дає суб'єктові значні переваги, зумовлені його власними недосконалостями. Відчуваючи свою малоцінність у певній сфері, такий суб'єкт хоче мати у якості захисника більш успішну особу, ідентифікація з якою дасть йому своєрідну компенсацію у вигляді почуття впевненості і долученості до авторитетної зовнішньої сили¹. Відбувається трансформація комплексу в менталітет, прихованою, а інколи і неусвідомленою метою якого стає здобуття домінантної позиції. Така позиція стає засобом маніпулювання тією стороною, якій віддається перевага у взаємодії. Найтиповішими шляхами такого маніпулятивного підпорядкування є, з одного боку, афішування безпорадності і заклики про допомогу, а з другого — вираз і підкреслювання переваг іншої сторони.

Підпорядкування, таким чином, не просто компенсує певні вади суб'єкта, воно є стимулом і шляхом реалізації прагнення досягти вищого рівня самореалізації, а врешті-решт — прагнення до влади. Не випадково Ф. Ніцше постійно підкреслював, що там, де жертвність і служіння, там і бажання стати володарем².

У натовпу слабка людина відчуває себе сильнішою, комплекс «маленької людини» вона трансформує в людину, якій все дозволено. При цьому риси підлеглості і несаможиттєвості доповнюються рисами впертості і непокори, а також прагнення до позбавлення від відповідальності. Таким чином, владно-підвладний зміст відносин надає суб'єкту цих відносин не просто домінантну або підпорядковану позицію, а водночас і ту і іншу позицію одночасно. Соціальний характер таких співвідносин досить очевидний. Але правовий їх аспект не завжди достатньо оцінений. Правовий вплив полягає не в формалізації того, що започатковане в соціальній дійсності, а у формуванні механізму реалізації навязуваних правових настанов, а інколи при їх формулюванні. Подібна ситуація, з точки зору державотворення,

¹ Ортега-і-Гассет, Х. Восстание масс / Х. Ортега-і-Гассет. — М. : Акт, 2001. — С. 155–156.

² Ніцше, Ф. Так говорив Заратустра. Книга для всіх и ни для кого / Ф. Ніцше; пер. Ю. М. Антоновського// Ніцше, Ф. соч. в 2 т. / Ф. Ніцше; пер. с нем. ; сост., ред. и примеч. К. А. Свасьян. — М. : Мысль, 1990. — Т. 2 — С. 113.

є надзвичайно небезпечною, оскільки не тільки культивує, але й приховує менталітет несамостійності як в міжособистісних, так і в міждержавних відносинах.

Оскільки Україна довгий час входила до складу інших держав, то право на всіх рівнях правосвідомості часто сприймалося як інструмент примусу, українці надавали пріоритет традиціям і звичаям, що сформувалися в межах національних спільнот і громад, така тенденція має і негативний аспект. Нехтування правом в умовах залежності за силою звички може перейти в правовий нігілізм в умовах незалежності, особливо якщо такий нігілізм підтримуватиметься корисливими прагненнями певних соціальних груп або прошарків. Тут може бути і зворотний наслідок: не маючи власної державності деякі прошарки можуть почати «володарювати» над іншими прошарками, ущемляючи їх права.

Вимога достойної правової поведінки є не тільки обов'язковою з правової точки зору, але й корисною з соціальної: право несе в суспільство узгодженість і співробітництво, оскільки суб'єкт такої претензії неминуче повинен збалансувати свою вимогу з власним обов'язком визнати аналогічну претензію інших. Без визнання вимог права не лише стосовно самих себе, а й інших людей, без обов'язків відносно них, неможливо легальним цивілізованим чином забезпечити безпеку в суспільстві. Різні типи людей, маючи різні менталітети, різним чином забезпечують єдність і можливість спілкування і взаємодії: егоїсти через права, альтруїсти через обов'язки, а люди із збалансованістю егоїзму і альтруїзму як соціалізовані особистості, що вільні від взаємної агресії. Але всіх їх все ж об'єднують права¹.

Право, що відокремлено від обов'язків, перетворюється у свою протилежність — привілеї, а обов'язок, який відокремлений від права, трансформується в поневолення даної особи на користь інших осіб або державних інституцій. Привілеї, таким чином, виступають як агресія особистості проти суспільства, а повинність як агресія суспільства (держави) проти особистості. Тому менталітети, побудовані виключно на привілеях або обов'язках, є не лише недієздатними, а й суперечать самій природі права.

---

¹ Вайшвила, А. Правовой персонализм как аксеологическая теория и как методология правопонимания в современном демократическом обществе / А. Вайшвила. // Проблемы философии права : сб. ст. / Авт. : М. А. Колеров, А. П. Козырев, Е. А. Гнатенко и др. ; под ред. А. Н. Литвинова; МВД Украины, Луганск. гос. ун-т внутр. дел – Луганск : РИО ЛГУВД, 2006. – С. 292.

Матриця правового менталітету, до якого має прагнути Україна, повинна сформуватися в процесі державотворення в Україні, має включати в себе повагу до закону та законності і ставлення до них як до вищих соціальних цінностей, наявність імунітету до криміногенних спокус, існування виключно правомірних планів у житті, намагання утримати представників довкілля від правопорушень і спонукання їх до правомірної поведінки, посильна участь у підтриманні правопорядку у всіх сферах життя¹.

Правосвідомість народу України, яка буде закріплена зазначеним менталітетом, у свою чергу, повинна привести до таких змін в ціннісних позиціях. По-перше, змінити діяльнісну домінують правосвідомості з боротьби «проти» або «за» на творення «в ім'я», причому основою творення має бути ідея єдності всіх форм злагоді на засадах загально прийнятної мети. По-друге, переорієнтувати погляд на державу: вона повинна мислитися не як мета для самої себе, а як інструмент, що забезпечує шлях до злагоді. По-третє, повинна культивуватись як національна самоповага, так і сприйнятливість до прогресивних надбань правової культури інших націй, породжених громадянським демократичним суспільством.

Що стосується прав людини, то визнаючи презумпцію пріоритету особистості, все ж слід мати на увазі існування внутрішньої суперечливості цього пріоритету. Сутність особистості виявляє себе не тільки через її правову і культурну активність, але й через активність біологічну, у специфічній формі споживацтва. В боротьбі цих начал особистість часто схильна репрезентувати себе не стільки в статусі творця культури (*homo creator*), скільки в статусі «чистого» споживача культурних і інших цінностей (*homo consumens*). На рівні правової свідомості це виявляє себе через схильність до різких висловлювань проти права в якості єдності дозволень і повелінь, як вимогу збалансованості своєї користі з користю інших, а також невизнання як привілеїв, так і повинностей. Ототожнення суб'єктивного права і права на привілеї, а обов'язків з повинностями може для певної частини суспільства бути зручним засобом для маскуванню і легалізації своєї неправомірної споживацької агресивності, включаючи її кримінальну складову.

Людина і суспільство не мають інстинктивного знання про те, якими вони повинні бути як законослухняні суб'єкти і носії певної

---

¹ Калиновський, Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність : монографія / Ю. Ю. Калиновський – Х. : Право, 2008. – С. 177–178.

правової культури. Практичним критерієм відповіді на це питання є правова зрілість, що виступає як самостійність у законослухняній поведінці. Відповідно з цим критерієм і люди, і народи, які в своєму спілкуванні схильні покладати надію на зовнішні сили, ще не є зрілими. Самостійність в сучасній цивілізації визначається ступенем розвитку громадянського суспільства, до фундаментальних ознак якого відносяться піклування про особливий інтерес як про інтерес всезагальний, і забезпечення дійсності свободи і власності шляхом правосуддя. Відповідно з цим одним з індикаторів стану правосвідомості і правової культури є ефективність правосуддя. Саме вона свідчить про глибинну єдність людей з різним особистим менталітетом, що можливе лише при розвиненій правовій культурі.

Виходячи із атрибутивних ознак громадянського суспільства, немає підстав вважати, що лише суддя може брати участь у здійсненні правосуддя. Це доступно, що підкреслював ще Гегель, кожній людині, оскільки судження про фактичні обставини справи, про мотиви дій, співставлення цього з життєвим досвідом не потребує спеціальної юридичної освіти, але в той же час дозволяє зробити висновок про певні конкретні вчинки і їх природу. В той же час все це несе на собі відбиток і зрілої, і суб'єктивної переконаності, сама ж ця переконаність має вагу лише тоді, коли вона спирається на вимоги сумління¹. На цьому підході до правосуддя базується існування суду присяжних, який набуває в усьому світі все більшої вагомості.

Карл Поппер, порівнюючи діяльність суду присяжних з науковою логікою стосовно підходу до конкретних фактів і обставин, зазначав, що вердикт суду присяжних має таку специфіку². По-перше, оскільки вердикт стосується конкретної справи і конкретних обставин, він є не універсальним, а сингулярним (базовим) висловлюванням в межах певної справи; по-друге, вердикт — це внутрішньо мотивоване висловлювання, тобто таке, що спирається на логіку життя і певну систему оцінки фактів з позицій їх об'єктивності; по-третє, основою цінності мотивації є незалежність присяжних, діями яких повинне керувати лише сумління і втілена в ньому правова свідомість.

¹ Шемшученко, Ю. С. Правова культура / Ю. С. Шемшученко // Юридична енциклопедія : В 6 т. / ред. кол. : Ю. С. Шемшученко (голова ред. кол. та ін. — К. : «Укр. енцикл.», 1998.— Т. 5. — С. 220, 233, 262.

² Поппер, К. Логика научного исследования: / К. Поппер; пер. с англ. / под общ. ред. В. Н. Садовського. — М. : Республика, 2005. — С. 101–102.

Зародковий стан суду присяжних в Україні є не просто однією з ознак необхідності судової реформи, а й проявом кризового стану правової свідомості і культури, що потребує більш фундаментальних змін, основою яких має бути формування людини з якісно новим правовим менталітетом і рівнем правової культури.

У культурі знаходиться та точка, де закони і правові рішення безпосередньо зачіпають особистість і виявляють свою силу в дійсності. Безпосередній і особистий характер цього відношення є причиною того, що контроль з цього боку менше всього досягає мети, оскільки відношення пов'язане з правовою культурою стосується конкретного в кожному випадку характеру і способу виконання закону. Від реалізації цього відношення залежить довіра до влади і право взагалі, оскільки авторитет держави є відбиттям реалізації в ній права. Ключовою ланкою такої реалізації є права і свободи людини.

Ідея пріоритету особистості в правовій системі і визнання цієї ідеї людською спільнотою означає виникнення практичних і наукових засад загальнолюдського підходу до правового менталітету. До цих засад відносяться пріоритетність особистості стосовно держави та інших соціальних утворень, права рівність і визнання, що життя, свобода або інші цінності одного індивідуума не є більш цінними, ніж відповідні цінності іншого; визначення того, що кожна особистість не є в культурному відношенні самодостатньою для реалізації всього різноманіття своїх інтересів, а тому об'єктивно існуюча культурна недостатність в широкому розумінні цього слова вимушує людину вступати в різноманітні відносини з іншими людьми і обмінюватися засобами реалізації своїх інтересів, причому рівноправні люди можуть обмінюватися засобами реалізації своїх інтересів ніяк інакше, як на засадах еквівалентності, закріпленої правом.

Менталітет особистості, яка має бути сформована на цих засадах, зважаючи на атрибутивні ознаки права і правової свідомості, можна було б назвати менталітетом «людини справедливої». Становлення такої людини і є практичним ментальним забезпеченням такого рівня правосвідомості та правової культури сучасного українського суспільства, яке відповідало б вимогам правової держави і громадянського суспільства.

2.3. Ціннісні аспекти правосвідомості та правової культури українського суспільства

Ранг будь-якої культури і рівня свідомості визначається їх життєвою необхідністю. Чим значніша людина, тим більш життєвою і істинною виступає правосвідомість і культура, якими вона породжена. Аналізуючи кризові процеси, що охопили Європу, їх особистісну причину, О. Шпенглер вбачав їх причину в тому, що немає ціннісно значущої і нормативно спрямованої відповіді на питання про те, що під силу людині нашого часу і що вона повинна заборонити сама собі¹.

Основоположним принципом громадянського суспільства є його орієнтація на права конкретної особистості, причому така, що захист цих прав розглядається як захист загальних устоїв суспільства. У зв'язку з цим може виникнути думка, що у громадянському суспільстві кожен для себе — це ціль, а все останнє для нього ніщо. Це помилкова думка. Вершиною сучасного підходу до прав людини є Всезагальна Декларація прав людини, яка у своїх формулюваннях за їх загальною спрямованістю фактично спирається на досвід громадянського суспільства, тобто, по-перше, на імперативний підхід до прав людини, а по-друге, на впровадження такого рівня правосвідомості, яке, орієнтуючись на загальні принципи свободи, робить відповідальність перед людиною обов'язковим як для окремої особистості, так і особливо для владних структур. Подібний підхід в документі, що розрахований на практичне використання світовою людською спільнотою, означає, що в основі його лежать загальнолюдські цінності. Без цього він за визначенням не зміг би відігравати своєї консолідуючої світової ролі.

Роль особистості як джерела вищої цінності започаткована вже в одному з основоположних філософсько-правових витоків громадянського суспільства — у вченні І. Канта про категоричний імператив. Цей імператив базується на таких положеннях: «поводься так, щоб максими, якими керується твоя воля, могли стати принципами загального законодавства»; «поводься так, щоб ніколи не трактувати будь-яку розумну істоту, в собі чи в комусь іншому, лише як засіб, а завжди як мету»; «поводься зовнішньо так, щоб вільний вияв твоєї сваволі не заважав волі інших, відповідно до загального закону».

---

¹ Шпенглер, О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. 1. Гештальт и действительность / О. Шпенглер; пер. с нем. — М. : Мысль, 1993. — С. 176–177.

Маючи загальнолюдську природу, цей підхід є доцільним і актуальним також для ціннісного виміру до проблем правової свідомості і правової культури, який полягає у двох моментах. По-перше, ставлення до людини в суспільстві вирішальною мірою залежить від її правосвідомості, від того, як вона, з правової точки зору, дозволяє з собою поводитись, по-друге, ця правосвідомість має ціннісну, повсякденну практичну спрямованість, тобто вона стає такою, що перетворилася на елемент загальної і правової культури суспільства.

Ціннісний вимір правової культури громадянського суспільства має особливу актуальність для сучасної України. Одним із головних аспектів цієї актуальності є те, що Гегель назвав проблемою черні. Запобігання її виникненню є одним з головних завдань становлення й розвитку нових ціннісних орієнтацій в правовій культурі особистості.

Ознаки цього суспільного явища (черні) мають подвійну природу. З одного боку, в тих випадках, коли життя великої маси людей стає нижче певного рівня існування, це може вести до втрати таких цінностей, як почуття права і честі. В той же час, бідність сама по собі нікого ще не робить черню. Наприклад, в Англії навіть останній бідняк у своїй поведінці виходить з того, що він має права. Це дещо зовсім інше, ніж те, що виключно матеріально задовольняє бідняків в інших країнах. З другого боку, чернь визначається певним умонастроєм, сутність якого полягає в постійному обуренні проти суспільства, певних соціальних його прошарків, влади як такої тощо. Зло такого обурення криється в тому, що, переключаючись на нього, людина переходить в нові виміри правової культури, під їх негативним впливом вона в багатьох відношеннях стає легковажною, втрачає значну кількість необхідних для нормального функціонування людини цінностей, намагається уникнути відповідальності, яка випливає із цих цінностей, і навіть запобігає діяльності, яка б змінила її стан на краще. Вона переключається лише на вимоги до суспільства. Ознаки черні, таким чином, не є ознаками виключно певної соціальної спільноти, це проблема стану всього суспільства, оскільки елементи такого стану цінностей правової культури можуть існувати серед спільнот людей будь-яких статусів. На жаль, елементи такого стану правової культури, що випливають із порушення її ціннісних вимірів, існують і в Україні.

Виникнення подібних ціннісних викривлень є злом з точки зору фундаментальних умов існування, необхідного для громадянського

суспільства рівня правосвідомості і правової культури, причому не лише як особистих якостей, але і як однієї із субстанціональних ознак цього суспільства.

Все це означає, що проблема формування правової культури на засадах цінностей, які притаманні громадянському суспільству, має самостійне значення, оскільки за принципом зворотного зв'язку вона визначає стан і характер самого громадянського суспільства. Шляхом її вирішення є така боротьба за права людини, що веде до виникнення нового рівня правової культури, який вимірюється рівнем реалізації загальнолюдських цінностей.

Правосвідомість — це така форма свідомості, яка відображає ставлення суб'єктів правовідносин до чинного права в усьому різноманітті його суспільних зв'язків. Виконуючи функцію забезпечення втілення норм права, правосвідомість виступає своєрідним «пультом управління» в системі правового регулювання. Ця обставина обумовлює тенденцію підвищення значущості проблем правосвідомості в процесі суспільного розвитку і те, що до них постійно зверталися класики світової правознавчої думки (Платон, Аристотель, Кант, Гегель) і вітчизняні правознавці (П. І. Новгородцев, Б. О. Кістяківський, М. І. Козюбра, В. М. Селіванов, Ю. М. Тодика). У сучасній Україні особливу актуальність набули ті проблеми правосвідомості, що пов'язані з суперечливістю суспільного розвитку і з необхідністю подолання свавілля в суспільному житті.

Основою відповіді на ці запити життя є вирішення проблеми ціннісного виміру правової свідомості і правової культури. Зазначений вимір не можна розуміти як набір якихось конкретних показників. За зауваженням Е. Гуссерля, статистика моральних поступків не є наукою про мораль та її вимір¹. Ущербність правосвідомості, яка виявляє себе у формі зростаючої незадоволеності станом правових відносин, виявляє себе не у формі невдоволеності якимись конкретними показниками, а в субстанціональному обумовленому стані правосвідомості і породженими нею правовими відносинами. Для розуміння цього аспекту проблеми, на наш погляд, доцільно звернутися до таких цінностей, як добро і совість, хоча інколи вважається, ніби актуальність їх використання обмежена початком ХХ століття.

Згідно класичної європейської традиції, добро розглядається як єдність поняття волі всезагальної і особливої волі, тобто як реалізо-

---

¹ Гуссерль, Э. Кризис европейского человечества и философия / Э. Гуссерль; пер. с нем. // Культурология. Двадцатый век: Антология. — М. : Юрист, 1995. — С. 324.

вана свобода, що виступає як кінцева мета світового устрою¹. При цьому, по-перше, добро не є абстрактним правовим поняттям, а виступає як всезагальне благо, тобто не буває добра без блага, але в той же час не існує його і без права. По-друге, добро без суб'єктивної волі є лише позбавленою реальності абстракцією, вона може стати реальністю лише за допомогою суб'єктивної волі. Але тут виникає колізія, пов'язана з тим, що нібито неможливо людині пізнати істину. Це означає, що об'єктивно непізнаним виступає і добро. Право не визнавати нічого, розумності якого суб'єкт не вбачає, є його вищим правом і цінністю, в той же час добро, до якого повинна прагнути правова свідомість, є субстанціональним аспектом, сутністю його волі, у зв'язку з чим і виникають обов'язки суб'єкта. Обов'язок не можна розуміти як щось зовнішнє. Не існує обов'язку заради обов'язку. Механізмом, що повинен вирішувати суперечність між субстанціональним і особливим у розв'язанні проблеми добра, тобто особистісного аспекту реалізованої свободи, є механізм совісті. Совість являє собою найвищу внутрішню точку зору особистості, яка дійшла до такого рівня свідомості, коли людина не скута зовнішніми прагненнями і залишена один на один із субстанціональним аспектом поняття добра, тобто таким аспектом, який має всезагальну цінність.

Відповідно з цим совість певного індивіда, незалежно від того, чи є добром те, що він вважає за добро або видає за нього, пізнається лише на ціннісній підставі стосовно змісту того, що повинне бути добром. Поняття «повинне» в цьому твердженні означає ключовий момент і рушійну силу совісті. Але це не відкидає в ній аспекту суб'єктивності.

Особливе значення проблеми совісті полягає в тому, що на основі її розуміння вирішується і проблема зла.

Добро і зло неподільні, а впливає ця неподільність із того, що поступок людини завжди спрямовується волею. Воля ж може виступати як *добра* воля, орієнтована на всезагальність добра як вищу цінність, і як *зла* воля, яка цю всезагальність відкидає на користь необмеженому егоїзму. Таким чином, при ціннісному підході зло слід розглядати як такий феномен, стосовно якого можна сказати, що необхідно, щоб його не було. У сфері правосвідомості здатність відкидати зло і формувати совість є однією з фундаментальних функцій правової культури, а рівень впровадженості совісті виступає як її вимір.

---

¹ Гегель, Г. В. Ф. Философия права / Г. В. Ф. Гегель; пер. с нем. – М. : Мысль, 1990. – С. 172.

Із сказаного випливає, що ціннісну природу правового поступка визначає сформована за допомогою совісті переконаність, яка вважає його (поступок) правовим. Відповідно з цим прагнення творити через поступок добро і переконаність в тому, що він є добрим, саме і роблять цей поступок добрим. Але зазначений принцип не відкидає того факту, що ця переконаність є чимось суб'єктивним, а значить, передбачає можливість помилки. Тому, хоча переконаність в добрі поступку є законом дії для людини, вона не може вважатися абсолютним законом. Крім того, якщо виходити із реального життя, не слід переоцінювати здатність людини чинити супротив спокусам, бути цілеспрямованою, робити найкращий ціннісний вибір. У дійсності людині за її природою притаманні також слабкість волі, нерішучість, недалекоглядність, навіть ірраціональність. Саме тому і існує потреба в інститутах, особливо правових, які б обмежували можливі хиби факторів, на основі впливу яких формуються переконаність і сумління.

Слід зважити і на наступне. Одна людина за оцінками своєї совісті може вважати свої дії добрими, а інша — за оцінками також своєї совісті, визнає їх злочинними. Ця суперечність правосвідомості може бути вирішена за допомогою формування суспільної правосвідомості, змістовні характеристики якої побудовані на таких загальнознайомих цінностях, що можуть бути критерієм виміру правосвідомості і правової культури на засадах добра і совісті. Наприклад, за допомогою загальновідомих римських висловів щодо цінностей, які лежать в основі правової поведінки («*salus populi suprema lex (esto)* — хай благо народу буде вищим законом»; «*pereat mundus et fiat iustitia!* — хай відбудеться правосуддя, хоча б і загинув світ»; «*ignavia est jacere, dum possis surgere* — малодушество лежати, коли можеш піднятися») можна краще усвідомити стан правосвідомості і правової культури Риму, ніж це здатні зробити десятки конкретних спостережень. Пояснюється це тим, що зазначені вислови відбивають ціннісну засаду в поняттях про добро і совість в праві.

Розглянуті аспекти ціннісного підходу у вимірі правосвідомості і правової культури є методологічними засадами розв'язання і теоретичних, і практичних проблем суспільно-правової дійсності.

Надзвичайно важливою постає споконвічна філософська дискусія щодо ціннісного співвідношення стосовно цілей і засобів у людській діяльності. В зазначеному аспекті проблема не стільки в тому, що велична мета ніби виправдовує засіб, а в тому, що масове застосуван-

ня непридатних засобів викривляє цінності нібито задля торжества яких вони використовуються, неминуче породжує врешті-решт і негідні цілі. Це впливає з того, що мету і засіб неможна розглядати як щось таке, що йде одне за одним — це дві діалектично взаємопов'язані сторони одного й того ж явища — усвідомленої і підкореної людській волі діяльності. А це означає, що кожна із цих сторін пов'язана з іншою принципами прямого і зворотного зв'язку. Цей зв'язок і його вплив на правову свідомість особливо відчутний в епохи значних соціальних потрясінь або лиховісних суспільних явищ.

Взяти, наприклад, проблему політичних доносів. Це явище досить розповсюджене в історії. Як гуманітарна і правова ситуація воно виникло разом з християнством і зрадницьким поступком Іуди Іскаріота. Пишним цвітом доноси процвітали і в наполеонівській Франції, і в гітлерівській Німеччині, і в історії України в 30-х роках ХХ ст., коли вони стали одним із важливих засобів управління суспільством¹.

Вплив доносів на правову свідомість був подвійним. З одного боку, вони вважалися явищем аморальним, оскільки мова йшла про близьких людей — родичів, друзів, колег і соратників, і розцінювались як зрадництво. З другого боку, доноси насаджувались і навіть заохочувались зверху в масових масштабах, їм надавався статус високої соціальної цінності. Донositeлям навіювалось переконання, що вони виконують священний обов'язок перед народом і країною. Але з набуттям масовості доносів їх носії із добровільних «ентузіастів» перетворювались фактично на звичайних мародерів, оскільки відбувалася підміна цінностей і їх метою ставало уже не «служіння народу», а прагнення отримати посади, квартири, а то й просто майно своїх жертв. Засіб перетворився на ціль, що вело до фундаментальних змін у правосвідомості.

Тенденції викривлень у сфері цінностей опосередковано, на наш погляд, впливають і в наш час на рівень правосвідомості частини громадян, оскільки, за відомим висловом, «мертве хватає живого» — минуле завжди чіпляється за теперішнє.

Кризові явища в українському суспільстві здатні легітимізувати культ сили як абсолютної цінності, що визначає соціально-правовий статус людини. Розвинена правосвідомість несумісна з психологією переможців і переможених, оскільки вона спирається на принцип

---

¹ Городянченко, В. Феномен зрадництва як предмет обговорення / В. Городянченко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2007. — № 2 (квітень-червень). — С. 179.

справедливості і тим самим виключає подібний підхід. Антиномія «переможець-переможений» є прихованим виразом культу сили, а у цього культу є одна побічна якість: несподівано культура, мораль, законність і багато що інше під його впливом виявляється «зайвим». Культивування подібної антиномії є одним із індикаторів того, що відбувається розрив правосвідомості з її ціннісними гуманітарними і правовими засадами.

З інституціональної точки зору, ключова роль в прищепленні бажаних для суспільства ціннісних засад правосвідомості і правової культури належить державі, оскільки вона, за висловом Гегеля, є моральною субстанцією, що має самосвідомість. Правовою формою об'єктивного втілення державницько-правової правосвідомості є конституція держави, оскільки в ній справедливість і свобода виступають у формі розумних визначень як дійсність¹.

Окрім усього іншого це означає, що гарантія конституції, тобто необхідність того, щоб закони були розумні, а їх здійснення забезпечене, полягає в духовній складовій всього народу, в тій визначеності, в якій народ має самосвідомість свого правового розуму. Відповідно до цього питання про те, якому і як організованому авторитету належить сила створювати конституцію, співпадає з питанням, хто повинен створювати дух народу і його правовий розум. Воно вирішується на засадах державного устрою, який легітимізований народом і відповідає рівню його правосвідомості і його цінностям.

Таким чином, конституція при ціннісному підході до неї не створюється, а внаслідок нерозривності її з духом і цінностями народу виникає з нього і проголошується державою. Чим більше на практиці усвідомлюється ця істина, тим міцніший з точки зору правосвідомості конституційний лад, тим непорушнішою є конституція та її настанови.

Конституція України 1996 року є втіленням певного рівня правосвідомості і культури народу, які сформувались під впливом суперечливих економічних, соціальних, політичних та інших факторів. Не дивлячись на цю суперечливість, вона базується на невідчуженості прав і свобод людини і виходить із ідей рівності людей, що відповідає цінностям українського народу.

Як джерело і правова засада змін у правовій свідомості шляхом беззастережного прищеплення певних правових цінностей Консти-

---

¹ Гегель, Г. В. Ф. Энциклопедия философских наук. Т. 3. Философия духа / Г. В. Ф. Гегель. – М. : Мысль, 1977. – С. 350–352.

туція може здійснювати свій вплив у декількох напрямках¹: 1) визначати загальний вектор розвитку правосвідомості і правової культури шляхом неухильного дотримання прав і свобод особистості як основи всієї системи права; 2) установа системи та ієрархії правових цінностей. Конституція створює засади не лише конституційної законності, але й формування правової культури; 3) завдяки Конституції при будь-яких політичних або інших змінах завдяки непорушності цінностей, які лежать в її основі, забезпечується непорушність стану правосвідомості і правової культури, а значить і самої Конституції; 4) лише через послідовне втілення настанов Конституції і вплив його на стан правосвідомості відбувається поєднання і гармонізація різних рівнів правосвідомості — того, що обумовлений станом життя народу і того, що впливає із розвитку людства як спільноти людей найвищого рівня, в якому кожна національно обумовлена особливість правосвідомості виступає як специфічна форма реалізації загальнолюдських цінностей. Зазначені напрями в Україні можуть досягти своєї мети лише за умови орієнтації суспільної правосвідомості на європейські правові цінності, які є продуктом європейської правосвідомості, що знайшла світове схвалення в Загальній Декларації прав людини.

Не дивлячись на стан відносин між європейськими націями, у них є особлива спорідненість духу і впливаюча із неї спорідненість правової культури і свідомості. Ця спорідненість обумовлена перш за все виникненням особливого типу особистості, яка, по-перше, орієнтована на полюси безмежності — і перш за все безмежності духовних потреб і можливостей людини, а по-друге, на таку універсальну культуру, що залучає у свою сферу все людство. У зв'язку з цим вона має зовсім інший модус буття і цінностей, згідно з них кожен із людей, що пов'язані реальними відносинами і духовним взаєморозумінням, сприймають те, що створено іншим, як ідентичне тому, що створено ним самим. Це і є реальною основою своєрідного духовного братства європейських народів².

Ця духовна особливість набуває своєрідного державницького і правового втілення: з точки зору правової свідомості вона виступає у формі згуртування на засадах ідей свободи і прагнення до ідеаль-

¹ Тодыка, Ю. Н. Конституционные основы формирования правовой культуры : монография / Ю. Н. Тодыка. — Х. : Райдер, 2001. — С. 34–35.

² Гуссерль, Э. Кризис европейского человечества и философия / Э. Гуссерль; пер. с нем. // Культурология. Двадцатый век : антология. — М. : Юрист, 1995. — С. 304–305.

ного унормування життя, а з точки зору інституціональної — в тому, що держава в Європі являє собою відняття свавілля у деспота і здійснення свободи шляхом розумних установ.¹

Прагнення до європейських цінностей роблять правосвідомість українського народу генетично спорідненою європейській правовій системі, хоча до повного практичного приєднання до цієї системи Україні належить пройти ще довгий і нелегкий шлях. Головні складнощі на цьому шляху породжені тим, що в суспільній правосвідомості не визріло повністю розуміння реальної ролі і значення цінностей європейської за своїм спрямуванням Конституції.

Щоб виявити суспільні проблеми реалізації правосвідомості в процесі правового регулювання, є сенс звернутися до справи, яка за давністю часу може бути розглянута без упереджень. Мається на увазі справа Віри Засулич, що 24 січня 1879 р. здійснила замах на петербурзького градоначальника Трепова, тяжко поранила його, а 31 березня того ж року була виправдана судом присяжних Петербурзького судового округу. Після виправдального вердикту суспільство поділилося навпіл — одна частина проголошувала Засулич виключно злочинницею, а друга — вбачала в ній майже героїню. Зараз, через багато десятиліть, є очевидним, що виникла колізія, породжена ціннісними викривленнями правосвідомості з боку як окремих осіб, так і всіх гілок влади.

Убачаючи ключову роль суду присяжних у формуванні правосвідомості відкритого суспільства, Карл Поппер зазначав, що виносячи рішення, присяжні приймають від імені суспільства певну формулу стосовно фактичного явища, тобто формулюють так би мовити, базисне висловлювання, смисл якого полягає в тому, що із нього можна вивести юридичні наслідки. Їх дії обумовлюються не лише вимогами певної правової системи, але й ціннісними вимогами сумління². Тим самим в рішенні присяжних присутній певний суб'єктивний момент, але оскільки цей момент виявляє себе в юридичному інституті, то він неминуче повинен включати в себе юридичний аспект у формі певного рівня правосвідомості. Це не означає, що обов'язково необхідна професійна юридична освіченість присяжних, просто вони, спираючись на свій життєвий досвід, мають

¹ Гегель, Г. В. Ф. Энциклопедия философских наук. Т. 3. Философия духа / Г. В. Ф. Гегель. – М. : Мысль, 1977. – С. 65.

² Поппер, К. Логика научного исследования / К. Поппер; пер. с англ. – М. : Республика, 2005. – С. 101.

брати з нього правові аспекти і усвідомлювати правові наслідки своїх дій.

Аналіз багатьох судових справ дає підстави зробити висновок, що в механізмі формування і реалізації правосвідомості діє своєрідний закон Грешема: неправомірна поведінка здатна витіснити поведінку правомірну, присутність хоча б небагатьох порушників закону підштовхує всіх останніх людей стати на такий же шлях. Щоб захистити права і гідність людини, не тільки ця більшість, але й кожен можновладець повинні неодмінно і без виключень поводитись самі і вимагати від інших лише такої поведінки, яка є послідовним і непопущим втіленням законності¹. Під час Латинської війни, за свідченням Тіта Лівія, римський консул Тіт Мамлій засудив свого сина на смерть, коли той не виконав наказу². Приклад викликає суперечливі почуття, але він, на наш погляд, ілюструє той рівень цінностей правосвідомості, на засадах якого сформувалося римське право.

Гарантія того, «щоб закони були розумні і їх здійснення забезпечене, полягає в душі всього народу, саме в тій визначеності, відповідно з якою народ має самоусвідомлення свого розуму, — і в той же час також у відповідній цьому духу *дійсній організації як розвитку* зазначеного принципу (розумності і дійсності закону. — *О. Н.*)»³.

Ведучи мову про народ, слід мати на увазі, що часто називають *народом* агрегат приватних осіб, але в якості такого агрегату він є *vulgus* (натовп), а не *populus* (народ). Такий стан народу є станом безправності, розпусти і нерозумності взагалі, що перетворює його в аморфну і сліпу силу.

Стосовно подібної ситуації єдиною метою держави є запобігання того, щоб народ існував не в якості (*vulgus*) і не досягав в такому стані влади. «Влада і будь-яка діяльність в державі ніколи не повинна проявляти себе і діяти у бесформеному неорганічному вигляді, тобто за принципом множини і маси»⁴. Якщо правосвідомість розглядати як «пусковий механізм» до передбаченої правом дії, то ціннісним аспектом подолання зазначеної безформеності є орієнтація на Кон-

---

¹ Закон Грешема – закон грошового обігу, відповідно з яким «погані» гроші витісняють з обігу «хороші», високоціновані.

² Циппеліус, Р. Філософія права / Р. Циппеліус; пер. з нім. – К. : Тандем, 2000. – С. 134.

³ Гегель Г В. Ф. Энциклопедия философских наук / Т. 3. Философия духа / Г. В. Ф. Гегель.. – М. : Мысль, 1977. – С. 355.

⁴ Там само. – С. 362.

ституцію, сприйняття її як синтезу в усього позитивного правового досвіду народу¹.

Специфіка механізму правосвідомості полягає в тому, що індивіди, керуючись власною оцінкою альтернативних перспектив розв'язання проблем буття, покладають на цей механізм певні функції². Загально визнаний подібний підхід виходить із такого бачення соціальних контактів людей, у відповідності з яким вони базуються на свободі і власному інтересі. Керуючись цією ідеєю, лауреат Нобелівської премії Джеймс Бьюкенен (молодший) розглядає державу як сукупність суб'єктів реалізації суспільної угоди, що забезпечують соціальну взаємодію з вигодою для кожного з учасників. Це ніяким чином не відкидає впливу суспільства на індивіда, просто цей вплив розглядається через зміни в цінностях, а також у внутрішньому потенціалі і зацікавленості у певних діях³.

Головним питанням, з яким пов'язана участь людей в суспільних справах, є питання про те, як достойно жити і реалізувати свої життєві цінності, а тому основоположною проблемою функціонування будь-яких суспільних інститутів є вирішення в правовій, тобто легітимній і визнаній суспільством справедливій формі, проблем *добробуту*. Якщо підходити до цього питання із зазначених позицій, то для вияву глибинних суперечностей цінності демократії та пов'язаним з нею станом свідомості може стати сформульована лауреатом Нобелівської премії Кеннет-Джозефом Ерроу теорема неможливості, яка базується на парадоксі голосування. Сутність цього парадоксу полягає в тому, що голосування на основі принципу більшості не забезпечує вияву переваг певного стану суспільства щодо кожної окремої особистості.

Подібну неможливість К.-Дж. Ерроу пояснює тим, що не існує такої демократичної соціальної функції добробуту, яка здійснює зв'язок між індивідуальними перевагами та суспільним вибором, тобто процесом, за допомогою якого індивідуальне бачення трансформується у колективні рішення. Справа в тому, що справедливий підхід до індивідуальних користностей, згідно В. Парето, базується на

¹ Тодька, Ю. Н. Конституционные основы формирования правовой культуры / Ю. Н. Тодька. – Харьков: Райдер, 2001. – С. 26.

² Максимов, С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления / С. И. Максимов. – Х. : Право, 2002. – С. 253.

³ Бьюкенен, Дж. Причина правил / Дж. Бьюкенен, Дж. Бреннан; пер. с англ. – СПб. : Экономическая школа, 2005. – С. 63.

таких оціночних судженнях: а) сама особа найкраще оцінює свій добробут; б) суспільний добробут визначається добробутом окремих і незалежних один від одного індивідів; в) добробут окремих осіб, в силу їх специфічних якісних особливостей, не можна порівняти. Зважаючи на такий підхід до оцінки корисностей, індивідуальне бачення може трансформуватися в колективні рішення при відповідності таким основоположним вимогам:

– рішення може бути вибране, якщо реалізується альтернатива, при якій поліпшується життя певним індивідам і не погіршується нікому;

– людина вибудовує переваги незалежно від дій, які на даний момент вона не може здійснити;

– вибір має перехідний характер від однієї альтернативи до іншої і орієнтується на кращу із них;

– серед учасників колективного вибору не повинно бути індивіда, кожна перевага якого завжди перемагає переваги всіх інших членів і стає обов'язковим елементом соціального порядку.

К.-Дж. Ерроу довів, що жодна соціальна схема добробуту не може відповідати усім зазначеним вимогам вибору одночасно, тобто універсального правила свідомого колективного вибору, яке відповідало б всім вимогам і могло бути легітимізованим, не існує. Ця неможливість виявляє себе в ситуації зациклення, коли при певній структурі індивідуальних переваг і прагнень до добробуту голосування може тривати безкінечно і не приводити до прийняття однозначного рішення.

Суперечливість здійснення демократичних процедур голосування, не дивлячись на їх високу суспільну цінність, є одним із джерел ірраціональних аспектів правосвідомості. Зважаючи на це стає все більш зрозумілим, що об'єктивна реальність — це не лише предметно-практичний світ, а й сфера невидимих, але впливових відносин¹, до яких можна віднести право. Щоб процес суспільного вибору не зайшов у глухий кут, треба знайти прийнятливую альтернативу. Але при цьому слід мати на увазі, що сфера суспільного вибору — це сукупність альтернатив. При неспівпаданні поглядів і при збільшенні числа альтернатив більше двох такий вибір може виявитися неможливим.

---

¹ Селіванов, В. Раціональне та ірраціональне в пізнанні правової дійсності / В. Селіванов // Актуальні проблеми юридичної науки. — Вісн. Акад. прав. наук. — 2003.— № 2 (33). —№ 4 (34). — С. 76.

Тому для подолання загрози ситуації зациклення таким чином, щоб не відбулося заміни транзитивності при виборі альтернатив квазітранзитивністю, тобто розв'язанням проблем обмеженою групою найбільш могутніх людей, можна запропонувати два способи. Першим із них є обмеження за допомогою правової системи множинності можливих варіантів чіткими критеріями як їх цінностей, так і соціальної ефективності, наприклад, конституційним захистом права власності як основоположним ціннісним постулатом будь-якої суспільно-правової ситуації. Другий шлях полягає в обмеженні, також за допомогою права, складу того співтовариства, яке здійснює вибір альтернатив тими членами суспільства, чиї переваги і якості правосвідомості дають змогу здійснити колективний вибір. Такий підхід використовується на практиці, наприклад, шляхом делегування повноважень виборців члену парламенту. Обидва шляхи різко знижують ймовірність зациклення, але вони діяльнісно реальні при відповідних змінах суспільної і індивідуальної правосвідомості.

У процесі суспільних перетворень, які охопили весь світ та відбуваються в Україні, і у зв'язку з суперечностями, що супроводжують цей процес, проблема ціннісного виміру правосвідомості набуває все більшої ваги. Адже правосвідомість — це форма суспільної свідомості, яка відображає ставлення суб'єктів правових відносин до чинного права та похідних від нього соціально-правових явищ. Наукова думка поки що головну увагу зосереджує на когнітивній та правоутворюючій функціях правосвідомості. Що стосується фактичної правової поведінки, яка обумовлюється системою цінностей, то цей аспект досліджується не повно, а іноді і поверхнево. Одним з наслідків такої недооцінки є фактичне зменшення можливостей реальної оцінки факторів формування правосвідомості, серед яких ключове місце посідає довіра, оскільки саме вона виступає «пусковим механізмом» реальної поведінки людей, зумовленої системою певних цінностей.

Вплив правосвідомості на реальну правову поведінку членів суспільства починається з соціально-правового очікування, тобто з суб'єктивних ціннісних орієнтацій членів групи або суспільства в цілому стосовно викликаного правовими діями ходу подій, завдяки чому забезпечується пізнавальна, емоційна, поведінкова готовність індивідів до цих подій. В основі таких очікувань лежить сукупність соціальних установок, оцінок, переконань, намірів, усталених стереотипів поведінки відносно норм, що визначають здатність індивіда

до виконання ним соціальних ролей. Ціннісно обумовлені очікування виступають як специфічна частина механізму регуляції поведінки людей, а сам термін «очікування» з позицій правосвідомості означає той простий факт, що будь-який член суспільства або суспільство в цілому не просто виконують свої функції і ролі, але й обов'язково оцінюють під кутом зору певних правових цінностей.

Поняття соціально-правового очікування необхідне для усвідомлення й аналізу характеристики взаємозв'язку між соціально-правовою системою і діяльністю індивідів, що включені в цю систему. Формування соціальних очікувань ґрунтується на колективному досвіді, це означає, що вони розповсюджуються і підтримуються шляхом взаємодії. На відміну від офіційних приписів, посадових інструкцій і інших регуляторів поведінки людини соціально-правові очікування носять неформальний і не завжди усвідомлюваний характер. Вони мають дві сторони: право очікувати від оточуючих поведінки, що відповідає їх рольовій і правовій позиції, і обов'язки індивіда поводити себе відповідно очікуванням інших людей.

З точки зору реалізації соціально-правових очікувань реальним їх проявом і засобом виміру може бути соціально-правовий конструкт. Загальне поняття конструкту означає такий підхід особистості до певного явища, на підставі якого виникає реальне, діяльнісне ставлення до нього. Використання саме соціально-правового, а не якогось іншого конструкту при оцінці очікувань, тобто при вимірі правової свідомості, обумовлене тим, що люди свою правову поведінку пов'язують з питанням про достойне життя і реалізацію своїх життєвих цінностей. Функціонування будь-яких правових інститутів і реалізація правових аспектів свідомості будуть пустими, якщо вони не спрямовані на вирішення цих питань. Соціально-правовий конструкт є найбільш фундаментальним поняттям, оскільки, як зазначав Макс Вебер, дії окремого індивіда в суспільно-правовій сфері є первинними одиницями, своєрідними «атомами», із яких складається ця сфера¹.

Якщо підходити до соціально-правового конструкту з позицій не статички, а динаміки, то він являє собою певний механізм, що виявляє соціально-правові очікування і стимулює певний стиль соціально-правової поведінки. Рушійною силою цього механізму є довіра. Довіра, якщо її розглядати під ціннісним кутом зору, характеризує таке

¹ Вебер, М. О некоторых категориях понимающей социологии. III. Отношение к догматике права // Вебер, М. Избранные произведения / М. Вебер; пер. с нем. – М. : Прогресс, 1990. – С. 507.

ставлення до дій певної особи або спільноти, яке впливає із переконаності в її правоті, добросовісності і чесності.

Наскільки творчою силою стосовно формування правосвідомості і стабілізації правової системи виступає довіра, настільки ж руйнівною є недовіра. Руйнівна сила недовіри в даному випадку впливає з того, що руйнація стосується однієї з найфундаментальніших засад правової поведінки — її механізму. Справа в тому, що правова поведінка і її особистісні імпульси формуються за принципом конструктивів, тобто як спосіб ціннісного тлумачення і оцінки певною особистістю конкретних явищ у сфері правових відносин, які ведуть до відповідних конкретних дій¹. Оскільки конструкти виступають як рушійна сила поведінки, то кожна людина як тлумачить соціальну дійсність, так відповідно до цього і поводить. Це є загальним правилом. Образно кажучи, у кожної людини на всі випадки життя є свої конструкти, тобто своєрідні лінзи, за допомогою яких вона бачить ці випадки і відповідно до такого бачення будує свою поведінку. Недовіра як антипод довіри і одна з рушійних сил руйнування соціально-правових конструктивів, при перетворенні негативно налаштованих очікувань у масове явище може стати джерелом значних соціальних потрясінь.

Наприклад, глибинною причиною подій під час виборів Президента України в 2004 р. була недовіра до влади. Згідно з моніторингами Інституту соціології НАН України, у 2002 р. негативно ставилися до Верховної Ради 65,1 % населення, позитивно — 7,4 % (у 1994 р. — 51,2 та 9,7 %); до Президента відповідно 59,2 та 13,1 % (у 1994 р. — 52,8 та 16,1 %); до Уряду 58,8 та 9,6 % (у 1994 р. — 50,8 і 11,4 %); до політичних партій 61,7 % та 7,3 % (у 1994 р. — 67,1 та 2,8 %)². Як свідчать ці дані, наростаючою тенденцією було зменшення довіри до всіх ключових політико-правових інститутів, і можна лише жалкувати, що влада не прислухалася до висновків науки і не зробила належних практичних висновків. Матеріали сьогоднішнього опитування свідчать, що тенденція втрати довіри підтвердилася. Головними причинами низького рейтингу довіри до найвищих політико-правових інститутів стало фактичне невиконання передвиборчих обіцянок і погіршення стану справ у суспільстві. Найбільше респондентів зазна-

¹ Келли, А. Дж. Теория личности / А. Дж. Келли. — СПб. : Речь, 2000. — С. 19, 139.

² Тарасенко, В. І. Проблема соціальної ідентифікації українського суспільства (соціотехнологічна парадигма) / В. І. Тарасенко, О. О. Іваненко. — К. : Ін. соціології НАН України, 2004. — С. 568–569.

чили погіршення рівня добробуту простих громадян (49,8 %), економічної ситуації в країні (42,4 %), ситуації в соціальній сфері (35,2 %), ситуації у сфері порядку і законності (27,7 %), у ставленні влади до рядового громадянина (27,5 %)¹.

Недовіра не завжди виявляє себе у такій відкритій формі, як у наведених прикладах. На наш погляд, ключове значення мають ті соціологічні дані, які викривають латентну форму можливості виникнення прямої недовіри і реальних негативних наслідків, які випливають із цього. Поглянемо з цієї точки зору на дані соціального опитування щодо вибору наступника Президента Росії². Це опитування здійснювалося в двох напрямках: чим необхідно керуватися при виборі та як чинитиме діючий Президент (з розбивкою варіантів відповідей за найбільш значущими якостями наступника).

Дуже показовою в опитуванні виявилася різниця між масовими побажаннями та уявленням про те, як буде діяти Президент, причому ця різниця існує абсолютно по всіх варіантах відповідей. Найбільш характерним слід вважати те, що в суспільній думці головними критеріями вибору мали бути моральні якості наступника. В той же час половина з тих, хто поставив на перше місце моральні якості, вважають, що на практиці цими якостями при виборі не будуть керуватися. Таких людей майже третина від кількості опитуваних. Половина із числа респондентів, які висловилися за пріоритетне значення поваги населення Росії, вважають, що і цією якістю керуватися не будуть. Дуже характерним є те, що такої думки дотримуються всі вікові і освітні групи населення. Симптоматично, що лише 5 % опитаних визнали для наступника необхідність близькості до чинного Президента — і в той же час 29 % вважають, що саме цим і будуть керуватися при виборі.

Наведені по Україні і Росії дані свідчать, що з довірою в світі не все так безхмарно, як може здатися на перший погляд, — і добре, якщо влада урахує реальні цінності і настрої суспільства, щоб зкоректувати соціально-психологічний аспект політико-правової ситуації і запобігти того, щоб прихована недовіра перетворилася на реальні соціальні дії.

---

¹ Крючков, С. Два роки діяльності Ющенка на посаді Президента України : матеріали опитування / С. Крючков // «2000». – 2007. – № 7 (354). – С. ЕЗ

² Левада, Ю. А. Бремя мнимого выбора / Ю. А. Левада // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2006. – № 4. – С. 20–23.

Пекучість проблеми довіри у вимірі правосвідомості посилюється тим, що вона розгортається на фоні разуючої правової темноти і байдужості. Науковці Академії правових наук України досліджували рівень можливостей громадян України керуватися правовими нормами. І ось що виявилось. Якщо оцінити віднесення людьми себе до тих, що знають норми права в обсязі, достатньому для повсякденного життя, то така оцінка за семибальною системою дорівнює 3,36 — тобто вона не сягає навіть половини необхідного рівня. Виявилось, що понад 51 % респондентів згодні з твердженням, що людина може прожити і без знання норм права, а 17,5 % згодні з цим абсолютно. Більше того, 22,1 % респондентів не мають бажання щодо знання і доступу до Конституції України, 25,7 % — до Цивільного кодексу, 30,1 % — до Кримінального кодексу і 23,2 % навіть до Кодексу законів про працю¹. Таке становище свідчить, по-перше, про рівень недовіри до законів, а головне — до того, що вони можуть зарадити людині, і по-друге, про критичний стан сприйняття цінностей, зафіксованих в законах. Небезпека такого стану посилюється суперечливим характером інформаційного суспільства, деякі негативні прояви якого у сфері формування правосвідомості Україна чомусь засвоює в першу чергу.

З найбільш поширеної точки зору інформаційне суспільство розглядається як суспільство, де вирішальним фактором економічного і соціального розвитку виступають накопичені людством і постійно зростаючі наукові, технічні, управлінські й інші знання, що здатні розповсюджуватися на будь-яку відстань в реальному режимі часу зі швидкістю електронних засобів інформації².

Інформаційне суспільство й інформаційні технології, маючи такі особливості, вносять радикальні зміни в процес формування правосвідомості шляхом впливу на соціально-правові конструкти. По-перше, безмірно розширюється і різноманітиться інформаційний матеріал, на підставі якого такі конструкти можуть виникнути. По-друге, під впливом інформаційних технологій поширюються маніпулятивні можливості впливу на соціально-правові конструкти і цін-

¹ Осипова, Н. П. Подолання правового нігілізму як основоположна проблема ефективності правової освіти / Н. П. Осипова // Правова освіта і соціалізація учнівської молоді в умовах реформування українського суспільства : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. 9–10 січня 2003 р. – Х. : ХОНМІБО, 2003. – С. 37–38.

² Белова, Л. Г. Что мы знаем об информационном обществе / Л. Г. Белова // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 6. Экономика. – 2001. – № 4. – С. 114.

ності, що криються за ними. Людині здається, що вона сама тлумачить правову дійсність, не помічаючи приховано нав'язуваний характер тлумачення. По-третє, поширення телевізійних засобів передачі емоційно насиченої інформації означає і поширення зразків стосовно практичних дій при тому або іншому тлумаченні соціально-правової дійсності. По-четверте, під впливом засобів масової інформації і набуття конструктами певних типових рис виникають такі стандартизовані соціально-правові конструкти, що фактично набули статусу цінностей. Керовані конструкти такого типу і є джерелом масових і руйнівних соціальних дій, а інколи і керованих вибухів. По-п'яте, величезне розширення інформаційної бази виникнення соціально-правових конструктів, зважаючи на надзвичайну різноманітність соціальних і індивідуальних обставин сучасного життя, розширює сферу непередбачуваності індивідуальних і масових дій під впливом виникаючих конструктів.

Все це є, на перший погляд, ніби «технологічним» аспектом впливу інформаційного суспільства на процес формування правосвідомості. Насправді ж проблема більш глибока, оскільки ця «технологія» при безконтрольному з боку суспільства її використанні відкриває необмежені можливості для виникнення віртуальної довіри, тобто для маніпулювання свідомістю.

В інформаційному суспільстві із головних методів міфотворчості стосовно сфери правосвідомості особливе значення мають два.

Першим із них є дроблення інформації в процесі інформаційної комунікації¹. Процес дроблення, або локалізації, полягає в тому, що при передачі інформації численні повідомлення не пов'язуються одне з одним і вибудовуються у ефірі подібно автоматній черзі. Внаслідок цього люди не можуть установити логічний зв'язок між явищами, що потребує правового осмислення, і потрапляють у пастку прихованих ідей (в які закладені певні цінності), розповсюджуваних за допомогою подроблених повідомлень.

Одним з головних принципів дроблення є розміщення поряд різноманітного матеріалу, чим абсолютно заперечується взаємозв'язок висвітлених суспільних явищ. Коли характер певної соціально-правової проблеми обходить стороною, а фрагментарні відомості про неї пропонуються в якості достовірної інформації, то наслідки

---

¹ Делягин, М. Г. Мировой кризис: Общая теория глобализации. – 3-е изд., перераб. и доп. / М. Г. Делягин. – М. : ИНФРА, 2003. – С. 89–90.

такого підходу завжди однакові: нерозуміння, в кращому випадку фактична необізнаність і як кінцевий наслідок — байдужість. Метод фрагментації охопив і освітню систему, яка заохочує розпорошення і спеціалізацію знань на мікроскопічні «курси». Найбільшою популярністю користуються моделі, що виключають міждисциплінарний зв'язок: економіка — для економістів, правознавство — для юристів, політика — для політологів тощо, хоча досягнути глибини цих дисциплін не можна у відриві одна від одної.

У сфері формування правосвідомості процес дроблення має ще ту особливість, що інформація, яка стосується правової сфери, подається у вигляді «смажених фактів», у формі сенсацій, вони часто затьмарюють сутність справи і підмінюють справжнє розуміння емоціями. Наприклад, на одному з теледебатів з приводу прийняття Закону про Кабінет Міністрів жоден з їх учасників, як виявилось, цього закону не читав і не орієнтувався в його основних положеннях, фактично всі керувались окремими сенсаційно оціненими фрагментами, оприлюдненими через засоби масової інформації. Подібний підхід формує не правосвідомість, а набір емоційно забарвлених міфів.

Другим методом міфотворчості є використання такої переваги інформаційного суспільства, як негайність передачі інформації¹. Цей метод внутрішньо пов'язаний з фрагментарністю але він має і свої власні маніпулятивні можливості. Негайність веде до того, що інформація не має якоїсь постійної структури, спираючись на яку можна було б зрозуміти справжній зміст соціально-правових процесів. Почуття, яке виникає під впливом негайно переданої інформації, особливо з міста події, формує уявлення про надзвичайну важливість предмета інформації. Це почуття не дозволяє відокремити інформацію дійсно значущу і необхідну для розуміння суспільних процесів. Слід зазначити, що почуття значущості зникає так само швидко, як і виникає, а тим самим зникають і ціннісні аспекти розуміння. При такому стані речей процес сортування, що повинен сприяти осмисленню інформації, не в змозі виконувати цю функцію. Мозок перетворюється в решето, в яке вивалюється купа сенсаційних, але в основному пустих інформаційних повідомлень. Тому не випадково те, що передається сьогодні, допомагає забути все, що передавалось учора. Такий механізм забуття особливо згубний для процесу формування правосвідомості.

---

¹ Миллер, Герберт. Манипуляторы сознанием / Герберт Миллер; пер. с англ. — М. : Мысль, 1980. — С. 45–47.

Специфічні можливості міфотворчості викликали до життя і укорінили декілька типових міфів. Оскільки саме на ці міфи спирається маніпуляція щодо впливу на формування правосвідомості, розглянемо їх докладніше.

Міф про абсолютний пріоритет індивідуалізму і особистого вибору. Сутність його полягає в тому, що проблема прав людини, приватної власності доводиться до крайнощів, При цьому ігнорується неподільність взаємозв'язку між особистістю і суспільством. Особистий вибір при будь-якому повороті справ розглядається як щось таке, що виключно залежить від самої особистості. З точки зору правосвідомості цей міф веде до того, що свобода розглядається як поняття суто особистісне і що індивідуальні права є єдино значущою основою суспільства. Цей міф в його крайньому виразі відволікає увагу від соціально-правових суперечностей, тобто від проблем, без розв'язання яких самі права людини можуть перетворитися для значної частини суспільства на міф¹.

Міф про нейтралітет соціально-правових інститутів і пов'язаних з ними інформаційних джерел. Цей міф передбачає чесність, неупередженість органів влади, політико-правових інститутів, джерел інформації. Вони оголошуються поза підозрою, а корупція і шахрайство відносяться за рахунок людських вад і уразливостей. При цьому забувається зв'язок цих інститутів з існуючою економікою і пануючими у суспільстві цінностями. А їх можна прослідкувати, проаналізувавши економічні джерела існування зазначених інститутів². Завдяки цьому міфу довіра, як виключна цінність при формуванні правосвідомості, набуває суперечливого віртуального характеру, а її порушення є одним з основоположних ціннісних джерел правового нігілізму.

Міф про незмінну природу людини. Агресивність і тваринна природа людини оголошується її сутнісними якостями, а соціальний характер природи людини практично ігнорується. Цей міф виправдовує культ жорстокості, крайньої недовіри, а врешті-решт веде до апології «права сильного». Комунікаційні засоби інформаційного суспільства перетворили цей міф у керівну ідею своєї діяльності, сприяючи тим самим песимізму стосовно вирішення за допомогою

¹ Миллер, Герберт. Манипуляторы сознанием / Герберт Миллер; пер. с англ. – М. : Мысль, 1980. – С. 25–27.

² Кони, А. Ф. Воспоминания о деле Веры Засулич // Кони, А. Ф. Избранные произведения / А. Ф. Кони. – М. : Изд. юридич. литературы, 1956. – С. 93–94.

права проблем людського буття і фактичному перетворенню людини у податливий об'єкт маніпулювання.¹ Саме цей міф є одним з ціннісних виправдань, особливо у масовій свідомості, з якою у першу чергу має справу інформаційне суспільство, «права сильного», оскільки нібито тільки силою можна приборкати агресивні аспекти прагнень і поведінки людини.

Міф про відсутність іманентних суспільних конфліктів. Джерелом всіх конфліктів вважаються особисті вади можновладців і взагалі суб'єктивні фактори суспільства². Небезпека цього міфу пов'язана з відволіканням правової свідомості від тих суспільних процесів, на тлі яких і стає можливою викривлена поведінка можновладців. Відволікаючи зусилля людей на подолання поверхових, похідних явищ і надаючи їм за допомогою засобів масової інформації ціннісної значущості для правової свідомості, цей міф заводить прагнення до стійких змін в соціально-правовій ситуації на краще у глухий кут, тобто на таку площину, де панують недовіра й соціальна нестабільність.

*Міф про плюралізм, неупередженість і очищаючу роль засобів масової інформації*³. Відповідно з ним масова інформація розглядається як пріоритетний барометр, за допомогою якого оцінюються стан свобод у суспільстві і громадської думки. Цей міф виводить з-під суспільного контролю самі засоби масової інформації і призводить до того, що ці засоби у громадській думці з ціннісної точки зору починають мати більшу вагу навіть порівняно з органами юстиції. Держава, в якій формування правосвідомості спирається не на закон і цінності що лежать в його основі, а на повідомлення засобів масової інформації, не є по справжньому правовою. Головна небезпека полягає тут в тому, що кінцевим наслідком панування цього міфу і розчарування в ньому під впливом реальних правових ситуацій, є підірив довіри і до права, і до засобів масової інформації.

Особливості інформаційного суспільства і розвитку права в ньому обумовлюють те, що правосвідомість для розкриття свого змісту та іманентних законів розвитку породжує практичну необхідність розмежування понять мораль і моральність у їх співвідношенні

¹ Миллер, Герберт. Манипуляторы сознанием / Герберт Миллер; пер. с англ. – М. : Мысль, 1980. – С. 30–32.

² Там само. – С. 34–35.

³ Делягин, М. Г. Мировой кризис: Общая теория глобализации. – 3-е изд., перераб и доп. / М. Г. Делягин. – М. : ИНФРА, 2003. – С. 90–91.

з правом. Ця проблема, чітко сформульована ще Гегелем, набуває в інформаційному суспільстві фундаментального значення, оскільки зачіпає стосовно права такі загальнолюдські поняття, як справедливість, гуманізм, захищеність. Ці оціночні поняття у підході до права починають виступати як його ціннісні аспекти.

Ціннісний механізм зазначеного підходу такий. У своїх найглибших засадах право є буттям свободи, але це буття у своєму розвитку спирається на дві форми свого власного існування. Перша форма — це форма моралі. Вона виходить з того, що цінність людини визначається її внутрішніми спонуканнями. В цьому відношенні людина вільна, в це внутрішнє переконання не можна втручатися, з ним не можна поводитись свавільно. Цей суб'єктивний аспект свободи, що спирається на певну систему цінностей, і являє собою, за визначенням Гегеля, мораль. З точки зору моралі, воля суб'єкта як цінність існує в собі і для себе¹. Але, оскільки людина є діяльною істотою і виявляє цю якість в суспільстві, то мораль неминуче переростає в моральність. Моральність є ідея свободи, її поняття, яка стала одночасно наявним світом і природою самосвідомості. Отже, моральність є таким умоунастроєм стосовно цінностей, в якому суб'єктивні аспекти належного поєднуються з абстрактними принципами права як форми існування людської свободи у всіх її проявах.

Поєднання в моральності моралі і субстанціонально-правового означає, що право не може бути не підкорене принципам моральності. В певному відношенні моральність є чимось більш високим, ніж мораль, бо виступає одночасно у формі єдності суб'єктивного аспекту реалізації волі людини і права як форми втілення її волі. І саме тому моральність може бути джерелом ціннісних параметрів оцінки права, адже оцінювати будь-яке явище можна лише порівнюючи його з другим явищем, що має більш фундаментальну і поширену основу. Керуючись таким підходом, Гегель надав своєрідної структури своїй, одній з найбільш знаменитих праць в історії правової думки, «Філософії права». Перша її частина присвячена абстрактному праву, тобто вченню про конституйовану свободу людини, друга — моралі як суб'єктивному виразу свободи і третя — моральності як поєднанню першого та другого і втіленню його в реально існуючих відносинах і цінностях. Виникнення цієї проблеми в інформаційному суспільстві

---

¹ Гегель, Г. В. Ф. Философия права / Г. В. Ф. Гегель; пер. с нем. — М. : Мысль, 1990. — С. 154–155.

свідчить про формування принципово нового суб'єкта правосвідомості, який, окрім усього іншого, вимагає нових засад обґрунтування довіри до права. Процес становлення інформаційного суспільства веде до того, що крім індивідуальної, групової та суспільної правосвідомості виникає якісно новий її носій, яким є людство в цілому. Роль інформаційного суспільства в даному випадку полягає в тому, що воно об'єднує всі людські спільноти в єдине ціле на глобальному рівні. Таке об'єднання відбувається на засадах реалізації прав людини як вищої індивідуальної і суспільної цінності.

Ще порівняно донедавна не існувало гарантій прав людини, їх захист відбувався виключно через участь у цьому процесі національних держав, які повинні були захищати своїх підлеглих, якщо їм завдано шкоди, визнаної міжнародним правом. Іншими словами, особистість, конкретна людина не була суб'єктом захисту своїх прав, а самі ці права не розглядалися як самостійна, визнана світовою спільнотою цінність.

Для перетворення прав людини в захищену реальність необхідно, щоб в умовах існування різних правових систем ці права увійшли в правосвідомість нового її суб'єкта — людства. Реальне вирішення зазначеної проблеми стало можливим в умовах, коли об'єднуючим фактором будь-яких правових систем стосовно прав людини виступають основоположні цінності, спільно видпрацьовані людством. Перетворення моральності у правові вимоги набуло статусу однієї з фундаментальних особливостей правосвідомості в інформаційному суспільстві. Воно є також могутнім засобом подолання суперечностей в механізмі формування правосвідомості, які цим суспільством породжуються. Відповідно з цими новими особливостями почали відбуватися і практичні принципи здійснення правосуддя, що внесло принципові зміни в його ціннісні засади.

З точки зору формування правової свідомості і оновлення в ній системи цінностей, все це означає своєрідний революційний поворот, оскільки, по-перше, принципи моральності, зрозумілі всім, стали принципами права, по-друге, зникло почуття приреченості у випадках, коли держава нехтувала правами конкретної особистості, по-третє, на зовсім іншій основі почала формуватися довіра до права, вона стала спиратися на суспільну думку всього людства і його відповідну реакцію.

Формування глобального рівня правосвідомості в умовах становлення і розвитку громадянського суспільства вирішальною мірою

залежить від правової поведінки держав. Ця поведінка впливає на правосвідомість у двох напрямках: по-перше, в залежності від того, як держава на ділі дотримується норм не просто міжнародного права, а й загальновизнаних цінностей права і демократії, і, по-друге, від того, наскільки у державницькій діяльності дотримується єдність слова і відповідної йому реальної правової поведінки. Головним шляхом забезпечення обох напрямків є неприпустимість порушення прав народу, наявності подвійних стандартів, порушення основоположних принципів демократії в законодавстві і реальній поведінці влади. Саме це формує новий рівень довіри до права, а значить і новий рівень правосвідомості, нехтувати яким не може ніхто.

Розгляд специфіки реалізації правосвідомості в процесі правового регулювання підводить до висновку, що механізмом забезпечення відповідності правосвідомості зростаючим соціально-правовим вимогам є процес правового виховання, але не у школярському його розумінні, а як система практичних заходів, завдяки яким дотримання норм права стає не лише звичкою, органічною частиною свідомості, а й загально визнаною цінністю взагалі.

2.4. Свобода, рівність, справедливість, закон як цінності правосвідомості і правової культури українських громадян

Розглядання правосвідомості і правової культури пов'язане не тільки з аналізом їх концептуальних основ, але і з розкриттям питань про те, що вони відображають в соціальній реальності, оскільки з'ясовані змісти сенсоутворюючих ідей правосвідомості й правової культури обумовлюють розробку певної сукупності основних правових цінностей, з якими, передусім, дані ідеї асоціюються. Це вимагає аналізувати правову культуру з точки зору аксиологічного підходу, згідно з яким правова культура являє собою систему правових цінностей, що розвиваються і відповідають рівню досягнутого людством правового прогресу, відображають у правовій формі найважливіші соціальні цінності, які впливають на якісний стан і спосіб правового життя особистості та суспільства. Правові цінності складають стрижень ціннісно-нормативних орієнтацій правової свідомості і правової культури і слугують головним фактором соціокультурної інтеграції.

У цьому зв'язку вивчення правових цінностей, розглядання реальних ціннісно-правових орієнтацій українських громадян є соціально необхідним, оскільки дозволяє отримати наукову інформацію про найбільш фундаментальні аспекти правосвідомості і правової культури українського соціуму, знання яких надає можливість в значній мірі зрозуміти теперішній стан суспільства і передбачити тенденції його розвитку.

Правові цінності різноманітні. Статусу цінностей у праві можуть набувати різні факти і явища матеріального та ідеального характеру: матеріальні предмети і блага, суспільні відносини, людські вчинки, вольові феномени, ідеї, ідеали, соціальні інститути. Вони є правовими цінностями, оскільки знаходяться в основі права і правопорядку, виступають як ідеальне обґрунтування норм права, закріплюються і охороняються правовими нормами, становлять мету права та його інститутів. Крім того, особливо великим є значення деяких соціальних цінностей, що із часом набули характеру правових цінностей. Як високі ідеали вони пронизують правову свідомість і правову культуру особистості і суспільства в цілому.

Серед багатьох правових цінностей правосвідомості і правової культури важливе значення мають такі, як свобода, рівність, справедливість, закон. Вони виступають в якості основних правових цінностей, оскільки безпосередньо свідчать про сутність правосвідомості і правової культури. Не дивлячись на те, що в науковій літературі знайшло широке відображення осмислення свободи, рівності, справедливості, закону (О. О. Бандура, О. М. Бандурка, В. А. Бачинін, Н. А. Бура, В. В. Головченко, М. І. Гаврилов, Г. В. Гребеньков, О. В. Гришук, О. Г. Данильян, К. К. Жоль, Д. А. Керімов, М. В. Костецький, М. І. Козюбра, А. М. Колодій, С. І. Максимов, О. С. Нерсесянц, А. Н. Окара, М. І. Панов, В. М. Селіванов, А. П. Семітко, В. Я. Тацій, Ю. М. Тодика, М. В. Цвік, Б. Ф. Чміль, Ю. С. Шемшученко та ін.), все ж необхідна подальша розробка таких питань, як природа даних правових цінностей, їх значущість в системі ціннісно-правових орієнтацій українського суспільства та їх дійсне відображення в правовій свідомості і правовій культурі українських громадян.

Однією з найважливіших правових цінностей правової свідомості і правової культури є свобода. При всій своїй удаваній простоті і легкості сприйняття, свобода — предмет складний для розуміння, тим більше для втілення у нормах, інститутах, процедурах і відноси-

нах людей в галузі права, для її розуміння як цінності правової свідомості й правової культури.

Розглянемо, як розуміли свободу в різні епохи, у різних системах права. В античній філософії (Сократ, Платон) йдеться, насамперед, про свободу і волю, потім про свободу від політичного деспотизму (Аристотель, Епікур) і свободу як драму людського існування (епікурейці, стоїки, неоплатонізм). Античне право, визнаючи протилежність вільної людини і раба, було далеким від того, щоб надати свободі реального статусу, роблячи з рабства одних умови справжньої волі інших. Але, водночас, античне право показує, що свобода, будучи реальною, залишається лише привілеєм деяких і не може визначити людську сутність у її загальності. Тому не можна заперечувати певного прогресу у свободі людей при переході від античного до сучасного права, адже останнє вважається загальною належністю людини. Античне право продемонструвало обмежену, але конкретну і реальну свідомість свободи, а сучасне право, визнаючи свободу універсальною цінністю, безпосередньо включає до цього визначення обмеження свободи.

За Середньовіччя християнське вчення містило в собі позитивну концепцію свободи. Якби людина не була вільною, не було б і гріхопадіння в історії людини і нестатку. У епоху Відродження та наступний період під свободою як цінністю правосвідомості і правової культури розуміли безперешкодне розкриття здібностей особистості. У природно-правових концепціях Нового часу свобода трактувалася як абсолютна цінність, як підстава пізнання і права, як вихідна передумова всіх природних прав людини. Підкреслювався її невідчужуваний характер, її властивість споконвічності і, безумовно, належності особистості. Філософи І. Кант, Г. Гегель та їх послідовники визначали саме через свободу право, припускали, що людська свобода, у принципі, не може бути безмежною і має потребу в різних правових формах її реалізації. На думку великих філософів, місія права — визначення і збереження свободи — не зводиться лише до одних встановлених для неї обмежень. Вона полягає в тому, що мають бути належні правові форми і способи, правовий засіб, що визначають і забезпечують свободу. Отже, право повинне існувати як «друга природа» і направляти гру свободи людини. Звідси випливає одне з теоретичних положень, що має вирішальне значення для розуміння правових питань, можливо, одне з найістотніших у філософії права. Саме право за своєю вихідною суттю є формою, створеною людьми,

логічно й історично призначеною бути інститутом, покликаним упорядковувати свободу, додавати їй визначеності і забезпеченості, а звідси і людського змісту, істинно людської цінності.

Багато уваги приділяється проблемі свободи як цінності правосвідомості і правової культури в сучасній філософії права, де свобода розглядається в широкому діапазоні, починаючи від свободи «від» свавілля, насильства, порушення прав і до свободи як притаманної характеристики людини¹.

Цінність свободи людини у наш час є непересічною, навіть при певній її трансформації у позитивному плані — певною мірою свобода особистості збільшується, полегшуючи вибір як зі зростанням її влади над природою, так і з глобалізаційними процесами у світі і гуманізацією соціуму. Оскільки людина вважається найважливішою цінністю соціуму, він підсилює увагу до її свободи і вільної самореалізації. Однак і досі свобода людини перебуває у конфлікті із залежністю (обмежується нею) від реальних можливостей особистості, від інших (рідних і начальників, політиків, ситуацій в суспільстві), а «свобода від» активно переважає «свободу для».

Для права свобода є цінністю і ціллю, що перебуває поза ним, тобто є зовнішньою причиною чи цільовою причиною. Завдання права полягає в тому, щоб забезпечити необхідні цивілізаційні умови для прямого впливу цієї цільової причини на людський дух. Людина повинна не просто знати, що вона вільна, а й чітко уявляти ту міру свободи, яка є оптимальною у правовому просторі цивілізаційного суспільства².

Якби людина у процесі своєї життєдіяльності не замикалася на суспільстві, то її свобода була б лише виразом її волі і дорівнювала в сваволі. Поєднання волі, свободи та сваволі є небезпечним для людського співжиття, де свобода однієї людини передбачає свободу

---

¹ Селіванов, В. Право як сфера свободи / В. Селіванов // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2001. – № 1. – С. 19–21; Погребняк, С. Право і свобода: загальнотеоретичні проблеми / С. Погребняк // Вісн. Акад. прав. наук. України. – 2006. – № 4. – С. 35–39; Гришук, О. В. Свобода як філософсько-правова цінність / О. В. Гришук // Наук. вісн. Львів. держ. ун-ту внутр. справ. Сер. Юридична. – 2007. – Вип. 1. – С. 193–196; Гаврилов, М. Г. Право як міра свободи / М. Г. Гаврилов // Наука. Релігія. Суспільство. – 2008. – № 1. – С. 20–22 та ін.

² Тейлор, Ч. Атомізм / Ч. Тейлор // Лібералізм: антологія. – К. : Простір : Смолоскип, 2002. – С. 773.

інших людей. У межах правосвідомості і правової культури свобода проявляється не лише як самовизначення, хоча існує думка, що отожднює свободу з самокеріваністю, тобто «з реальним здійсненням керівництва над своїм життям»¹. Великою мірою свобода проявляється і як міра відповідальності за таке самовизначення. Саме у співвідношенні самовизначення і відповідальності проявляється парадокс феномену свободи. Свобода як цінність правосвідомості і правової культури одночасно вимагає самоствердження і самообмеження².

Самообмеження пояснюється тим, що неможливо задовольнити одразу всі інтереси, а тим більше протилежні, «без жертвування певними цінностями, які стають вищими — вдовольняють глибші потреби, ніж особиста свобода, визначена певним стандартом, не просто суб'єктивним, а стандартом, який претендує на об'єктивний статус»³. Тобто міра свободи людини виявляється у виборі нею таких життєвих цілей і такого життя, яке вона хоче, а тому людина має зважити між багатьма цінностями, такими як рівність, справедливість, безпека та ін. Тому свободу сильного, незалежно яка це сила — фізична чи економічна, слід обмежувати. Такий висновок стає можливим, оскільки повага до свободи однієї людини тягне за собою необхідність поваги до свободи інших людей, їх об'єднань, суспільства загалом.

Людина в силу свого безумовного значення має невід'ємне право на існування і вдосконалення, право бути в суспільстві вільною особистістю. Проте для того, щоб це право було гарантоване у процесі своєї реалізації, воно має бути захищеним від зовнішніх випадковостей і свавілля інших. А це, як відмічає В. Селіванов, «передбачає певне обмеження особистої свободи або природних прав людини, підкорення особистісного начала вимогам загального блага, надособистісного значення публічних інтересів, що виникають із потреби забезпечення і захисту цілості і динаміки суспільної форми життя, яке передбачає розвинуту і вільну від егоїзму індивідуальність. Тобто, таке обмеження має по суті не стільки зовнішній, довільний характер, скільки внутрішній, об'єктивно обумовлений закономірностями організації суспільної комбінованої співпраці і співжиття багатьох. Певне об-

¹ Бачинин, В. А. Энциклопедия философии и социологии права / В. А. Бачинин. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2006. – С. 605.

² Кальной, И. И. Философия права / И. И. Кальной. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2006. – С. 27.

³ Берлін, И. Два концепти свободи / И. Берлін // Лібералізм : антологія. – К. : Про-стір : Смолоскип, 2002. – С. 520.

меження особистої свободи індивіда — передумова певної свободи інших»¹. Якщо людина бажає скористатися тією мірою свободи, яку забезпечує суспільство, то вона повинна виконувати ті вимоги, що зумовлені загальним суспільним інтересом, метою якого є забезпечення свободи і цілісності суспільства.

На думку М. Цвіка, зміст права й водночас його мету становить поєднання свободи кожного із свободою всіх. Характер такого поєднання залежить від особливостей суспільних відносин, які склалися в конкретно-історичних умовах. «Право виступає як відповідна характеру цих відносин міра свободи. Ця міра має бути легітимована, тобто відображати інтереси і волю суб'єктів суспільних відносин»².

Оскільки право є фактором, що реально забезпечує форми, види і межі реалізації людиною свободи, то свобода стає сутністю права, «але свобода не будь-яка, а певним чином визначена і забезпечена. Та свобода, яка складається з можливості робити все, що забажається, є ілюзією свободи, свавілля»³. Справжня свобода пов'язана з необхідністю та об'єктивними законами розвитку суспільства, а тому реалізується відповідно до цих законів. Право можна назвати тим простором — соціальним, духовним, політичним, в якому людина реалізує свою свободу, не порушуючи свободи інших суб'єктів суспільного життя.

Право не просто загальний масштаб чи рівна міра свободи індивідів. Вільні індивіди — суть і зміст права. Там, де заперечується вільна індивідуальність, особистість, правове значення фізичної особи, там немає і не може бути права, не може бути і якихось дійсно індивідуальних правових та інших суб'єктів права, дійсно правових законів і правових відносин у суспільстві в цілому і в конкретних сферах правової діяльності. Там не може бути демократичної правосвідомості і правової культури.

У дійсності свобода знаходить своє практичне втілення в певних формах, нормах і процедурах суспільної і державно-правової життєдіяльності, у способах взаємодії людей, оскільки в соціальному житті свобода значима не як дещо містичне, недосяжне, позбуте реальних,

¹ Селіванов, В. Право як сфера свободи / В. Селіванов // Вісн. Акад. прав. наук України. — 2001. — № 1 (24). — С. 20.

² Цвік, М. Про сучасне праворозуміння / М. Цвік // Вісн. Акад. прав. наук України. — 2000. — № 4. — С. 9.

³ Берлін, І. Два концепти свободи / І. Берлін // Лібералізм : антологія. — К. : Про-стір : Смолоскип, 2002. — С. 87.

верифікованих якостей, а, навпаки, як певний тип відносин, що реалізуються у відповідній формі державного устрою (з характерними для неї системою парламентаризму, розподілом влади, демократичними виборами тощо), в соціальних інститутах (власність, політичний плюралізм та ін.), в домінуванні правопорядку, головуванні правового закону тощо. Іншими словами, свобода в соціальному житті представлена в правових формах. Вона знаходить відображення в ціннісно-нормативній правосвідомості і правовій культурі особистості й соціуму в цілому.

Для українського суспільства, що практично не мало позитивно-історичного досвіду права як свободи, в правовій свідомості і правовій культурі якого традиційно домінували, з одного боку, установки на авторитарно-тоталітарне безправ'є, а з другого — анархічні ідеали, роки розвитку без колишнього тоталітарного пресингу в умовах хоча й нерозвиненої, не повної, але вже майже реальної правової свободи постали досить ефективним періодом формування правосвідомості і правової культури населення, які засновані на розумінні внутрішнього взаємозв'язку права і свободи.

У правовій свідомості і правовій культурі українських громадян у все більшій мірі відображається розуміння правової природи такої соціальної цінності як свобода. Вона сприймається як можливість діяти в межах сталого правопорядку. Хоча в правовій свідомості значної частини українського населення свобода все ще асоціюється з такими термінами, як «самостійність», «ініціатива», «вибір», «відповідальність» та ін. Для них свободна людина — це та, хто може самостійно вирішувати свої проблеми; має право вибору; може сама планувати своє майбутнє, розраховуючи тільки на свої сили; незалежна в своїх судженнях, оцінках; має свою думку, навіть якщо вона відрізняється від загально визнаної та ін.

Розглядання цінності свободи в правовій свідомості і правовій культурі українських громадян в термінах «свобода від» і «свобода для», вказує, що перевага стає на боці тих, хто сповідує «свобода від» (тобто не бажаних «вписуватися» в межі суспільних, у тому числі і правових норм і вимог), а не на боці тих, для кого свобода — це «свобода для» (тобто свобода для творчості як головного стрижня людського життя). Це говорить про те, що запропонований курс на рух українського суспільства до західної інституціонально-правової свободи як до «свободи для», тобто до свободи, що направлена на творчий індивідуальний розвиток, дуже слабо корегує з розумінням

сенсу і цінності свободи, що укорінене в українському менталітеті, в масовій правовій свідомості. Для українського населення більшого значення мають такі елементи індивідуальної свободи, як стабільність життя і впевненість в завтрашньому дні, наявність роботи і своєчасне отримання заробітної платні, безкоштовна освіта, медичне обслуговування тощо. Свобода частіше пов'язується з простором соціально-економічним, чим з політичним або суцього правовим.

Крім того, треба зауважити, що явище свободи в усьому світі, а в перехідних суспільствах особливо, спотикається сьогодні об новітні знаряддя впливу на людську правосвідомість і правову культуру. Проникнення ЗМІ не тільки в усі куточки планети, але й в кожен клітинку приватного життя, сім'ї, окремої особистості створює новий спосіб життя людей. У ньому дедалі більшу роль відіграють елементи гри, нарочитості, імітації, видовищності. Такий тип суспільства Гі Дебор назвав «суспільством спектаклю»¹.

У сучасних умовах технології маніпулювання громадською думкою, правосвідомістю окремої особистості поставили під сумнів сам зміст свободи. Вона може мати лише формальний прояв, а насправді за нею ховаються витончені і лукаві маніпуляції. Скажімо, громадяни мають доступ лише до тих фактів, які відібрані самими ЗМІ. Як пише З. Бауман, «утримання громадянськості на відстані, щоб вона могла бачити лише те, що їй показують, дає політикам додаткову свободу і дозволяє їм досягати всього, що вони визначають як «відповідне державним інтересам», скільки б маловірогідною не була згода громадськості, будь вона в курсі справи»².

Українські громадяни, які мають певний рівень правосвідомості і правової культури, відносять свободу до найвищих цінностей. Проте її інтерпретації пересічною людиною в практиці повсякденного життя, де реалізуються всі інші складові правової культури, має зовсім інший вигляд, а зміст суттєво відмінний від того, яким він є у контексті правових культур розвинених країн Заходу. Саме це є ключовою проблемою імплементації свободи в українське суспільство. Досі вона переважно перебувала у тіні громадських дискусій. Тим часом можна впевнено прогнозувати, що у найближчі роки вона переміститься у центр як теоретичної думки, так і громадської полеміки, що буде сприяти формуванню правосвідомості і правової культури українських громадян.

¹ Дебор, Гі. Общество Спектакля / Ги Дебор. – М. : Норма, 2004. – С. 125.

² Бауман, З. Свобода / З. Бауман. – М. : Весь Мир, 2006. – С. 96.

Найважливішою цінністю правосвідомості і правової культури є справедливість, яка виступає основою ідеї права, виражає його сутність. Латинське слово «юстиція» (justitia), яке увійшло і використовується в багатьох мовах, також і в українській, перекладається українською мовою або як «справедливість», або як «правосуддя», хоча мова йде про одне й те саме поняття — про справедливість, яка включає в себе і правосуддя. Саме тому справедливість як цінність правосвідомості і правової культури виступає особливим механізмом, що підтримує міру рівноваги правових цінностей і, водночас, є визначальним моментом домінування при конфліктному зіткненні цих цінностей. Право є нормативно закріпленою справедливістю і ґрунтується на ідеї справедливості.

Платон вбачав загибель тієї держави, де закон не має сили і перебуває під чиясь владою, а там, де закон був володарем над правителями, а вони — його рабами, він убачав порятунок держави та всі блага, що їх можуть дарувати державам боги. Отже, закон повинен виражати головні цінності людини, а саме: упорядкованість життя суспільства та його розвиток, свобода і відповідальність особи, рівність і справедливість. За Платоном, справедливістю є добродесність, що означає правильне ставлення до інших людей. Аристотель пов'язував справедливість із заслугами членів суспільства, на основі яких можна розподіляти певні блага, тобто справедливість є критерієм оцінки різноманітних співвідношень у житті суспільства: між роллю окремих людей чи соціальних груп і їхнім реальним становищем, рівнем суспільного визнання; між працею і винагородою за неї, правами та обов'язками особи; між вчиненим діянням і відплатою, злочиним і покаранням.

На початку XIX ст. у науковому обігу з'явилося поняття «соціальна справедливість», що стало загальноживаним завдяки працям Дж. С. Мілля. Ідея соціальної справедливості як цінності правосвідомості і правової культури відображена у двох основних підходах, які утверджують: рівність можливостей у рамках відкритого суспільства, громадяни якого мають змогу проявити свої здібності; рівномірний розподіл благ з урахуванням різних потреб кожної людини.

Найвідоміший із сучасних теоретиків справедливості американський філософ Джон Ролз в основу свого підходу поклав принцип: нерівність у розподілі суспільних благ допускається лише тоді, коли вона відповідає інтересам найменш забезпечених членів

суспільства¹. Поряд з цим глобальним підходом у сучасних правових теоріях існує широка палітра різноманітних, нерідко протилежних, поглядів, скажімо, на роль справедливості у процесі конституційних змін. Так, з одного боку, можна зустріти погляд, що сучасні конституції є «інструментами пошуку справедливості» (Дж. Елстер). З іншого — підхід, який проголошує, що так само, як неможливо передбачити наслідки зміни інституційної структури, «неможливо передбачити (навіть у більшому ступені) і перетворення, що диктуються справедливістю» (Дж. Сарторі)².

Спираючись на існуючі в суспільних науках підходи, із сучасної правової точки зору справедливість може бути визначена як внутрішня властивість і якість права; нормативне поняття моралі, що відіграє значну роль у правовій культурі і правовій свідомості людей; соціальна цінність, захищати й культивувати яку в умовах демократичного розвитку покликана вся система права. Аналіз справедливості як правової цінності передбачає її дуалістичне тлумачення через осягнення змісту понять «право як втілення справедливості» та «справедливість як моральна детермінанта правовідносин». Перше передбачає визнання того, що право «завжди справедливе і є носієм справедливості в соціальному світі». Друге виходить з того, що право не ігнорує особливих інтересів і потреб соціальних суб'єктів, які повинні «знайти в ньому своє належне (тобто — саме справедливе) визнання, задоволення і захист».³

Справедливість як цінність правосвідомості і правової культури перебуває в тісному взаємозв'язку з «правом», «законністю» і «рівністю». Вона поширюється як на реально існуючий, так і на уявний (ідеальний) стан правосвідомості і правової культури суспільства, виступає в якості належного (необхідного) імперативу, відповідного сутності, правам і потребам людини. Поряд з цим вона виступає критерієм оцінки різноманітних співвідношень у житті суспільства: між роллю окремих людей чи соціальних груп і їх реальним соціальним становищем, ступенем суспільного визнання; між працею і винагородою за неї, правами і обов'язками особи; між скоєним діянням і відплатою, злочином і покаранням.

¹ Ролз, Дж. Теорія справедливості / Дж. Ролз. — К. : Наук. думка, 2001. — С. 13.

² Сарторі, Д. Порівняльна конституційна інженерія: Дослідження структур, мотивів і результатів / Д. Сарторі. — К. : Юніверс, 2001. — С. 189–190.

³ Нерсесянц, В. С. Філософія права / В. С. Нерсесянц. — М. : РУДН, 1997. — С. 28, 31.

Із соціально-правового погляду розрізняють три основні різновиди справедливості як цінності правосвідомості і правової культури: 1) зрівняльну справедливість, що передбачає досягнення максимальної рівності прав і можливостей соціальних суб'єктів; 2) розподільну справедливість, що орієнтує на подолання диспропорцій у розподілі матеріальних і духовних благ, виходячи з природно-правової рівності всіх людей, незалежно від їх національних, станових, класових, майнових та інших відмінностей, але з урахуванням заслуг конкретного громадянина перед суспільством і державою; 3) відплатну справедливість, яка поширюється на сферу покарань за правопорушення і злочини.

З часів Аристотеля розрізняються «компенсуюча» і «розподільна» справедливість. Компенсуюча (зрівняльна) справедливість поширюється на відносини між державою й індивідом при розподілі благ і послуг. З точки зору зрівняльної справедливості будь-яка диспропорція в розподілі прав соціальних суб'єктів сприймається учасниками групових чи міжособистісних взаємовідносин як несправедливість. Розподільна справедливість поширюється на приватні відносини, що включають купівлю-продаж майна, відносини найму, відшкодування шкоди та ін.

Якщо критерієм компенсуючої справедливості є формальна рівність без урахування особистісних відмінностей, то розподільна справедливість повинна враховувати саме ці відмінності, які дозволяють забезпечувати пропорційну рівність. Поряд із вищезазначеним необхідно враховувати й те, що трансформована до сучасного розуміння зрівняльна справедливість означає, з одного боку, неможливість її підміни примітивною зрівнялівкою (в стилі відомого персонажу із твору М. Булгакова «Собаче серце»), а з іншого — рівність як справедливість повинна втілюватися у формулі: що є правом і обов'язком для одного, то повинно бути правом і обов'язком і для іншого, незалежно від соціального статусу.

Щоб зрозуміти логіку і зміст відплатної справедливості, мусимо знову ж таки звернутися до етимології. Термін «справедливість» у давньогрецькому варіанті пов'язаний зі словом «помста». Однак уже в ті далекі часи помста (в її елементарному значенні) і справедливість не ототожнювались. Остання виступала своєрідною мірою помсти, яка встановлювалась суспільством. У сучасному розумінні відплатна справедливість у морально-соціальному сенсі означає забезпечення істинної свободи особистості, оцінку її діяльності з по-

гляду добра і зла, заохочення і покарання. Правова відплата тлумачиться як правосуддя, що передбачає рівний підхід до всіх членів суспільства. Справедливість покарання вимагає дотримання таких принципів: застосування певних процедур тільки до осіб, визнаних винними у скоєнні правопорушення; залежності міри покарання від ступеня його тяжкості; призначення за одне правопорушення лише одного юридичного покарання, яке не принижує людської гідності; невідворотності настання юридичної відповідальності.

Справедливість виступає оптимальною мірою співвідношення протилежних інтересів у суспільстві, можна сказати, що вона є показником співвідношення цих інтересів, а тому є визначальним чинником, що підпорядковує собі функціонування суспільства та його систем (у тому числі і правової). Саме в справедливості права, зміст якої по-різному тлумачиться дослідниками, вбачається його загальнолюдська цінність. «Йдеться, безумовно, не про абстрактну, а про конкретно-історичну справедливість, уявлення про яку в різні епохи істотно змінювалось. У сучасних умовах справедливість права слід вбачати в його прогресивній спрямованості, легітимності, відповідності ідеалам демократії та гуманізму»¹.

Слід погодитись, що справедливість використовується для моральної оцінки певних ситуацій, учасники яких вступають у відносини, в яких саме ця категорія найкраще характеризує моральність поведінки. Тому конкретні претензії, які висловлюють владі, суспільству, конкретним людям, часто формулюються як докори несправедливості. У цьому сенсі порушення справедливості відіграє таку ж роль, як порушення законності: як перше, так і друге явно свідчить про руйнування певних фундаментальних структур моральної поведінки. Суттєвим є і зв'язок між правом і справедливістю, оскільки право призначене для підтримання справедливості, а справедливість є основою права².

Справедливість як цінність правосвідомості і правової культури складає основу ціннісно-нормативної системи суспільства і правопорядку, фундамент, на якому будується суспільна злагода.

Соціологічні дослідження правосвідомості і правової культури українського суспільства свідчать про те, що українські громадяни

¹ Цвік, М. Про сучасне праворозуміння / М. Цвік // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2000. – № 4. – С. 9.

² Суяркова, Т. Социальная справедливость: проблемы институционализации в современном обществе / Т. Суяркова // Власть. – 2007. – № 11. – С. 28–29.

в цілому достатньо добре обізнані про внутрішню правову природу соціальної справедливості. Для них потреба суспільства в соціальній справедливості означає його потребу у формуванні правового порядку суспільного життя, основу якого складають права людини.

Дослідження, що проводяться різноманітними соціологічними центрами протягом всього постперебудовчого періоду, дають можливість стверджувати, що в правосвідомості і правовій культурі значної частини українського населення в сучасний період фіксується ураження відчуття соціальної справедливості. Особливо це проявляється у зв'язку з відображенням в правосвідомості і правовій культурі українських громадян процесів приватизації колишньої соціалістичної власності, закріплених на законодавчому рівні.

Справа в тому, що українські ринкові перетворення брали за зразок саме неоліберальну модель (яка зорієнтована на відновлення загальних світо економічних умов нагромадження капіталу) замість декларованої моделі соціально орієнтованої ринкової економіки, тому культурна матриця продуктивного типу буржуа-підприємця була з самого початку замінена в українському бізнес-середовищі матрицею паразитарного типу — спекулянта-лихваря. До того ж діяльність українського бізнесу, зважаючи на методи проведення приватизації та масштаби так званої тіньової економіки, мають мафіозний характер. Українські бізнес-еліти фактично відмовляються від виконання підприємницьких функцій на користь спекулятивних практик, пов'язаних з розпродажем матеріальних, природних та людських ресурсів нашої країни. Підтвердженням цього є жалюгідний стан української промисловості, особливо галузей, пов'язаних з сектором високих технологій, на фоні розвитку приватного фінансового сектору. Усе це свідчить про те, що неолібералізм як на міжнародному, так і на національному рівнях означає безмежну свободу фінансового капіталу діяти виключно згідно з власними інтересами, незважаючи на долю найманих робітників. Тому він є доведенням капіталістичної логіки до її останньої межі.

Дані дослідження «Українське суспільство 1992–2006. Соціологічний моніторинг», що запропоноване Інститутом соціології НАН України, свідчать про те, що протягом здійснення неоліберальних ринкових реформ в Україні зросла кількість людей, які негативно ставляться до приватизації підприємств та землі, і водночас скорочується частка прихильників поглиблення приватизаційних процесів та комодифікації землі.

Так, частка тих, хто негативно ставиться до приватизації великих підприємств, зросла протягом 1992–2006 рр. з 31,6 % до 67,2 %, а малих підприємств — з 13,6 % до 28,6 %. Відповідно скоротилася частка тих, хто позитивно ставиться до приватизації підприємств (великих — з 25,1 % до 10,6 %, малих — з 56,2 % до 43,4 %).

Аналогічна картина спостерігається і стосовно приватизації та купівлі-продажу землі. У 1992–2006 рр. кількість тих, хто негативно ставився до приватизації землі, зросла з 13,9 % до 52,8 %, і, навпаки, скоротилася кількість тих, хто її схвалює, — з 63,5 % до 23,8 %. Що стосується дозволу купівлі-продажу землі, то частка його прихильників скоротилася з 38,5 % до 22 %. Водночас кількість його супротивників зросла з 44,4 % до 51,4 %¹.

Таким чином, можна стверджувати, що в правосвідомості і правовій культурі українського суспільства відбувається розчарування неоліберальними ринковими реформами в силу їх соціальної несправедливості. «Дикий», архаїчний капіталізм породжує несправедливу приватизацію, тіншову сферу і як наслідок — численні злочини, відтворення класу надбагатих і масової бідності, зубожіння, вимирання нації.

Невдоволеність українських громадян вирішенням проблеми соціальної справедливості самим безпосереднім чином пов'язана з відображенням в їх правосвідомості і правовій культурі негативної оцінки ситуації з захистом прав людини.

Мотив невіри в справедливість в правосвідомості і правовій культурі українських громадян домінує в їх оцінках такого ключового суспільного інституту як система правосуддя. Такі її елементи, як міліція, суд, прокуратура та адвокатура є ще й досі мало затребуваними інституціями: більше 90 % респондентів в опитуваннях 2005–2006 рр. узагалі не звертались до них у пошуках справедливості та в обстоюванні своїх законних прав. Неefективність національної системи інституціональної справедливості є індикатором низького практичного рівня громадської доброчесності, а також сталої системної корупції в суспільстві².

Зневіра в справедливість значною мірою обумовлює відсутність в українському суспільстві загальнозначущих критеріїв оцінки дій

¹ Українське суспільство 1992–2006: Соціологічний моніторинг / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2006. – С. 36.

² Степаненко, В. Громадянське суспільство як дискурс та соціальний нормативний порядок в соціології Джеффри Александера: практичні імплікації теорії / В. Степаненко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 2. – С. 5–8.

людей. У правосвідомості і правовій культурі домінують прагматичні, утилітарні, тобто партикуляриські ціннісні орієнтації; виправданим вважається те, що корисно конкретному суб'єкту дій в хаотичному зіткненні інтересів. Правові дії розглядаються з точки зору їх корисності. Така ситуація загрожує втратою ціннісних орієнтирів і деструкцією правопорядку, що на них заснований.

Серед низки правових цінностей, що складають основу правосвідомості і правової культури, особливе місце займає рівність. Вважається, що воля як один із структурних компонентів психіки людини визначає свободу самоздійснення права, а право при цьому є соціальним знаком відмежування дозволеного від недозволеного. «Оскільки право є обґрунтуванням і виправданням певної поведінки людини, то в цьому значенні воно є нормативно-ціннісним регулятором. Оскільки право виступає регулятором поведінки людей, то воно визначально претендує на статус контролера за дотриманням “формальної” рівності»¹.

Таким чином, правова рівність не є абсолютною. Можна сказати, що це є відносна (формальна) рівність вільних і незалежних людей (суб'єктів права) на підставі єдиних норм і однаковою мірою. Тому історія розвитку правосвідомості і правової культури характеризується саме відношенням до рівності людей (за фізичним, економічним розумовим станом, за статевою та віковою ознакою), а, отже, визначається змістом формальної рівності, її межами та мірою свободи, яку вона визначає.

На думку І. І. Кального, визнання різних людей формально рівними є «рівнозначним визнанню їх рівної правоздатності як можливості, яку один індивід може реалізувати, а інший і не намагається цього зробити. Іншими словами, право є рівним для різних людей формальним шляхом до набуття благ, а не роздача цих благ порівну кожному»². Тому саме існування принципу формальної рівності гарантує статус права як регулятора суспільного життя людей, а відсутність формальної рівності свідчить про відсутність права.

Рівність і нерівність В. А. Бачинін визнає формальними принципами соціальних взаємовідносин, що є традиційними для історії всієї світової цивілізації та мають соціально-політичний, морально-етичний та правовий зміст. Суспільство не є однорідною масою,

---

¹ Кальной, И. И. Философия права / И. И. Кальной. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2006. – С. 31.

² Там само.

«в ньому завжди присутні диференціюючі ознаки, яких є достатньо багато і які можуть проявлятися за різноманітними підставами, демонструючи свої позитивні та негативні функції. Нерівність, взята сама по собі, впливає з такої об'єктивної характеристики всього існуючого як його ієрархічність, котра передбачає взаємозумовленість різних рівнів системи»¹.

Рівність і нерівність невід'ємні одна від одної, вони існують у кожній соціальній системі як протилежні взаємозрівноважуючі тенденції. У цьому випадку соціальна система перебуває у стані стійкої і водночас динамічної рівноваги. Рівність як цінність правосвідомості і правової культури дозволяє утверджувати стабільність існування суспільної системи. У свою чергу, нерівність є фактором, що обумовлює місце людини в ієрархічній структурі суспільства, і може бути декількох видів. Виділяють такі види нерівності:

1. Природна нерівність, що зумовлена фізіологічними, соматичними, психофізичними особливостями людей, їх відмінностями у віці, статі, силі, красі та ін., що завжди існували між людьми і ніколи не зникають.

2. Соціальна нерівність виникла разом з розвитком цивілізації, має різноманітні форми і проявляється в різних сферах суспільного життя. Найбільш чітко цей вид нерівності проявляється при розподілі праці на фізичну та розумову; у способах життя в селі і в місті; у різноманітних соціальних ролях (професіях, посадах); у рівнях добробуту, розмірах власності; у належності до різноманітних соціальних об'єднань і груп; характері соціальних привілеїв.

3. Культурна нерівність передбачає різницю у рівні освіченості, вихованості, культури, в ступені обдарованості творчими здібностями і талантами. Люди відрізняються між собою за характером потреб, типами світогляду, ідеологічними переконаннями, релігійними віруваннями².

Указане свідчить, що абсолютна рівність є неможливою, оскільки суперечить природній, соціальній та духовній сутності людини. Однак відносна (формальна) рівність існує, і потреба в її існуванні не викликає сумнівів. З етичної точки зору формальну рівність закріплює правило, згідно з яким слід ставитись до інших так, як би людина

---

¹ Бачинин, В. А. Энциклопедия философии и социологии права / В. А. Бачинин. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2006. – С. 685.

² Там само. – С. 686.

хотіла, щоб ставились до неї. Таке розуміння рівності має універсальний характер і вимагає однакового відношення до людей, незалежно від їх особливостей та характеристик. З правової точки зору рівність передбачає однакові можливості — права і свободи, а також однакові обов'язки для всіх людей та соціальних груп.

Як вважає М. Цвік, однією з передумов досягнення всезагальної юридичної рівності є суспільно необхідні взаємні обмеження свободи. На відміну від фактичної рівності, юридична рівність полягає у закріпленні рівності всіх перед законом. «У її рамках передбачаються різні права і обов'язки у різних за правовим статусом груп суб'єктів права, тобто встановлення певної міри рівності. Міра рівності встановлюється і заради уникнення зловживання цим принципом»¹. Тому найвища цінність права полягає в його характеристиці як знаряддя соціального прогресу, гарантованості ним всезагальної свободи та рівності.

Разом з тим, соціологічні дослідження правосвідомості і правової культури українських громадян свідчать про те, що 55 % респондентів вважають, що рівність всіх перед законом не дотримується. Більшості населення не вистачає дотримання в країні прав людини. Вони здебільшого порушуються. У 1995 р. на порушення прав людини вказувало 53,2 % респондентів, а в 2006 р. — 61,2 %². Найбільш розповсюдженими вважаються порушення громадянських прав, а саме: майнових прав (крадіжка майна, шахрайство, здирство, корупція, рекет); прав споживача (обман покупця, продаж фальсифікованого товару, недолік тощо); порушення прав людини, пов'язаних з його життям і здоров'ям (розбійні напади, вуличне хуліганство, насилля в сім'ї, нанесення тілесних ушкоджень тощо).

Звернення українських громадян до правоохоронних органів у разі обмеження їхніх прав та інтересів і досі залишається на дуже низькому рівні. Значною мірою це зумовлене тим, що відповідні організації часто не виконують своїх функцій із надання правозахисної допомоги населенню. У 2005 р. за допомогою до міліції звернулось 8 % громадян, і лише менш як чверть з них зазначили, що необхідну допомогу їм надали; 7 % зверталися до суду: з-поміж них одержали допомогу 31 %; 4 % зверталися до прокуратури: серед них допомогу дістали 24 %; 6 % зверталися до адвоката: серед них одержали допо-

¹ Цвік, М. Про сучасне праворозуміння / М. Цвік // Вісн. Акад. прав. наук України. — 2000. — № 4. — С. 10.

² Українське суспільство 1992–2006. Соціологічний моніторинг / за ред. В. Ворони, М. Шульги. — К. : Ін-т соціології АНУ, 2006. — С. 495.

могу 52 %; 17 % зверталися до місцевої адміністрації: з їх числа отримали допомогу 29 %¹. У цілому в правосвідомості і правовій культурі українських громадян знаходиться відображення безсилля у захисті своїх законних прав та інтересів, зневіра у рівність як правову цінність.

Однією з найважливіших цінностей правосвідомості і правової культури є закон. Сутність закону як цінності правосвідомості і правової культури розкривається через його філософсько-правове розуміння як джерела правового регулювання вищої форми, що спирається на гармонійне поєднання всіх інших правових джерел, що існують у суспільстві. Закон регулює найважливіші суспільні відносини. Без нього неможлива реалізація будь-якої функції держави. У ньому оголошуються цілі, завдання, визначаються засоби і шляхи їх вирішення, передбачається результат, якого необхідно досягнути.² Закон є єдиною формою права, у якій може виконуватися соціально необхідна функція нормування поведінки індивіда, оскільки він конкретно вказує умови, порядок, спосіб і наслідки його дії. Лише закон не залежить від особистих бажань чи уявлень індивіда та обов'язковий до виконання.³ Саме у ньому містяться первинні норми, базові положення з основних питань суспільного життя.

Закон повинен реалізувати прагнення кожного індивіда до свободи, справедливості, рівності таким чином, щоб не були порушені ані суспільні інтереси в цілому, ані інтереси інших осіб зокрема. Тому слід погодитися з позицією С. І. Максимова відносно того, що законодавче встановлення норм не є самоціллю, а проводиться для здійснення справедливості, прав людини⁴.

Важливою умовою забезпечення реалізації свободи, справедливості, рівності — це підвищення якості закону, тобто ознак, властивих йому як ефективно діючому регулятору суспільних відносин. Неякісний та неефективний закон — це закон, який прийнятий без урахування основ природного права, без належного вивчення природи і структури соціальних потреб, якими він був покликаний до життя,

¹ Паніна, Н. Українське суспільство 1994–2005: соціологічний моніторинг / Н. Паніна. – К.: Демократичні ініціативи, 2005. – С. 38.

² Правові системи сучасності. Глобалізація. Демократія. Розвиток / за ред. В. С. Журавського. – К.: Юрінком-Інтер, 2003. – С. 30.

³ Кананькіна, Е. С. Філософские традиции анализа источников (форм) права / Е. С. Кананькіна // Право и политика. – 2004. – № 12. – С. 14.

⁴ Максимов, С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления / С. И. Максимов. – Х.: Право, 2002. – С. 45.

без урахування специфіки правосвідомості і правової культури тих суб'єктів, на яких він був розрахований. Спираючись на результати наукових досліджень, що були проведені В. В. Глазиріним, В. Н. Кудрявцевим, В. І. Нікітінським, С. В. Поленіною, І. С. Самощенко, Ю. А. Тихомировим та ін. можна стверджувати, що якість закону визначається, зокрема, відповідністю закону потребам суспільного розвитку; сучасною розробкою, виданням і пристосуванням нових і відмовою старих правових норм; правильним з'ясуванням сфери і меж правового регулювання; послідовним здійсненням загальної і текучої систематизації законодавства, що долає протиріччя в ньому; дотриманням порядку (процедури) прийняття закону з метою адекватного вираження в ньому волі і інтересів народу.

Єдність і взаємодія закону і природного права породжує нове якісне утворення — правовий закон, в якому правовий дух і юридична літера, поєднавшись, взаємно доповнюють, збагачують одне одного, стають неподільними. Уведення в науковий і практичний обіг терміна «правовий закон» не спрямовано на штучне розмежування права і закону, втілення в формальність. Навпаки, воно переслідує мету обґрунтувати те, що зміст і форма права можуть і повинні знаходитися в діалектичній єдності. Вони виражають різні, але неподільно пов'язані аспекти одного і того ж явища (утворення) права: зміст права потребує оформленості, форма права — змістовності.

У сучасних умовах основоположним критерієм, що розводить правовий і неправовий закони, служить положення про людину, її права і свободи як вищі цінності. Даний критерій є відмітною рисою тільки правового закону. У неправових законах людина не мета і вища цінність, а засіб, знаряддя антигуманних експериментів. Таким чином, визнання законом людини, її прав і свобод вищою цінністю є первісною, вихідною підвалиною віднесення нормативного акта, що розглядається, до розряду правових. Наступний крок у цьому напрямку — з'ясування ступеня, міри права в законі (законодавстві). Вимірювачами тут виступають критерії, що спираються на основоположний критерій і конкретизуючі його. У відповідності з критеріями кожний вітчизняний закон повинен виражати волю і інтереси більшості народу; відповідати принципам і нормам про права і свободи людини (за обсягом, видам тощо), що закріплені у Загальній декларації прав людини, міжнародних пактах про права людини, в Конституції України, гарантувати всім індивідам рівне володіння правами

і свободами; забезпечувати кожну людину свободою вибору поведінки, що не заборонені правовим законом; не допускати порушення прав і свобод інших людей при здійсненні людиною і громадянином своїх прав; забезпечувати всім індивідам рівний захист, передусім судовий, прав і свобод, а також їх самозахист; закріплювати обов'язок держави, її органів підтримувати і захищати права і свободи людини і громадянина; встановлювати взаємну відповідальність держави і особистості за невиконання обов'язків і зловживання правами. Правовий закон за своєю суттю ґрунтується на соціальній справедливості, свободі, рівності.

Соціальна цінність правового закону полягає в тому, що він є основою розвитку правосвідомості і правової культури суспільства. Правовий закон впливає на формування правових поглядів та правової поведінки, на підтримання законності і правопорядку в суспільстві.

Отже в суспільстві існує чимало факторів, які впливають на створення неправових, «недосконалих» законів, які підривають віру громадян у пріоритет закону, що негативно впливає на стан їх правосвідомості і правової культури.

Для сучасних українських громадян безумовне дотримання закону не виступає в якості абсолютного імперативу. Відповідно даним дослідження «Українське суспільство 1992–2006. Соціологічний моніторинг», 41 % громадян впевнені, що в Україні неможливо жити, не порушуючи закони. Приблизно третина респондентів (31,6 %) не заперечують проти порушення законів пересічними громадянами за умови, що вищі чини держави теж є порушниками. Нарешті, 23,1 % опитуваних впевнені, що якщо людина вважає закон несправедливим, вона має право «обійти його»¹.

Особливу увагу слід приділити ставленню до закону молоді. Так, за результатами соціологічного опитування, що був проведений центром Разумкова серед респондентів у віці від 18 років, законслухняність вважають однією з найважливіх добродійностей всього 6,2 % молоді. А кожна п'ята (21,5 %) молода людина з опитаних взагалі ігнорує закон².

Усе це є свідченням негативного інструментального напрямку правосвідомості і правової культури українських громадян. За роки

---

¹ Українське суспільство 1992–2006. Соціологічний моніторинг / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2006. – С. 491.

² Шакун, В. И. Украина: общество и преступность / В. И. Шакун // Право и образование. – 2005. – № 1. – С. 161.

реформ відбулася руйнація законослухняності українського населення і почала широко дискутуватися необхідність наслідування встановленим правилам і офіційним зразкам.

У масовій правосвідомості і правовій культурі вкоренилися афоризми, які виражають ставлення українських громадян до закону: «не було б закону, не було б гріха», «де закон, там і злочин», «бідність закону не знає», «закон — павутиння: джміль проскочить, муха загрузне», «ото й закон, як суддя знаком», «закони святи, та судді супостати», «закон — що дишло, куди хочеш, туди й вийшло» та ін.

Закони відверто та цинічно порушуються. Криміногенна ситуація в країні оцінюється не інакше як за допомогою слів «розгул», «обвал», «безпредел»¹. Щотижня в Україні реєструється в середньому 300 тяжких та особливо тяжких злочинів — це тільки їх незначна частка, оскільки значною залишається злочинність латентна.

Широкого розповсюдження набуло масове невиконання та недотримання юридичних приписів, коли суб'єкти суспільних відносин, включаючи навіть посадових осіб та державні органи, які мають за зразок правомірну поведінку, часто-густо не співвідносять свої дії з вимогами правових норм, прагнуть жити та діяти за «своїми правилами», головним з яких є: «роби так, як треба. Не знаєш як треба, роби так, як вимагає закон». Ця формула — прояв неповаги до законів, до правил спілкування в правовому полі.

У правосвідомості і правовій культурі широких верств населення судження про закони, їх корисність, доцільність та ефективність частіше за все складаються у зв'язку з оцінкою їх реалізації владними структурами і, перш за все, правоохоронними органами. Як свідчить практика, рівень професійної правосвідомості і правової культури значної частини осіб, що працюють у них, не відповідає сучасним умовам. Ситуація набула такого масштабу, що непрофесіоналізм і некомпетентність частини посадових осіб розглядається як фактор, що може стати загрозою самому інституту державності².

Неповага українських громадян до закону пов'язана також з прийняттям суперечливих, паралельних і нерідко взаємовиключаючих

¹ Поклад, В. Некоторые проблемы права и правоохранительной деятельности в массовом сознании жителей г. Луганска / В. Поклад, Е. Ігнатенко. – Луганск : ЛИВД, 2002. – С. 17–18.

² Фомин, А. А. Правовое образование, правосознание и юридическая безопасность: проблемы взаимообусловленности в современном обществе / А. А. Фомин // Право и образование. – 2005. – № 3. – С. 81–82.

нормативних актів, що нібито нейтралізують один одного, якщо не сказати руйнують. Одночасно практика регулювання суспільних відносин свідчить, що існує значний їхній пласт, не упорядкований правом. Прогалини в праві створюють правову плутанину, а спроба діяти за аналогією закону чи аналогією права гальмується непрофесіоналізмом суб'єктів правозастосовчої діяльності¹.

Крім того, зневіра українських громадян у спроможність системи правосуддя захистити і відстояти їх права підриває довіру до правових інститутів. Це призводить до відкидання закону як регулятора суспільних відносин, до пошуку людьми інших засобів захисту своїх прав, заснованих на неформальних зв'язках і нерідко таких, що виходять за межі правового поля.

Для українських громадян повага до закону ще не стала домінуючою рисою масової правової свідомості і правової культури, фактором, що сприяє забезпеченню стабільності і порядку, утвердженню демократичних основ суспільства. Наявність значного числа українських громадян, в досить високий ступіні готових до здійснення протиправних дій, є вираженням кризи правосвідомості і правової культури, що негативно впливає на стан всього суспільства.

Таким чином, свобода, справедливість, рівність, закон є базовими цінностями правосвідомості і правової культури. Але в правосвідомості і правовій культурі значної частини українських громадян вони ще не займають того важливого місця, яке диктується сучасним станом суспільного розвитку України, процесом формування правової держави.

---

¹ Осика, І. Правовий нігілізм і права культура / І. Осика // Право України. – 2001. – № 7. – С. 98–99.

РОЗДІЛ 3

ПРАВОСВІДОМІСТЬ І ПРАВОВА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ТОТАЛІТАРНИХ І ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ СУСПІЛЬСТВ ТА ЇХ ДЕФОРМАЦІЇ

3.1. Тоталітарна правосвідомість і правова культура та їх характерні ознаки

Ідея, що правосвідомість і правова культура належать до основних чинників створення демократичної, правової держави є аксіоматичною. Саме ці поняття, сполучаючи в собі теоретичні й емпіричні, ціннісні і нормативні, раціональні та несвідомі особистісні уявлення про право, допомагають гармонізувати різноманітні відносини громадян з державою та між собою. Тому для пострадянських країн, що здійснюють важку трансформацію від тоталітаризму до демократії, одним з найважливіших завдань є ліквідація проявів тоталітарної правосвідомості і правової культури та заміна їх демократичними. А це припускає глибоке розуміння сутності та характерних рис тоталітарної правосвідомості і правової культури.

Одними з перших прояви тоталітарної правосвідомості і правової культури відзначили у своїх роботах такі визнані дослідники тоталітаризму, як К. Шмідт, Ф. Хайек, Т. Адорно, Х. Арндт, К. Фрідріх, З. Бжезинський, І. Ільїн, А. Авторханов, Р. Арон та ін. І хоча в їхніх дослідженнях здійснювався, насамперед, концептуально-теоретичний аналіз тоталітаризму як політичного і соціального явища, а терміни

«правосвідомість», «правова культура», як правило, безпосередньо не використовувалися, праці зазначених учених містять надзвичайно важливі спостереження, що дозволяють охарактеризувати правосвідомість і правову культуру в умовах тоталітаризму.

Безперечний інтерес для нашого дослідження представляють праці вітчизняних дослідників правосвідомості і правової культури радянського періоду розвитку суспільствознавства. Серед них виділяються роботи К. Т. Бельського, А. І. Долгова, В. П. Казимирчука, М. І. Козюбри, Г. Д. Маркова, А. Ф. Никітіна, В. М. Обухова, І. Ф. Покровського та багатьох інших авторів, які активно досліджували такі ключові поняття, як природа правосвідомості, її структура, зв'язок правосвідомості з іншими формами суспільної свідомості та правовою культурою. І хоча дослідженням правосвідомості і правової культури цього періоду були властиві певні недоліки (ідеологізація цих категорій, недооцінка досвіду зарубіжних дослідників у цій сфері тощо), вони мають не лише теоретичну, а й практичну значущість.

Особливо важливе значення для аналізу тоталітарної правосвідомості і правової культури мають роботи вчених Росії, України, країн Східної Європи, видані наприкінці 80-х років ХХ століття, тобто після краху тоталітарних режимів. Найбільший інтерес для нашого дослідження представляють роботи таких авторів, як В. А. Бачинін, А. М. Євстратов, О. В. Волошенюк, В. Ф. Калина, Ю. Ю. Калиновський, Г. Ю. Курськова, Р. П. Кочесоков, В. С. Нерсесянц, І. А. Омельчук, Н. М. Тапчанян, Ю. М. Тодика, П. М. Рабинович, В. Б. Романовська, В. В. Чорней, С. В. Ярцун та багатьох інших. Водночас необхідно зазначити, що безпосередньо проблематика тоталітарної правосвідомості і правової культури досліджена в роботах указаних авторів фрагментарно.

Тоталітарна правосвідомість і правова культура є породженням тоталітаризму, тому дослідження їх, очевидно, необхідно почати з аналізу тоталітаризму як суспільного явища.

Відомо, що виникнення тоталітаризму пов'язане з кризою, що переживали європейські країни в 20–30-і роки ХХ сторіччя. Саме в цей період у групі держав – СРСР, Німеччині, Італії, а пізніше у деяких країнах Східної Європи, Азії, Латинської Америки — сформувалися політичні режими, що мали цілий ряд подібних ознак. Саме в цей час з'явився і самий термін – «тоталітаризм», вперше використаний публічно Б. Муссоліні 22 червня 1925 року в італійському

парламенті для позначення фашизму в цілому і фашистського державного ладу зокрема. Згодом цей термін утвердився в соціальній філософії, політології та соціології для позначення диктаторських режимів не тільки фашистського гатунку, але й політичного ладу в СРСР та інших країнах «реального» соціалізму.

Одним з перших у наукових дослідженнях 30-х років ХХ століття поняття тоталітаризму широко використовував німецький політолог і соціолог К. Шмідт. Однак глибокі концептуально-теоретичні розробки тоталітаризму й аргументована критика його як політичної системи з'явилися лише в середині ХХ століття в працях Ф. Хайєка, Т. Адорно, Х. Арндт, К. Фрідріха, З. Бжезинського та ін.

Так, наприклад, відомий австрійський економіст Ф. Хайєк у своїй роботі «Дорога до рабства»¹, яка була опублікована у 1944 році, подав глибокий і всебічний аналіз тоталітаризму, що має і в теперішній час велике наукове значення. У цій роботі він розглянув найважливіші аспекти цінностей тоталітарної системи і вказав на економічну основу тоталітарного домінування. Ф. Хайєк підкреслював, що є щось загальне, сутнісне, що споріднює тоталітарні режими, які зовні розрізняються та навіть ворожі – це колективізм і планування, доведені до абсурду, тотальний контроль над суспільним життям, що неминуче призводять до домінування суб'єктивного фактора над об'єктивним. І сьогодні надзвичайно актуальне його спостереження про тісний зв'язок, який існує між надмірним плануванням і централізацією в економіці, з одного боку, та знищенням політичної свободи – з іншого.

Значний вплив на розвиток тоталітарної проблематики справило дослідження, що проводилося в роки другої світової війни під керівництвом німецького радикального філософа Т. Адорно. Результатом цього дослідження стала книга «Авторитарна особа»², що з'явилася у 1950 році. Цей зріз тоталітарної проблематики розкривається і в іншій, не менш відомій роботі – «Витоки тоталітаризму»³, автором якої була Х. Арндт, що емігрувала з фашистської Німеччини до США. Ці дослідники вбачають витоки тоталітаризму в психології мас, акцентують увагу на «людині натовпу», яка, втрачаючи індивідуальність та особисті якості, перетворюється на безособову частинку стихійної

¹ Хайєк, Ф. А. Дорога к рабству / Ф. А. Хайек // Вопросы философии. – 1990. – № 10. – С. 113–151.

² Adorno, T. The Authoritarian Personality / T. Adorno, Frenkel-Brunswick E., Levinson D. I., Sanford R. N. – New York : Harper and Row, 1950. – 256 p.

³ Arendt H. The Origins of Totalitarianism. 7-th en. / H. Arendt. – London, 1962. – 418 p.

маси, стаючи завдяки цьому ідеальним об'єктом тоталітарного домінування.

Приблизно в цей же час з'являється значна кількість робіт, у яких із позицій філософії, політології, публіцистики розглядалися ті або інші риси тоталітаризму. Вдалу спробу систематизувати ці риси в науковому плані зробили К. Фрідріх і З. Бжезинський у спільній роботі «Тоталітарна диктатура й автократія» (1956)¹. Основними ознаками, що характеризують тоталітаризм як суспільну систему, авторами вважаються такі:

1) наявність єдиної партії, очолюваної харизматичним лідером, членство в якій відкрите лише для невеликої частини населення. Ця партія має жорстку структуру й або переплітається з державною бюрократією, або контролює її;

2) політична система спирається на ретельно розроблену ідеологію, якою пронизані всі сфери життя суспільства;

3) монополія партії – держави на всі засоби масової інформації;

4) управління здійснюється шляхом системи терору, яка спрямовується партією та таємною поліцією;

5) монополія на всі засоби збройної боротьби;

6) централізована система контролю й управління економікою.

Пізніше розвинути ідеї своїх попередників у дослідженні феномену тоталітаризму спробував французький соціолог Р. Арон, який виділив п'ять його базових ознак:

1) тоталітаризм виникає в режимі, що надає будь-якій одній партії монополієне право на політичну діяльність;

2) ця партія має на озброєнні (або як прапор) ідеологію, якій вона надає статусу єдиного авторитету, а в подальшому — й офіційної державної істини;

3) для розповсюдження офіційної істини держава наділяє себе виключним правом на силовий вплив і на засоби переконання. Держава та її представники керують всіма засобами масової інформації: радіо, телебаченням, пресою;

4) більшість видів економічної і професійної діяльності знаходиться в підпорядкуванні державі та стає її частиною. Оскільки держава невіддільна від своєї ідеології, то майже на всі види діяльності накладає свій відбиток офіційна істина;

---

¹ Friedrich, C. J. *Totalitarian Dictatorship and Autocracy* / C. J. Friedrich, Z. K. Brzezinski. – Cambridge, 1956. – P. 15–27.

5) у зв'язку з тим, що будь-яка діяльність стала державною та підпорядкованою ідеології, будь-яка помилка в господарській або професійній сфері відразу ж перетворюється на помилку ідеологічну. Результат — політизація, ідеологізація будь-яких помилок конкретної людини і, як заключний акорд, — терор, водночас поліцейський та ідеологічний. При цьому Р. Арон відзначав, що тоталітарний режим набуває завершеного вигляду тоді, коли всіх цих умов дотримано¹.

Підсумовуючи їхні дослідження, тоталітаризм можна визначити як «політичний режим, при якому держава прагне до повного, тотального контролю за всіма сферами суспільного життя, ліквідує конституційні права і свободи, насаджує репресії»². Серед елементів, властивих тоталітаризму, автори називають: всеосяжну ідеологію, монолітну масову партію як носія цієї ідеології, сучасну машину влади над всіма сферами суспільного життя, вождя, який має харизматичні здібності, апарат безперервного масового терору тощо. Джерелами й передумовами виникнення тоталітаризму ці дослідники називають антиліберальні і соціалістичні течії другої половини ХІХ століття, що заперечували абсолютну цінність особистості та розглядали людину як засіб у досягненні якоїсь абстрактної колективної мети. Економічні витоки дослідники вбачають у прагненні в екстремальних умовах вирішувати економічні проблеми шляхом централізації управління та тотального контролю над господарством.

Аналізуючи ці базові ознаки, не важко помітити, що вони значною мірою перегукуються з тими концепціями тоталітаризму, що вже були розроблені на Заході в 50–60-і роки. А це надійна ознака того, що в західній соціальній філософії і політології фактично вже існує єдиний підхід, загальне поле консенсусу щодо цього складного феномену.

В останнє десятиріччя на Заході інтерес до проблематики тоталітаризму помітно знизився, чого не можна сказати про країни пострадянського простору, Східної Європи. Причин для цього декілька. Але, очевидно, найважливішою з них є та, що протягом тривалого часу дослідження тоталітаризму в цих країнах було під фактичною забороною, і зараз суспільствознавці намагаються краще зрозуміти: у якому ми суспільстві жили, які причини його виникнення і краху, щоб виробити рекомендації для попередження тієї трагедії, яку пережили

¹ Арон, Р. Демократия и тоталитаризм / Р. Арон; пер. с франц. — М. : Изд-во «Текст», 1993. — С. 230–231.

² Сучасний словник із суспільних наук / за ред. О. Г. Данильяна, М. І. Панова. — Х. : Прапор, 2006. — С. 373.

народи цих країн, і спрогнозувати траєкторію їхнього подальшого розвитку.

На яких же рисах, ознаках тоталітаризму акцентують свою увагу дослідники Росії, України, інших країн СНД? Позиції різних авторів з цього питання далекі від єдності, одностайності.

Так, наприклад, російський політолог Р. Кочесоков виділяє чотири основних ознаки тоталітаризму: абсолютне насильство суб'єктивного фактору над об'єктивним; месіанізація соціальної свідомості; гранична політизація та ідеологізація всього соціального життя; автаркія і самоізолювання в просторі (від інших держав і народів) і в часі (від свого минулого)¹.

Український філософ В. Бачинін наголошує на шістьох ознаках тоталітарного соціуму. Це: державоцентризм (етатизм, надетатизм); реставрація антагоністичного принципу «домінування — підпорядкування»; тотальний терор; авантюрний характер соціальної політики; знеособлювання індивідуальності; тотальна ідеологізація духовного життя².

А деякі дослідники, наприклад В. Калина, Г. Курськова, виділяють до десяти основних ознак тоталітаризму як суспільного явища³.

За необхідності можна було б навести ще декілька десятків різноманітних підходів, визначень феномену тоталітаризму. І є сенс припустити, що їхня кількість у найближчому майбутньому буде не зменшуватися, а збільшуватися і що найближчим часом у суспільствознавстві навряд чи ствердиться «всеосяжна» й «загально-визнана» модель тоталітаризму. І можна погодитись з Е. Баталовим, що основною причиною цього є те, що тоталітаризм — «складне, багатогранне, різноманітне явище, що не може бути вкладене у просте перерахування його ознак, яким широким воно б не було. Тим більше що за декілька десятиріч свого існування тоталітарний режим зазнав певної еволюції, пристосовувавшись, ніби завзятий хвороботворний мікроб, до нових соціальних організмів»⁴. Велика кількість різноманітних підходів, визначень тоталітаризму можна

¹ Кочесоков, Р. К. Феномен тоталитаризма / Р. К. Кочесоков. — Ростов-н/Д. : РГУ, 1992. — С. 18–28.

² Бачинин, В. А. Философия: философия, мир, человек, социум. Учебно-методическое пособие / В. А. Бачинин. — Харьков: ХИВД, 1994. — С. 16–23.

³ Калина, В. Ф. Тоталитаризм как общественное явление / В. Ф. Калина, Г. Ю. Курскова // Кентавр. — 1995. — № 5. — С.156.

⁴ Баталов, Э. Тоталитаризм живой и мертвый / Э. Баталов // Свободная мысль. — 1994. — № 4. — С.114.

також пояснити й тим, що їхні автори під час дослідження цього феномену акцентують увагу передусім на політологічному аспекті, тобто на зовнішніх проявах і рисах цієї системи, що дійсно є різноманітними та багатоваріантними (комуністичний тоталітаризм різного гатунку, фашизм, націонал-соціалізм), недостатньо приділяючи увагу сутнісним характеристикам цієї системи. Тому для концепції нашого дослідження важливий розгляд тоталітаризму насамперед на духовному рівні, з позиції взаємовідношення особистості та держави.

Аналіз праць цих авторів, а також досліджень тоталітаризму науковцями України та інших пострадянських країн дозволяє виділити сутнісні риси тоталітарного режиму, що детермінують відповідні правосвідомість і правову культуру¹.

Важливою сутнісною рисою тоталітаризму, яка дозволяє зрозуміти особливості притаманних цьому політичному режиму правосвідомості і правової культури, є формування його на ідеях принципового монізму. У цьому контексті під монізмом розуміється одновимірність соціального, політичного, правового, економічного і духовного життя тоталітарного суспільства, тяжіння до стирання всілякої різноманітності, у той час, коли демократичні системи ґрунтуються на плюралізмі, множинності форм, тенденцій у соціальній, політичній, економічній і духовній сферах суспільного життя.

Відомо, що особливістю організації будь-якої життєспроможної соціальної системи, яка нормально функціонує, є її істотна єдність, а також те, що вона передбачає не лише сукупність моногенних, схожих між собою елементів (індивідів, соціальних груп, що її складають, а також норм та інтересів), але й відмінність між ними, різноманіття, плюралізм. Істотна єдність такої системи, справедливо відзначає К. Гаджієв, припускає існування в єдиному організмі різноманітних соціально-політичних сил і цінностей, морально-етичних і правових норм, настанов і орієнтацій, соціально-філософських і ідейно-політичних течій, які відбивають їхні інтереси і потреби. Не просто співіснуючи, але й взаємодіючи між собою, вони в сукупності утворюють ціле віяло можливих напрямів суспільно-історичного розвитку. Завдяки взаємозалежності та взаємодії вказані сили і на-

---

¹ Див. докладн.: Данильян, О. Г. Соціальні протиріччя у посттоталітарних системах: методологія дослідження та розв'язання / О. Г. Данильян. – Х. : Основа, 1998. – С. 7–19.

прями розвитку доповнюють і стимулюють взаємний розвиток (наприклад, за схемою: якби не було ідеалізму, не було б матеріалізму і т. ін.)¹.

Такий висновок можна поширити й на інші сфери суспільного життя: політику, право, економіку, духовну культуру тощо. Будь-які спроби застосування монізму в організації суспільного життя, абсолютизація одного з напрямів (тенденцій) розвитку, монополія на істину здатні викликати уповільнення темпів перетворень, застої, відхилення від тієї «золотої середини», яку не можна намітити рішенням з'їзду партії, парламенту, розрахувати на комп'ютері і яка визначається в саморозвитку соціальної системи, взаємодії її протилежних начал, тенденцій і сил.

До того ж не так важливо, який саме напрям розвитку, яка істина або ідеологія абсолютизуються, набувають рис «святості» та непогрішності. Історія переконливо довела, що найкраща ідея за певних умов може набути ознак монізму, тоталітарності. Наприклад, прагнення до розвитку національних культур, традицій, мови, до відновлення у своїх правах пригнобленої раніше нації легко перетворюється на войовничий націоналізм, що у своїй крайній формі проголошує певну націю «вищою», покликаною керувати іншими. Гуманізм, співчуття пригнобленим, приниженим і знедоленим, які є в будь-якому суспільстві, прагнення покращити їхнє положення за певних умов перетворюються на заклики до «класової війни» проти будь-якого багатства, за нав'язування суспільству зрівняльних принципів розподілу. Проголошення прихильності ідеалам демократії може бути цілком сумісне з впровадженням заборони на діяльність інших політичних сил, тому що вони нібито «недемократичні», або зі спробами силоміць нав'язати своє розуміння демократії іншим народам².

Цілеспрямовано тоталітарна держава впливає й на політичну та правову реальність, духовне життя соціуму, формуючи моністичні, жорстко одновимірні політичну соціалізацію, масову правосвідомість, правову культуру, тип особистості, яка сприймає зовнішній світ лише в чорно-білому кольорі. Масовій правосвідомості в цьому випадку нав'язуються примітивні парні стереотипи «хто не з нами — той проти нас» тощо. Це підкріплюється культивуванням «образу ворога»

¹ Гаджиев, К. С. Тоталитаризм как феномен XX века / К. С. Гаджиев // Вопросы философии. – 1992. – № 2. – С. 5.

² Загладин, Н. В. Тоталитаризм и демократия: конфликт века / Н. В. Загладин // Кентавр. – 1992. – 5/6. – С. 14.

(майже завжди уявного), наділеного рисами абсолютного зла і позбавленого всіх людських рис. При цьому на «ворога» покладається вся відповідальність за розрив між проголошеними цілями та результатами, що досягаються.

Однією з найважливіших, визначальних характеристик тоталітаризму, що також детермінує правосвідомість і правову культуру, є його антиправовий характер (Гегель таку ситуацію в державі фіксував поняттям «філософія неправда»). Так, ще в першій половині ХХ століття І. Ільїн підкреслював, що тоталітарний режим є ні правовим, ні державним ладом. Це не держава, в якій є громадяни, закони й уряд: це соціально-гіпнотична машина, це страшне і небачене в історії біологічне явище — суспільство, що спаяне страхом, інстинктом і злостивством¹. Інші автори, аналізуючи цю рису, відзначають, що тоталітарна держава перетворює право на слугу режиму, спотворює його суть до невпізнання. У неправовій державі юриспруденція стає дисфункціональною. Зберігаючи мову і зовнішні ознаки теорії права, вона за допомогою різноманітних софізмів підмінює право легізмом і в результаті перетворюється на теорію неправда².

Наприклад, творці першої у світі тоталітарної, так званої «соціалістичної» держави спиралися у своїй діяльності виключно на «пролетарське право», що виправдовувало будь-які злочини в ім'я революційних цілей. При цьому вони практично не використовували термін «право» в класичному його значенні, розуміючи під ним певне квазіправо, що одержало назву «революційного права», «революційної правосвідомості», призначену для реалізації завдань пролетарської революції і диктатури пролетаріату. Як стверджував ідеолог такого підходу до права В. І. Ленін, «поганий той революціонер, який зупиняється перед непорушністю закону»³.

На практиці таке ставлення до права призводило до панування тоталітарного режиму, який у своїх діях не був обмежений жодними законами. Така могутня безконтрольна влада, поставлена понад правом, отримувала можливість безпосереднього командування машиною державного насильства, репресивним апаратом та діяла поза будь-яким юридичним регулюванням.

---

¹ Ільїн, І. А. Наши задачи. Историческая судьба и будущее России. В 2-х т. / И. А. Ильин. — М. : «Рарог», 1992. — Т. 1. — С. 94.

² Бачинин, В. А. Философия права и преступления / В. А. Бачинин. — Харьков : Фолио, 1999. — С. 440.

³ Ленин, В. И. ПСС. / В. И. Ленин. — М. : Политиздат, — Т. 5.— С. 504.

Так, надзвичайні заходи, до яких законодавчо вдавалися в тоталітарних державах, неминуче призводили до гіпертрофії функцій каральних органів, які, перебуваючи практично лише під контролем вождя (фюрера), зрештою сприяли подальшому падінню правосвідомості і правової культури. У суспільстві штучно створювалося і нагніталось відчуття внутрішньої і зовнішньої загрози. Така загроза персоніфікувалася в підступних носіях — «ворогах народу» (СРСР), «ворогах рейху» (фашистська Німеччина). І, звичайно, за такого розуміння питання вибору законних засобів боротьби або турбота про докази відходили на другий план. У суспільстві штучно створювалося і нагніталось відчуття внутрішньої і зовнішньої загрози. Ця загроза персоніфікувалася в підступних носіях — «ворогах народу» (СРСР), «ворогах рейху» (фашистська Німеччина). У цих умовах у тоталітарних режимах особливу роль відіграє таємна поліція, мета якої не просто знищити інакомислячих, а створити атмосферу страху, який повинен підірвати волю особистості до опору. «Задача поліції в тоталітарній державі, — пише Х. Арендт, — не розкриття злочинів, а готовність заарештувати певну категорію населення, коли уряд вирішить зробити це»¹.

Така антиправова політика тоталітарних режимів закономірно призводила до деформації правосвідомості особистості. Однією з перших на цю особливість тоталітарної правосвідомості вказала Х. Арендт, авторка класичної роботи «Витоки тоталітаризму». Х. Арендт досліджує процес перетворення особистості на носія «тоталітарного синдрому», показуючи всі стадії «розлюдення» особистості, перетворення її на ідеологічний об'єкт тоталітарного режиму. Спочатку, на думку дослідниці, відбувається руйнація правової свідомості особистості — людина засвоює, що покарання має наставати не за те, що вона робить, а за те, ким вона вважається; потім руйнується моральна свідомість особистості — людина перестає відчувати межу між добром і злом. І, нарешті, від тортур і голоду рушиться її фізичне ество. Тобто, за Х. Арендт, руйнація правової свідомості і встановлення так званої «тоталітарної правосвідомості» пов'язані, насамперед, з цілеспрямованою діяльністю тоталітарного режиму². З цією точкою зору важко не погодитися. Однак, необхідно не забувати, що саме встановлення тоталітарних режимів було пов'язане

¹ Арендт, Х. Тайная полиция / Х. Арендт // Новое время. — 1992. — № 6. — С. 59.

² Вона ж. Истоки тоталитаризма / Х. Арендт. — М. : Изд. «Панорама», 1991. — С. 41.

з найглибшою кризою, у тому числі і в духовній сфері, що охопив Європу в перших десятиліттях ХХ століття.

Саме такий погляд на співвідношення правосвідомості і тоталітаризму відстоював І. Ільїн, який всю історію людства розглядав як історію правосвідомості. На його думку, загальносвітова криза, що стала особливо відчутною на початку ХХ ст. і яка вилилась у «потік нечуваних воєн і небувалих революцій», які, врешті-решт, призвели до встановлення тоталітарних режимів у багатьох країнах Європи, пояснюється насамперед кризою правосвідомості. «В історії людства, — пише він, — періодично буває так, що дефекти і недуги правосвідомості підточують і розхитують його вірний лад і силу: а розхитана правосвідомість саме прискорює настання гострих випробувань, яких воно не в змозі витримати»¹. Така правосвідомість, на його думку, відриваючись від метафізичного ідеалу — від духовної, надкласової природи держави і від духовно-метанаціональних горизонтів права розкладається від жадності, страху, злості, помсти і відчаю. «Сліпа, корислива, безпринципна і безсила правосвідомість, — відзначає філософ, — керує життям людства. І ось ці-то недуги правосвідомості і розв'язали стихію душі і підготували її духовну невдачу»².

У цьому випадку правосвідомість наповнюється негідним змістом і перекручує ідею права, внаслідок чого з'являється те, що Ільїн називає «неправим правом», коли конкретна норма права суперечить меті права. Таку ситуацію він характеризував як «трагікомедію правового життя», а час становлення тоталітарних режимів в Європі, як епоху найбільшого правового і державного розкладання, коли покливалися всі етичні засади і розкрилися рани національного духу³.

Наступною найважливішою рисою тоталітарної правосвідомості і правової культури є їх політизування. Це пов'язане з тим, що, крім політичної системи, при тоталітарному режимі інших самостійних підсистем не існує. Політична підсистема тоталітаризму фактично поглинає духовну, політичну, соціальну і навіть економіко-соціальну підсистеми суспільства. Це пояснюється тим, що суттю тоталітарного режиму є прагнення до тотальної єдності всіх без виключення сфер

¹ Ільїн, І. А. Основные задачи правоведения в России // Ильин, И. А. Родина и мы / И. А. Ильин. — Смоленск : Посох, 1995. — С. 164.

² Він же. Собр. соч. в 10 т. / И. А. Ильин. — М. : Русская книга, 1993. — Т. 4. — С. 160.

³ Він же. Основные задачи правоведения в России // Ильин, И. А. Родина и мы / И. А. Ильин. — Смоленск : Посох, 1995. — С. 167, 174.

соціального життя, злиття приватного і публічного, суспільства й держави, партії, очолюваної вождем, і мас. При цьому найважливішим інструментом перетворення суспільства на безструктурну масу стає терор, що «атомізує» суспільство і розпилює не тільки всі його соціальні, але й референтні групи (тобто групи людей, норми і цінності яких виступають для індивіда еталоном і які забезпечують йому захист і підтримку; до них належать, насамперед, сім'я, релігійна община, нація). Внаслідок руйнування горизонтальних зв'язків між людьми кожна людина залишається наодинці з партією-державою, яка стає єдиною референтною групою суспільства. Таким чином, при тоталітаризмі політизується все. Накази режиму та рішення правлячої партії пронизують всі клітини суспільного організму: право, культуру, економіку, суспільне і приватне життя.

Ще однією сутнісною рисою тоталітарної правосвідомості і правової культури є їхня ідеологізація та міфологізація. Причому, як справедливо зазначають дослідники, тоталітарна ідеологія має мало спільного з якими-небудь поглядами або переконаннями; перш за все вона є інструментом політократії у процесі маніпуляції масами і зміцнення влади над ними. Ідеологія при тоталітарному режимі може бути скоріше визначена як «помилкова свідомість», що відбиває матеріальні інтереси правлячого класу політичної бюрократії і містифікує реальні відносини в тоталітарному суспільстві, прагне завуалювати істинний характер суспільства. Сама ж правляча еліта стоїть над своєю доктриною і нею не зв'язана¹. Як зазначав Г. Раушнінг, один зі сподвижників Гітлера і такий, що пізніше розчарувався в нацизмі та емігрував в США, «доктрина існує для маси... Вона інструмент панування над масами. Еліта сама стоїть вище доктрини. Вона використовує її найдоцільнішим шляхом для здійснення своїх прагнень»².

Реальні ж дії партійних бюрократів продиктовані, як правило, не офіційною ідеологією, а бажанням консолідуватися і розширити свою владу. Таким чином, у тоталітарному суспільстві присутні нібито дві ідеології. Одна система цінностей існує для політичної бюрократії, а інша — для решти населення.

¹ Див.: Безансон, А. Советское настоящее и русское прошлое / А. Безансон. — М.: «МИК», 1998. — 336 с.

² Работяжев, Н. В. Политическая система тоталитаризма: структура и характерные особенности / Н. В. Работяжев // Вест. моск. ун-тета, сер. «Политические науки». — № 1. — 1998. — С. 24.

Набуваючи при тоталітаризмі меж ідеократичності (букв. «влада ідеї»), тоталітарна ідеологія претендує не тільки на обхват всіх без виключення сфер життя суспільства, але й на повне втілення істини, а тому є загальнообов'язковою. Тоталітарна ідеологія заперечує минуле і справжнє в ім'я майбутнього і в цьому значенні служить класичним прикладом утопізму. Творці і прихильники такої ідеології доводять необхідність тотального перевлаштування суспільства, відміни більшості колишніх цінностей, у тому числі і правових, і заміни їх новими квазіцінностями, які за своєю суттю є антигуманними. Вони ратують за створення «нової людини», інтереси якої підлегли інтересам держави-партії.

Необхідно зазначити, що при тоталітарному режимі ідеологія виконує декілька функцій: це — легітимація даного режиму, мобілізація мас для виконання поставлених режимом завдань, конструювання ірреальності, ілюзії того, чого немає насправді, а також функція «морального знеболювання» (Л. Шапіро).

Ця функція ідеології тоталітаризму дозволяє виділити ще одну сутнісну рису тоталітарної правосвідомості і правової культури — це їхня теологізація. Дійсно, тоталітарна держава багатьма своїми рисами нагадує теократію. Як писав ще М. Бердяєв, комуністична тоталітарна держава «схожа на теократію і має теократичні домагання», вона є «зворотна теократія»¹. При тоталітарному режимі — як і в історичних теократіях — диктатор є водночас і первосвященником, який має монопольне право на тлумачення партійної доктрини і «священих текстів», себто він поєднує в одних руках і світську і «духовну» влади. Цим тоталітаризм також відрізняється від конституційної демократії, при якій церква відокремлена від держави та існує свобода думки і совісті.

Проте, тоталітарна ідеологія і класичні релігії — це не тотожні поняття. «Релігії, з одного боку, і тоталітарні ідеології — з іншого, — справедливо відзначає Ю. Ігрицький, — у своїй риториці виходять з абсолютно різних концепцій людини. Згідно з будь-якою теологічною картиною світу, всі люди підвладні вищій силі (або силам) і разом з тим свою долю багато в чому творять самі; згідно ж з тоталітарними ідеологіями, людина є самодостатньою і самовладною, причому на практиці це означає самовладдя вибраних індивідів, груп і органі-

---

¹ Бердяєв, Н. Истоки и смысл русского коммунизма / Н. Бердяев. — М. : Репринтное воспроизведение издания YMCA-PRESS, 1955. — С. 65.

зацій, які вертять земні долі мас»¹. Таким чином, якщо християнство надає людині свободу вибору, то тоталітаризм якраз принципово прагне позбавити її цієї свободи. Відповідно до вимог квазірелігійної ідеології, світогляд людини-гвинтика примітивізується за допомогою колосальної дії всієї потужності пропагандистської машини тоталітарного режиму. Тим самим тоталітаризм оголяє та експлуатує релігійні інстинкти людини, її потреби в цілісному відношенні до життя і тим самим призводить до деградації його правової свідомості і правової культури.

Однією з найважливіших особливостей тоталітарної правосвідомості і правової культури багато дослідників називають їх масовізацію (деіндивідуалізацію). Наприклад, найвідоміший теоретик тоталітаризму Х. Арендт, основу виникнення таких режимів убачала в руйнуванні соціальних зв'язків і появі соціально-атомізованої маси, що вкрай індивідуалізується. «Маса, — підкреслює дослідниця, — виникла на уламках гранично атомізованого суспільства... Основна відмінна риса «масової людини» зовсім не жорстокість і відсталість, а ізоляція, втрата нормальних соціальних зв'язків»².

Причому, важливо відзначити, що людина маси не відчуває своєї збитковості, втрати свого самозвеличчування. Вона починає ідентифікувати себе з класом, нацією, партією. У цьому вона починає відчувати свою силу, правоту і значущість. Сила класу перетворюється на її силу, правота нації — на її правоту, колективний розум партії — на її розум.

Про вихід на сцену в ХХ ст. «масової людини» пише у своїй книзі «Повстання мас» і Х. Ортега-і-Гассет. «Сьогодні, — відзначає філософ, — переважає маса і вирішує вона .... Маса — це ті, хто пливе за течією і позбавлений орієнтирів. Тому масова людина не усвідомлює, навіть якщо можливості і сили її величезні»³. Характеризуючи відмінні риси душі масової людини, І. Хейзінга також відзначає його здібність, що знижується, до самостійних думок: «людина маси судить про речі, що перевищують рівень його компетенції, не прагнучи піднятися до їх розуміння, а профануючи суть, зводячи складне

¹ Игрицкий, Ю. И. Тоталитаризм вчера, сегодня, ... завтра / Ю. И. Игрицкий // Полис. — 1998. — № 4. — С. 181–190.

² Арендт, Х. Вирус тоталитаризма / Х. Арендт // Новое время. — 1991. — № 11. — С. 41.

³ Ортега-и-Гассет, Х. Восстание масс // Ортега-и-Гассет, Х. Эстетика. Философия культуры / Х. Ортега-и-Гассет. — М. : Искусство, 1991. — С. 312.

до простого і тому зрозумілого»¹. Такі спостереження дозволяють зрозуміти, чому при тоталітаризмі так легко інтереси людини замінювалися інтересами держави, а сама тоталітарна держава перетворювалася на систему відомств, у якій не було місця творчості особи, самодіяльності громадян, знищувалося громадянське суспільство, і тим самим деградувала правосвідомість і правова культура.

Цікаві ідеї, які дозволяють зрозуміти роль масової людини в становленні і зміцненні тоталітарного режиму, можна знайти в роботі З. Фрейда «Масова психологія і аналіз людського «Я». «Первинна маса, — стверджує він, — є деяке число індивідів, що зробили своїм «Я»-ідеалом один і той же об'єкт і внаслідок цього у своєму «Я» між собою ідентифікувалися»².

У масі всі учасники хочуть бути рівними між собою, і ця вимога не розповсюджується тільки на вождя. Маса, за Фрейдом, це первісна орда, що ожила, актуалізувалася. Вождь маси — прабатько, джерело страху і любові, ідеал маси, який замість «Я»-ідеала володіє людським «Я». Таке масове, «атомізоване» суспільство стає податливим об'єктом для маніпуляції з боку тоталітарного режиму, а людина, що втратила психічну незалежність, знаходить якесь міфологічне значення свого існування, втрачаючи здатність чинити опір, протидіяти нав'юванню і зовнішній залежності.

Важливим моментом для розуміння суті правосвідомості і правової культури в умовах тоталітаризму є з'ясування їх співвідношення і взаємовпливу. Відомо, що правова свідомість за своїм змістом значно вужча за правову культуру. Через це тоталітарна правосвідомість і правова культура співвідносяться між собою як частка і ціле. Правова культура тоталітарного суспільства, крім деформованої правосвідомості включає інші особові характеристики суб'єктів права: правові звички, правові навички, стереотипи поведінки тощо. Найважливішим показником правової культури є рівень масової правосвідомості, об'єм та інтенсивність правової освіти. Не менш істотні і такі показники, як масштаб і глибина юридичної освіти, професійної підготовки працівників державних і правоохоронних органів, ступінь розвитку юридичної науки в цілому. Правова культура є результатом цілеспрямованого виховання правової свідомості, її вищим ступенем, що виражає внутрішнє усвідомлене ставлення особистості до прав

¹ Хейзинга, Й. Homo ludens. В тени завтрашнього дня / Й. Хейзинга. — М. : Издательская группа «Прогресс», «Прогресс-Академия», 1992. — С. 275.

² Фрейд, З. Массовая психология и анализ человеческого «Я» / З. Фрейд // Психоанализ и культура. Леонардо да Винчи. — СПб. : Алетейя, 1997. — С. 131.

і свобод, а через них — до всього правового життя суспільства, що було просто неможливе в умовах тоталітарного режиму. Звідси можна зробити висновок, що значення правової культури в будь-якому суспільстві виходить за межі сфери права, юридичної практики. Правова культура — невід’ємна частина культури людей в цілому, тому низька загальна правова культура тоталітаризму зумовила низьку правову культуру і правосвідомість як всього населення, так і керівних кадрів.

З іншого боку, правосвідомість, правова культура і правова політика конкретної держави є тісно взаємопов’язаними феноменами юридичного життя суспільства. Тому стратегія і тактика будь-якої правової політики виробляється на основі відповідного типу правосвідомості і правової культури, які беруться правлячим класом як базисні, пануючі в конкретній державі, соціумі. Тому деформована правосвідомість і відсутність розвиненої правової культури (антикультура) лідерів тоталітарного режиму закономірно вели до антинародної правової політики, до руйнування правопорядку і правозастосування, що, як наслідок, призводило до подальшого падіння правосвідомості і правової культури населення в цих країнах.

Серед інших загальних рис тоталітарної правосвідомості і правової культури також можна виділити такі: їх масовизацію, варваризацію, маргіналізацію, стандартизацію, розрив з традиційними правовою свідомістю і правовою культурою тощо¹. Всі ці риси якоюсь мірою взаємопов’язані та є фрагментами розглянутих особливостей тоталітарної правосвідомості і правової культури.

Названі характерні риси тоталітарної правосвідомості і правової культури передбачають їхнє теоретичне вивчення та урахування в практичній діяльності державних органів і органів місцевого самоврядування України, а також інших пострадянських країн з метою мінімізації негативних наслідків їх переходу від тоталітаризму до повноцінного демократичного суспільства.

---

¹ Лебон, Г. Психология масс / Г. Лебон. – Минск : Харвест, М. : АСТ, 2000. – 320 с.; Лысенкова, В. В. Тоталитаризм и внутренняя несвобода личности / В. В. Лысенкова // Власть и насилие. Зб. наук. ст. – Х. : Ун-тет внутр. справ, 1997. – С. 72–83.; Данильян, О. Г. Тоталитарна правосвідомість і правова культура / О. Г. Данильян // Держ. буд. та місц. самовряд. Зб. наук. праць. – Х. : Право, 2007. – Вип. 14. – С. 27–35; Калиновський, Ю. Ю. Правосвідомість народу та «правосвідомість натовпу»: порівняльна характеристика / Ю. Ю. Калиновський // Гуманітарний часопис. «ХАІ». – 2006. – № 4. – С. 79–85. та ін.

3.2. Особливості правосвідомості та правової культури у транзитивних умовах

Визначені в Конституції України завдання зі створення демократичної, соціальної, правової держави не можуть бути вирішені без певного рівня правосвідомості і правової культури суспільства. Адже відомо, що саме правосвідомість і правова культура є найважливішими чинниками, які сприяють становленню правової системи держави і демократичних засад суспільства, впливають на регулювання всього спектра соціальних відносин в ньому, підтримують і закріплюють його цілісність, стабільний правопорядок.

Водночас, формування правосвідомості і правової культури в перехідному суспільстві, у тому числі і в українському, є складним та суперечливим завданням. З одного боку, як вже наголошувалося, створення демократичної, правової держави передбачає достатньо високий рівень правосвідомості і правової культури населення, працівників державного апарату; з іншого боку, в перехідному суспільстві відсутні необхідні умови для формування правосвідомості і правової культури, рівень яких традиційно характеризується як достатньо низький. У зв'язку з цим вельми актуальною стає проблема формування правосвідомості і правової культури в умовах перехідного суспільства. Не випадково, що завдання з підвищення рівня правової культури населення і правосвідомості людини та громадянина, формування поваги до закону складають у деяких посттоталітарних країнах, у тому числі і в Україні, зміст основних напрямів державної політики.

Останнім часом різноманітні аспекти формування правосвідомості і правової культури перебувають у центрі уваги багатьох дослідників. Окремим проблемам правосвідомості і правової культури юристів, студентів, учнівської молоді і громадян демократичного суспільства в цілому присвячені праці таких наукових працівників, як О. Аграновська, Ю. Битяк, В. Бурмістров, А. Волощенко, О. Ганзенко, В. Головченко, І. Голосніченко, Ю. Калиновський, Д. Колесніченко, М. Козюбра, О. Косаревська, Т. Кушнірова, З. Легуша, М. Матузов, О. Менюк, І. Невважай, І. Осика, І. Підкуркова, Р. Подберезькій, О. Пометун, В. Сальніков, О. Семітко, А. Скуратівський, В. Тацій,

Ю. Тодика, Н. Удод, В. Чорней, І. Яковюк та інші¹. В той же час, як показує аналіз юридичної літератури, незважаючи на активізацію досліджень у сфері правової свідомості і правової культури, проблеми їхнього реального стану в перехідному суспільстві, а також специфіка формування правосвідомості і правової культури у транзитивний період залишаються поки недостатньо розробленими. Дійсність же така, що не проходить і дня, щоб засоби масової інформації не вказували б на правовий нігілізм, юридичний безлад і правову безкультурність, що процвітають у транзитивних суспільствах.

Відомо, що в умовах трансформації суспільства від тоталітаризму до демократії відбуваються істотні зміни в його соціальній структурі, в системі соціальних цінностей і пріоритетів, що не може не відбиватися на характері сприйняття членами суспільства нових правових норм та їхній правовій поведінці. Ситуація в перехідних країнах

---

¹ Бурмистров, В. А. Роль правовой культуры в формировании социалистического правового государства : дис. канд. юрид. наук: 12.00.01 / В. А. Бурмистров. – Харьков, 1990. – 194 с.; Волощенко, А. В. Правовий нігілізм у пострадянському суспільстві : автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.01 / А. В. Волощенко. – Х., 2001. – 19 с.; Ганзенко, О. О. Конституційні засади формування правової культури особи / О. О. Ганзенко // Держава і право : зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. Вип. 12. – К., 2001. – С. 170–174.; Головченко, В. Права та політична культура в українському суспільстві / В. Головченко // Юрид. вісн. України. – 2002. – 2–8 березня (№ 9). – С. 6–7.; Голосніченко, І. Правосвідомість і правова культура у розбудові Української держави / І. Голосніченко // Право України. – 2005. – № 4. – С. 24–25; Калиновський Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність : монографія / Ю. Ю. Калиновський. – Х. : Право. – 288 с.; Косаревская, О. В. Формирование правовой культуры детей и молодежи как актуальная проблема национального воспитания / О. В. Косаревская // Закон і підліток. – Донецьк : ДІВС, 2001. – С. 74–78.; Менюк, О. Правава культура в умовах розбудови незалежної України: поняття, структура / О. Менюк // Право України. – 2001. – № 4. – С. 21–23; Невважай, І. Д. Типи правової культури і форми правосознання / І. Д. Невважай // Изв. вузов. Правоведение. – 2000. – № 2. – С. 23–1; Осика, І. В. Правава культура у формуванні правової, соціальної держави : автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.01 / І. В. Осика. – К., 2004. – 19 с.; Правава культура в умовах становлення громадянського суспільства : монографія / за ред. проф. Ю. П. Битяка та доц. І. В. Яковюка. – Х. : Право, 2007. – 248 с.; Семитко, А. П. Развитие правовой культуры как правовой прогресс / А. П. Семитко. – Екатеринбург, 1996. – 313 с.; Скуратівський, А. Правава культура в контексте особливостей розвитку соціального буття українського суспільства та національного характеру українців / А. Скуратівський // Вісн. Укр. акад. держ. управ. при Президентові України. – 2002. – № 1. – С. 415–425.; Тацій, В. Я. Конституція України і правосвідомість юристів / В. Я. Тацій, Ю. М. Тодика // Вісн. Акад. прав. наук України. – 1998. – № 4 (15). – С. 44–54; Тодыка, Ю. Н. Конституционные основы формирования правовой культуры : монографія / Ю. Тодыка. – Х. : Райдер, 2001. – 160 с.

ускладнюється також і тим, що політико-правові інститути, які виконували роль соціалізації і формування правової культури населення в так званих «соціалістичних» країнах, у процесі трансформації були практично зруйновані або зазнали докорінних змін. Тому одним з найважливіших завдань транзитивного періоду є створення нових демократичних політико-правових інститутів, які повинні займатися формуванням правової культури населення цих країн. Для того, аби діяльність цих інститутів з формування правосвідомості і правової культури була цілеспрямованою та ефективною, необхідний постійний моніторинг і об'єктивна оцінка цих складних феноменів. На жаль, проблема оцінки реального стану правосвідомості і правової культури населення або певних соціальних груп та прошарків у сучасній науковій літературі розроблена недостатньо.

Найбільш інформативними, на наш погляд, показниками стану рівня правосвідомості і правової культури в конкретній країні є дані про злочинність, якісна і динамічна її характеристики, кількість громадян, засуджених за серйозні правопорушення, а також рівень корупції в країні. Для даного дослідження особливий інтерес представляє рівень правосвідомості і правової культури в Україні, тому в тексті широко використовуватимуться дані державних органів України і міжнародних організацій за вказаною проблематикою.

Почнемо аналіз правосвідомості і правової культури населення транзитивних країн з абсолютних цифр. Так, за даними Генеральної прокуратури України, в 2008 р. на території країни скоєно більше 384 тис. злочинів. Нерозкритими залишаються понад 118,8 тис. злочинів, або кожен третій з числа вчинених у 2008 р. Загальна кількість нерозкритих злочинів, з урахуванням минулих років, перевищила 2 млн, з яких понад 1 млн — тяжкі та особливо тяжкі, більше 7 тис. умисних убивств та понад 9 тис. дорожньо-транспортних пригод із смертельними наслідками. Не розшукано майже 22 тис. злочинців, які ухиляються від слідства і суду, а також 5 тис. безвісно зниклих осіб. Водночас залишилися нерозкритими 209 умисних вбивств проти 200 за 2007 р. Правоохоронними органами держави упродовж року викрито 406 організованих груп і злочинних угруповань¹.

Особливу стурбованість громадськості України викликає те, що у 2008 р. тяжких та особливо тяжких злочинів зареєстровано більше

¹ Про стан законності в державі у 2008 р. (відповідно до ст. 2 Закону України «Про прокуратуру») // <http://www.gpu.gov.ua/>

на 21,5 % ніж у минулому році, їх питома вага у загальній кількості досить висока і становить 79 %, тобто 4534 злочини. Суттєво збільшилася кількість виявлених фактів привласнення, розтрати майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем (+68,4 %), а також зловживання владою або службовим становищем (+17,3 %)¹.

Усього ж у 2008 р. в органи внутрішніх справ надійшло майже 2,9 млн заяв і повідомлень про злочини та пригоди, що перебільшує показники 2007 р. Водночас проведені прокурорами перевірки свідчать про негативну тенденцію щодо збільшення випадків приховування працівниками міліції злочинів від обліку, в тому числі тяжких та особливо тяжких, шляхом їх nereєстрації або незаконної відмови в порушенні кримінальних справ. Наприклад, у 2008 р. при здійсненні нагляду прокурорами в Україні виявлено та поставлено на облік понад 18 тис. укритих від обліку злочинів, з них у понад 17 тис. — скасовано постанови про незаконну відмову в порушенні кримінальних справ та порушено кримінальні справи. Майже 5 тис. з них скеровано до суду².

Для порівняння, в Російській Федерації в 2008 р. зафіксовано 3 209,9 тис. злочинів, що більш ніж у 2001 р. на 16,7 %. Половину всіх зареєстрованих злочинів в 2008 р. (50,0 %) складають розкрадання чужого майна, які здійснені шляхом: крадіжки — 1 326,3 тис., грабежу — 244,0 тис., розбою — 35,4 тис., 232,6 тис. злочинів пов'язані з незаконним обігом наркотиків. У січні–грудні 2008 р. з використанням зброї зроблено 10 045 злочинів. Усього у Росії у 2008 р. виявлено 448,8 тис. злочинів економічної спрямованості. Матеріальний збиток від вказаних злочинів (по закінчених кримінальних справах) склав 142,5 млрд руб. Не розкрито 1479,5 тис. злочинів, з цієї кількості на тяжкі і особливо тяжкі злочини доводиться 25,5%³. За відомостями ж Уповноваженого з прав людини в Російській Федерації за останні роки кожен четвертий росіянин став жертвою злочину, а 500 тис. російських жінок продані в рабство⁴.

¹ Про стан законності в державі у 2008 р. (відповідно до ст. 2 Закону України «Про прокуратуру») // <http://www.gpu.gov.ua/>

² Там само.

³ Министерство внутренних дел Российской Федерации. Краткая характеристика состояния преступности в Российской Федерации за январь — декабрь 2008 года // <http://www.mvd.ru/stats/10000148/10000230/6166/>

⁴ Доклад Уполномоченного по правам человека в Российской Федерации за 2007 г. // <http://www.rg.ru/2007/04/13/upolnomochennyj-doklad-dok.html>

За даними Державного департаменту України з питань виконання покарань, на 1 січня 2009 р. в пенітенціарних закладах України знаходилося понад 146 тис. засуджених. Під наглядом дільничних міліціонерів перебувають ще понад 700 тис. рецидивістів, що звільнилися з місць позбавлення волі, а також особи, що знаходяться під адміністративним наглядом¹. Всього ж на 100 тисяч населення в Україні припадає 315 засуджених, які знаходяться в пенітенціарних закладах.

Не краще йде справа з кількістю засуджених і в інших посттоталітарних країнах. Більше 500 осуджених на 100 тис. населення країни знаходиться в пенітенціарних установах Білорусії (505) і Казахстану (598). Від 300 до 500 — в Естонії, Латвії, Азербайджані, Киргизстані. Від 200 до 300 осіб на сто тисяч перебувають у в'язницях Угорщини, Румунії, Чеської Республіки, Польщі, Вірменії, Молдови, Литви, Грузії. Проте найбільше число осуджених на душу населення в Росії. На сто тисяч росіян припадає 605 ув'язнених². Підрахунки фахівців показують, що майже восьма частина всього тюремного населення на Землі перебуває в російських пенітенціарних закладах. І це при тому, що росіяни складають лише сорокову частину людства. Кожен же четвертий дорослий чоловік в Росії — колишній ув'язнений.

Якщо звернутися до коефіцієнта злочинності (кількості правопорушень щодо чисельності населення), то в 2008 р. на кожні 100 тис. населення України припадало 834 злочини. По суті справи щорічно трохи менше 1 % населення скоюють злочини. Це значно більше, ніж в Радянському Союзі, в якому в 1978 р. коефіцієнт злочинності складав 503, а до 1985 р. він перевищив 700. Втім, є чимало посттоталітарних країн, де ситуація набагато гірша, ніж у нас. Наприклад, у процесі трансформації коефіцієнт злочинності іноді досягав: у Росії — 1756, у Польщі — 2351, Угорщині — 3789³.

Проте, аналізуючи ці цифри злочинності в трансформаційних країнах, не треба забувати, що йдеться про дані офіційної статистики. Адже є ще і так звана латентна злочинність, яка не має офіційної

¹ Звіт про чисельність спецконтингенту в установах Департаменту /Ф.1-УВП/ станом на 01.01.2009 р. // <http://www.kvs.gov.ua/punish/control/uk/publish/article>;

² Постсоветские страны сажают своих граждан и сажают много. // <http://www.kriminal.lv/ru/bez-razdela/vdova-avtoriteta-maruta-goylo.html>

³ Вуколова, Т. Особенности преступности в СССР и в постсоветской России / Г. Вуколова, Ю. Латов // <http://www.krugosvet.ru/articles/124/1012411/1012411a3.htm>

фіксації. Вважається, що останніми роками в Росії та інших пострадянських країнах латентна злочинність складає приблизно 4:1, тобто на один зареєстрований злочин, припадає чотири незареєстрованих. Рівень латентної злочинності істотно розрізняється за окремими видами правопорушень. Проведені кримінологами дослідження свідчать, що, наприклад, по вбивствах він складає 2:1, по звалтуваннях — 6:1, а по крадіжках — 73:1. Найвищий показник по хабарництву (понад 2900 випадків на 1 зареєстрований) і здирству (рекет) — більше 17 000:1¹. Всі ці дані красномовно свідчать про рівень правової культури пересічних громадян у посттоталітарних країнах.

На жаль, не є прикладом у сфері правової культури і посадовці, державні урядовці, керівники підприємств різних видів власності і профілів, від яких багато в чому залежить рівень правосвідомості і правової культури перехідного суспільства. Наприклад, тільки у 2004 р. до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини за захистом своїх конституційних прав через всі канали зв'язку (письмові звернення, особистий прийом, телефони «гарячої лінії», електронна пошта) звернулися 169,0 тис., у 2005 р. — 170,4 тис. громадян України, іноземців та осіб без громадянства (табл. 1). Усього за час діяльності Уповноваженого станом на 1 січня 2006 р. надійшли звернення від 677 409 осіб у зв'язку з порушенням їхніх прав і свобод.

Аналіз найбільш проблемних питань у сфері прав людини, з якими громадяни звертаються до Уповноваженого, показує, що майже 52 відсотки всього обігу стосуються порушень громадянських прав, насамперед права на судовий захист, а 35 відсотків — порушень соціальних, політичних і економічних прав, у першу чергу права на працю, отримання винагороди за неї, надання житла, пенсій, порушень права власності на землю².

Співвідношення порушених прав громадян України в 2004–2005 роках за видами та їхня динаміка представлені на діаграмах 1 і 2.

---

¹ Вуколова, Т. Особенности преступности в СССР и в постсоветской России / Т. Вуколова, Ю. Лагов // <http://www.krugosvet.ru/articles/124/1012411/1012411a3.htm>

² Доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.// www.ombudsman.kiev.ua/dopovid

**Звернення до Уповноваженого з прав людини України
у 2004–2005 рр.**

Звернення	2004 р.	2005 р.
Надійшло звернень (письмових)	30 817	27 395
індивідуальних	27 551	24 765
колективних	3266	2630
З письмовими зверненнями звернулося осіб, серед них	154 015	150 717
громадян України	153 718	150 211
іноземних громадян	243	458
осіб без громадянства	54	48
Прийнято на особистих прийомах	8320	10 656
у т. ч. з виїздом на місця	1803	5133
Кількість осіб, які звернулися телефоном	6700	8995
Усього осіб, які звернулися до Уповноваженого	169 035	170 368

Останніми роками в Україні значно зросла кількість порушень особистих конституційних прав і свобод громадян, зокрема права на захист гідності, честі, а також застосування слідчими органами недозволених методів ведення слідства тощо. Тільки в 2008 р. органами прокуратури України за результатами перевірок, проведених органами прокуратури, порушено понад 15 тис. кримінальних справ, з яких 11,6 тис. (76 %) направлено до суду, опротестовано близько 58 тис. незаконних актів, за документами прокурорського реагування притягнуто до відповідальності понад 121 тис. посадових осіб, відшкодовано близько 3 млрд грн, з яких 916 млн грн — до бюджету¹.

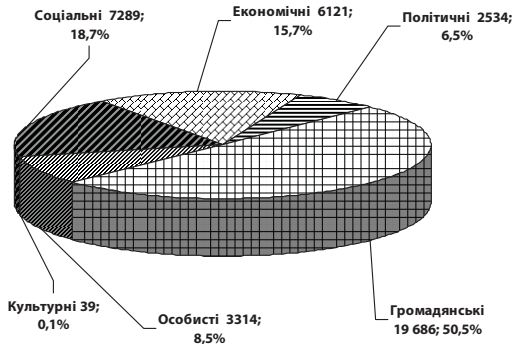
Одним з основних критеріїв рівня правосвідомості і правової культури транзитивного суспільства є забезпечення державними органами влади захисту прав людини на інформацію, свободу думки, на вільний прояв своїх поглядів, адже свобода інформації — це основне право людини і критерій її основних свобод. За даними, наведеними в доповіді «Права людини в сучасному світі» (2008)²,

¹ Про стан законності в державі у 2008 р. (відповідно до ст. 2 Закону України «Про прокуратуру») // <http://www.gpu.gov.ua/>

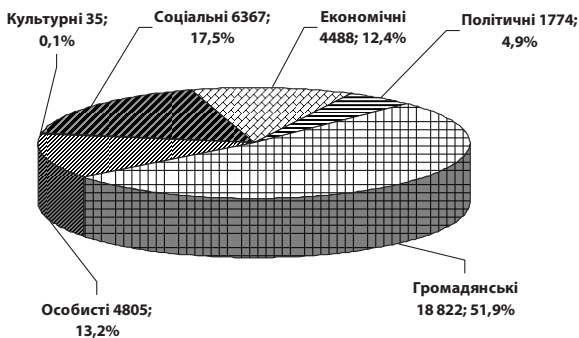
² Права человека в современном мире // www.google.com.ua/search?hl=uk&q=Amnesty+International

Співвідношення порушених прав громадян України у 2004–2005 рр.¹

Діаграма 1. Кількість повідомлень у 2004 р. за видами порушених прав

Діаграма 2. Кількість повідомлень у 2005 р. за видами порушених прав

підготовленій Міжнародною організацією Amnesty International, професія журналіста в посттоталітарних країнах залишається однією з найнебезпечніших. У більшості з цих країн існує цензура, яка набуває найрізноманітніших форм: починаючи від адміністративного та економічного тиску, і закінчуючи прямим застосуванням насильства проти журналістів. Масовими в посттоталітарних країнах є також биття, шантаж, залякування журналістів, блокування рахунків видань і видавництв, вилучення і викрадання тиражів

¹ Доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.// www.ombudsman.kiev.ua/dopovid

газет і журналів, тенденція до монополізації засобів масової інформації.

Проте свобода слова має й інший бік, інші вимір і форму впливу на правову культуру перехідного суспільства. У засобах масової інформації посттоталітарних країн дедалі частіше з'являються матеріали, що пропагують насильство, всюдозволеність, аморальність, зневагу до громадянських обов'язків, моральних принципів, неповажливе ставлення до представників державної влади, особливо силових структур. Дедалі сильніше впливати на засоби масової інформації починає організована злочинність. У громадськості цих країн та їхніх громадян дедалі більше обурення викликає пропаганда жорстокості, розпусти, «героїзація» злочинності і злочинців, які завдають великої шкоди етичним і духовним цінностям народу, травмують психіку молоді, породжують небачену за своєю жорстокістю злочинність і чинять найбільший негативний вплив на правосвідомість і правову культуру суспільства¹.

Найважливішим показником правосвідомості і правової культури транзитивного суспільства є можливість реалізації громадянами прав на судовий захист і забезпечення їхніх основних прав і свобод. З цього питання до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини надходить більше третини всіх звернень громадян. І це не може не турбувати, оскільки саме суди є основною ланкою національної системи захисту прав людини. Понад усе скарг поступає на необгрунтованість вироків і рішень судів, невчасний і неналежний розгляд справ та дій суддів. Дійсно, в судовій практиці нерідкі випадки, коли внаслідок неякісного розгляду справ помилково ухвалюються вирокі щодо безвинних людей. У 2006 р. таких вироків було винесено 185, в 2007 — 173. У 2008 за поданнями державних обвинувачів переглянуто і визнано неправосудними вирокі судів щодо 1491 осіб. За апеляційними, касаційними поданнями прокурорів скасовано майже 2 тис. незаконних судових рішень, що дозволило попередити втрати з державного бюджету майже на 265 млн гривень.

Якщо в 2006 р. Генеральна прокуратура України ініціювала перед Вищою Радою юстиції внесення подань про звільнення з посад 4 суддів за допущені ними порушення закону під час розгляду справ,

---

¹ Данильян, О. Г. Специфіка формування правової культури в транзитивному суспільстві / О. Г. Данильян // Наук. запис. ХВУ. Соціальна філософія, психологія. Випуск № 2 (26). – Х. : ХУПС, 2006. – С 3–9.

то в 2007 ця цифра сягнула 41. У 2008 р. порушено 47 таких справ, у тому числі стосовно голови Львівського апеляційного адміністративного суду, в якого вилучено понад мільйон доларів США та майже півмільйона гривень¹.

Провідне місце в структурі органів державної влади, на які покладено забезпечення прав і свобод громадян пострадянських країн, зокрема України, займає МВС. Більшість співробітників правоохоронних органів — це чесні і мужні люди, які сумлінно виконують свій конституційний обов'язок із забезпечення спокою і безпеки громадян нашої держави. Тим більше викликають серйозне занепокоєння грубі порушення деякими працівниками правоохоронних органів цих країн невід'ємних прав громадян на життя, особисту недоторканність та захист честі і гідності. Наприклад, здійснюючи нагляд за додержанням законів при провадженні дізнання та досудового слідства, прокуратура України тільки у 2008 р. скасувала понад 90,5 тис. незаконних постанов, у тому числі винесених слідчими прокуратури — 1,8 тис., органів внутрішніх справ — 87 тис., Служби безпеки — 249, податкової міліції — 1257, органів дізнання — 42, митних органів — 15, органів дізнання Міністерства з надзвичайних ситуацій — 16, Міністерства оборони та інших військових формувань — 46².

Прокурорами скасовано більше 4 тис. постанов про порушення кримінальних справ, понад 60 тис. — про зупинення дізнання та досудового слідства, більше 7 тис. — про закриття кримінальних справ. Загалом за наслідками розгляду подань і постанов прокурорів про порушення дисциплінарних проваджень притягнуто до дисциплінарної відповідальності 24,7 тис. працівників органів внутрішніх справ, 278 — Служби безпеки, 1782 — податкової міліції, 167 — органів дізнання прикордонної служби. До кримінальної відповідальності за направленими до суду справами притягнуто 351 працівник органів внутрішніх справ, 24 — податкової міліції, 20 — митних органів, 6 — органів дізнання МНС³.

Неналежний рівень характеризує правову свідомість і правову культуру посадовців посттоталітарних країн у сфері економіки та фінансів. За даними Генеральної прокуратури України, останніми

¹ Про стан законності в державі у 2008 р. (відповідно до ст. 2 Закону України «Про прокуратуру») // <http://www.gpu.gov.ua/>

² Там само.

³ Там само.

роками в країні зросла кількість економічних, зокрема посадових злочинів, у бюджетній, паливно-енергетичній, кредитно-фінансовій галузях економіки, зовнішньоекономічній діяльності, на стратегічних об'єктах, агропромислового комплексу. Наприклад, тільки за 2008 р. було скоєно 42,6 тис. злочинів у сфері економіки, з яких 54 % є тяжкими та особливо тяжкими. У цьому ж році виявлено і знешкоджено 406 злочинних угруповань, до складу яких входило понад півтори тисячі осіб, що вчинили більш ніж 4,2 тис. злочинів. Майже 40 % (або 157) знешкоджених організованих груп мали економічну спрямованість. Загалом за результатами перевірок, проведених органами прокуратури, порушено понад 15 тис. кримінальних справ, з яких 11,6 тис. (76 %) направлено до суду, опротестовано близько 58 тис. незаконних актів, за документами прокурорського реагування притягнуто до відповідальності понад 121 тис. посадових осіб, відшкодовано близько 3 млрд грн, з яких 916 млн грн — до бюджету¹.

Не краща ситуація зі злочинністю у сфері економіки, фінансів, а також з рівнем правової культури посадовців і в інших перехідних державах. Наприклад, за даними МВС Росії, в країні вже з середини 90-х років ХХ століття активно діяло понад 200 тис. крупних кримінальних угруповань. Підкуплені урядовці сприяли злочинній діяльності практично кожної сьомої банди. За оперативними даними, злочинні угруповання в останнє десятиліття контролювали в Росії 35-40 тис. підприємств. У цей перелік входило більше 400 банків і 47 бірж. Кількість же злочинів економічної спрямованості, виявлених органами внутрішніх справ Росії за 2007 р., склала майже 500 тис., а 59 % російських компаній за останні два роки стали жертвами економічних злочинів².

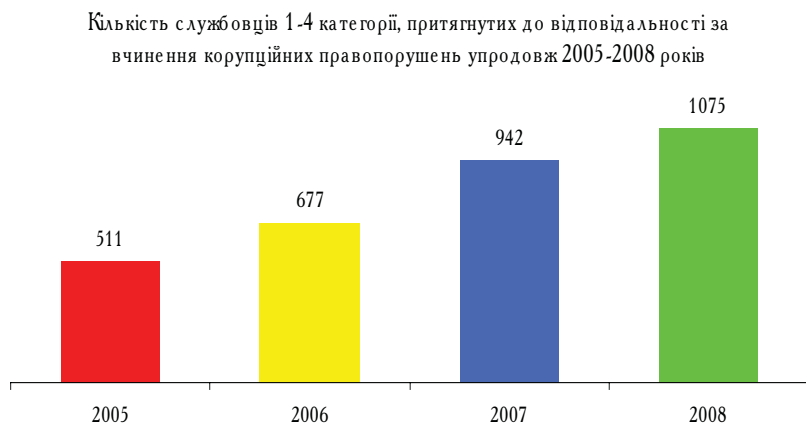
За даними фахівців, у транзитивних країнах, де порівняно нещодавно сформувався ринок, корупційні процеси набувають загрозливих масштабів, навіть більш того — системного характеру, що активно обговорюється в суспільстві. Наприклад, в Україні спільними зусиллями правоохоронних органів до суду надіслано понад 6,2 тис. протоколів про корупційні діяння, за результатами розгляду яких до відповідальності притягнуто 4,7 тис. службових осіб. Упродовж останніх років зусилля правоохоронців послідовно і цілеспрямовано

¹ Про стан законності в державі у 2008 р. (відповідно до ст. 2 Закону України «Про прокуратуру») // <http://www.gpu.gov.ua/>

² В России резко выросло число экономических преступлений // <http://www.lenta.ru/news/2008/01/19/crimes/>

переорієнтовано на викриття корупційних правопорушень серед посадовців вищих рангів. Як наслідок, сталою є тенденція до зростання кількості виявлених корупціонерів серед державних службовців 1–4 категорії — 1075 у 2008 р. проти 942 у 2007 р., а порівняно з 2005 р. кількість зросла вдвічі (511)¹.

Не сприяє боротьбі з корупцією її поширення в правоохоронних органах України. Минулого року, за даними Генеральної прокуратури, до адміністративної відповідальності за вчинення корупційних діянь судами притягнуто 374 службові особи органів внутрішніх справ².

Що стосується інших транзитивних країн, то наприклад, у Росії, за даними незалежних експертів, якщо в 2002 р. валовий об'єм (масштаб) корупції в оцінювався в 33,5 млрд доларів, то в 2005 р. вже приблизно в 319 млрд доларів. Згідно з іншими розрахунками, росіяни щорічно витрачають тільки на хабарі більше 30 млрд доларів, тобто майже половину держбюджету своєї країни³.

Ці далеко не повні статистичні дані підтверджують висновок, що в перехідному суспільстві серед державних урядовців різного рівня, працівників правоохоронних органів, а також посадовців у сфері

¹ Про стан законності в державі у 2008 р. (відповідно до ст. 2 Закону України «Про прокуратуру») // <http://www.gpu.gov.ua/>

² Там само.

³ В России резко выросло число экономических преступлений // <http://www.lenta.ru/news/2008/01/19/crimes/>

економіки та фінансів рівень правової культури дуже низький. Злочини у сфері економіки і політики, скоєні особами, що мають владу та доступ до перерозподілу державного майна, надзвичайно негативно впливають на рівень правової культури в перехідному суспільстві. Це пояснюється тим, що вищезгадані урядовці і посадовці, як правило, не несуть серйозних покарань за скоєні злочини та їхній негативний приклад руйнівним чином впливає на правосвідомість і правову культуру населення.

Невипадково, що в посттоталітарних країнах рівень корупції є одним з найвищих у світі. Про це свідчать результати дослідження корумпованості країн світу Міжнародної громадської організації з протидії корупції Transparency International¹. Наприклад, за результатами проведених з жовтня 2008 р. до лютого 2009 р. у 69 країнах світу, рівень корупції в Україні оцінили як найгірший серед «нових незалежних країн» і всіх інших країн взагалі. В Україні найбільш корумпованими є державні установи — 28 %, парламент — 25 %, юстиція — 21 %. Неefективною боротьбу української влади з корупцією вважають 73 % опитаних українців, ніякою — 19 % і 7 % — ефективною². Така ситуація в нашій країні не сприяє ні підвищенню рівня правової культури в суспільстві; ні піднесенню авторитету державних органів та держави в цілому в очах суспільства; ні забезпеченню законності, правопорядку в державі; ні ефективній боротьбі з корупцією. Навпаки, безвідповідальність у цій сфері ще більше посилює корумпованість державного апарату, що відображається на якості його роботи, у тому числі й роботи таких важливих державних органів як суди та міліція. Корупція в Україні пронизує всю правоохоронну систему. У зв'язку з цим виникає закономірне питання, що відбувається з рівнем правового виховання посадових осіб та чому рівень його є настільки низьким?

Як зазначено в звіті організації, така ситуація з корупцією в Україні пов'язана з відсутністю прозорості в процесі впровадження антикорупційних заходів, а також з вибірковістю в боротьбі з корупцією. Як наголошується в звіті, більшість судових справ за корупційні дії

---

¹ Згідно методології дослідження Transparency International, бал індексу сприйняття корупції відображає сприйняття рівня корупції підприємцями і аналітиками і оцінює його за шкалою від 0 (корупція майже відсутня) до 5 (дуже високий рівень корупції).

² Рівень корупції в Україні оцінили як найгірший серед інших країн // <http://www.pravda.com.ua/news/2009/6/3/95914.htm>

в Україні порушується, як правило, проти дрібних чиновників або політичних опонентів владної більшості.

Найближче до України за рівнем корупції опинилися Боснія та Герцеговина — 4,2 балу, Хорватія — 4,1, Камерун, Болгарія та Румунія — 4 бали. У Вірменії рівень корупції оцінили в 3,1, Азербайджані — 3,3, Білорусії — 3,4, Грузії — 3,1, Молдові — 3,5, Монголії — 3,7 та Росії — 3,9¹. Такі невтішні дані, що характеризують рівень правосвідомості і правової культури в посттоталітарних країнах.

Для того, щоб визначити найефективніші напрями, форми і методи формування правової свідомості і правової культури, необхідно проаналізувати причини низького рівня правової свідомості і правової культури в перехідному суспільстві в цілому. Таких причин доволі багато і вони вимагають певної класифікації. У найзагальнішому вигляді можна виділити такі групи причин низького стану правової свідомості і правової культури в перехідному суспільстві: історичні причини, національно-психологічні, трансформаційні причини (причини, пов'язані з трансформацією суспільства).

Історичні причини нинішнього стану правової свідомості і правової культури в пострадянських країнах необхідно шукати в негативній спадщині самодержавного і тоталітарного минулого, яке не дає об'єктивної можливості перейти безпосередньо з неправової реальності тоталітаризму до розвиненого права сучасних постіндустріальних суспільств, до якого західні держави розвиненої демократії йшли декілька сотень років. Можна погодитися з В. Нерсисянцем, що лише з урахуванням історичного досвіду (зарубіжного і свого) можна з'ясувати справжнє значення і умови реалізації задекларованих цінностей, тверезо і без ілюзій оцінити реальне положення справ у сучасних посттоталітарних державах і дійсні можливості просування їх до правової держави, до практичного утвердження прав і свобод людини. Дійсно, важкий шлях сучасних перехідних суспільств до правової держави, до формування правової свідомості і правової культури посилений і ускладнений цілим рядом негативних чинників, що успадковані від минулого. У їх числі «багатовікові традиції деспотизму і кріпацтва, всесилля влади і безправ'я населення, стійкий і вельми поширений правовий нігілізм, відсутність скільки-небудь значущого досвіду свободи, права, самоврядування, демократії, кон-

---

¹ Рівень корупції в Україні оцінили як найгірший серед інших країн // <http://www.pravda.com.ua/news/2009/6/3/95914.htm>

ституціоналізму, підлегле положення суспільства в його відносинах з нічим не обмеженою і безконтрольною владою тощо»¹.

Серйозний негативний вплив на правову свідомість і правову культуру в транзитивних країнах виникає і через причини, безпосередньо пов'язані з нещодавнім тоталітарним минулим. Серед них: безініціативність населення, подвійна мораль, звичка покладатися на патерналістську опіку держави і одночасно не довіряти їй, безпорадність. Не сприяють формуванню правової свідомості та правової культури у населення перехідних країн і успадковані від тоталітарного минулого такі риси, як ірраціональна віра населення у всесилля вождя (а не всесилля права, закону), очікування приходу «месії», який розв'яже всі проблеми. Але, очевидно, істотною психологічною втраченою тоталітарного періоду є мало не повна втрата відчуття відповідальності людей, у тому числі й відповідальності перед правом, законами, що істотно гальмує процес формування правової свідомості і правової культури населення в перехідних країнах.

Особливе місце серед історичних причин, що вплинули на стан правової свідомості і правової культури в сучасних посттоталітарних країнах, належить правовому нігілізму, який сьогодні набув масштабів національного лиха. У сучасній науковій літературі під «нігілізмом» розуміється: негативне ставлення суб'єкта (групи, класу) до загальноприйнятих цінностей, ідеалів, моральних норм, культурних традицій. Правовий же нігілізм є негативним, скептичним ставленням до права, невіра в можливість забезпечити за допомогою правових засобів реалізацію інтересів суспільства і громадянина. Правовий нігілізм властивий масовій буденній свідомості населення суспільств тоталітарного, авторитарного типу і перехідного типу, в яких не розвинені демократичні і правові інститути, відсутня традиційна пошана до права і закону².

Найважливішою ознакою правового нігілізму, який є антиподом правової культури, є зневага до права і законів, негативне ставлення до правових норм організації суспільних відносин. Багато в чому правовий нігілізм в посттоталітарних країнах став наслідком особливостей вітчизняного історичного шляху розвитку суспільства. Довгі роки правового свавілля в цих країнах призвели до поширення в суспільній свідомості невіри в реальність таких основоположних

¹ Нерсесянц, В. С. Философия права : учебник для вузов / В. С. Нерсесянц. – М. : Норма-ИНФА, 1998. – С. 353.

² Сучасний словник із суспільних наук / за ред. О. Г. Данильяна, М. І. Панова. – Х. : Прапор, 2006. – С. 259.

демократичних принципів, як недоторканність особи, рівність людей перед законом, справедливість судового розгляду тощо. Але було б дуже просто покласти відповідальність за цю невіру лише на беззаконня, що творилося в періоди царизму, революції, сталінських репресій або «застою». У сучасний, перехідний період юридичний нігілізм в суспільстві зростає ще більше.

Це пов'язане з тим, що в тоталітарному суспільстві основним стимулом правомірної поведінки є страх, а основною вигодою — «не покарання». У подібних умовах правовий нігілізм певною мірою мінімізований і не має помітного впливу на процеси правового регулювання. Після повалення тоталітарного режиму відбувається ослаблення репресивного механізму держави. При цьому адекватної заміни страху миттєво знайти насправді неможливо. Таким чином, у транзитивних умовах виникає досить цікава ситуація. Громадяни, втративши «священний страх» перед державою, починають досить критично ставитися й до державного апарату, і до встановлених ним правил поведінки (офіційного права). Не маючи відчутної вигоди від правомірної поведінки і водночас значною мірою звільнившись від страху перед неминучістю покарання, громадяни починають зіставляти свою поведінку не з тими загальнозначущими правилами, закріпленими в нормах права, а з очікуваною вигодою або з передбачуваною небезпекою планованого вчинку. У подібній ситуації право значною мірою втрачає свою загальну значущість і результативність. Відповідно підсилюється правовий нігілізм, що виражається як у пасивних, так і в активних формах¹.

Що стосується національно-психологічних причин, що визначають особливості правової свідомості і правової культури в перехідних країнах, то можна погодитися з низкою дослідників, які справедливо вказують, що в процесі формування правової свідомості і правової культури важливо враховувати не тільки історичні особливості розвитку соціального буття народу, але й деякі особливості національного характеру².

---

¹ Правова культура в умовах становлення громадянського суспільства : монографія / за ред. проф. Ю. П. Битяка та доц. І. В. Яковюка. – Х. : Право, 2007. – С. 196–197.

² Скуратівський, А. Правова культура в контексті особливостей розвитку соціального буття українського суспільства та національного характеру українців / А. Скуратівський // Вісн. Укр. акад. держ. управ. при Президентіві України. – 2002. № 1. – С. 255.

Дійсно, національний характер народу є однією з найважливіших складових розвитку будь-якої національної культури, у тому числі і правової. Проте при цьому необхідно пам'ятати, що взаємодія національного характеру та рівня розвитку правової свідомості і правової культури має діалектичний характер. З одного боку, розвиток національного характеру залежить від стану розвитку суспільства, держави, політичної і правової культури, від можливостей людини реалізовувати свої права і можливості. З іншого боку, національний характер, у свою чергу, істотно впливає на розвиток соціального буття, всіх його складових, зокрема правового буття, правової культури, правової свідомості.

Наприклад, до національно-психологічних рис характеру українців, які суперечливо впливали і продовжують впливати на правосвідомість і правову культуру, як правило, відносять: індивідуалізм, обумовлений особливістю соціального життя, насамперед традиціями землеробської культури; прагнення українців до свободи, яке, з одного боку мало прогресивний сенс, а з іншого приводило їх до самоізоляції, руйнації організованих форм соціального, у тому числі і правового буття, до невміння створювати та утримувати владу, що гальмувало процес формування і розвитку правової культури. На ці особливості національного характеру українців свого часу звернув увагу М. Костомаров, який зазначав, що демократичному характеру українців властиве розуміння переваги особистості над общинністю, прагнення до особистої свободи навіть у крайньому її прояві — свавіллі, і звідси — непостійність, невизначеність мети та форм життя, поривчастість, прагнення до створення чого-небудь нового і одночасно — до знищення створеного. Вказані риси мали і негативний сенс, оскільки означали, наприклад, небажання і невміння українців підкорятися єдиній, чітко визначеній меті, відсутність цілеспрямованого розрахунку, і тому — нездатність організувати і утримати владу як основу своєї державності¹. На правову свідомість і правову культуру українського суспільства негативно вплинули і продовжують впливати ще низка особливостей національного характеру, серед яких: правовий нігілізм, комплекс сконцентрованості на внутрішніх переживаннях, сполучений із замкнутістю і недовір'ям, настороженим

¹ Скуратівський, А. Правова культура в контексті особливостей розвитку соціального буття українського суспільства та національного характеру українців / А. Скуратівський // Вісн. Укр. акад. держ. управ. при Президентові України. – 2002. № 1. – С.256–257.

ставленням людини до інших людей, стиль існування, визначений життєвою філософією «моя хата з краю, нічого не знаю», байдужість до всього, що не стосується особисто окремої людини та її родини, інертність, пасивність у суспільних питаннях, утилітарний егоїзм. До цього можна також додати надмірну довірливість, а також податливість зовнішнім впливам, пристосовництво¹.

Крім того, при розгляді правосвідомості і правової культури українського суспільства слід безумовно враховувати специфіку українського правового менталітету, який також суттєво впливає на їхній стан. Так, для українського правового менталітету характерні:

по-перше, недбале і негативне ставлення до права і закону, яке одночасно поєднується з правовим ідеалізмом, з вірою в те, що експансія юридичних норм у сфері правового регулювання обов'язково приведе до якісного покращення життя. Обидві форми деформації правосвідомості суттєво гальмують розвиток правової культури, права, праворозуміння, законності і правопорядку;

по-друге, українській правовій ментальності притаманний еґотизм, що також ускладнює правовий прогрес;

по-третьє, сучасна правова ментальність перебуває у стані «ревізії» юридичних цінностей, норм, інститутів, які не відповідають потребам сучасної практики, що підсилює традиційну для української ментальності психологічну амбівалентність;

по-четверте, психологічна картина української правової ментальності є багатогранною та поліаспектною. Для неї характерна ірраціональність, алогічність, імпульсивність, наївна ідеалістичність, терпимість, прагнення до справедливості і тісний зв'язок із релігійними цінностями;

по-п'яте, українська ментальність не може бути поза простором правової культури, однак водночас вона дистанціюється від неї, від її загальнолюдських цінностей;

по-шосте, сучасній українській правовій ментальності властива не лише політична демаґогія і популізм, але й еkleктичність уявлень, ідеологічна сумбурність, непостійність і непослідовність поглядів².

---

¹ Скуратівський, А. Правова культура в контексті особливостей розвитку соціального буття українського суспільства та національного характеру українців // Вісн. Укр. акад. держ. управ. при Президентові України. – 2002. № 1. – С.257–258.

² Дзьобань, О. П. Українська національна правова ментальність: специфіка філософсько-правової рефлексії / О. П. Дзьобань // Методологічні проблеми правової науки. Матеріали міжнар. наук. конф. Харків, 13–14 грудня 2002 р. – Х. : Право, 2003. – С. 132–134.

Указані характеристики свідчать про те, що українська правова ментальність є складним феноменом, в якому поєднуються як позитивні, так і негативні явища й тенденції та який визначає окремі тенденції в розвитку правосвідомості та правової культури українського народу.

У той же час, аналізуючи особливості української національної культури, ряд дослідників відзначає її неоднорідність і поліцивілізаційність, що пов'язане з історичним розвитком різних регіонів нашої держави. Наприклад, український дослідник Ю. Калиновський відзначає, що регіональні культурні, мовні і історичні особливості українського народу визначають певні відмінності в правосвідомості і світосприйманні громадян України.

Порівнюючи особливості правосвідомості мешканців Заходу і Сходу України, він підкреслює, що мешканці Східної України — це переважно люди східноєвропейської культури й свідомості. Вони хоча й відрізняються від росіян, проте з останніми їх єднає дуже багато: спільність історичної долі, війни, трагедії, перемоги, релігія і культура, оскільки 10–12 й 7–8 поколінь українців відповідно на Лівобережній і Правобережній Україні формувалися разом з росіянами у складі Російської держави. Сучасне ж покоління зрілих галичан, життя дідів і навіть юність батьків яких проходила у Польській і Австро-Угорській державах, хоча й проживали у СРСР, проте їхній світогляд генетично формувався і рівнявся на західноєвропейську (австро-німецьку та польську) культуру, правові звичаї і традиції. Галичани пройшли багатовікову асиміляцію і навіть виробили західноєвропейські, щоправда з українською специфікою, культурно-релігійні, правові та побутові традиції¹.

Характеризуючи в цілому особливості правосвідомості і правової культури населення більшості пострадянських країн, можна відзначити їхню схожість, що ґрунтується на спільності інтелектуальних традицій, включаючи і традицію правову. Ця схожість обумовлена єдністю культурно-цивілізаційних джерел, а також спільністю історії як дорадянського, так і радянського періодів (розвиток у рамках єдиного політико-правового і інтелектуального простору), спільністю сучасного правового дискурсу, обумовленого тотожністю соціальних проблем і способів їх вирішення. Виходячи з вищевикладеного, можна

---

¹ Калиновський, Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність : монографія / Ю. Ю. Калиновський. — Х. : Право, 2008. — С. 121.

зазначити, що для правосвідомості і правової культури населення пострадянських країн характерна низка загальних рис. По-перше, правовий нігілізм — заперечення (не сприйняття) дієвості і справедливості позитивного права, ігнорування юридичних норм і правових цінностей. По-друге, визнання релігійних і світських традицій і звичаїв вищими за правові норми. По-третє, спроба створити власні «закони» життя, які не завжди співпадають з чинним правом і ряд інших¹.

Низький рівень правової свідомості і правової культури в перехідному суспільстві мають у своїй основі ще цілу групу причин, які можна віднести до групи трансформаційних. Саме ці причини багато в чому і визначають особливості правової свідомості і правової культури у транзитивних умовах.

Відомо, що правова свідомість і правова культура детерміновані правовою реальністю конкретного суспільства, тому буде обґрунтованим розглянути деякі сутнісні риси транзитивного суспільства.

Однією з характерних особливостей транзитивного суспільства є його суперечність та еkleктизм поглядів і суспільних орієнтацій. Відомо, що правові системи тоталітаризму і демократичного суспільства докорінно відрізняються. Для правової системи тоталітарного суспільства притаманне панування держави над правом, політизація та ідеологізація права, а в демократичному суспільстві забезпечуються верховенство права і пріоритет прав людини. Ця відмінність пояснює неможливість переходу від однієї правової системи до іншої безпосередньо. Тому всі посттоталітарні країни, що трансформуються від тоталітаризму до демократії, закономірно проходять особливий перехідний період, в якому транзитивна правова реальність є комбінацією тоталітарної правової системи, що руйнується, і правової системи демократичного суспільства, що народжується².

Як правило, всі основні характеристики цієї перехідної правової реальності є комбінацією сутнісних рис як тоталітарної правової системи, так і демократичної. Наприклад, нові правові норми в перехідній правовій системі стикаються зі старими неправовими нормами. Ця специфіка перехідної правової реальності закономірно відображаються і в правосвідомості, і правовій культурі населенні цих країн,

¹ Філософія права : підручник / за ред. О. Г. Данильяна. – Х. : Право, 2008. – С. 184.

² Див. докладн. : Проблеми права і влади у суспільствах, що трансформуються: міждисциплінарний аналіз : монографія / М. І. Панов, О. Г. Данильян, С. І. Максимов та ін.; за заг. ред. проф. М. І. Панова, О. Г. Данильяна. – Х. : Право, 2004. – С. 21–26.

що у транзитивних умовах також є суперечливими та еkleктичними.

Іншою особливістю транзитивного суспільства, яка також багато в чому визначає специфіку правової свідомості і правової культури, є те, що воно перебуває в умовах хаосу або дезорганізації перехідного суспільства і його правової системи. Під дезорганізацією перехідного суспільства і його правової системи, як правило, розуміється дезінтеграція політико-правових інститутів, що не здатні виконувати завдання, для яких вони створені, ослаблення механізмів формального і неформального контролю, поява в суспільстві зразків поведінки, що суперечать визнаним нормам тощо¹.

У цих дезорганізованих перехідних суспільствах соціальні і правові цінності, норми поведінки починають орієнтуватися на принципово іншу систему відліку. У таких умовах частина суб'єктів суспільства виявляється здатною пристосуватися до нових правових цінностей і норм правової культури, одержати новий соціальний статус і місце в соціальній структурі, що формується. Інша частина не в змозі або не бажає сприймати нові цінності, правові норми, зразки поведінки і поповнює прошарки маргіналів. Таким чином, в умовах швидкої трансформації соціуму одні прошарки і групи народжуються або розвиваються в пріоритетному напрямку, а інші втрачають свою колишню роль. Ці процеси призводять до загострення соціальних суперечностей у суспільстві, що також не сприяє формуванню високої правової свідомості і правової культури в суспільстві.

Така суперечність і еkleктичність цінностей, поглядів та суспільних орієнтацій у посттоталітарних країнах, стан хаосу і дезорганізації транзитивного суспільства в цілому неминуче призводять до деформації правосвідомості особи. Нагадаємо, що під деформацією правосвідомості особи розуміється такий її стан, коли у її носіїв складаються певні погляди, знання, відчуття, настрої, переживання і емоції, що викривлено відображають правову дійсність і виражають негативне ставлення до чинного права, правосуддя і законності². Найтипівішими формами деформації правової свідомості у транзитивному суспільстві є: правовий нігілізм, правова демагогія, правовий

---

¹ Щепанський, Я. Ю. Элементарные понятия социологии : пер. с польск. / Я. Ю. Щепанский / общ. ред. акад. А. М. Румянцева. – М. : Прогресс, 1969. – С. 202.

² Евстратов, А. М. Правосознание и правовая культура советского общества (1920–1930-е годы) : монография / А. М. Евстратов. СПб. : С.-Петербургский ун-тет МВД России, 2001. – С. 179.

популізм, дезорганізація правосвідомості, правовий конформізм, правовий інфантилізм, маргіналізація правосвідомості, пробільна правосвідомість і низка інших.

Правовий нігілізм в сучасних перехідних суспільствах, на думку фахівців, виявляється в різних видах. Серед них найпоширенішими є: прямі навмисні порушення чинного законодавства та інших нормативно-правових актів; повсюдне масове недотримання і невиконання юридичних розпоряджень, коли суб'єкти (громадяни, посадовці, державні органи, суспільні організації) не співвідносять свою поведінку з вимогами правових норм, а прагнуть жити і діяти за власними законами; війна законів, видання суперечливих, паралельних або навіть таких правових актів, що іноді різко суперечать між собою і, як наслідок, нейтралізують один одного або витрачають марно власну силу. Причому нерідко підзаконні акти стають «понадзаконними», а юридичні норми, що приймаються у великій кількості, не стикаються, погано синхронізовані, внаслідок чого виникають найгостріші юридичні колізії; підміна законності політичною, ідеологічною або прагматичною доцільністю, прагнення різних посадовців і органів, суспільних груп і сил реалізувати свої інтереси поза рамками Конституції; конфронтація представницьких і виконавчих структур влади; порушення прав людини, особливо таких, як право на життя, честь, гідність, житло, майно, безпеку тощо¹.

Наступна причина, що визначає специфіку правової свідомості і правової культури в перехідному суспільстві, пов'язана зі зломом командно-адміністративної системи управління і вступом суспільства на складний і суперечливий шлях створення ринкової економіки. Цей процес, що почався в посттоталітарних країнах наприкінці 80-х — початку 90-х років і триває до теперішнього часу, вимагає повноцінного правового регулювання і створення системи законів, що відбивають зміни в політичному та економічному житті. Проте на думку фахівців, законотворчість у посттоталітарних країнах, у тому числі й в Україні, істотно відстає від реалій політичного та економічного життя країни, часто стає заручницею партійних або вузькокорпоративних інтересів певної групи політиків, депутатів, які ставлять свої особисті інтереси вище за інтереси держави, суспільства в цілому.

---

¹ Матузов, Н. И. Правовой нигилизм и правовой идеализм // Теория государства и права : курс лекций / под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. – 2-е изд. / Н. И. Матузов. – М. : Юрист, 2000. – С. 695–709.

Далі, складність становлення правової свідомості і правової культури в перехідному суспільстві пов'язана з тим, що ці процеси відбуваються в обстановці економічної, політичної і духовної кризи, в умовах соціальної напруженості в суспільстві. Звичайно, форми прояву цих криз у різних посттоталітарних країнах значно різняться. Наприклад, це може виражатися в діапазоні від зниження рівня легітимності правлячого режиму в політичній сфері і появи елементів депресії, інфляції в економічній сфері, притаманним низці країн Центральної Європи (Угорщина, Чехія) до глибокої кризи (політичної, правової, економічної), в якій перебували (чи перебувають до теперішнього часу) країни пострадянського простору.

Крах тоталітарного режиму, зміна його найодіозніших лідерів, проведення відносно вільних, демократичних виборів лише частково усуває деякі проблеми в політичній сфері і створює початкові передумови для проведення реформ. Чимало складнощів залишилися, оскільки криза охопила не тільки колишню політичну систему, але й суспільство в цілому. У сфері економіки посткомуністичних країн криза, пов'язана з трансформацією планової економіки у відкрите ринкове господарство, не тільки не слабшає, але навіть поглибилась. Таке поглиблення пов'язане як з об'єктивними, так і суб'єктивними причинами, серед яких: руйнація єдиної економічної системи, проінфляційна кредитно-грошова політика держав; серйозні помилки і зловживання при проведенні приватизації тощо.

Проте найсерйозніша криза, яка охопила більшість транзитивних країн — це криза моральності, моралі, оскільки кризові процеси в різних сферах суспільства щодо моральної кризи є вторинними. Як справедливо зазначає О. Тодька, «духовне банкрутство — глибоке і більш небезпечне явище, ніж падіння об'ємів виробництва або відсутність грошей у державній скарбниці. Поза мораллю, без моралі не існує справжньої свободи ні в політичній, ні в економічній, ні в будь-якій іншій сфері суспільних відносин»¹.

Одним із характерних проявів трансформаційної кризи посттоталітарних країн, який у свою чергу серйозно впливає на формування правової культури в перехідному суспільстві, є зростання частки тіньової економіки в економічній сфері і криміналізація перехідного суспільства.

---

¹ Тодька, О. Ю. Народовластие в условиях глобализации : монография / под ред. А. В. Петришина / О. Ю. Тодька. – Х. : Право, 2005. – С. 97.

Звичайно, в кожній з перехідних країн є своя специфіка прояву цієї межі, проте загальна тенденція не викликає сумнівів. Як справедливо зазначають деякі дослідники, «масштаби тіньової економіки зростають повсюдно на етапі трансформації, незалежно від результатів ходу реформ. Це зв'язано з «революційною ламкою» системи державного управління і контролю, швидкою реорганізацією виконавчої влади, слабкою в більшості країн нормативною базою економічних реформ, зниженням життєвого рівня значних верств населення, зростанням безробіття»¹.

Можна припустити, що масштаби «тіньовизації» економіки і форми її прояву, криміналізація суспільства в цілому безпосередньо визначаються глибиною перетворень в політичній, правовій та економічній сферах, ступенем реорганізації виконавчої влади в країні. Чим глибшими і масштабнішими є перетворення в посттоталітарному суспільстві, тим вищою стає вірогідність виходу економіки з «офіційного» сектора і більш кримінальними форми «неофіційної» економіки.

Особливу небезпеку для правосвідомості і правової культури має криміналізація політики в перехідних країнах або, як її ще часто називають — політична корупція. Не випадково, що цій проблемі присвячено ряд серйозних досліджень². Автори цих робіт переконливо доводять, що політична корупція руйнує правосвідомість і правову культуру, підриває довіру до інститутів державної влади, перешкоджає консолідації соціуму, оскільки громадяни переконуються в ілюзорності демократичності виборів.

Політична корупція на пострадянському просторі стала звичним і загальноновизнаним фактором повсякденного життя. Природно, в таких умовах навряд чи можна говорити про політико-правову активність громадян, легітимність державної влади, її авторитет. Це явище негативно впливає на динаміку економічних процесів, деформує ринкові відносини, веде до зниження політичної довіри виборців до влади і політичних партій, до дискредитації реформ, що проводяться в державі. А це вже шлях до стагнації суспільства, до згорання демократичних процесів, до неототалітаризму.

---

¹ Глинкіна, С. Теневая экономика в современной России / С. Глинкіна // Свободная мысль. — 1995. — № 3. — С. 26–43.

² Політична корупція перехідної доби / пер. з англ. / за ред. С. Коткіна та А. Шайо. — К. : «К.І.С.», 2004. — XX, 440 с.; Мілер, В. Звичаєва корупція? Громадяни та уряд у посткомуністичній Європі / В. Мілер, О. Гределанд, Т. Кошечкіна / пер. з англ. — К. : «К.І.С.», 2004. — 328 с.; Тодыка, О. Ю. Народовластие в условиях глобализации : монографія / под ред. А. В. Петришина / О. Ю. Тодыка. — Х. : Право, 2005. — 336 с. та ін.

Іншими формами прояву трансформаційної кризи в перехідних країнах стали: 1) поглиблення суперечностей між виконавчою і законодавчою гілками влади; 2) банкрутство обраного курсу реформ у більшості пострадянських країн; 3) регіональний і етнічний сепаратизм; 4) зубожіння і політична апатія населення; 5) критичне зниження порогових рівнів суспільної моральності; 6) розчарування населення в так званих «демократичних» перетвореннях тощо.

Такі висновки переконливо підтверджують результати дослідження «Українське суспільство в 1992–2007 роках. Динаміка змін», проведеного фахівцями Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України¹. Згідно з цими дослідженнями, більшість громадян України вважають, що «сьогодні» в країні жити гірше, ніж в радянському «вчора» (див.: табл. 2, 3). У першій таблиці досліджується питання про те, які відчуття посилилися за останній рік в українському суспільстві, в другій — те, як оцінює українська молодь нинішні результати України в порівнянні з нещодавнім «радянським» минулим.

Таблиця 2

Відчуття	Негативи	
	2006	2007
Розчарування	60,5	71,9
Незадоволеність	41,7	51
Розгубленість	32,9	38,7
Страх	20,1	27,7
Песимізм	17,4	20,8
	Позитиви	
Відчуття перспективи	9,1	6,8
Оптимізм	8	7,3
Гордість за країну	7,8	6,1
Відчуття гідності	4,6	3,6
Відчуття радості	4,2	2
Доброчливість	3,8	3,4
Задоволеність	2,8	1,3

¹ Пахомов, Ю. Законы Ньютона и украинское общество / Ю. Пахомов // Время. – 2008. – 23 октября.

А ось ще ряд цікавих даних: 78,4 % населення України вважають, що в країні взагалі немає демократії, оскільки влада ігнорує волю народу; 69,5 % опитаних оцінюють вибори як нечесні; 86,3 % переконані, що в країні відсутня ситуація рівних можливостей.

Таблиця 3

	Зараз краще	Зараз гірше
Благополуччя	3,8	60
Житло	33,7	24,3
Соціальна захищеність	10,9	68,2
Стабільність життя	10,4	73,2
Здоров'я	10,7	51,9
Безпека	8,7	68,2
Можливість побачити мир	39,5	36,7
Харчування	19,2	54,5
Відносини з людьми	9,9	53,2
Можливість знайти роботу (хорошу)	11,7	70,1

А про стан правової свідомості українського суспільства свідчить те, що 67,3 % українців здатні на нечесний вчинок заради вигоди. І це при тому, що потреба боротьби з корупцією (61,4 %) превалює навіть над протестами проти поганої медицини (53,6 %) і високих цін на продукти (30,3 %).

Таке подвійне ставлення населення транзитивних країн до боротьби з корупцією одержало назву амбівалентності правосвідомості (Э. Блейлер). Причини амбівалентності правосвідомості криються в інертності свідомості людини, нездатності її відразу звільнитися від віджилої системи ціннісно-правових настанов тоталітаризму, яка може декларативно відкидатися особою, але продовжує існувати на рівні підсвідомості, визначаючи світобачення людини, її цінності, інтереси, вчинки. Ще одним прикладом амбівалентності правосвідомості в перехідних суспільствах є ставлення громадян до проблеми легітимації процедур вирішення суперечностей і конфліктів. Так, старі правові норми і правила врегулювання конфліктів у перехідному суспільстві втратили свою легітимність, а нові, демократичні,

правові норми ще не встановилися, не стали стереотипними. Тому будь-які дії влади з вирішення гострих соціальних суперечностей, як правило, зустрічають в суспільстві різку критику. Наприклад, незастосування вищої міри кримінального покарання проти вбивць і насильників розцінюється в суспільстві як м'якотілість і небажання боротися з тяжкими злочинами, а застосування — як жорстокість, порушення принципів гуманізму, норм міжнародного права. Достатньо часто носіями цих взаємовиключних точок зору можуть виступати одні й ті ж особи¹.

До причин, що впливають на формування правової свідомості і правової культури в перехідному суспільстві та визначають їхню специфіку, можна додати і ряд інших. Серед них: відсутність теоретично обґрунтованої державної концепції формування правової свідомості і правової культури населення, слабкість і дезорганізованість соціальних інститутів, які повинні займатися формуванням правової свідомості і правової культури, відсутність необхідної кількості підготовлених правознавців для юридичної освіти громадян і формування у них навичок правової поведінки та низка інших. Все це ускладнює і без того непросту ситуацію, пов'язану з формуванням правової свідомості і правової культури в країні та проведенням правової реформи в Україні.

Такі найзагальніші особливості правової свідомості і правової культури у транзитивному суспільстві.

3.3. Деформації правосвідомості та правової культури сучасного українського суспільства

Об'єктивні умови розвитку України наприкінці ХХ — початку ХХІ століття характеризуються не тільки ідеальним прагненням суспільства до розбудови демократичної правової держави, але й наявністю негативних чинників, які стимулюють поширення серед політичного істеблішменту та громадян розповсюдження й сплетіння правового нігілізму, інфантилізму та ідеалізму — основних деформацій правової свідомості й культури, притаманних перехідним суспільствам через несформованість правових знань або ігнорування норм закону. Стосовно цього видатний філософ права І. Ільїн писав, що «народ, який не знає законів своєї країни, веде позаправове життя або

¹ Данильян, О. Г. Соціальні протиріччя у посттоталітарних системах: методологія дослідження та розв'язання / О. Г. Данильян. — Х. : Основа, 1998. — С. 127–128.

задовольняється нестійкими зачатками права... Народу необхідно й гідно знати закони, це входить до складу правового життя. Тому безглуздим і небезпечним є такий порядок, за якого народу недоступне знання права... Людині, як істоті духовній, неможливо жити на землі поза правом»¹. Ці суперечливі явища, на жаль, співіснують у масовій та індивідуальній свідомості, утворюючи загальне юридичне безкультур'я, тобто фактичний стан деформації чи відсутності правової культури.

Правова культура соціуму формується та існує під дією об'єктивних і суб'єктивних факторів суспільного розвитку; на неї впливають не тільки історичні, духовні та соціальні процеси, а й політична ситуація в державі та світі. Ціннісна складова правосвідомості та правової культури визначається здебільше духовними традиціями суспільства, а її матеріально-предметна сфера — соціально-економічними чинниками. Ментальний зміст правової культури містить не тільки теоретичну, а й буденну правосвідомість, тобто комплекс уявлень стосовно права, політики, законів, правосуддя, що впливають на поведінку людей і позначаються на змісті й формі правового регулювання суспільних відносин. Якщо правова система функціонує в умовах законності, соціальної справедливості, поваги до Права і Свободи, то це сприяє зростанню правосвідомості усіх суб'єктів. Коли ж юридичні колізії, конфлікти і зневага до права насичують соціум, це безперечно деформує правову культуру.

Проблема деформації правової свідомості громадян розглядалася вітчизняними філософами і правознавцями в рамках загального вчення про правову свідомість, і умовно в цьому процесі можна виділити чотири основні етапи.

На першому етапі (з кінця XIX ст. по 1920 р.) деформація правової свідомості трактувалася лише з філософських, соціологічних і психологічних позицій. Так, П. Новгородцев, кажучи про кризу правосвідомості, пов'язував її зі змінами політичних і правових переконань і установок, з перебільшенням ролі і значення ідеї правової держави, з відставанням позитивних законів від руху історії. Внаслідок чого, на його думку, в житті постійно і неминуче виникають конфлікти між старим порядком і новими прогресивними прагненнями². Питання деформації і кризи правосвідомості неодноразово

¹ Ильин, И. А. О сущности правосознания / И. А. Ильин. — М. : Республика, 1993. — С. 23–24.

² Див. : Новгородцев, П. И. Введение в философию права. Кризис современного правосознания / П. И. Новгородцев. — М. : Типо-лит. т-ва И. Н. Кушнерев и К^о, 1909. — С. 20, 265.

піднімав в своїх працях І. Ільїн. «При всіх випадках розбіжності позитивне право може з'явитися свідомості в ролі «помилкового» права, лжеправа. Наступає більш менш глибока криза правосвідомості»¹, — писав він. Л. Петражицький не вживав поняття «деформація», але вказував, що в умовах «безрозсудного», «злоякісного» позитивного права можливе розповсюдження права, заснованого на несправедливості. Саме відчуття справедливості, на його думку, покликане регулювати конфлікт між позитивним і інтуїтивним правом (тобто правосвідомістю)².

Для другого етапу (1920–1960-і рр.) характерне дослідження правової свідомості без урахування можливості її деформації. Так, П. Стучка розрізняв право і правову ідеологію, право і правосвідомість. Питання деформації правосвідомості в своїх працях він не піднімав. Ним, проте, відмічено, що в молодій Радянській державі, у зв'язку з відсутністю розвиненої системи права, працівники юридичного апарату правосвідомістю практично не володіють³. У радянській правовій науці існувало уявлення про неможливість деформації правової свідомості, оскільки у процесі становлення особистості нібито поступово і неминуче формувалася розвинена соціалістична свідомість.

Третій етап (1960-і роки — 1991 р.) знаменується підвищеним інтересом юридичної громадськості як до проблеми правової свідомості, так і до питань її деформації⁴. Особливо це помітно з кінця 80-х років, що було обумовлене фактами масового прояву спотвореної правової свідомості серед найширших верств населення країни. У гу-

¹ Ільїн, И. А. О сущности правосознания / И. А. Ильин // Ильин, И. А. Собр. соч. : в 10 т. — М. : Русская книга, 1994. — Т. 4. — С. 212.

² Див. : Петражицкий, Л. И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности / Л. И. Петражицкий — СПб. : Типография Товарищества «Екатерингофское печатное дело», 1909. — С. 507–508.

³ Див. : Стучка, П. И. 13 лет борьбы за революционно-марксистскую теорию права / П. И. Стучка. — М. : Госюриздат, 1931. — С. 38.

⁴ Див. : Бурмистров, В. А. Правовая культура и перестройка / В. А. Бурмистров. — К. : О-во «Знание» УССР, 1989. — 48 с.; Желтова, В. П. Философия и правосознание / В. П. Желтова, О. Г. Дробницкий // Философия и ценностные формы сознания. — М. : Наука, 1978. — С. 157–190; Лукашева, Е. А. Социалистическое правосознание и законность / Е. А. Лукашева. — М. : Политиздат, 1973. — 425 с.; Остроумов, Г. С. Правовое осознание действительности / Г. С. Остроумов. — М. : Наука, 1969. — 176 с.; Сальников, В. П. Правовая культура советского человека / В. П. Сальников. — Л. : Знание, 1986. — 16 с.; Семитко, А. П. Правовая культура социалистического общества: сущность, противоречия, прогресс / А. П. Семитко. — Свердловск : Изд-во Урал. ун-та, 1990. — 176 с.; Соловьев, Э. Ю. Правовой нигилизм и гуманистический смысл права / Э. Ю. Соловьев // Квинтэссенция : Философский альманах / сост.: В. И. Мудрагей, В. И. Усанов. — М. : Политиздат, 1990. — С. 162–235; Тиунова, Л. Б. Системные связи правовой действительности : методология и теория / Л. Б. Тиунова. — СПб. : Изд-во С.-Петербургского ун-та, 1991. — 136 с.

манітарній літературі цього періоду є видимим двоякий підхід до вивчення природи цього соціально-правового явища. Одні (В. Гойман, І. Карпець, М. Матузов, В. Туманов) розглядають тільки окремі форми цього явища без формування його поняття. Інші (П. Баранов, В. Руських) вивчають цей феномен комплексно, з виділенням найважливіших ознак і форм прояву.

Четвертий етап (1991 р. по теперішній час) пов'язаний з набуттям Україною незалежності, розбудовою демократичної, правової, соціальної держави, але все це проходило й проходить в достатньо складних умовах, як регіонального, так і державного рівня, тим паче, що на ці процеси негативно впливають і загальноцивілізаційні труднощі. Все це призводить до загострення всього спектра проблем, що стоять перед державою, у тому числі й проблем осмислення деформації правової свідомості наших громадян. Ті чи інші аспекти даного феномену розглядали такі дослідники, як І. Воронова, О. Ганзенко, Л. Герасіна, В. Головченко, О. Данильян, Ю. Калиновський, І. Ківгін, Г. Клімова, С. Максимов, О. Менюк, А. Нікітін, І. Осика, Н. Осипова, М. Панов, О. Петришин, А. Скуратівський, О. Тодика, Ю. Тодика, М. Требін, С. Шефель та ін.¹ Але проблема залишається дуже болю-

¹ Див.: Данильян, О.Г. Специфіка формування правової культури в транзитивному суспільстві / О. Г. Данильян // *Наук. зап. Харк. ун-тету Повітряних Сил. Соціальна філософія, психологія.* – Х. : ХУ ПС. – 2006. – Вип. 2 (26). – С. 3–9; Калиновський, Ю. Ю. Правовий нігілізм як індикатор деформованої правосвідомості / Ю. Ю. Калиновський // *Вісн. Дніпропетровського ун-тету : Філософія. Соціологія. Політологія.* – Дніпропетровськ : ДНУ, 2006. – Вип. 14. – С. 78–82; Кивгін, І. Д. Формирование правового сознания: проблемы и пути решения / И. Д. Кивгін // *Учен. зап. Таврического нац. ун-та им. В. И. Вернадского. Серия «Философия. Социология».* – 2001. – Т. 14. – № 1. – С. 62–68; Клімова, Г. П. Поняття та структура правової свідомості: соціологічний аспект аналізу / Г. П. Клімова // *Правова культура і громадянське суспільство в Україні: стан і перспективи розвитку.* – С. 80–82; Максимов, С. И. Правосознание: философско-правовое осмысление / С. И. Максимов // *Проблеми законності.* – Вип. 52. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2002. – С. 148–155; Нікітін, А. Вплив аномії на нормативну поведінку суспільства / А. Нікітін // *Право України.* – 2003. – № 9. – С. 44–48; Осика І. Правовий нігілізм та правова культура / І. Осика // *Право України.* – 2001. – № 7. – С. 98–101; Скуратівський, А. Правова культура в контексті особливостей розвитку соціального буття українського суспільства та національного характеру українців / А. Скуратівський // *Вісн. Укр. акад. держ. управління.* – 2002. – № 1. – С. 255–261; Требін, М. П. Деформація правосвідомості та правової культури сучасного українського суспільства / М. П. Требін // *Політична культура суспільства: джерела, впливи, стереотипи : зб. ст. і тез за матеріалами Всеукр. наук.-теор. конф. – ХХ Харківські політологічні читання.* – Х. : НЮАУ ім. Ярослава Мудрого, НДІ держ. будів. та місц. самовряд. АПРН України, 2008. – С. 10–13; Шефель, С. В. Колізія правосвідомості репрезентанта сучасного українського соціуму та шляхи її подолання / С. В. Шефель // *Наук. зап. Харк. ун-тету Повітряних Сил. Соціальна філософія, психологія.* – Х. : ХУ ПС. – 2006. – Вип. 1 (25). – С. 15–22 тощо.

чою для українського суспільства і потребує подальшого розгляду та пропозицій щодо її покращення.

Аналіз і узагальнення наявного досвіду наукового дослідження феномену деформації правової свідомості, проведений вітчизняними вченими протягом ХХ ст. — на початку ХХІ ст., підводять до висновку про те, що в правознавстві і філософії дотепер не склалося єдиної теорії цього явища і відсутнє чітке визначення його поняття. Зв'язано це з відсутністю одноманітного підходу до вивчення деформації правової свідомості як складного соціально-правового явища, а також з розглядом його у відриві від стану позитивної правової свідомості. Єдність дослідники цієї проблеми виявляють лише в одному — в негативному характері деформацій правової свідомості громадян України.

Україна нині йде шляхом розбудови демократичної правової держави. Зайвим є констатувати, що утвердження верховенства права з його передумовою рівності всіх громадян перед законом, справжньої незалежності судової гілки влади, ефективності інститутів правопорядку та судочинства у відстоюванні прав та свобод громадян, а також проблеми доступу громадян до справедливості є серед найактуальніших у процесах демократичної трансформації в Україні. Такий висновок підтверджується і результатами соціологічних досліджень. За даними моніторингового опитування Інституту соціології НАН України «Українське суспільство» 2006 р., переважна більшість респондентів (майже 70 %) зазначили, що їм не вистачає дотримання чинних у країні законів і лише 2,3 % опитаних не цікавляться цим питанням. Це один з найвищих національних рейтингів «нестачі» поряд з браком державного захисту від зниження рівня життя — 77,3 %, заощаджень — 76,7 %, ладу в суспільстві — 74,3 %, стабільності в державі й суспільстві — 72,2 % (для порівняння: респондентам також не вистачає — «необхідної медичної допомоги» — 54,2 %, «роботи, що підходить» — 43 %, «можливості купувати найнеобхідніші продукти» — 35,7 %, «необхідного одягу» — 25,7 %)¹.

Все це свідчить про те, що правова культура та правосвідомість українського народу відчувають на собі вплив складних соціально-економічних, політичних, ментальних трансформаційних процесів,

---

¹ Див. : Степаненко, В. П. Національні закони та регіональні етоси: правова культура в українських регіональних вимірах / В. П. Степаненко // Наук. зап. Т. 58. — Соціологічні науки. — К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. — С. 48.

що здійснюються в країні. І не завжди ці процеси позитивно впливають на свідомість людини та її поведінку, в тому числі це стосується й правового життя. Ми можемо констатувати, що будь-яке соціально-правове явище не обов'язково розвивається виключно позитивно, навпаки, цей процес йде завжди складно і з переборенням труднощів, які виникають у суспільному житті, тому аналіз сучасного стану справ щодо правової культури та правової свідомості громадян України, виявлення можливих проявів деформації правосвідомості та правової культури сучасного українського суспільства та вироблення пропозицій щодо шляхів розв'язання складних проблем, що накопичилися в даній галузі повсякденного буття є важливим науковим завданням.

Розглядаючи правову культуру як характеристику якісного стану правового життя суспільства, що характеризується досягнутим рівнем розвитку правової системи — станом та рівнем правової свідомості, правознавства, системи законодавства, правозастосовної практики, законності і правопорядку, правової освіти, а також ступенем гарантованості основних прав і свобод людини¹, ми повинні зрозуміти, що, насамперед, процес деформації правової культури розпочинається з деформації правової свідомості. Деформована правосвідомість обумовлює й відповідну деформацію правової культури. Тому зосередимо свої зусилля на розкритті деформації правосвідомості індивіда.

У функціонуванні правової свідомості важливу роль виконують різні її стани, під якими розуміються певні види її настроєності і спрямованості під впливом домінуючих у ньому ідей і поглядів, уявлень і відчуттів². Деформація правової свідомості — це один з її станів, протилежний позитивному. Деформація правової свідомості — це соціально-правове явище, що характеризується зміною її стану, при якому в носіїв формуються певні ідеї, уявлення, погляди, знання, відчуття і настрої, переживання і емоції, які спотворено відображають юридичну дійсність і виражають негативне ставлення до діючого

---

¹ Див. : Лазарев, В. В. Правовая культура// Теория государства и права / В. В. Лазарев; учебник / под ред. В. В. Лазарева, 4-е перераб. и доп. изд-е. — М. : Юристъ, 2007. — С. 279; Петришин, О. В. Правова свідомість і правова культура / О. В. Петришин, І. В. Яковюк // Загальна теорія держави і права / за ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. — Х. : Право, 2002. — С. 246–247; Червонюк, В. И. Теория государства и права : / В. И. Червонюк; учебник. — М. : ИНФРА-М, 2007. — С. 466.

² Див. : Уледов, А. К. Структура общественного сознания / А. К. Уледов. — М. : Мысль, 1968. — С. 300; Лукашева, Е. А. Социалистическое правосознание и законность / Е. А. Лукашева. — С. 62–63; Соколов, Н. Я. Профессиональное сознание юристов / Н. Я. Соколов. — М. : Наука, 1988. — С. 92.

права, законності і правопорядку. Як справедливо підкреслює Ю. Калиновський, деформації правосвідомості «являють собою викривлення форми та змісту правових настанов, навичок та звичок на інституційному та неінституційному рівнях, що відображається перш за все у діяльності та дискурсивних практиках суб'єктів правовідносин, а також у засобах вирішення конфліктних ситуацій, стереотипізованих серед широких верств населення»¹.

Плідним в уточненні природи деформації правової свідомості є розгляд цієї проблеми з позицій філософської теорії віддзеркалення². Згідно цієї теорії людська свідомість визначається буттям і лише в другу чергу сама опосередковує його. Враховуючи, що в окремо взятій соціальній системі правосвідомість індивідів може відповідати суспільному буттю (у тому числі і позитивному праву) і в той же час суперечити загальнолюдським цінностям, пропонується розрізнити відносну і абсолютну деформацію правової свідомості. Відносна деформація правової свідомості — це невідповідність структури правосвідомості реально існуючої в даному суспільстві правової дійсності. Абсолютна деформація правової свідомості — це невідповідність структури правосвідомості тим правовим координатам, що вироблені людською цивілізацією.

Під видами деформації правосвідомості можна розуміти способи її прояву, які відрізняються один від одного різним ступенем перекручення компонентів правової свідомості у віддзеркаленні правової дійсності й які в сукупності розкривають суть і зміст цього явища. Можна виділити наступні види деформації правосвідомості: правовий нігілізм, правовий ідеалізм (фетишизм), правовий інфантилізм, правовий дилетантизм, правову демагогію, правовий скептицизм і «переродження» правосвідомості³. Вони, перш за все, торкаються деформації індивідуальної правосвідомості, що не виключає їх прояву на груповому і суспільному рівнях.

Більш детально розглянемо ці види деформації правосвідомості приділивши найбільшу увагу найпоширенішим видам деформації — правовому нігілізму та правовому ідеалізму.

¹ Калиновський, Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність : монографія / Ю. Ю. Калиновський. — Х. : Право, 2008. — С. 218–219.

² Див.: Чефранов, В. А. Правосознание как разновидность социального отражения (философско-методологический очерк) / В. А. Чефранов. — К. : Вища шк., 1976. — 210 с.

³ Див. : Загальна теорія держави і права [підручник для студентів юрид. вищ. навч. закл.] / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. — Х. : Право, 2009. — С. 544–546.

Нігілізм (з лат. — ніщо), за етимологією, виражає негативне ставлення соціального суб'єкта (групи, класу) до загально визнаних цінностей, ідеалів, норм, поглядів, а часом окремих сторін людського буття; це одна з хибних форм світосприйняття та соціальної поведінки. Як специфічна течія суспільної думки нігілізм набув розповсюдження в XIX ст. у Західній Європі та Росії, і пов'язується з філософами ліворадикального напрямку — Якобі, Пруденом, Ніцше, пізніше — зі Штірнером, Ієрингом, Гайдеггером та ін. Загальнотеоретичне осмислення ідей нігілізму мало місце також у працях вітчизняних дослідників М. Бакуніна, І. Ільїна, Б. Кістяківського, А. Нікітіна, В. Туманова, В. Чефранова тощо.

Серед сучасних науковців, які вивчають правову культуру і правосвідомість пострадянських суспільств у цілому (та її нігілістські чи ідеалістичні деформації), слід особливо відзначити дослідження С.Алексєєва, А. Гречина, М. Матузова, А. Малько, Ю. Битяка, І. Осики, О. Потякіна, О. Семітко, Е. Соловйова, В. Туманова, Ю. Тодики, І. Омельчука, С. Максимова, Ю. Калиновського, І. Яковюка та ін. Зокрема, В. Туманов стосовно незатребуваності права суспільством, зазначав, що подібні настанови є «елементом, рисою, властивістю суспільної свідомості та національної психології... відмітною рисою культури, традицій, способу життя»¹. Ключовим моментом нігілістичної позиції особи чи групи виступає поблажливо скептичне неприйняття Права як фундаментальної, базової ідеї, що консолідує суспільство, йде чванливе знецінення правового до позиції другорядних складових у загальній шкалі громадських цінностей.

Нігілізм має певні історичні джерела і різні соціальні сфери прояву в залежності від того, які цінності заперечуються — моральні, правові, політичні, ідеологічні чи релігійні, або стосовно тієї галузі соціальної практики, що піддається обструкції (культура, традиції, наука, етика, освіта, політика). Так І. Ільїн, досліджуючи соціальні коріння правового нігілізму, зазначав, що внаслідок багатівікової секуляризації культури в Європі, значно послаб вплив релігії та церкви на суспільство; люди стали байдужими до духовного досвіду. Це призвело до великої ірраціональної кризи, яка охопила мораль, віру, науку, мистецтво і правосвідомість, а правовий досвід людини став поступово дрібнішати і викривлятися². Правосвідомість поступово

¹ Туманов, В. А. О правовом нигилизме / В. А. Туманов // Государство и право. – 1989. – № 10. – С. 20.

² Ильин, И. А. Путь к очевидности / И. А. Ильин – М. : Республика, 1993. – С. 249–250.

втрачала своє підґрунтя і базові первинні основи, підкоряючись духу скептицизму, духу релятивізму, для котрого все відносно, та духу нігілізму, який не хоче ні в що вірити.

Загальною рисою (природним механізмом) усіх форм нігілізму є заперечення, але не будь-яке заперечення вже є нігілізмом! Діалектичне заперечення, що є доказом, визнанням розвитку та еволюції не має нічого з ним спільного. Коли ж нігілізм стає природним, об'єктивним запереченням старого, консервативного, реакційного, він втрачає свій нігілістично-руйнівний контекст, адже ще Ж.-Ж. Руссо наголошував: «Деспот не може скаржитися на насильство, що його скидає». Але в цілому, за традиційним розумінням, нігілізм сприймається як деструктивне, соціально шкідливе, вадливе явище свідомості й поведінки, особливо в наш час.

Найпоширенішим видом деформації правосвідомості в умовах сучасного українського суспільства є правовий нігілізм. Проблеми правового нігілізму та потреби в їх науковому вивченні з'явилися давно, бо цей феномен поширився у практичному житті, свідомості людей, державній і суспільній діяльності, а також — серед юристів. Тому назріла необхідність дослідити природу правового нігілізму, причини його виникнення і, звичайно, напрямки його усунення.

Правовий нігілізм є різновидом нігілізму соціального, як похідного, родового поняття, спадкуючи всі його природні властивості та механізми. Його сутність полягає у загальному запереченні закону та інституту права, неповажливому ставленні до них, у невизнанні встановленого соціального порядку, інколи й — державності¹. Природне коріння, витoki правового нігілізму — це фактична відсталість, правове неуцтво і невихованість значних мас населення, розповсюдження неправових уявлень і стереотипів поведінки. Правовий нігілізм — антипод правової культури, він проявляє себе у правовій ідеології, тобто знаходить втілення в доктринах і псевдонаукових ідеях, а також у правовій психології, виступаючи у вигляді специфічних внутрішніх позицій, настанов, стереотипів дії, що зневажають правовими ідеалами.

Морально-психологічний генезис даного феномену є специфічним: формується певне упередження і зневіра щодо високого соціального призначення Права та його морального потенціалу, заперечується універсалізм правових можливостей; відповідно обираються

---

¹ Див.: Теория государства и права : курс лекций / под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. – М. : Юристъ, 1997. – С. 587.

найгірші способи дій, що носять асоціальний характер, конфронтують з мораллю та межують з протиправною поведінкою. На особистісному рівні правовий нігілізм виявляється у двох якостях — як стан розуму, настроїв і почуттів та як лінія поведінки, спосіб дії. Останнє характеризує ризики і загрози цього явища, адже саме по вчинках можна судити про наявність і наслідки правового нігілізму. У соціальному просторі — ця ситуація засвідчує низький ступінь цивілізованості суспільства, певні вади його духовних умонастроїв і почуттів, підданський консерватизм державно-адміністративних традицій, котрі плодять некомпетентність чиновників, егоїзм і властолюбство старої й нової бюрократії.

Отже, правовий нігілізм відображає специфічні викривлення суспільної та індивідуальної правосвідомості, які пов'язані з національно-історичними і соціально-політичними особливостями буття суспільства. Як підмітив Салтиков-Шчедрін, «здавна на Русі правила люди, а не закони», це він висловив крилату думку, що «сворість російських законів пом'якшується необов'язковістю їхнього виконання», пояснюючи наплювацьке ставлення до закону, як безпутну властивість натури російського обивателя і чиновника. Навіть такий цінитель і пропагандист права, як В. Кистяківський в одній зі статей написав: «Право не може бути поставлене поруч з такими духовними цінностями, як наукова істина, моральна досконалість, релігійна святиня. Значення його є більш відносним»¹. Це висловлення, як бачимо, відводить праву аж ніяк не перше і навіть не друге місце в загальнокультурній спадщині людства.

Крім того, протягом тривалого часу система так званого «реального соціалізму» нерідко применшувала роль права, в його сутності не вбачали істинно демократичного інституту, найвищої соціокультурної цінності. Право скоріше терпіли як необхідний формальний атрибут, «декоративний фасад», властивий будь-якій благопристойній державі. Враховуючи подальші історико-політичні чинники, слід зазначити, що руйнування тоталітарного режиму в колишніх республіках СРСР, демократичний «транзит» пострадянських суспільств, перехід до ринкових відносин призвели не тільки до розпаду колишньої державно-примусової машини і планово-контрольованої економіки, а й до втрати звичних, хоча ілюзорних, духовно-ідейних орієн-

¹ Кистяковский, В. А. В защиту права. Интеллигенция и правосознание / В. А. Кистяковский // Вехи. Из глубины. — М. : Правда, 1991. — С. 122.

тирів — загальної соціальної рівності, класової справедливості, соціалістичної моралі, невідворотності каральної сили соціалістичного закону і неминучості захисту з боку держави. Таким чином, поява нігілістських деформацій у правосвідомості громадян України мала під собою як історико-політичне, так й ідеологічне підґрунтя.

Безумовно, ревізія (або втрата) ціннісних орієнтирів суспільної свідомості не менш серйозна проблема, ніж перебудова економічних механізмів: вона дезорганізує соціум, поляризує громадську думку, веде до конфронтації різних політичних сил, а інколи — до біфуркації чи розколу суспільства. Проте суспільна свідомість є доволі інертним явищем, і не може бути перебудована на демократичний лад в історично миттєві строки. Правова культура і правосвідомість українського соціуму за сучасних умов характеризується, на жаль, не тільки позитивними зрушеннями, але й певними специфічними процесами, серед яких нігілістичні та інші хибні викривлення правових уявлень та форм поведінки. Прояви цих деформацій суспільної правосвідомості водночас на всіх рівнях державного управління України на жаль не зменшуються, а навіть прогресують; фактично мова йде про феномен, який українська преса назвала «правовим Чорнобилем», або «свавіллям у праві». Очевидно, що в країні формується вкрай несприятлива й порочна соціальна тенденція, котра постійно відтворює й стимулює неправові устремління певних суб'єктів, які російський політолог Андронік Мігранян влучно визначив «правовим більшовизмом».

Деякі дослідники правовий нігілізм вважають порочною рисою окремих суспільств, і наголошують, що цей феномен правосвідомості особи чи певної групи суспільства формується як фіксована соціальна настанова¹. Слід визнати, що така оцінка є закономірним вироком хибній громадській правосвідомості, адже серед притаманних їй властивостей: юридична некомпетентність (брак правових знань); негативна оцінка інституту Права, заперечення його соціальної цінності; поширення стереотипів і форм неправової, зокрема, протиправної поведінки.

Форми прояву правового нігілізму в Україні, чинники і канали його соціального розповсюдження постійно змінюються: він може бути активним і пасивним; стійким і спонтанним; повсякденним, псевдонауковим (теоретичним) і відомчим; виявлятися як групове

¹ Див. : Драма російського закона. – М. : Юридическая книга, 1996. – С. 75

фрондерство; результатом невдоволеності осіб своїм соціально-правовим статусом, рішенням суду чи ставленням до них правоохоронних органів тощо. Сучасні його чинники — низька якість законодавства, політичні конфлікти й кризи, соціально-економічні та управлінські проблеми, моральні вади і духовні протиріччя, відсутність сталої правової традиції, незрілість попереднього державно-правового досвіду, не досить потужні важелі демократизму в соціумі.

Зміст, риси і форми виявлення правового нігілізму найбільш глибоко і докладно розкриваються у працях В. Туманова, М. Матузова, А. Малько й Ю. Тодики¹. Правовий нігілізм визначається ними як специфічний продукт соціальних відносин, що зумовлений безліччю суспільних причин і наслідків, та набуває постійно якісно нових рис, а інколи й повального характеру, особливо серед управлінської бюрократії. М. Матузову вдалося схарактеризувати іманентні риси, притаманні сучасному правовому нігілізму: а) його войовничий, демонстративний і конфронтаційно-агресивний характер, що кваліфікується суспільною думкою як свавілля; б) глобальність, масовість, широкого поширення не тільки серед громадян, соціальних і професійних груп, прошарків і кланів, але й в офіційних державних структурах, законодавчих, виконавчих і правоохоронних структурах державної влади; в) різноманіття форм прояву нігілізму — від кримінальних до легітимних, від парламентсько-конституційних до мітингових (охлократичних), від «верхівкових» до побутових; г) особливий ступінь руйнівності та опозиційності; популістська спрямованість, регіонально-національне забарвлення; д) злиття з державним, політичним, моральним, економічним, релігійним нігілізмом, які разом утворюють єдиний деструктивний процес; е) зв'язок з негативізмом — більш широкою течією, що охопило суспільство в процесі демонтажу старої та створення нової системи, способу життя².

Одним із соціальних джерел правового нігілізму, його живильним ґрунтом стає повсюдне, інколи масове невиконання правових розпоряджень, коли суб'єкти правовідносин — державні органи, посадові

¹ Див. : Теория государства и права : курс лекций / под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. – М. : Юристъ, 2001; Туманов, В. А. О правовом нигилизме / В. А. Туманов // Государство и право. – 1989. – № 10; Его же. Правовой нигилизм в историко-идеологическом ракурсе / В. А. Туманов // Государство и право. – 1993. – № 8; Тодыка, Ю. Н. Конституционные основы формирования правовой культуры / Ю. Н. Тодыка. – Харьков : РАЙДЕР, 2001.

² Див. : Теория государства и права / под ред. Н. А. Матузова и А. В. Малько. – С. 710–711.

особи, громадяни і юридичні особи, громадські формування — не співвідносять свою поведінку з вимогою дотримання правових норм, а прагнуть жити й діяти за «власними правилами» — це так званий буденний правовий нігілізм. Юридична зухвалість і дилетантство дій деяких представників органів влади руйнує правову тканину державних інститутів, знецінюють будь-які розумні юридичні встановлення. Так, окремі посадові особи відкрито, навіть зухвало демонструють своє презирство до чинного законодавства, або корисливо спекулюють на юридичних колізіях. Хоча ще Р. Ієринг писав: «Кожен мусить та зобов'язаний придушувати гідру сваволі й беззаконня, де тільки вона насмільється підняти свою голову; кожен, що користується благами права, має у свою чергу також підтримувати в міру сил могутність й авторитет закону...»¹.

Крім того, нігілістичні прояви живляться такими реаліями українського сьогодення, як політиканство і цинічний популізм політичних лідерів усіх рангів, не стільки через протистояння ідейних позицій, скільки в наслідок боротьби амбіцій, самолюбств і марнославства. Однією з найбільш руйнівних для держави форм правового нігілізму є конфронтація різних структур державної влади — це так званий «елітарний», «номенклатурний» нігілізм, що веде до паралічу влади, паралічу закону, дезорганізує сформовані правові норми управління суспільством. Цей прояв правового нігілізму знаходить вираження у підміні законності політичною чи ідеологічною доцільністю, як виправдання функціонування державних структур поза правовим полем.

Непоко́ра чинному законодавству несе меншу шкоду суспільству, — підкреслював Ю. М. Тодика, — ніж його пряме порушення, більше того, невиконання норм Конституції (конституційний нігілізм), недотримання законів — це показник реального безсилля влади². Безсумнівно, заперечення права окремими посадовими чи пересічними особами та стан фактичної нерівності перед законом — це два зла, що руйнують державу, негативно позначаються на формуванні громадянського суспільства, деформують його правову культуру і свідомість.

Політичні колізії між Президентом України і Кабінетом Міністрів, з одного боку, конфлікти всередині Верховної Ради (між фракціями

¹ Ієринг, Р. Борьба за право / Р. Иеринг. – М. : Зерцало, 1991. – С. 37.

² Тодика, Ю. Н. Конституционные основы формирования правовой культуры / Ю. Н. Тодика. – С. 112.

правлячої коаліції та опозиції), з іншого — це вже устояна політико-правова ситуація в Україні останніх років, що не сприяє стабільності суспільства. На жаль, як свідчить цей конфліктний досвід, і найвищі державні посадовці, й багато інших владних структур порушують Конституцію і закони України, що автоматично сприяє поширенню правового нігілізму в масовій свідомості. Якщо дозволено порушувати закон органам влади, то чому це не можна робити пересічному громадянину? Зокрема, принцип поділу системи влади, закріпленій у ст. 6 Конституції України, як акцентують увагу вчені, все ще не працює належним чином, не налагоджений механізм стримувань і противаг між гілками влади, найвищі посадовці лише акцентують увагу на поділі влад і повноважень, але забувають про необхідність їх взаємодії.

Конфронтація та дуалізм влади в Україні — живильний ґрунт для правового нігілізму; країні конче необхідні адекватні механізми забезпечення взаємодії різних гілок державного управління для збереження стабільності конституційного ладу, гарантування прав і свобод людини і громадянина.

Складні проблеми нерідко виникають у системі функціонування державного управління, особливо виконавчої влади. Так, уряд України, після набрання чинності змін до Конституції з січня 2006 р., всупереч загальноприйнятій світовій практиці, прагне визначально впливати на парламент і не зовсім легітимно контролювати представницьку владу, а не навпаки, як належно; крім усього, виконавча вертикаль влади в країні дихотомічно поділена на різні потужні центри впливу (Уряд, Секретаріат Президента, РНБО), які приймають часом суперечливі чи дублюючі управлінські рішення, інколи відверто здійснюють конкурентне гальмування важливих процесів, і таким чином ігнорують конституційні приписи, перебільшуючи або ж нехтуючи своїм належним місцем у юридично закріпленій системі влади.

Це вносить очевидний розлад і асиметрію в структуру влади в державі, створює плутанину, дублювання та знецінює деякі її інститути. Крім усього, слід нагадати, що в державі є інші важливі органи, установи, які не входять до жодної з гілок влади (Центрвиборчком, Центробанк України, Рахункова палата, Генеральна прокуратура, Уповноважений з прав людини тощо), та все одно функціонують у загальній системі стримувань і противаг як елементи єдиного державного механізму та повинні діяти узгоджено з усіма іншими її частинами.

На ґрунті догматизації та вульгаризації деяких положень про державу і право сформувалась теоретична форма правового нігілізму.

Вона походить від деяких старих і нових постулатів, що пов'язані з низкою хибних, невірних чи ідеологізованих уявлень про державно-правову дійсність та її розвиток: наприклад, марксистська теза про «неминучість» зникнення держави й права; ідеалістична думка про заміну правового регулювання загально-нормативним чи моральним; ідеї щодо пріоритету політики над правом, а влади над законом; про непорушні економічний детермінізм, класовий підхід т. і.

Можливо нігілізм слід розглядати не тільки як філософсько-правову категорію, а й як соціально-психологічний феномен, що виникає в наслідок хибного, перекрученого сприйняття права, його норм окремими людьми, соціальними групами (навіть суспільством), що переходить у відповідну неправову дію чи бездіяльність. Тому слід погодитись з думкою російського вченого О. Потякіна¹, який стверджує, що в основі правового нігілізму знаходиться насамперед моральна деформація особистості. Оцінювальний момент є безумовно найважливішим компонентом правової культури, бо ціннісні орієнтації та правові ідеали створюють той еталон, з яким порівнюються всі правокультурні настанови і стереотипи поведінки. Характерною ознакою нігілістичної особистості, дійсно, є схильність до безкомпромісних заперечень у самий категоричний спосіб, гіпертрофований сумнів щодо відомих правил і правових цінностей; отже, навіть не стільки сам об'єкт заперечення, скільки інтенсивний ступінь цього заперечення демонструє перевагу суб'єктивного, частіш за все індивідуального підґрунтя в правовому нігілізмі.

Проте, дещо суперечливим нам здається твердження цього ж автора стосовно того, що правовий нігілізм існує лише у «політично й економічно вільному суспільстві, де функціонує право»², слугуючи своєрідним критерієм здоров'я держави й соціуму. Але ж сам О. Потякін далі відзначає, що розвитку правового нігілізму сприяють такі явища, як корупція, організована злочинність, невинуваті спроби застосування норм з інших законодавчих систем на національному ґрунті, що не є природно властивим правовій, демократичній державі.

Посиленню правового нігілізму, безперечно, сприяє й зростання злочинності, яка в останні роки зросла у кілька разів і набула органі-

---

¹ Див. : Потякин, А. А. Правовой нигилизм как вариант современного российского правосознания / А. А. Потякин // Общество и политика: современные исследования, поиск концепций. – СПб. : Изд-во СПб. ун-та, 2000. – С. 355–357.

² Там само. – С. 351.

зованого характеру з використанням жорстких насильницьких форм. Вона, на жаль, стає могутнім каталізатором і специфічним проявом правового нігілізму в суспільстві — абсолютне ігнорування чинного закону з боку злочинців є нічим іншим як «правовим анархізмом». Злочинний світ диктує свої умови, ведучи наступ на державу і претендуючи на владу; відбувається зрощування його з корумпованою частиною державного апарату: зокрема, в Україні з'явилася «корумпована юстиція», коли криміналітет почасти контролює дії судів, інших правоохоронних органів, використовує стосовно них методи шантажу, підкупу, погроз; не зупиняється і перед розправою з суддями, прокурорами, слідчими, депутатами, журналістами, банкірами, підприємцями тощо. Злочинний вплив розширюється, захоплюючи все нові сфери впливу: крім «тіньової» економіки, корумпованої юстиції, формується «тіньова політика», напівпрозорі клани і групи тиску, з'явилися так звані «сірі кардинали» української політики.

Зловмисники нехтують законами, не зважаючи на юридичну відповідальність, як справедливо відзначав Ю. Тодика, зухвало обходять чинні норми, використовуючи найманий корпус ангажованих адвокатів, правові колізії, «прогаліни» та «щілини», і цинічно діють майже відкрито або напівлегально. Те що найбільш вражає, у цьому їм нерідко допомагають досить кваліфіковані юристи, яким рівень їх так званих «правосвідомості» й «правової культури» не заважає вчиняти подібним чином¹.

Крім того, в сучасних державах існує відомчий нігілізм, в основі якого лежать розбіжності між відомчими та загальнолюдськими, державними та місцевими інтересами і потребами. Така розбіжність, або скоріш протиріччя, породжує своєрідне відомче, бюрократичне ставлення до закону — «повага на словах» і нігілізм у дійсності. Характерною рисою відомчого нігілізму, поряд із нехтуванням правами людини, є неповага до закону як головного джерела права. Це знаходить відображення у формальній установці на розгляд закону як нормативно-правового акта загального характеру, що діє не стільки безпосередньо, скільки після його деталізації, конкретизації й роз'яснення у відомчому порядку². Такий стереотип міцно закрі-

¹ Тодика, Ю. Н. Конституционные основы формирования правовой культуры / Ю. Н. Тодика. – С. 119–120.

² Потякин, А. А. Правовой нигилизм как вариант современного российского правосознания / А. А. Потякин. – С. 350–351.

пився в адміністративній системі, і відповідно, чиновницький апарат упевнений в своєму праві тлумачити, коректувати закон як завгодно, а їхні підлеглі звикли до того, що слід дотримуватись не закону, а інструкцій та вказівок, які йдуть зверху.

Доцільно також висвітлити оригінальну позицію Ю. Калиновського, який вважаючи правовий нігілізм поліструктурним явищем, зазначає, що він по різному виявляє себе у суспільно-правовій реальності. На думку цього автора, різновидами правового нігілізму слід вважати:

– легістський нігілізм, який передбачає: непоінформованість про зміст чинних законів і нормативно-правової системи в цілому; негативне ставлення до офіційно встановлених правил поведінки; невміння діяти відповідно до легальних поведінкових стереотипів і одноразове розповсюдження навичок протиправних дій;

– соціологічний нігілізм, який дещо менш розповсюджений, адже більша частина соціуму все ж обізнана щодо реально діючого правопорядку в державі й загалом адаптована до нього. Тут головним чином фіксується лише оцінний компонент — несхвалення існуючого правопорядку певними маргінальними групами суспільства;

– власне правовий нігілізм, що трактується автором як:

а) відсутність у масовій свідомості уявлень про те, що нормативне регулювання суспільних відносин має здійснюватись на підставі визнання волі й формальної рівності всіх учасників;

б) неприйняття цих принципів як цінності;

в) невміння та небажання будувати відносини на їхній основі¹.

У пострадянській правосвідомості українців, погоджуються більшість дослідників, присутні всі зазначені типи нігілізму, що мають спільні чи схожі джерела, але відрізняються специфічними соціальними наслідками (парадоксально, та часто не закон, а намір його «обійти» стає паліативом захисту своїх прав й інтересів).

Отже, високій правовій культурі, без сумніву, протистоять усі брутальні феномени нігілістичного екстремізму — безвідповідальне ставлення до обов'язку, юридична неосвіченість, посилення моральної деградації та настроїв соціальної пасивності, зростання правопорушень та злочинності, акти безглузкого насильства і самогубств, алкоголізм і наркоманія в країні, та навіть — злочинні дії міжнарод-

---

¹ Калиновський, Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність : монографія / Ю. Ю. Калиновський. – С. 228–229.

ного тероризму, прагнення деяких держав, їх правлячих еліт до розпалення військових конфліктів, що у сукупності створює правову антикультуру в світі.

Правова ситуація в державі та суспільстві, таким чином, залишається поки що хитливою. У структурах державної влади України нерідко переважають конфронтаційні тенденції, що виявляються у «війні компроматів», у несподіваних «рокіровках» кадрів і невмотивованих юридично відставках, зіткненнях олігархічних груп і кланів. Правовий нігілізм все більш утілюється в скептичному ставленні до права, що тенденційно переростає у повне зневір'я щодо потенційних можливостей цього інституту та сили його соціальної дії; також нігілістське переродження деяких юристів-правників, яким властивий крайній ступінь перекрученої, дефектної фахової правосвідомості, не сприяє росту поваги до юриспруденції¹. Має місце психологічна напруженість і соціальна недовіра громадян до правозастосовних органів, корумпованість чиновників, проникнення криміналу в державний апарат, жорсткі передвиборчі баталії, застосування в ході виборчих кампаній «брудних технологій» та неповага до чинних законів. Практика підтверджує, що підкуп виборців, шантаж, підтасування результатів голосувань — усе це аж ніяк не сприяє становленню демократичної правової культури, а навпаки є живильним ґрунтом для розквіту правового нігілізму.

Отже, нігілізм у праві та політиці стає дуже загрозливим явищем, що може відкинути процес модернізації і демократичні перетворення в Україні на десятиліття назад. Ступінь його розповсюдження можна вважати показником соціально-правового «здоров'я» держави й суспільства. Тому протидія правовому нігілізму лише на рівні звичних методів морального переконання буде не дуже продуктивним, необхідні:

– *по-перше*, глибокі науково-теоретичні розробки соціальних джерел, інших чинників і способів «патронажу» цього явища;

– і *по-друге*, вироблення в межах правової політики держави ефективних стратегій та екстраординарних заходів боротьби з посадовцями, фізичними і юридичними особами, маргінальними суспільними групами, що культивують зневагу до права.

---

¹ Див.: Баранов, П. П. Правосознание и правовое воспитание // Общая теория права : курс лекций // П. П. Баранов; под общ. ред. : В. К. Бабаев. – Н. Новгород: Изд-во Нижегород. ВШ МВД РФ, 1993. – С. 482–483.

Процес і завдання вироблення цільної, ефективної, гуманістичної правової політики варто погоджувати з загальними цілями суспільного, економічного, політико-владного та іншого регулювання. Адже у ході демократизації суспільних відносин, розбудови громадянського суспільства відбувається усвідомлення людьми соціальної цінності права, своїх природних прав і формується розуміння правової відповідальності. Все це принципово розширює «поле» правової політики держави, гуманістично трансформує природу юридичної системи, сприяє підвищенню правової культури людей.

Об'єктивно оцінюючи український соціум як достатньо соціально диференційований, стан якого ускладнений політичними конфліктами, глобальною економічною кризою, слід усе більшого значення надавати ідеям соціальної згоди, «правління права», отже — зваженої та ефективної правової політики. У перехідних суспільствах є чимало відносин і секторів, які через кризи і нестабільність залишаються неврегульованими правовою політикою, тобто віддані на відкуп стихійним процесам. Це утворює «зони сприяння» мафіозним структурам, що прагнуть самостійно «регулювати» суспільні стосунки у своїх інтересах. У наслідок чого поряд із «тіньовою економікою» виникають неконституційні центри влади, «тіньове регулювання» на підставі злочинних норм за «поняттями», які цинічно заперечують принципи легітимності та є антиподами Права.

Очевидно, що у правовій державі покликаний правити закон, а не олігархічні групи, субеліти чи кримінальні клани. За висловом К. Поппера, «гроші стають небезпечними тільки коли на них можна купити владу — безпосередньо чи шляхом поневолення економічно слабких, які мають продавати себе, щоб жити»¹. За умов поширення правового нігілізму й цинізму ця небезпека може погрожувати й Україні, адже володарі «тіньових капіталів», намагаючись «оптом» купувати владу, рвуться під прикриття депутатської недоторканності, у високі адміністративні крісла, а масштаби корупції (за міжнародними оцінками) стрімко зростають. Крім того, нерідко деякі зацікавлені фінансово-промислові групи, корисливі бюрократичні кола застосовують лобізм у ході підготовки парламентом законопроектів, нових кодексів чи прийняття нормативних рішень урядом. У такий спосіб олігархічні лобі прагнуть «приватизувати» поле юридичного впливу, що стає найциніч-

---

¹ Поппер, К. Открытое общество и его враги / К. Поппер. — М. : Феникс, Международный фонд «Культурная инициатива», 1992. — Т. 2. — С. 150.

нішим проявом правового нігілізму. Але істинно правова політика мусить, відбиваючи загальні інтереси держави, насамперед обслуговувати потреби громадянського суспільства.

Деформації правосвідомості відбуваються не тільки в нігілістичному напрямку, але й у формі правового ідеалізму. Якщо правовий нігілізм походить з невизнання права і його знецінення, то правовий ідеалізм — є легковажною переоцінкою можливостей права.

Думка про можливості принципової зміни суспільства за допомогою мудрих законів має давнє походження¹. З такого переконання виходив Платон у своїх мріях про ідеальну державу, розглядаючи ідеальним правління кращих і шляхетних, тобто аристократії, де діють гарні закони, а держава піклується про своїх громадян². Таку ж думку висловлював значно пізніше й хорватський філософ і правознавець Ю. Крижанич, який відмічав, що головною й основною гарантією проти тиранії є наявність у державі хороших законів і належного контролю за їхнім виконанням³. Якщо в державі діють хороші закони, а стани і чини знають свої права й обов'язки, то «усі підвладні задоволені і чужоземці хочуть прийти в цю країну», а там, «де закони жорстокі, там свої піддані жадають змін правління і часто змінюють, якщо можуть... Які закони — такий і порядок у державі»⁴.

Подібна правова практика, позиція й риса правосвідомості людей і є правовим ідеалізмом — специфічним станом правосвідомості особистості, що характеризується хибною переоцінкою можливостей права впливати на суспільні відносини. Проте, реальне життя незмінно спростовувало ілюзорні уявлення стосовно того, що виключно за допомогою лише закону можна ефективно, у справедливому напрямку перетворювати чи вдосконалювати політико-правову сферу. З цього приводу Ф. Енгельс у праці «Маніфест г-на Ламартіна» 1874 р., критикуючи правовий ідеалізм і політичний популізм автора, писав, що запропоновані ним заходи «є чистою добродійністю, або просто голосними фразами, позбавленими усякого практичного змісту,

¹ Див. : Тодика, О. Ю. Народовладдя на трансформаційному етапі розвитку держави і суспільства : монографія / О. Ю. Тодика; за ред. О. В. Петришина, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України. — Х. : Право, 2007. — С. 368.

² Див. : История политических и правовых учений : хрестоматия для юрид. вузов и фак-в / сост. и общ. ред. Г. Г. Демиденко. — Х. : Факт, 1999. — С. 26.

³ Правова культура в умовах становлення громадянського суспільства. — С. 27.

⁴ История политических и правовых учений : учебник / под ред. О. Э. Лейста. — М. : Юридическая литература, 1997. — С. 332.

подібними до скасування жебрацтва надзвичайним законом чи ліквідації суспільних нещастя законодавчим шляхом...»¹.

Безумовно, Право є майже єдиним суспільним інститутом та продуктивною технологією, завдяки яким можна запровадити принципи справедливості й рівності соціальних можливостей, котрих прагне соціум сучасної демократичної держави. Але, водночас, на право не можна покладати надзвичайні сподівання, оскільки воно не є Всесильним, особливо у протистоянні з політичною кон'юнктурою, правовим нігілізмом і політичним цинізмом. Доцільно погодитись з думкою Ю. Тодики, що «право не можна зводити в абсолют, і нав'язувати від нього більшого, ніж воно дійсно може дати», згідно своїх соціальних функцій та об'єктивних можливостей². Ідеалістичні соціальні очікування і неприродні завдання можуть тільки скомпрометувати правову ідею, адже відомо, що надмірна політизація та ідеологізація правових інституцій, механізмів веде до абсолютизації державної влади і закріплення її прерогатив у неправових законах (політичні практики тоталітарних суспільств).

Правовий ідеалізм, як і правовий нігілізм, зазначає М. Матузов, «живляться одним корінням — юридичним неучтвом, нерозвиненою і деформованою правосвідомістю, дефіцитом політико-правової культури. Зазначені крайнощі, незважаючи на їх, здавалось би, протилежну спрямованість, у кінцевому рахунку стуляються й утворюють ніби «подвоєне» загальне лихо..., перед нами дві сторони «однієї медалі»³. Незважаючи на те, що правовий ідеалізм менш помітний у суспільно-політичній практиці, але це явище заподіює не меншу шкоду суспільству й державі, ніж правовий нігілізм.

Передусім, він є досить деструктивним за соціальними наслідками, і формує негативні стереотипи правової культури. Так, у запалі боротьби з правовим нігілізмом політичний істеблшмент впадає в іншу крайність — правовий фетишизм, розгортаючи ідеалістичні популістські гасла, які в свою чергу майже неминуче ведуть до правового скептицизму, інфантилізму і правового волюнтаризму. В Україні після кризової політичної ситуації 2007 р., пов'язаної з достроковим

---

¹ Энгельс, Ф. Манифест г-на Ламартина // К. Маркс, Ф. Энгельс. Соч. – Т. 4. – С. 346.

² Тодыка, Ю. Н. Конституционные основы формирования правовой культуры / Ю. Н. Тодыка. – С. 132.

³ Теория государства и права / под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. – С. 611

переобранням парламенту, в якій була наявна конституційно-правова колізія, деякі публічні політики постійно підживлюють правові ілюзії, що лише через чинні закони, чи шляхом судового розгляду, або виборчої реформи можна без особливих зусиль вирішити всі конфлікти, що склалися в політико-правовій сфері країни.

Крім того, правовий ідеалізм (у разі найменших труднощів) штовхає певну частину громадян у песимістичну кризу довіри до законодавчої гілки влади, а фактично — породжує зневіру щодо прогресивності парламентсько-конституційних шляхів вирішення назрілих політико-правових проблем.

Багатьма авторами зазначається, що інерція політичного і правового ідеалізму походить ще з комуністичних часів, коли панував «культ» історичних, так званих «доленосних», «епохальних» планів і рішень; насаджувалася безоглядна віра в їх непересічну силу; вони, як правило, технологічно перекладалися на «мову законів», і через це сильно нагадували партійні резолюції¹. Варто врахувати, що поширенню правового ідеалізму сприяло те, що у нас тривалий час переважав чисто прагматичний підхід до права, воно головним чином розглядалося як знаряддя, інструмент, силовий важіль соціальних перетворень. На рівні повсякденної, а нерідко й професійної свідомості, панувала думка, що досить прийняти закони, і будуть зняті всі проблеми у певній галузі суспільних відносин. Отже, на правову систему покладали занадто великі надії, що в майбутньому не виправдовувались.

У подальшому з самого початку перебудови в СРСР і політичної реформації постсоціалістичних країн Європи правовим ідеалізмом страждали деякі популярні гасла: «прискорення соціально-економічного розвитку!»; «викорінення пияцтва»; «оксамитове», поступове втілення демократії через гласність; «безболісний перехід» до ринку тощо. Зрозумілим було бажання якнайшвидше юридично закріпити все це у законах, проголосити в конституції, але на ділі форсованого переходу суспільства у новий стан не вийшло, громадські очікування явно затяглися, а скоростиглі ідеалістичні проекти суворо помстилися за себе: політичних крах Союзу РСР народив не тільки правовий нігілізм частини громадян, але й не менш шкідливий правовий ідеалізм політичних еліт молодих національних суверенних республік, що утворилися після розпаду радянської держави.

¹ Теория государства и права / под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. – С. 613.

Нездійсненні політичні програми й «дуті» обіцянки, популістські гасла про краще майбутнє «вже завтра», що можуть апелювати тільки до ідеалістично налаштованих людей, на жаль, залишаються улюбленими прийомами роботи з масами. Але дійсність швидко руйнує ці ефемерні храми і повертає у світ суворих реальностей.

Абсолютизація права, наділення його сакральними, чудодійними ознаками — нічим не виправдана позиція, це шлях до правових ілюзій. Представляється, на жаль, що правовим романтизмом поки що віє від ст. 1 Конституції, де вказано, що Україна — правова, соціальна держава; тут очевидно бажане, поки видається за дійсне. Ця констатація — скоріше ціль, перспектива, ніж здійснена реальність. Правову державу не можливо запровадити «зверху», у наказовому порядку, це поступовий, тривалий процес важкого перетворення української громади на правове суспільство.

За роки незалежності парламентом України було прийнято (або вдосконалено) понад трьох тисяч законодавчих актів, чимало соціальних відносин концептуально урегульовано на нових юридичних засадах, але самі по собі ці закони не призвели до істотного поліпшення стану різних галузей економічної й соціальної практики. Ще давні мислителі помітили, що «у найбільш зіпсованій державі існує найбільша кількість законів»; а у нас нерідко найважливіші нормативно-правові акти гальмуються на півшляху до суспільства діями чиновницької бюрократії через її загальну безконтрольність і корумпованість. Не переборена й практика прийняття нормативно-правових актів, які свідомо нездійсненні, оскільки для їхньої реалізації немає матеріально-фінансових коштів, чи відсутні відповідні умови.

Закон, передусім, є офіційним визнанням і закріпленням соціального факту, і сподіватися на прямий (не технологічний) ефект «швидкісної» правотворчості — значить жити правові ілюзії. Отже, важливо не тільки розробити досконалу норму, а й прорахувати дійсні можливості її реалізації, спрогнозувати позитивні та негативні соціальні наслідки дії. Закони самі по собі не можуть буквально забезпечити добробут кожного громадянина; за наявності дії відповідних соціально-економічних, політичних, організаційних та інших чинників вони здатні лише сприяти цьому процесу, закріплювати і охороняти права, регулювати функції, розподіляти блага та ін. Праві були прихильники економічного детермінізму, стверджуючи, що чинне право безпосередньо залежить від економічного ладу і обу-

мовленого ним культурного розвитку суспільства. «Безсилля» законів породжує все той же правовий нігілізм і скепсис, невір'я в реальну значимість і соціальний вплив чинних нормативних актів. Коли закони не працюють, то й ставлення до них є більш прохолодним, а їх престиж руйнується разом із престижем влади. Найпрекрасніший закон нічого не вартий, якщо він не реалізується — щодо цієї аксіоми Ш. Л. Монтеск'є писав: «Коли я їду до якої-небудь країни, я перевіряю не те, чи гарні там закони, а те, як вони здійснюються, тому що гарні закони зустрічаються скрізь»¹.

Демократична преса нерідко справедливо твердить, що в нас «унизу — правовий нігілізм, а нагорі — правовий ідеалізм, фетишизм, а інколи — цинізм»: це і є наслідок прийняття не продуманих законів та рішень, популізму декларацій, заяв і легковажних обіцянок, награного оптимізму на фоні «шокових» реформ. «на руїнах радянської міфології, — написав колись О. Бовін, — ми стали зводити нову міфологію, міфологію “невидимої руки” ринку, міфологію свободи, але реформатори дискредитували реформи...»².

Отже, сьогодні всім стає зрозуміло, що навіть тисячами нових законів, якщо вони не підкріплюються іншими заходами, стан країни не змінити. Смуга «демократичного романтизму» проходить, ця ситуація все більш усвідомлюється органами державної влади і структурами громадянського суспільства. Створення ж нових політичних і правових ілюзій не менш небезпечно, ніж збереження багатьох колишніх: ілюзорна свідомість — не краще тло для утвердження політичної і правової культури.

Найм'якішим видом деформації правосвідомості є правовий інфантилізм, що полягає в недостатній сформованості й прогалинах правових поглядів, знань, установок, уявлень. Тому, коли ведемо мову про правовий інфантилізм то він виявляється, перш за все, в недостатній сформованості правової свідомості. Іншим проявом правового інфантилізму виступає прогалина правової свідомості, виникаюча «лише на основі повної відсутності знання про будь-який елемент правової дійсності або на основі забуття таких знань»³. Можна виділити два види прогалин правової свідомості: 1) «первинна» прогали-

¹ Монтеск'є, Ш. Избран. произведения. / Ш. Монтеск'є. — М. : Наука, 1955. — С. 318.

² Цит. за: Тодыка, Ю. Н. Конституционные основы формирования правовой культуры / Ю. Н. Тодыка. — С. 135.

³ Бабаев, В. К. Общая теория права : краткая энциклопедия / В. К. Бабаев, В. М. Баранов. — Н. Новгород : НЮИ МВД РФ, 1998. — С. 87.

на, коли індивіду спочатку не була відома інформація про даний елемент правової дійсності; 2) «вторинна» прогалина, яка характеризується або наявністю в правовій свідомості суб'єкта певної інформації про той або інший елемент правової дійсності і який у подальшому він його забуває, або відсутністю ситуації її пригадування і отримання даної інформації. Зрозуміло, що в сучасному українському суспільстві правовий інфантилізм досить розповсюджене явище, тому що не достатньо велика кількість наших громадян має бажання отримати правову інформацію, ознайомитися зі змінами у діючому законодавстві, а з іншого боку, в державі ще не склалася струнка система правового виховання громадян, починаючи з дитсадка та закінчуючи роботою з пенсіонерами.

Правовий інфантилізм є також і поверхневим і безвідповідальним ставленням до вимог закону, особливо в аспекті виконання правниками їх юридичних функцій. Позиція правової безвідповідальності мотивується в кожному окремому випадку самими різноманітними обставинами: від пересічних людських мотивів, небажання брати на себе фахову відповідальність, до переконаності в юридичній безкарності. Так, наприклад, інфантильною правосвідомістю часто вирізняються працівники міліції та митниці; багато в чому це було спричинено гострим кадровим дефіцитом, який тільки наприкінці 90-х рр. став дещо долатися.

Правовий інфантилізм є небезпечним і через те, що ідея законності й правопорядку за певних умов може бути використана зацікавленими колами, авторитарним лідером чи силовими структурами держави як привід для застосування сили і обмеження (чи порушення) прав людини, а не як засіб боротьби зі злочинністю. Не випадково Ш. Монтеск'є свого часу відзначав, що найжорстокіша тиранія — та, котра виступає під покровом законності, а Р. Ієринг підкреслював: «Жахливе беззаконня може вершитися під виглядом права над самим правом»¹. Отже, немає нічого більш небезпечного в суспільстві й державі, ніж узаконене беззаконня; це безперечно правовий інфантилізм і конформізм, коли ідеї права і законності пристосовуються до ситуації та використовуються не на суспільне благо, а на шкоду.

На жаль, ці ілюзії не переборені й на сучасному етапі державно-правового розвитку України. Так, певною мірою правовим інфантилізмом і невинуватою юридичною казуїстикою можна пояснювати: а) конфліктні наслідки переходу до парламентсько-президентської

¹ Ієринг, Р. Боря за право / Р. Ієринг. — С. 60.

республіки в Україні в результаті не до кінця зваженої конституційно-політичної реформи 2004–2006 рр.; б) загальну неефективність роботи Верховної Ради України V і VI скликань з позитивного законодавства (зокрема, її керівництва, фракцій, правлячої коаліції); в) складнощі діяльності (через політичні протистояння) органів місцевого самоврядування, сформованих за пропорційними партійними квотами тощо.

В останні роки у правовій свідомості та правовій культурі українського суспільства деякі дослідники фіксують такий вид деформації правосвідомості як правовий дилетантизм. Він означає вільне поводження із законом (поверхове або неадекватне тлумачення правових норм, відсутність системного підходу при їх оцінці та ін.) або оцінкою юридичної ситуації, що в цілому зумовлено легковажним ставленням до права. Особливої небезпеки цей різновид може набути в разі тиражування таких підходів через засоби масової інформації (наприклад, усупереч дії презумпції невинуватості твердження про визнання особи до судового рішення винною у вчиненні злочину).

Деякі правознавці звертають увагу на такий вид деформації правосвідомості українських громадян, як правова демагогія, що передбачає легковажне або свідоме ставлення такого впливу окремої особи або громадських організацій на свідомість людей, наслідком якого стає формування однобічного чи викривленого уявлення про правову дійсність. Небезпечність правової демагогії полягає в тому, що особа, яка на неї орієнтується, припускає наявність певної цінності права, усвідомлює існування довіри до нього з боку інших і саме тому використовує його для досягнення власних корисливих інтересів, прикриваючи свої наміри розмовами про суспільне благо. Найбільшого поширення такий вид деформації правосвідомості набуває під час проведення виборів або референдумів і супроводжується використанням широких можливостей засобів масової інформації та реклами впливати на суспільну думку («чорний PR»).

Сьогодні у найбільш важливих сферах життя, особливо в економіці, соціальній та гуманітарній галузі, положення лишається складним, особливо під час наступу світової фінансової кризи. Рівень життя багатьох громадян, особливо пенсіонерів, інвалідів, більшості бюджетників лишається неприпустимо низьким, а соціальні програми держава вимушено згортає. Тому останніми роками, коли поляризоване і демократизоване українське суспільство усвідомило, що

багато прийнятих у період суверенітету законів виявилися малоєфективними, а реформи ще не досягли своїх цілей (деякі навіть дали негативний результат), особливо підсилювався правовий скептицизм не тільки бізнес-еліти, а й чималої частини громадськості України.

Найважчим видом деформації правової свідомості є феномен її переродження, під яким П. Баранов розуміє випадки усвідомленого заперечення законів, що супроводжуються наявністю у особи злочинного наміру, а також корисливого, жадібного мотиву¹. Під правосвідомістю, що перероджується, розуміється такий вид її деформації, яка виявляється в усвідомленому ігноруванні і запереченні закону і супроводжується наявністю у носіїв наміру на здійснення правопорушень. Правосвідомість, що перероджується, виявляється в різних формах і, перш за все, у вигляді навмисного порушення законів і інших нормативно-правових актів, що супроводжуються здійсненням злочинів та інших правопорушень. Про масовий характер криміналізації українського суспільства свідчать об'єктивні дані, які підтверджували соціологічні опитування особливо на початку перебудови. Так, проведені на початку 90-х років ХХ сторіччя дослідження свідчили, що майже чверть населення України є криміналізованим². При всіх істотних відмінностях у рівні злочинності в різних країнах першою й визначальною тенденцією у світі є її абсолютне і відносне зростання у співвідношенні з кількістю населення, показниками економічного розвитку, культури тощо. За даними ООН, якщо сьогодні темпи зростання кількості населення планети складають 1–1,5 % щорічно, то злочинність зростає щорічно на 5 %. Тому, цілком вірною виглядає думка фахівців, які стверджують, що за останню чверть століття злочинність у світі, розраховуючи на кількість населення, зросла у декілька разів³.

Прояви деформації правової свідомості спостерігаються не тільки серед слабо юридично освічених громадян, а також у середовищі юристів, відповідно серйозною соціальною проблемою стає рівень їх

¹ Див.: Баранов, П. П. Профессиональное правосознание работников ОВД. Теоретические проблемы / П. П. Баранов. – М.: Наука, 1991. – С. 87.

² Див.: Калиновський, Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність: монографія / Ю. Ю. Калиновський. – С. 221.

³ Див.: Лунеев, В. В. Преступность XX века. Мировые, региональные и российские тенденции / В. В. Лунеев. – М.: Норма, 1999. – 498 с.; Лунеев, В. В. Организованная преступность, уголовный терроризм в условиях глобализации / В. В. Лунеев // Социологические исследования. – 2002. – № 5. – С. 60–67.

професійної свідомості. Мова йде про деяких суддів і працівників прокуратури, адвокатів і слідчих міліції, митників, податківців тощо. У наслідок різних причин відбувається руйнування істинно правових поглядів, установок і переконань, виникають псевдо-правові чи неправові конструкції свідомості, які негативно впливають на професійне поведіння правозастосовників. Так, російська дослідниця Н. Соколова узагальнила різні форми, які може здобувати деформована правосвідомість фахівців з юриспруденції: а) правовий інфантилізм, коли слабкість і хибність правової свідомості виражається у неформованості й пробільності правових поглядів, знань, установок та уявлень; б) правовий негативізм — свідоме ігнорування вимог чинного закону; в) деформована правосвідомість, яка перетворюється на злочинну установку¹. Переродження професійної правосвідомості юристів на злочинні настанови і дії є найбільш тяжкою формою цих деформацій. За умов, коли мафія стає могутньою структурою, у рядах якої крім «злочинців у законі», «авторитетів» і бойовиків з'являються безчесні адвокати, цинічні політики, юристи — держслужбовці з окремих органів влади, це загрозове явище набуває системної небезпеки для суспільства.

Разом з видами деформації права свідомість характеризується і різними формами її прояву. При цьому за основу можна узяти те, що з урахуванням їх носіїв правосвідомість ділиться на суспільну, групову (зокрема професійну) й індивідуальну, кожна з яких може бути схильною до спотворення. Всі вони існують в нерозривній єдності і взаємозв'язку. Зв'язано це з тим, що в індивідуальній правосвідомості «поєднуються риси загальні, властиві правосвідомості єдиної епохи, риси особливі, пов'язані з приналежністю особи до певної суспільної групи, і індивідуальні риси, обумовлені вихованням і обставинами особистого життя індивіда»², а суспільна правосвідомість не «має окремого від людей існування», і її зміст складає все те, що «виникає й існує у складі індивідуального»³. Проте єдність і взаємозв'язок між різними видами деформації правосвідомості не дають приводу для

---

¹ Соколова, Н. С. Правосознание, правовая культура и правовое воспитание // Проблемы общей теории права и государства : учебник / Н. С. Соколова; под общей ред. В. С. Нерсесянца. – М. : Издательская группа НОРМА – ИНФРА-М, 1999. – С. 403.

² Покровский, И. Ф. Формирование правосознания личности / И. Ф. Покровский. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1972. – С. 42.

³ Ратинов, А. Р. Правовая культура и преступное поведение // А. Р. Ратинов, Г. Х. Ефремова. – Красноярск : Изд-во Красноярского ун-та, 1988. – С. 70–71.

зведення дефектів суспільної і групової (зокрема професійної) правосвідомості до простої сукупності спотворених правових поглядів, ідей і почуттів окремих членів суспільства. Між ними існують відмінності як за об'ємом, так і за умовами формування.

Причини і умови деформації правосвідомості — це соціальні явища і процеси об'єктивного і суб'єктивного характеру, які детермінують спотворення правосвідомості як свій наслідок.

Розглянемо основні причини появи в українському соціумі різних видів деформації правової свідомості громадян. Так, основними причинами правового інфантилізму в даний час є: не до кінця продуманий курс реформ, що проводиться в країні; комерціалізація вищої освіти; відсутність добре організованої системи правової підготовки громадян України; низький освітній рівень окремої частини населення; невисокі моральні якості значної частини членів суспільства¹.

Причинами деформації правосвідомості виступають:

1. Просте незнання права відіграє важливу роль у виникненні деформації правосвідомості. Одним з ключових моментів незнання права виступає погордливе, високомірне, скептичне сприйняття та оцінка його не як базової, фундаментальної ідеї, а як другорядного явища в загальній шкалі людських цінностей, що, в свою чергу, характеризує ступінь цивілізованості суспільства, стан його духу, умонастроїв, соціальних почуттів, звичок.

2. У цілому право вважалося «неповноцінною і навіть занепадною формою соціальної регуляції, лише на певний час і в силу необхідності запозиченої у попередніх експлуататорських епох»². Разом з тим з права максимально «вижимали» його каральні можливості і досягли немало «успіху» в цьому. Командно-адміністративна система не лише не боролася з різними проявами деформації правосвідомості, по-своєму спиралася на них, тому що вони прекрасно вписувалися до неї. Однак, після відмови від тоталітарних методів правління і переходу на шлях правової держави, як тільки люди отримали реальну можливість користуватися правами і свободами, зразу ж дав про себе знати низький рівень правової культури суспільства.

---

¹ Див. більш докладно : Требін, М. П. Правова культура в умовах формування демократичної, правової держави / М. П. Требін // Наука і соціальні проблеми суспільства: освіта, культура, духовність : матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф., 20–21 травня 2008 р., у 2-х ч. ; Харк. нац. педагог. ун-тет ім. Г. С. Сковороди. – Х., 2008. – Ч. 2. – С. 17–22.

² Соловьев, Э. Ю. Правовой нигилизм и гуманистический смысл права // Квинтэссенция: Философский альманах / Э. Ю. Соловьев; сост.: В. И. Мудрагей, В. И. Усанов. – С. 164.

Однак, так само небезпечним є перебільшення ролі права, коли здається, що як тільки буде прийнятий закон, що регламентуватиме ті чи інші суспільні відносини, будь-які проблеми по регулюванню цих відносин зникнуть. Закону надається якась «магічна сила», значення «панацеї» від усіх бід. Але для того, щоб закон виконувався, недостатньо його прийняти, потрібні також реальні механізми введення його в дію, застосування, можливості посилання на нього при вирішенні конкретних спорів. Коли ж закони в державі не виконуються, в суспільстві пропадає віра в можливість вирішення своїх проблем за допомогою права, в захист своїх прав від порушення законними засобами.

3. Недосконалість законодавства також відіграє велику роль у виникненні деформації правосвідомості, бо відсутність чітко побудованої системи законодавства призводить до неможливості дотримання вимог закону всіма членами суспільства¹. Така проблема стає актуальною тоді, коли велика кількість законодавчих актів суперечить один одному, а також коли певні кола суспільних відносин регулюються переважно підзаконними нормативно-правовими актами, які, в свою чергу, теж часто суперечать один одному і законам.

4. Порушення прав особи, особливо таких, як право на життя, честь, гідність, житло, майно, безпеку. Слабкий правовий захист особи підриває віру в закон, в можливість держави забезпечити порядок і спокій в суспільстві, захистити людей від злочинних посягань. Безсилля ж права не може породити позитивного ставлення до нього, а спричиняє лише роздратування, незадоволення і протест.

5. Недосконалість правової освіти населення також призводить до появи такого негативного суспільно-правового явища, як деформації правосвідомості. Це пояснюється тим, що особа, яка не знає навіть азів права, не може скористатися правовими засобами при здійсненні своїх прав і захисті їх від порушення. Тому необхідно приділяти більше уваги вивченню основ права в середніх, середньо-спеціальних та вищих навчальних закладах неюридичного профілю, а також юридичних вузах та коледжах, бо майбутні правозахисники повинні досконало знати право і законодавство тієї держави, в якій вони здійснюватимуть свою діяльність.

Соціально-економічна, політична і правова криза, переважання в суспільстві чисто прагматичного підходу до права як до знаряддя

¹ Див. : Калиновський, Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність : монографія / Ю. Ю. Калиновський. – С. 221–222.

і засобу розв'язання проблем, планування і проведення масштабних заходів без відповідного правового забезпечення, декларативний характер багатьох законів і бездіяльність окремих з них викликають до життя різні прояви правового фетишизму і юридичної демагогії. Окрім чинників соціального характеру, на переродження правосвідомості роблять безпосередній вплив і соціально-особові характеристики конкретного індивіда. Інфантилізм, нігілізм, фетишизм і переродження як види деформації правосвідомості знаходяться в органічному взаємозв'язку і єдності. Діалектика їх співвідношення полягає у тому, що, по-перше, вони взаємозв'язані структурно і функціонально, а по-друге, кожна з них володіє якісною своєрідністю і незвідністю до інших видів. Структурний їх взаємозв'язок виражається у тому, що кожна попередня за ступенем регресивності форма певною мірою включається в наступну більш регресивну, але не вичерпує її зміст. Так, наприклад, переродження як найбільш регресивний вид деформації правосвідомості включає властивості нігілізму, інфантилізму, фетишизму і певною мірою ґрунтується на них, але відображає при цьому і свої специфічні риси, відмітні ознаки.

Разом з тим, хоча кожний з відмічених видів деформації правосвідомості має свої специфічні детермінанти, їм притаманні загальні причини¹. Інфантилізм, нігілізм, фетишизм, дилетантизм, демагогія і переродження розрізняються ступенем деформованості правової свідомості, що визначаються різним об'ємом і інтенсивністю детермінуючих чинників і що найважливіше — специфічним їх поєднанням. До них відносяться: економічні чинники (спад виробництва, зниження об'єму промислової і сільськогосподарської продукції, зниження реальної заробітної платні тощо); соціальні процеси (різке розшарування українського суспільства, значна доля тих, хто мешкає за межою бідності та ін.); політичні явища (боротьба за владу в центрі і в регіонах, нестабільність політичних інститутів та ін.); правові чинники (еволюція української правової системи); чинники суспільного і духовного життя (відсталий світогляд, уявні цінності та ін.).

Таким чином, демократичний розвиток правової системи України має бути націленим не тільки на зміцнення основ української державності, правове забезпечення економічних і соціальних реформ, удо-

---

¹ Див. : Требін, М. П. Деформації правової культури в Україні / М. П. Требін // Третя наук. конф. Харк. ун-ту Повітряних Сил ім. Івана Кожедуба, 28–29 березня 2007 р. Матеріали конференції. – Х. : ХУ ПС, 2007. – С. 177.

сконалення політичної системи, конституційного законодавства тощо, а й на подолання правового нігілізму, правового ідеалізму, правового інфантилізму тощо. Це можливо здійснити лише шляхом підвищення правової культури населення та політичного істеблїшменту країни, через вплив на їх правосвідомість і правову мораль, зміцнення законності й правопорядку, профілактику правопорушень (насамперед, злочинів), забезпечення реального захисту прав і свобод людини і громадянина, розвиток юридичної науки, освіти, всеобучу та проведення правових реформ за участю висококваліфікованих фахівців-юристів.

У кінцевому рахунку всі форми і засоби подолання деформацій правосвідомості пов'язані з виходом суспільства з глибокої системної кризи — конституційної, політичної, соціально-економічної, духовної, моральної. І багато в чому успіх тут залежить від активної правової позиції особистості. Отже, необхідна цілеспрямована робота з правового виховання, формування стійких правових цінностей і традицій в українському соціумі по виробленню в кожній людині патріотичних почуттів належності до громадянства України, причетності до справ суспільства і держави.

РОЗДІЛ 4

ПРАВОСВІДОМІСТЬ І ПРАВОВА КУЛЬТУРА ЯК ПЕРЕДУМОВИ РОЗБУДОВИ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ В УКРАЇНІ

4.1. Правовий ідеал та правова дійсність: проблема співвідношення у свідомості та практиці

Проблема правосвідомості та правової культури поряд з вимірами теоретичним та історичними має й вимір праксеологічний, тобто такий, що розкриває їх роль як найважливіших умов та факторів людської діяльності в її конкретно-історичному контексті. В умовах сучасного соціально-політичного та правового розвитку в Україні це є, насамперед, діяльність, спрямована на розбудову та зміцнення правової держави. Вихідним пунктом та найголовнішим мотивом такої діяльності є формулювання та обґрунтування суспільного (політичного, правового) ідеалу, а її метою — реалізація цього ідеалу.

Слід зазначити, що уже в самій природі правосвідомості відображається її співвіднесення з поняттям ідеалу. На це звертає увагу відомий сучасний російський філософ права Е. Ю. Соловйов: «Правосвідомість це орієнтація на ідеал правової держави, який має безумовний характер і вже в даний момент визначає практичну поведінку людини як громадянина»¹. Безумовно, тут йдеться про правосвідомість у її власному, ідеальному значенні, або про демократичну пра-

---

¹ Соловьев, Э. Ю. И. Кант: взаимодополнительность морали и права / Э. Ю. Соловьев. – М. : Наука, 1992. – С. 10.

восвідомість. Проте не випадково в дореволюційних дослідженнях історію філософії права (найвищого рівня теоретичної правосвідомості) розглядали як історію вчень про суспільні ідеали.

Як свідчить історичний досвід нормальний розвиток будь-якого суспільства залежить не тільки від матеріальних ресурсів, а й факторів духовних, перш за все від адекватного визначення та суспільного визнання інтегруючих суспільство цінностей, які знаходять своє втілення у суспільному ідеалі. Людська природа з необхідністю передбачає прагнення до ідеалу, під яким розуміють нормативно-ціннісний зразок належного у його найдосконалішій формі. Саме в тому, щоб служити *прообразом досконалості* і полягає функція ідеалу. Як писав І. Кант, «ідеали дають необхідне мірило розуму, який потребує поняття того, що у своєму роді досконало, щоб за ним оцінювати і вимірювати ступінь і недоліки недосконалого»¹. Тому, стверджує німецький філософ, ідеали „мають *практичну* силу (як регулятивні принципи) і лежать в основі можливості досконалості певних *учинків*»². І навпаки, відсутність регулюючої ідеї, ідеалу, приводить до безсистемної діяльності соціальних суб'єктів, і як наслідок — втрати не тільки механізмів ефективної діяльності суспільства в цілому, а й сенсу життя кожного з його членів.

Українському суспільству, яке знаходиться в стані демократичної трансформації, вірно орієнтуючий ідеал є вкрай необхідним. Саме такий ідеал знайшов закріплення в преамбулі та ст. 1 Конституції України — розвиток і зміцнення демократичної, соціальної, правової держави³. На цьому акцентується увага в коментарі до ст. 1 Основного Закону України: «Проголошенням демократичного, соціального і правового статусу України законодавець не стільки констатував реальний стан держави, скільки висловив прагнення і створив конституційні умови для подальшої реалізації вказаних принципів»⁴. Проте аксіологічний статус найбільш цитованого положення Конституції України: «Україна є... демократична, соціальна, правова держава»⁵

¹ Кант, И. Критика чистого разума // Кант, И. Соч. : в 6 т. / И. Кант. – М. : Мысль, 1965. – Т. 3. – С. 347.

² Там само. – С. 346.

³ Див. : Конституція України : наук.-практ. коментар / В. Б. Авер'янов, О. В. Батанов, Ю. В. Баулін та ін.; ред. кол. В. Я. Тацій, Ю. П. Битяк, Ю. М. Грошевой та ін. – Х. : Право ; К. : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – С. 5 (Преамбула), С. 9 (Стаття 1).

⁴ Там само. – С. 10.

⁵ Там само. – С. 9.

як ідеалу в умовах демократичної трансформації не отримав належного теоретичного обґрунтування. Тому, на жаль, ідеї як правої держави, так і громадянського суспільства певною мірою були сприйняті політиками і населенням дуже спрощено, що призвело до певної втрати привабливості цих ідей. Саме повернення цим ідеям дійсного теоретичного і практичного сенсу в контексті проблеми обґрунтування правового ідеалу є важливим завданням філософії права в Україні.

Слід визнати, що в пострадянській як філософській, так і філософсько-правовій літературі, вочевидь, як реакція на втрату привабливості «комуністичного ідеалу» і будь-яких теоретичних побудов, що орієнтуються на передбачуване «світле майбутнє», обговорення теми суспільного ідеалу не знайшло широкого розповсюдження. Проте передумови для розв'язання цього завдання в ній все ж таки можна відшукати. Так, проблема політико-правового ідеалу в специфічній постановці прогресу в праві і правових орієнтирів історичного прогресу в сучасній російській теоретико-правовій літературі ставилася В. С. Нерсесянцем¹, а питання про правовий ідеал в контексті концепції «відкритої історії» розглядалося Е. Ю. Соловйовим². В сучасній українській філософії і теорії права питання про суспільний ідеал в аспекті вивчення творчої спадщини П. І. Новгородцева обговорювалося О. В. Гарніком, О. М. Литвіновим, Т. Д. Суходуб, В. М. Шаповалом³, В. Ю. Даренським⁴, а в аспекті розвитку права і влади в процесі демократичної трансформації українського суспільства В. М. Селівановим⁵. Слід підкреслити, що в Україні починають з'являтися

---

¹ Див. : Нерсесянц, В. С. Наш путь к праву: От социализма к цивилизму / В. С. Нерсесянц. – М. : Российское право, 1993; Нерсесянц, В. С. Прогресс в праве (исторический опыт и перспективы) / В. С. Нерсесянц // Теория права и государства : под ред. проф. Г. Н. Манова. – М. : Издательство БЕК, 1995. – С. 267–317.

² Див. : Соловьев, Э. Ю. Категорический императив нравственности и права / Э. Ю. Соловьев. – М. : Прогресс-Традиция, 2005. – С. 338–346.

³ Див. : Идея правовой державы: история и современность. – Луганськ : РВВ ЛАВС, 2002; Литвинов, О. М. Філософія права П. І. Новгородцева: осмислення права і держави в контексті суспільного ідеалу : автореф. дис. канд. юрид. наук / О. М. Литвинов. – Х. : НЮАУ, 2005.

⁴ Див. : Даренский, В. Диалогическая природа общественного идеала / В. Даренский // Проблемы философии права : сб. ст. / под ред. А. Н. Литвинова. – Луганск : РИО ЛГУВД, 2006. – С. 156–172.

⁵ Див. : Селіванов, В. М. Право і влада суверенної України: методологічні аспекти / В. М. Селіванов. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2002.

і дослідження політичного ідеалу (Г. П. Дашутін¹, М. М. Михальченко², В. О. Корнієнко³). Проте питання про конструювання та філософське обґрунтування саме правового ідеалу в його співвідношенні з правовою дійсністю у контексті дослідження правосвідомості та правової культури як базових чинників державотворчого процесу в Україні безпосередньо не розглядалося. Такий розгляд і є метою цього підрозділу, а головне питання проблеми правового ідеалу в умовах сучасної України може бути сформульоване так: яким чином та за яких умов може бути сформований досконалий правопорядок, який би слугував підґрунтям для реформування суспільства в напрямку досягнення його максимально можливої за даних умов досконалості?

При цьому слід зазначити, що автор не претендує на вичерпне вирішення проблеми правового ідеалу в Україні, а лише ставить її та намічає певні шляхи її вирішення в контексті співвідношення ідеалу і дійсності та відображення цього співвідношення у правовій свідомості та правовій практиці. В подальшому основні положення цієї праці мають бути розвинуті у філософському, соціологічному, соціально-психологічному, теоретико-правовому та юридико-догматичному планах, як і у плані юридичної педагогіки як теорії та практики правового виховання, спрямованої на формування розвинутої правової свідомості та зрілої правової культури.

Що ж стоїть за поняттям «правовий ідеал»? Під ідеалом як таким зазвичай розуміють те, чого прагне людина, нормативно-ціннісний зразок належного в його щонайвищій, самій досконалій формі. В самій природі людини, що розуміється як «відкритість світу», закладає на орієнтація її на зразки належного, вищі цінності, на основі яких відбувається постійний «вихід» людини за власні межі, здійснюється процес вдосконалення як самої людини, так і забезпечуючих її діяльність інститутів.

---

¹ Дашутін, Г. П. Політичний ідеал як пізнавальна проблема / Г. П. Дашутін // Держава і право. Вип. 28. – К., 2004. С. 581–591; Дашутін, Г. П. Перспективи української моделі демократичної, соціально-правової держави / Г. П. Дашутін // Вища освіта України. – 2005. — № 2. – С. 24–29.

² Михальченко, М. Політичний ідеал відкритого суспільства в умовах «керованої демократії» / М. Михайличенко, Г. Дашутін // Вища освіта України. – 2006. – № 2. – С. 5–14.

³ Корнієнко, В. О. Політичний ідеал як модель реалізації політологічних принципів державного устрою / В. О. Корнієнко // Держава і право : зб. наук. пр. Вип. 9. – К., 2002. – С. 505–517.

Орієнтуюча роль суспільного ідеалу в умовах демократичних перетворень виявляється в тому, що невизначеність суспільного ідеалу, включаючи і недостатньо ясні уявлення про роль права у вдосконаленні сучасного українського суспільства, є стримуючим чинником в його трансформації. При цьому уявлення про нього повинні бути поставлені на ґрунт критичності і реалізму, вказувати на ті дійсні шляхи і засоби, за допомогою яких може бути поліпшений існуючий правовий порядок.

Зазвичай розрізняють поняття суспільного, політичного, морального, наукового, естетичного та інших ідеалів як різновидів загального поняття ідеалу. Зокрема, Г. П. Дашутін розглядає політичний ідеал як конкретну форму соціального ідеалу і дає йому таке визначення: «Політичний ідеал — це уявлення суспільства, держави, класу, соціальної групи, особи про досконалий політичний устрій, про досконалу політичну організацію суспільства, з допомогою яких впорядковані відносини власності, класово-групові відносини через організацію справедливої системи влади, відносини між націями, народностями, етнічними та релігійними групами, створені рівні умови політичного і духовного розвитку особи»¹.

Водночас, слід відзначити, що поняття правового ідеалу як в сучасній, так і дореволюційній філософсько-правовій літературі використовується доволі рідко. Це пояснюється, з одного боку, домінуванням в теоретичній правосвідомості позитивістського підходу, який взагалі заперечував можливість постановки питання про ідеальні основи права, а з другого — наявності природно-правових концепцій, в яких предмет філософії права надмірно розширюється до пізнання суспільного ідеалу взагалі², а поняття суспільного, політичного і правового ідеалу фактично ототожнюються.

Проте на початку ХХ ст. відомий російський філософ права М. М. Алексеєв акцентував увагу саме на необхідності розрізнення понять «суспільний ідеал», «політичний ідеал» і «правовий ідеал». Під суспільним ідеалом він розумів досконалий суспільний лад, під політичним ідеалом — модель досконалої політичної системи, або досконалої держави, а під правовим ідеалом — досконалий правовий

¹ Дашутін, Г. П. Політичний ідеал як пізнавальна проблема / Г. П. Дашутін // Держава і право. Юридичні і політичні науки. – Вип. 28. – С. 582–583.

² Див. : Франк, С. Л. Духовные основы общества / С. Л. Франк – М. : Республика, 1992. – С. 21.

порядок¹. Таке розрізнення він обґрунтовував, спираючись на критику надмірних очікувань від реалізації популярного на той час ідеалу правової держави. «Народившись з бурхливого і нестримного прагнення новітнього західного людства до встановлення на землі найбільш досконалого суспільного устрою, теорія правової держави пов'язала ці пошуки «земного раю» (за виразом П. І. Новгородцева) з вірою, що він може бути відшуканий у праві й здійснений через право»². Саме за абсолютизацію правових форм і засобів, які розглядалися як панацея від усіх соціальних та політичних лих, він й критикував цей підхід до соціального ідеалу. Філософ права підкреслював, що суспільство не може розглядатися лише як правовий союз, а містить й більш тонкі та глибокі способи спілкування.

На наш погляд, М. М. Алексеев, не заперечуючи значення права у суспільстві, справедливо підкреслює неможливість зведення усіх проявів суспільного життя до правових відносин, а тому ототожнення суспільного і правового ідеалу. Водночас, в конкретно-історичній ситуації, в якій знаходиться сучасне українське суспільство, і яка характеризується дефіцитом права й дефіцитом поваги до нього, умалення як духовних, так і правових факторів удосконалення суспільства є неприпустимим. Правова складова суспільного ідеалу не є достатньою, проте вона є край необхідною для його реалізації, як мінімальна умова і гарантія збереження гуманістичних надбань людства.

Виходячи з цих міркувань ми вважаємо, що на етапі демократичної трансформації українського суспільства слід акцентувати увагу саме на правовій складовій ідеалу. Невипадково, що в деяких сучасних дослідженнях зарубіжних авторів з країн, в яких ця трансформація успішно здійснюється, право тлумачиться саме як «носії суспільного ідеалу»³. Тому, суспільний ідеал в умовах сучасних українських реалій, на наш погляд, не може бути нічим іншим, як правовим суспільством, політичний або державний, ідеал — ідеалом правової держави, а ідеал правовий — ідеалом досконалого або справедливого, права, за яким історично закріпилося поняття природного права. Причому, правовий ідеал є складовою як політичного ідеалу (правової держави), так і поряд з останнім, складовою суспільного ідеалу (правового суспільства).

¹ Алексеев, Н. Н. Основы философии права / Н. Н. Алексеев. – СПб. : Изд-во «Лань», 1999. – С. 200–225.

² Там само. – С. 200.

³ Див. : Стадниченко, Ст. Право как носитель общественного идеала и элемент образования общества / Ст. Стадниченко; пер. с польск. // Альма матер. Вест. высш. шк. – 2002. – № 10. – С. 36.

У попередніх дослідженнях ми запропонували концепцію правового суспільства як суспільного ідеалу в умовах демократичних трансформацій¹. Було визначено, що правовим слід вважати суспільство, в якому діє принцип верховенства права, а в його структурі вирізнені інституційні (правова держава і громадянське суспільство) та неінституційні або духовні виміри (правовий суб'єкт як автономна й відповідальна особистість і система правових цінностей, основною з яких є справедливість). У концепції правового суспільства вже були використані певні методологічні підходи щодо дослідження суті та структури правового ідеалу, особливо в аспекті його духовно-ідеальних елементів².

Завдяки структурної єдності та включеності правового ідеалу в ідеал суспільний, саме удосконалення неінституційних умов формування правового суспільства є вирішальною умовою удосконалення права в цілому. Тому в структурі правового ідеалу найбільш вагомими є ідея суб'єкта права як автономної і відповідальної особистості з притаманними їй установками правосвідомості, система правових цінностей, основною з яких є справедливість і, як синтез перших двох моментів – концепція природних прав людини та її об'єктивація в Конституції, чинному законодавстві і правозастосовній практиці.

Близьку позицію щодо структури правового ідеалу поділяв російський філософ права Б. П. Вишеславцев. Згідно його концепції ідеалом права є автономний суб'єкт, автономна особистість, яка сама розмірковує, оцінює, вибирає напрямок дій. Поняття ж права ґрунтується на принципі взаємності прав і обов'язків. Ідея справедливості, підкреслює він, символом якої є терези Феміди, не припускає переваги однієї волі над іншою, а прагне до справедливого обміну послуг, прав і обов'язків. Виходячи з принципу автономії особистості і похідного від неї принципу самоврядування (особистого і суспільного), справедливим буде, якщо людина сама бере участь у створенні за-

---

¹ Див. : Максимов, С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления / С. И. Максимов. – М. : Право, 2002. – С. 304–319; Максимов, С. И. Правове суспільство як регулятивна ідея реформування посттоталітарної правової системи / С. И. Максимов // Проблеми влади і права в умовах посттоталітарних трансформацій: міждисциплінарний аналіз / за заг. ред. М. І. Панова і О. Г. Данильєна. – Х. : Право, 2004. – С. 132–147; Максимов С. И. Кантівський проект правового суспільства і нові демократії / С. И. Максимов // Проблеми філософії права. том IV–V. – Київ–Чернівці: Рута, 2008. – С. 17–23.

² Що стосується ідеалу правової держави (політичного ідеалу), то особливості його реалізації будуть розглянуті в наступному підрозділі.

кону, якому підкоряється і сама встановлює і контролює владу, якій підкоряється.

Ідею «природного», тобто ідеального, справедливого права він трактує як нескінченне завдання удосконалення правопорядку. Вона виникає у зв'язку з необхідністю встановлення нового закону і відміни старого, виходячи із оцінки його з точки зору правди і справедливості. Але оцінка правопорядку з точки зору правди і справедливості необхідно виходить із виховання всієї системи цінностей, що визнається і культивується данним народом. «Вони виходять із усього світогляду, із того, що я сам і ми самі визнаємо правдою»¹.

На те, що важливішою складовою правового ідеалу є ідеал правової особистості, звернув увагу Б. О. Кістяківський в своїй статті «На захист права», опублікованій у збірнику статей «Вехи» рівно сто років тому назад, і яка до цих пір не втратила свого теоретичного і практичного значення. Акцентуючи увагу на відомому постулаті правового світогляду: «Основу міцного правопорядку складає свобода особистості і її недоторканність»², він звертає увагу на те, що в свідомості інтелігенції в дореволюційній Росії відсутній достатньо розвинутий інтерес до особистих прав. Це зв'язано якраз з тим, що ставлячи в центр суспільного ідеалу ідеал особистості і здійснюючи різносторонню і багату його розробку (критично мислячої, свідомої, всебічно розвинутої, що самоудосконалюється, етичної, релігійної і революційної особистості), суспільна свідомість тієї епохи мала в цьому відношенні найбільшу прогалину — «вона ніколи не висувала ідеалу правової особистості»³. Прагнучи подолати цей недолік, Б. О. Кістяківський розкриває структуру цього ідеалу, як «особистості, дисциплінованої правом і правовим порядком, і особистості, яка наділена всіма правами і вільно користується ними»⁴.

В аспекті вже вказаної орієнтації на ідеал (справедливого права, правової держави, правового суспільства) правосвідомість виконує світоглядну функцію, а тому виступає у своїй найвищій формі — як правовий світогляд.

Відомий дослідник історії правових ідей в різних соціокультурних контекстах А. Валіцький, підкреслював, що під правовим світоглядом

¹ Вышеславцев, П. Б. Кризис индустриальной культуры / П. Б. Вышеславцев. – Нью-Йорк, 1953. – С. 250.

² Кистяковский, Б. А. В защиту права (Интеллигенция и правосознание) / Б. А. Кистяковский // Вехи. Из глубины. – М. : Правда, 1991. – С. 128.

³ Там само.

⁴ Там само.

слід розуміти «світогляд, зосереджений на проблемі привнесення в суспільство права»¹. Цей світогляд став домінуючим в Новий час і прийшов на заміну середньовічному теологічному світогляду. Його зміст визначається поєднанням двох головних ідей: ідеї розумного законодавства і ідеї невід’ємних прав особистості. Альтернативами правового світогляду виступали «антілегалізм», заперечення першої складової цього світогляду, цінності закону, і «правовий нігілізм» як заперечення другої складової правового світогляду — ідеї невід’ємних прав людини.

Учений підкреслює, що з другої половини ХІХ ст. в західній правовій культурі правовий світогляд як «надія на велике оновлення світу на основі Права» витісняється такими формами правового мислення, як історична школа та позитивізм, які засновані на преклонянні перед дійсністю (у формі історичної дійсності та діючого позитивного права). Тобто ідея природного права, яка лежала в основі правового світогляду, витісняється повністю до кінця ХІХ ст.

Ці процеси здійснили свій вплив і на розвиток правосвідомості в Росії того часу. На місце просвітницької віри в право багато в чому під ідеологічним впливом самого Заходу, який критикував свої власні досягнення, приходять антиправові ідеї, у формі консерватизму та соціалізму. Саме захоплення цими ідеями, і особливо соціалізмом, виявилось однією з головних перепон на шляху розвитку правової культури в Росії².

Водночас антиправова і антиліберальна лінія в російській суспільній думці не були однозначними. Наприкінці ХІХ століття під лозунгом «відродження природного права» починає відроджуватися і правовий світогляд. Ліберальні філософи права, такі як Б. М. Чичерін, В. С. Соловйов, П. І. Новгородцев, Л. І. Петражицький, Б. О. Кістяківський та інші, були принциповими у захисті ідеї правової держави і виступали проти розповсюдженого в Росії негативного ставлення до права. Не обмежуючись межами професійної юриспруденції, вони вели боротьбу за *реабілітацію* права як такого, проти усіх його критиків. А. Валицький особливо звертає увагу на те, що «правовий світогляд цих мислителів характеризувався низкою схожих рис, що дозволяло казати про спільне (загальне) розуміння ними самої ідеї права»³. По-перше, вони проводили чітке розмежування між при-

---

¹ Валицький, А. Нравственность и право в теориях русских либералов конца ХІХ – начала ХХ веков / А. Валицький // Вопросы философии. – 1989. – № 8. – С. 27.

² Там само. – С. 29.

³ Там само. – С. 29–30.

ватним правом, яке регулює горизонтальні зв'язки між суб'єктами прав — формально рівними індивідами, і публічним правом, яке регулює вертикальні відношення між людьми, тобто різний ступінь їх підкорення, вважаючи право першого типу адекватним виразом «ідеї права». По-друге, вважали, що право має бути автономною сферою, незалежною від держави і цілей державної політики. Це привело їх до протистояння любим проявам юридичного позитивізму і реабілітації основних ідей природного права. Вони прагнули розвивати теорію юридичного обґрунтування прав особистості, яка б обмежувала будь яку політичну владу і розглядала право в межах загальної філософії людини і філософії цінностей, намагаючись уникати релятивізму, який був притаманний позитивізму й історизму. Тобто вони поверталися до пошуків самодостатнього критерію оцінки існуючих законів, адекватного самій «ідеї права», незалежно від існуючого співвідношення сил і матеріальних інтересів. По-третє, відстоювали принцип логічного і аксіологічного пріоритету правозаконності над всією сферою політики. Вони прагнули до розвитку правової культури і її захисту від надмірної політизації; виступали за суспільство, пов'язане правом, в протилежність суспільству, пов'язаному владними відносинами і підкореному цілям політичної влади. Соціалізація ж правової держави розумілася як більш висока ступінь верховенства права, як розширення сфери гарантованих прав особистості¹.

Оскільки методологічною основою правового світогляду виступає природно-правове мислення, то й дослідження співвідношення правового ідеалу з правовою дійсністю неможливо без виявлення його специфічних рис.

Сутність природно-правового мислення полягає у протиставленні праву позитивному, що встановлюється людиною, поняття природного права, як чогось невстановленого, що стає символом усього істинного в правовому сенсі. Універсальне значення теорії природного права полягає у спрямованості її на пошуки особливої реальності права, яка не зводиться до реальності державно-владних встановлень. Оскільки під природним правом у його узагальненому значенні розуміється надпозитивна інстанція, або «сукупність усіх надпозитивних

---

¹ Див. : Валицкий, А. Нравственность и право в теориях русских либералов конца XIX – начала XX веков / А. Валицкий. – С. 30–31.

тивних обов'язковостей людської практики»¹, то й особливість природно-правового мислення полягає, говорячи більш звичною мовою, в розмежуванні і критичному зіставленні права і закону з позицій ідеалу і принципів справедливості.

Поєднання позитивного і природного права є виразом його глибинної структури як особливої реальності. На цей момент ми вже звертали увагу у своїх працях². Підтвердженням цієї позиції може служити також концепція природи права відомого сучасного німецького філософа права Р. Алексі, який розрізняв такі дві необхідні властивості, або сторони права, як владно-інституційна й ідеально-критична: «Для права істотними є дві властивості: примус, або сила, з одного боку, і правильність, або справедливість — з другого. Перше належить до основного елемента соціальної ефективності права, друге — виражає його ідеальний, або критичний, вимір»³. Істотність цього поділу, який співпадає з класичним поділом на позитивне і природне право, підтверджується подальшими словами цього дослідника: «Питання про те, як ці два поняття співвідносяться з поняттям права и, за допомогою цього, одне з одним, є центральним питанням філософії права. Всі — або крайньою мірою, майже всі — питання філософії права залежать від відповіді на це запитання»⁴.

Саме наявність у внутрішній онтологічній структурі права ідеально-критичного, або природно-правового, виміру робить питання про правовий ідеал іманентним самій природі права. Невипадково природно-правовий спосіб мислення соціально запитується ситуацією назрівання реформ і революцій, яка характеризується загостренням суперечностей між ідеалом і дійсністю, новими прогресивними прагненнями і старим позитивним правом, або, іншими словами, досвідом переживання несправедливості. Цей спосіб мислення — необхідна духовна передумова підготовки і здійснення реформ та змін, у період яких відбувається «оживлення» природно-правових теорій.

Безумовно, природно-правове мислення як пошуки ідеального права містить момент утопії. Проте це не означає, що воно являє со-

---

¹ Хеффе, О. Политика. Право. Справедливость. Основоположения критической философии права и государства / О. Хеффе; пер. с нем. — М. : Гнозис, 1994. — С. 51.

² Див.: Максимов, С. Природне і позитивне право як елементи правової реальності / С. Максимов // Вісн. акад. прав. наук України. — 2002. — № 1. — С. 82–92.

³ Алексі, Р. Природа философии права / Р. Алексі; пер. с англ. С. И. Максимова. // Проблемы философии права. — Київ—Чернівці : Рута, 2004. Т. II. — С. 23.

⁴ Там само.

бою лише порожні романтичні фантазії, котрі не мають нічого спільного з такою «прозаїчною» і «жорсткою» реальністю, якою право бачиться позитивістом і «реалістично» мислячим обивателем. Воно якраз підмічає і виражає особливості правового мислення. Право, формуючи свій світ, паралельний зі світом, який задається соціальною реальністю, утопічне тим, що виходить не з того, що є, а з того, що повинно бути, а тим самим, деякою мірою заперечує існуючий порядок речей, але з метою його удосконалення.

Так, починаючи з Нового часу в природно-правовому мисленні наведено утопічну модель, побудовану на дихотомії природного і громадянського станів, засобом переходу від одного до другого виступає суспільний договір. Всі ці гіпотетичні стани не є лише ілюзією, вони справляли і справляють реальний інспіруючий вплив на свідомість і поведінку людей. Адже, хоча утопічні проекти насправді не збуваються, людина, перебуваючи під враженням нової дійсності і надихаючись цією картиною, своїми вчинками змінює соціальний світ, користуючись при цьому символами і категоріями утопічного проекту. Так, європейське Просвітництво перетворило природно-правове мислення на політико-філософську систему, яка докорінно змінила практику державно-правового життя. «Природно-правове мислення Нового часу, — пише О. Хеффе, — справило інспіруючий вплив на американську і Французьку революції і привело до виникнення спільності сучасного типу — демократичної конституційно-правової держави»¹. Зміна одного правопорядку на інший, як правило, мислиться і очікується людьми як встановлення якогось «раю», тобто ідеального гармонічного стану людства (вищої справедливості). І хоча насправді такого «раю» на землі встановити неможливо, людина не може про нього не мріяти. Однак це не просто мрії, а вираження сутності власне правової реальності, що носить деонтологічний характер. Реальність природного права являє собою реальність людського імперативу досягнення «раю людяності», тобто ідеального гармонічного стану, заснованого на засадах вищої справедливості як такої життєвої вимоги, яка ставиться самому собі в процесі людського співіснування кожним, хто став людиною хоч якоюсь мірою².

Це співпадає з позицією П. І. Новгородцева. «Ідея природного права, — писав він, — є необхідним і неусуненим елементом право-

---

¹ Хеффе, О. Политика. Право. Справедливость. Основоположения критической философии права и государства / О. Хеффе. — М. : Гнозис, 1994. — С. 52.

² Див.: Luijpen, W. A. Phenomenology of Natural Law / W. A. Luijpen. — Pittsburg, 1967. — P. 62–63.

свідомості, тому що наша правосвідомість завжди підноситься над позитивним правом. Як правило поведінки будь-яка норма позитивного права окремо, так як і весь правовий порядок у сукупності, підлягає моральній оцінці. При цьому сутність критичного ставлення природно-правової ідеї полягає в незалежності і самостійності суду над позитивним правом». Відторгаючи таку можливість, підкреслює Новгородцев, «ми перетворюємо людське суспільство із «царство цілей» в царство засобів для здійснення зовнішніх законів»¹. Таким чином, коли ми піддаємо діюче право моральній оцінці, ми подумки співставляємо з правом, яке належить бути, з правовим ідеалом, або точніше, з правом природним.

Такою є загальна картина правового ідеалу, яка обґрунтовується сучасною теоретичною правосвідомістю. Водночас у взаємодії правового ідеалу та правової дійсності існують такі опосередковуючі ланки, як правосвідомість (у багатогранності форм свого вияву — теоретичної, професійної, буденної) та правова практика (правова діяльність). Яким же чином співвідносяться правовий ідеал і правова дійсність? На рівні теоретичної свідомості це питання набуває вигляду співвідношення природного і позитивного права (якщо справа стосується питань правотворчості) і співвідношення ідеї права та її реалізації у правовому житті, тобто у поведінці людей. Певною мірою це може бути розглянуто і як аспект співвідношення правової свідомості і правової культури.

Характерною рисою українського правового менталітету є невідзначеність соціального ідеалу². Навіть те, що ідеал демократичної, соціальної, правової держави сформульований у Конституції України, він сприймається більшістю населення як щось зовнішнє, як деякі формальні положення без глибинного проникнення в їх зміст. Ці вимоги належного переважно розглядаються як такі, що адресуються комусь іншому — інститутам та представникам влади, партіям і громадським організаціям, або взагалі нікому не адресуються, а не як установку власної свідомості, що виражає ціннісні переваги та сенс життя особистості. Даний момент є ключовим для якісної характеристики української правової культури. У цьому пункті лежить «таємниця» або початкова основа розв'язання проблеми української

---

¹ Новгородцев, П. И. Кант и Гегель в их учениях о праве и государстве / П. И. Новгородцев. — СПб. : Лань, 2000. — С. 223.

² Див. : Максимов, С. І. Українська правова культура: ціннісний вимір / С. І. Максимов // Держ. буд. та місц. самовряд. — Вип. 14. — X. : Право, 2007. — С. 21.

правової культури і визначення соціального ідеалу в цілому і правового ідеалу зокрема. Трагедійна напруженість сучасної ситуації якраз і полягає в тому, що автономна (самозаконна) особистість ще не відкрита в собі кожним і не визнана в інших всіма як основа правового життя.

Тому з питань трактовки співвідношення правового ідеалу і правової дійсності, можна виділити три моделі, які є виявом певного стану правосвідомості й умовно можуть бути визначені, як 1) нігілістична, яка заперечує можливість досягнення будь-якого ідеалу ні зараз, ні у віддаленому майбутньому; 2) апологетична, яка прикрашує дійсність і декларує безпроблемну реалізацію ідеалу; 3) критична, яка визнає складний діалектичний характер співвідношення між ідеалом і дійсністю. Безумовно, ця класифікація зосереджується лише на основних позиціях, на певних «ідеальних типах» і не враховує їх «суміш» в реальних установках правосвідомості, прикладом чого може бути конформно-байдужа модель сприйняття правового ідеалу.

У межах нігілістичної моделі ідеал правової держави або справедливого закону оголошуються міфом, який покриває корисні інтереси певних соціальних груп, або є результатом штучного перенесення на національний ґрунт цінностей західної культури, які не можуть бути засвоєні. Механізм нігілістичної помилки в соціальному мисленні був розкритий відомим філософом М. К. Мамардашвілі: «Те, що в дійсності є таким, яке гранично сполучає поля наших зусиль, ми поміщаємо у світ у вигляді шуканого в ньому досконалого зразка і ходячого ідеалу. Наприклад, ми говоримо: покажіть нам цілком справедливий конкретний закон, і тоді ми будемо жити по закону. Але чи був коли-небудь і де-небудь такий конкретний закон, при застосуванні якого завжди торжествувала б справедливість? Покажіть приклад ідеального або досконалого суспільства. І коли ми не можемо це показати (а показати не можна — цього немає), то торжествує нігілізм»¹.

Апологетична модель характерна для бюрократичної свідомості, яка сприймає нормативно-ціннісні положення як певні інструкції, про виконання котрих слід відрепортувати як найскоріше. Це є виявом відсутності власної ціннісної позиції, а тому — квазілояльного, а скоріш, механістичного ставлення до втілених в ідеалі цінностей. На жаль таке формальне ставлення до свого предмета притаманно і для

¹ Мамардашвили, М. К. Как я понимаю философию / М. К. Мамардашвили. – М. : Мысль, 1990. – С. 61.

деяких фахівців у галузі юриспруденції та філософії права, праці яких являють собою значною мірою сукупність сталих штампів правової ідеології без загострення у постановці проблем та пошуку шляхів їх розв'язання.

Критична, або діалектична позиція, полягає, з одного боку, у визнанні безумовних вимог реалізації ідеалу. Прикладом такого ставлення є вже згадуване положення Е. Ю. Соловйова про те, що орієнтація на правовий ідеал «має безумовний характер і вже в даний момент визначає практичну поведінку людини як громадянина»¹. Це значить, що сама людина ставить собі в обов'язок слідувати таким установленням, які відповідають поняттям народного суверенітету і прав людини, і відмовляється підкорятися тим, які несуть у собі печатку неправового (патерналістського і авторитарно-бюрократичного) ведення державних справ². З другого боку, вона передбачає і розуміння, що досягнення такого ставлення до ідеалу не може реалізуватися безпосередньо в правосвідомості і поведінці кожного разу і кожної людини. Саме по мірі поширення морального способу мислення у суб'єктів права, буде змінюватися і загальна картина його реалізації. Така безумовно-категорична модель ставлення до втіленого в правовому ідеалі вимоги належного не догматизує таке ставлення, а, навпаки, виступає формою і закликом до самостійного пошуку і творчості, усуваючи, як нормативно-ціннісний консерватизм, який напускає на безумовному і нерухомому змісті ідеалу, так і нормативно-ціннісний утопізм, з його уявленням о можливості загальної гармонії інтересів і сил, що досягається здійсненням цього ідеалу в дійсності³. Таким чином, така позиція виражає ідею вічного розвитку і удосконалення.

Отже, реалізація ідеалу неможлива через помилкові уявлення про його природу. Пошуки цього ідеалу в змісті правової реальності передбачають певні труднощі в тому сенсі, що одних це спонукає покладати на краще майбутнє перебільшені очікування, для інших, скептично налаштованих, піддавати майбутнє безумовному запереченню. Невідповідність, яке буде виникати між ідеалом (як абсолютною ідеєю) і самим високим ступенем його втілення, не повинне

¹ Соловьев, Э. Ю. И. Кант: взаимодополнительность морали и права / Э. Ю. Соловьев. – М. : Наука, 1992. – С. 10.

² Див.: Там само.

³ Див. : Новгородцев, П. И. Нравственный идеализм в философии права / П. И. Новгородцев // Проблемы идеализма. – М., 1902. – С. 288.

ставати приводом для безумовного заперечення досягнутого рівня і сумнівів у можливості прогресу, а має стати стимулом до удосконалення того, що маємо і пошуку кращого, вищого.

Якщо поняття правового ідеалу в широкому сенсі охоплює й ідеал правової держави, то в його вузькому, власному сенсі він конкретизується в понятті справедливого права, або ще більш конкретно — справедливого, чи правового закону.

Проте відсутність чіткого визначення поняття «правовий ідеал» дає підставу вченим скептично ставитися до його евристичній цінності у контексті проблеми знаходження критерію правового характеру закону. Так, відомий український теоретик права М. І. Козюбра в статті, присвяченій саме пошукам критерію «правовості» українських законів, послідовно віддає належне таким критеріям, як справедливість, розумність, правовий ідеал, воля народу. Водночас він відкидає ці критерії за їх абстрактність і невизначеність і звертається до такого критерію, як «конкретна автономна людина» у вигляді «невідчужуваних прав людини»¹. Підкреслюючи, що «права людини є безпосередньо діючим правом і можуть застосовуватись «*contra legem*» — всупереч закону, якщо закон суперечить фундаментальним правам людини»², вчений звертає увагу на те, що концепція природних, невідчужуваних прав і свобод людини як вихідного правового начала знайшла своє втілення у чинній Конституції України. Тому, на його думку, правовий характер діяльності органу законодавчої влади означає, що зміст і спрямованість законотворчості мають визначати права і свободи людини, а «критеріями правовості законів та інших нормативних актів мають служити в першу чергу положення Конституції України»³. Водночас він застерігає від спрощеного позитивістського підходу до її тлумачення і застосування, а звертає увагу на те, що здійснюючи пошук права в межах Конституції, правозастосовні органи, зокрема суди, мають залучати до цього пошуку не тільки текст Конституції, а й додаткові матеріали (загальновизнані цивілізованим світом принципи права, міжнародні пакти про права людини, міжнародна судова практика, зокрема практика Європейського суду з прав людини, тенденції розвитку правових засобів захисту прав людини у європейському та міжнародному співтоваристві тощо), які дали б

¹ Козюбра, М. Правовий закон: проблема критеріїв / М. Козюбра // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2003. – № 2 (33) — № 3 (34). – С. 92.

² Там само.

³ Там само. – С. 93, 95.

змогу забезпечити як верховенство Конституції, так і верховенство права¹.

На наш погляд, М. І. Козюбра який поділяє в цілому природно-правовий підхід, зовсім не виступає проти правового ідеалу як орієнтиру в діяльності органів державної влади. Прагнучи до реалізму в теорії права він виступає проти абстрактних формулювань правового ідеалу, у вигляді уявлень «про розумний устрій співжиття на принципах добра, справедливості, гуманізму і збереження природного середовища» і по суті дає конкретизацію правового ідеалу через поняття «автономної людини» як людського виміру права та невідчужуваних прав людини, які, за концепцією німецького філософа права О. Гьоффе, є ні чим іншим, як «конкретизуючими принципами справедливості»². І саме в такому значенні «права і свободи людини виступають як загальнообов'язковий правовий орієнтир і конституційна вимога до діяльності держави»³, тобто як конкретизація вимог правового ідеалу.

Тому як до методологічної основ вирішення проблеми реалізації правового ідеалу в Україні слід ще раз звернутися до концепції правового ідеалу М. М. Алексеєва, яка має праксеологічний (діяльнісний) характер. Учений намагався поставити вчення про правовий ідеал на ґрунт здорового реалізму, сконцентрував свою увагу не на пошуку формули суспільної досконалості, а на вияв тих дійсних шляхів, за допомогою яких може бути покращений будь-який можливий правопорядок. При цьому він спирався на свою концепцію правової структури (ейдосу, ідеї), яка включає такі рівні, як правовий суб'єкт, правові цінності і правові модуси — права і обов'язки. Тому першим кроком на шляху удосконалення права є удосконалення суб'єкта права, і з цією думкою М. М. Алексеєва⁴ неможливо не погодитися. Таким ідеальним, а скоріше, нормальним суб'єктом права є духовно зріла особистість, яка вимірює себе і все людське життя не лише «потребами», «користю» та «інтересами», а й вимірами духовними, перш за все — гідністю. Саме виховання такого істинного, духовного суб'єкта

---

¹ Козюбра, М. Правовий закон: проблема критеріїв / М. Козюбра // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2003. – № 2 (33) — № 3 (34). – С. 95.

² Хеффе О. Политика. Право. Справедливость. Основоположения критической теории права и государства / О. Хеффе. – М. : Гнозис, 1994. – С. 250.

³ Козюбра, М. Правовий закон: проблема критеріїв / М. Козюбра // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2003. – № 2 (33) — № 3 (34). – С. 92–93.

⁴ Алексеєв, Н. Н. Основы философии права / Н. Н. Алексеєв. – СПб. : Изд-во «Лань», 1999. – С. 221.

права і є, за думкою філософа права, першою сходинкою досягнення правового ідеалу¹. Саме нормальна здорова правосвідомість такого суб'єкта з необхідністю породжують нормальні і здорові інститути позитивного права, тобто духовність суб'єкта забезпечує і духовний характер правових встановлень, що утворюють досконалий реально-діючий правопорядок.

Другим елементом правової ідеї є цінності, що передбачаються і захищаються правопорядком, стосовно яких реалізуються такі завдання: *пізнавальне*, тобто здійснюється пізнання природи та ієрархії цінностей; *критичне* — на підставі пізнання критична оцінка цінностей, що лежать в основі діючого права; *тактичне*, тобто реалізація цінностей (через звільнення людей від хибності і навчання їх істині, а також створення системи інститутів, які втілюють в собі пізнані цінності). Досягнутий на основі такого досвіду правопорядок буде дійсно справедливим, а справедливість як основна правова цінність знайде в ньому істинне втілення. Як наслідок, в такому правопорядку будуть дійсно обґрунтованими «права» і «обов'язки» його членів, тобто знайде реалізацію і третій елемент правової ідеї.

Діалектика реалізації ідеалу, полягає, на думку філософа права, в тому, що досягнення такого справедливого правопорядку, з одного боку, є завжди можливим, а з другого — цілком ніколи недосяжним. І все ж таки, основним методологічним постулатом щодо правового ідеалу (ідеалу справедливого права) є презумпція його досяжності. Справедливий правопорядок — це нормальний стан права, а тому в ньому завжди має бути присутній правовий ідеал. Без якості справедливості немає й права як такого.

Виходячи з проведеного дослідження правового ідеалу, пропонуємо таке його визначення. Правовий ідеал — це представлений в суспільній правосвідомості образ побудованого на началах справедливості досконалого права, суб'єктом якого є автономна особистість з притаманними їй установками правосвідомості на повагу до чужого і відстоювання свого права, а взаємодія суб'єктів регулюється збалансованим для даної культурно-історичної ситуації співвідношенням правових цінностей, втілюючих справедливість, і виражених в системі невід'ємних прав людини, об'єктивованих в Конституції, чинному законодавстві і правозастосовній практиці. Відповідно під правовою дійсністю розуміється наявний стан правосвідомості

---

¹ Алексеев, Н. Н. Основы философии права / Н. Н. Алексеев. — СПб. : Изд-во «Лань», 1999. — С. 222.

суб'єктів права, чинних законів і практики їх виконання та застосування.

Якою ж виглядає реалізація правового ідеалу в сучасній українській правовій дійсності?

Почнемо із суб'єкта права, який не є просто абстракцією носія прав і обов'язків, а є правовою субстанцією, реальним носієм смислу права, в свідомості і діяльності якого право знаходить своє життя. У цілому, враховуючи українську ментальну традицію з її орієнтацією на толерантність, індивідуалізм, прагнення до свободи, моральні цінності, творчу реалізацію особистості та ін., слід визнати наявність певних передумов для формування такого суб'єкта права, людини правової. Водночас надмірна емоційність, нестійкість волі в досягненні соціальних цілей, вже згадувана невизначеність соціального ідеалу, тобто базових цінностей, значною мірою ускладнює процес такого формування. Чинниками, які перешкоджають удосконаленню суб'єкта права, можна назвати, по-перше, відсутність в теоретичній правосвідомості достатньо аргументованого з урахуванням національних традицій і цінностей обґрунтування права, створення його привабливого образу як умови для творчої самореалізації особистості. По-друге, недостатня дисциплінованість в правовому відношенні в силу відсутності впливу на формування правосвідомості громадян, їх поваги до закону і прав іншого з боку стійкого і тривалого правопорядку. По-третє, надмірна політизація права, яка впливає на його розуміння не як самостійної цінності і автономної сфери людського співіснування, а як засобу влади для досягнення її корисних цілей. Особливо слід звернути увагу на такий чинник, як недостатня моральна і політична відповідальність політичної еліти за формування стійкого правопорядку.

За даними соціологічних опитувань Центру Розумкова на питання «Наскільки ймовірно, що українські політики можуть порушити закон у боротьбі з політичними опонентами?» відповіли: «Це не лише ймовірно, але й часто трапляється» — 46,8 % опитуваних, «Досить ймовірно» — 37,1 %, «Мало ймовірно» — 6,3 %, «Зовсім неймовірно» — 1,3 %, «Важко відповісти» — 8,5 %. На питання «Наскільки ймовірно, що українські політики можуть порушити норми моралі у боротьбі з політичними опонентами?» відповіли: «Це не лише ймовірно, але й часто трапляється» — 49,7 %, «Досить ймовірно» —

36,7 %, «Мало ймовірно» — 5,2 %, «Зовсім неймовірно» — 1,2 %, «Важко відповісти» — 7,2 %¹.

Така поведінка політичної еліти негативно впливає на рівень довіри до неї й до інститутів права і держави, які вона персоніфікує. За даними того ж центру за рік, з грудня 2007 по грудень 2008, повна підтримка дій всіх інститутів влади знизилася в рази. Парламенту — в шість разів (з 9 % до 1,5 %). Президента — в чотири з половиною разів (з 18 % до 4 %). Уряду — в три рази (з 12 % до 4 %)².

Ці дані свідчать про необхідність докорінної зміни ставлення до правових і моральних норм як представникам політичної еліти, так і звичайним громадянам. Для виходу з кризи правосвідомості, в якому опинилося українське суспільство, вкрай необхідна інтенсивна і комплексна правовиховна робота.

Ще більш складна ситуація з реалізацією ціннісної складової правового ідеалу. Інтегральною правовою цінністю є справедливість. За Кантом, справедливий державний устрій характеризується як державний устрій, заснований на найбільшій людській свободі згідно закону, завдяки якому свобода кожного поєднана зі свободою всіх інших³. За всі часи і у всіх народів вважалося, що право має бути справедливим. При цьому або воно розглядалося як втілення справедливості, або висувалася мета привести його відповідно до справедливості. З цього слідує, що справедливість є не просто однією з цінностей права, а основною правовою цінністю. Вся решта цінностей вимірюється щодо неї і є дійсною лише за умови, що вони не суперечать справедливості. Г. Радбрух писав: «Мірило позитивного права, мета законодавця — справедливість. Справедливість є абсолютною цінністю, такою, як істина, добро, прекрасне, самою на собі заснованою і такою, що не виводиться з вищих цінностей»⁴.

Загальний принцип, який можна виявити, аналізуючи різні втілення ідеї справедливості, полягає в тому, що по відношенню один до одного люди мають право на певний відносний стан рівності або нерівності, відповідно до якої розподіляються тяготи або блага.

---

¹ Соціологічне опитування Центру Розумкова. — Режим доступу : http://razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=449

² Шангіна, Л., Центр Разумкова. После праздников, или о помощи родному государству / Л. Шангина // Зеркало недели. № 6. — 2009. — 21 февраля.

³ Див. : Кант И. Соч. : в 6-ти т. — Т. 3 / И. Кант. — М.: Мысль, 1964. — С. 351.

⁴ Радбрух, Г. Філософія права : пер. з нім. / Г. Радбрух. — К. : Тандем, 2006. — С. 155.

Призначенням справедливості традиційно вважається підтримка і відтворення рівноваги або рівної міри. Вона застосовна як для критичної оцінки поведінки людини з позицій певних правил, так і для критики самих цих правил і їх застосування.

Уявлення про природу людини і про основну політичну ціль суспільства багато в чому визначає вибір концепції справедливості. Якщо будь-яка концепція справедливості на інституційному рівні виражає міру співвідношення свободи і рівності, то смисловою підставою такого рішення виступає «образ людини» в його самих фундаментальних якостях. Акт визнання як самий фундаментальний правовий смисл має підстави в образі людини як істоті одночасно здатної до самовдосконалення, тобто гідної, так і істоті автономної, тобто розумної і здатної до самообмеження. Тому найбільш придатними для українського права будуть такі принципи справедливості, які забезпечать якнайкращі умови для самореалізації і автономії особистості.

Ціла низка вимог у праві України безпосередньо впливає з принципу справедливості. Наприклад, ідея справедливості конкретизується в закріпленому в ст. 61 Конституції України принципі: « Ніхто не може бути двічі притягнутий до юридичної відповідальності за одне й те саме правопорушення». Частина 1 ст. 354 ЦПК визнає підставу для оскарження судового рішення у зв'язку з винятковими обставинами, як неоднакове застосування судом (судами) касаційної інстанції одного і того самого положення закону. Підставою ж для перегляду судового рішення у зв'язку з нововиявленими обставинами є, зокрема, встановлена Конституційним Судом України неконституційність закону, іншого правового акта чи їх окремого положення, застосованого судом при вирішенні справи, якщо рішення суду не виконане (ч. 2 ст. 361 ЦПК).

Принципами природної справедливості, які реалізуються в судочинстві України, зокрема, є такі: 1. Не можна бути суддею у власній справі. 2. Кожна сторона повинна мати право бути вислуханою. 3. Суддя має проявляти неупередженість (безсторонність). 4. Процес повинен бути публічним¹.

Слід визнати, що створення концепції справедливості, яка б відображала особливості характерного для правової культури України співвідношення цінностей і особливості її історичного розвитку, а та-

---

¹ Див. : Погребняк, С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика) : монографія / С. П. Погребняк. – Х. : Право, 2008. – С. 70–74.

кож втілення її в відповідній системі інститутів — ще чекає на своє розв'язання. Принципи справедливості знаходять свою реалізацію як в системі правотворчості, так і в судочинстві¹. Але в найбільшій мірі принципи справедливості як вираз вимог орієнтованого на пізнання та реалізацію правового ідеалу природно-правового мислення виявляються в системі природних (невідчужуваних) прав людини.

На це звертає увагу в своїй статті О. Геселев: «В основі природно-правового розуміння права — акцентування саме гуманістичних аспектів права, погляд на право як на засіб визначення та забезпечення прав і свобод людини як найвищих суспільних цінностей»². Більшість статей Конституції ґрунтується на фундаментальних положеннях природного права щодо невідчужуваності і непорушності прав і свобод, вільності (свободи) і рівності усіх людей у своїй гідності та правах (ст. 21 Конституції). Вони іманентно належать людині, без них вона не може проявити і реалізувати себе як особистість (ніхто людині цих прав не дарує, ніхто їх і не може відібрати).

Це визначає і пріоритети у роботі правозастосовних органів у разі, коли норми чинного законодавства не забезпечують або навіть перешкоджають реалізації прав і свобод людини. У такому випадку відповідні права і свободи забезпечуються вже безпосередньо при прийнятті процесуальних рішень у конкретних справах. Найважливішим чинником для цього є втілений у Конституції України природно-правовий принцип верховенства права, згідно з яким норми Конституції визначаються як норми прямої дії, що мають найвищу юридичну силу, а також Конституцією надаються гарантії громадянину щодо звернення до суду для захисту своїх прав і свобод (статті 8, 22, 55).

Природно-правове розуміння права надає також судовим і правоохоронним органам необхідне легітимне обґрунтування для прийняття процесуальних рішень на власний розсуд.

Водночас, реальний стан з дотриманням прав людини за даними опитувань Центру Розумкова, знаходиться на доволі низькому рівні. Їх дотримання, наприклад, у березні 2009 р. отримало такі оцінки за п'ятибальною шкалою: базові права особистості — 3,32; політичні права — 2,77; соціальні та економічні права — 2,39; культурні

¹ Див. докладніше : Погребняк, С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика) : монографія / С. П. Погребняк. — Х. : Право. — С. 29–74.

² Геселев, О. Природно-правове розуміння права та проблема забезпечення конституційних прав людини у кримінальному судочинстві: філософсько-правовий аспект / О. Геселев // Право України. — 2008. — № 11. — С. 12–13.

права — 3,02; екологічні права — 2,57¹. Ці показники свідчать про наявність проблем з дотриманням прав людини, а також про необхідність удосконалення цього напрямку правової практики шляхом як чіткої орієнтації правосвідомості громадян і посадових осіб на права людини як вищу цінність суспільства, яка потребує безумовного захисту, так і удосконалення механізму діяльності відповідних інститутів.

Констатуючи велике значення осмислення проблеми правового ідеалу для здійснення реформи правової системи України в цілому і кожного з її складових зокрема, зазначимо, що подальші дослідження правового ідеалу, з одного боку, повинні здійснюватися у напрямку конкретизації його вимог і виявлення механізмів реалізації у правовій дійсності через правову свідомість та правову діяльність як вчених і представників державних органів, так і звичайних громадян, а з другого боку, свідомість і діяльність усіх зазначених суб'єктів має бути орієнтована на формулювання, обґрунтування, визнання та реалізацію правового ідеалу. Саме такі орієнтації дозволять підвищити рівень правової культури кожної особистості і суспільства в цілому до загально визнаних демократичних стандартів.

4.2. Принципи правової держави та їх реалізація в інституційному та духовному вимірах державотворення в Україні

Важливим проявом стану правосвідомості і правової культури в українському суспільстві є ставлення його громадян до феномену правової держави. Причому не тільки у цілісності цього феномену, як до ідеалу, до якого слід прагнути, а й у його конкретному виразі, як сукупності певних вимірів, ознак або принципів правової держави. На сучасному етапі формування правової держави в Україні вже недостатньо принципового визнання цього ідеалу. Необхідно усвідомлювати ті конкретні завдання, які постають перед кожним громадянином або посадовою особою у процесі здійснення конституційного ідеалу правової держави, а тому і міру відповідальності, яка на них покладається (яку вони на себе беруть). Тому в цьому підрозділі буде зроблено акцент на реалізацію конкретних рис правової держави

---

¹ Соціологічне опитування Центру Разумкова. – Режим доступу : http://razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=447

в інститутах правової системи (безумовно, опосередковане правосвідомістю і правовою культурою), а також їх розуміння і оцінка у вимірах теоретичної та буденної правосвідомості. Тобто правова держава буде розглянута як завдання для сучасного українського суспільства, його правосвідомості й правової культури.

У сучасній українській правовій літературі останніх років питання ознак або принципів правової держави та їх реалізації знайшло своє відображення в монографіях¹, наукових статтях² та фундаментальній навчальній літературі³. Проте аналізу цих принципів у контексті проблеми правосвідомості і правової культури в Україні в цих працях належної уваги приділено не було.

Важливою методологічною передумовою вирішення цього завдання є аналіз концепцій правової держави в Росії і Україні наприкінці ХІХ — на початку ХХ століть. Саме цей період характеризується бурхливим розвитком правової думки яка орієнтувалася на цінності свободи і справедливості, прагненням до подолання «правового нігілізму», характерного для російської та української правосвідомості того часу, та виховання поваги до права. На підставі вивчення і пропаганди західноєвропейської теорії та державно-правової практики (загального) та з урахуванням особливостей національної традиції та потреб практики (особливого) були створені оригінальні теорії права та моделі правової держави, в яких акцент робився на тих чи інших рисах, ознаках правової держави та шляхах їх реалізації, утверджуючи принцип верховенства права або верховенства закону, принцип сумісності правової держави з обмеженою монархією або республікою та ін.

¹ Гринюк, Р. Ф. Ідея правової держави: теоретико-правова модель і практика реалізації / Р. Ф. Гринюк. — К. : Концерн «Видавничий дім «Ін Юре», 2004. — С. 169–294; Козюбра, М. І. Верховенство права – основоположний принцип правової і політичної систем України / М. Козюбра // *Правова система України : історія, стан та перспективи* / М. Козюбра : у 5 т. — Х. : Право, 2008. — Т. 1 : *Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України* / за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. — С. 148–173.

² Головащенко, О. С. Система ознак правової держави / О. С. Головащенко // *Вісн. Харк. нац. ун-тету внутрішніх справ.* — Вип. 33. — Х. : Вид-во ХНУВС, 2006. — С. 44–50; Агафонов, С. Проблеми реалізації принципів правової держави в Україні та шляхи їх вирішення / С. Агафонов // *Юрид. журнал.* — 2006. — № 1. — С. 71–73.

³ *Загальна теорія держави і права : [підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів]* за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. — Х. : Право, 2009. — С. 504–531; *Теорія держави і права: Академічний курс : підручник* / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. — К. Юрінком Інтер, 2006. — С. 175–177.

Основи теорії правової держави в російській юридичній думці були закладені Б. М. Чичеріним. Він вважав, що Росії необхідно прагнути загального ідеалу людства, визначеного ще І. Кантом як «встановлення цілком правомірного громадянського порядку, заснованого на взаємній організації свободи»¹. При цьому формування правової держави він розглядав в тісній взаємодії з громадянським суспільством. У своїй діяльності держава обмежена засадами громадянського суспільства, якими є «особистість і права, що з неї випливають, — свобода і власність»². Гарантію особистого права є закони, які обмежують дії властей, і встановлення незалежного суду, що їх охороняє. При цьому з двох елементів правової держави: народного представництва і незалежного суду пріоритет Б. М. Чичерін віддавав суду як головній гарантії свободи. Він виступав за поділ влади на законодавчу, судову і урядову. Перша виявляє ставлення влади до закону, друга — до свободи, третя — до державної мети, якими є безпека і турбота про добробут громадян.

На думку М. М. Ковалевського³ за всієї різноманітності існуючих державних форм у Західній Європі і США, вони «подають нам один загальний тип так званої правової держави»⁴. Він виокремлював дві основні особливості правової держави: по-перше, рівність цивільна і політична, «участь усіх його громадян різною мірою в політичній владі»⁵; по-друге, свобода особистого самовизначення, «невтручання держави в особисту діяльність»⁶. Це означає, що для нього визначальною рисою правової держави є не політична форма держави, а визнання прав особистості і їх гарантування. До таких гарантій, на його думку, належать: 1) забезпечення політичних прав громадян самоврядуванням суспільства, тобто системою народного представництва і місцевого самоврядування, що дає можливість участі громадян у рішенні загальнодержавних і місцевих питань; 2) судовий захист громадянських і публічних прав проти свавілля органів адміністрації

¹ Чичерин, Б. Н. Избранные труды / Б. Н. Чичерин. — СПб. : Изд-во СПб. ун-та, 1997. — С. 372.

² Там само. — С. 196.

³ Був випускником Харківського університету і депутатом I Державної думи від Харківської губернії.

⁴ Ковалевский, М. М. Государственное право европейских держав (1883) / М. М. Ковалевский // История политических и правовых учений : хрестоматия для юрид. вузов и фак. / сост. и общ. ред. Г. Г. Демиденко. — Х. : Факт, 1999. — С. 754.

⁵ Там само. — С. 755.

⁶ Там само. — С. 756.

та законодавства. «Така гарантія можлива тільки там, — пише вечний, — де Конституція і публічні права громадян, що перелічуються нею, поставлені вище законів, іншими словами, де визнається за правило, що новими законами не можуть бути відмінені основи Конституції і, зокрема, публічні права громадян»¹. При цьому він посилається на приклад Верховного Суду США як «вартового конституції».

В. М. Гессен² був прихильником ідеї відродженого природного права і вважав, що без широкої ідеологічної критики позитивного права неможлива ніяка життєздатна законодавча реформа. Він наполягав на тому, що тільки в конституційній державі, особливою рисою якої є «участь народу або народного представництва в здійсненні державної влади», можлива реалізація ознак правової держави. Такими ознаками, на його думку, є: 1) поділ, або «відособлення» влад, передусім, законодавчої та виконавчої («урядової»)³; 2) панування законодавчої влади, яке, з його точки зору, обумовлено представницьким характером її організації, тим, що парламент є виразником загальної волі, визнання закону як *вищої* в державі юридичної норми⁴; 3) підзаконність урядової влади, тобто здійснення її повноважень виключно в межах закону і правомірний характер відносин між урядовою владою і громадянами⁵; 4) законодавче закріплення публічних суб'єктивних прав: прав свободи, позитивних публічних прав індивіда, політичних прав⁶; 5) наявність системи гарантій недоторканності суб'єктивних прав: а) адміністративної юстиції; б) інституту кримінальної і цивільної відповідальності посадових осіб перед судом (необхідність введення якого обумовлюється потенційною загрозою, яка виходить від виконавчої влади, схильної до узурпації повноважень); в) інститутом політичної відповідальності міністрів⁷; г) політичні гарантії у вигляді парламентаризму, який, на його думку, дає право і можливість народному представництву безпосередньо впливати на політику урядової влади. Тому найвищим типом правової

¹ Ковалевский, М. М. Государственное право европейских держав (1883) / М. М. Ковалевский // История политических и правовых учений : хрестоматия для юрид. вузов и фак. / сост. и общ. ред. Г. Г. Демиденко. — Х. : Факт, 1999. — С. 758.

² Випускник Новоросійського університету (м. Одеса).

³ Гессен, В. М. О правовом государстве / В. М. Гессен // Правовое государство и народное голосование. — СПб. : Изд. Н. Глаголева, 1906. — С. 11–12.

⁴ Там само. — С. 19–20.

⁵ Там само. — С. 21.

⁶ Там само. — С. 23–26.

⁷ Там само. — С. 27.

держави він визнавав таку, в якій панує парламентський лад на засадах демократизму¹.

Таким чином, за Гессеном, основою правової держави є принцип панування права (державна перебуває під правом): виконавча і судова влади мають своє обмеження в позитивному праві (законі), а законодавча — у природному праві, тобто певному рівні культури, який сформований на основі недоторканності свободи особистості, її прав.

С. А. Котляревський² передумовою правової держави називає рівноцінність права і держави, їх самостійне значення. З одного боку, держава є «єдиний творець права», а з другого — «сама державна влада, що створила ці норми, їм покорається». Хоча для правової держави характерне взаємне зближення права і держави, вона, проте, ніколи не може означати їх повного злиття, ніколи не перестане бути організацією сили. Розглядаючи правову державу як правове самообмеження держави, він визнає можливість встановлення меж такого самообмеження, якими є загрози загибелі держави. В таких випадках заради народного блага державна влада вимушена відступати від суворого дотримання принципів права³. Це положення викликало критику з боку інших теоретиків правової держави. Зокрема, Б. О. Кістяківський писав, що «в правовій державі влада не повинна бути і не є самобутньою силою, що може хоч в якихось випадках діяти невідповідно до права або поза його сферою»⁴.

Принципами правової держави він називає «верховенство закону і відповідальність, пов'язану з актами державного владарювання»⁵. Принцип правової держави ставить перед законодавцем моральну вимогу — «повага до правової особи кожного члена державного цілого і союзу цих членів»⁶. Це означає забезпечення державою свобо-

---

¹ Гессен В.М. О правовом государстве / В. М. Гессен // Правовое государство и народное голосование. — СПб. : Изд. Н. Глаголева, 1906. — С. 67.

² Народився на Ставропольщині в українській родині.

³ Котляревский, С. А. Власть и право. Проблемы правового государства (1915) // История политических и правовых учений : хрестоматия для юрид. вузов и фак. / С. А. Котляревский; сост. и общ. ред. Г. Г. Демиденко. — Х. : Факт, 1999. — С. 766.

⁴ Кістяковський, Б. А. Філософія і соціологія права / Б. А. Кістяковський. — СПб. : РХГИ, 1998. — С. 355.

⁵ Котляревский, С. А. Власть и право. Проблемы правового государства (1915) // История политических и правовых учений : хрестоматия для юрид. вузов и фак. / С. А. Котляревский; сост. и общ. ред. Г. Г. Демиденко. — Х. : Факт, 1999. — С. 764.

⁶ Там само. — С. 765.

ди і рівності громадян, їх соціального захисту, права на гідне існування, втілення справедливості.

Здійснення правової держави залежить від певних умов, пов'язаних із станом правосвідомості та правової культури. Для цього важливо забезпечити, *по-перше*, найбільшу відповідність між об'єктивним правопорядком і суспільною правосвідомістю, *по-друге*, — відповідність цієї правосвідомості найглибшим етичним основам співіснування (такою основою є уявлення про гідність людської особистості, яка має бути відбита в діючому праві) і, *по-третє*, — відповідність правового порядку його етичним підставам. У забезпеченні такої відповідності він бачив найважливіше прагматичне завдання природного права, «яке є не що інше, як виражена в юридичних поняттях справедливість»¹. Сенс верховенства закону в державі виправдано, коли він справедливий і спосіб його творення забезпечує цю справедливість. Попри «мінливий зміст» справедливості, вона є універсальним мірилом права, без якого немає правової держави.

П. І. Новгородцев² до розробки теорії правової держави підійшов із позицій учення про суспільний ідеал. Ідеал правової держави, на думку Новгородцева, виник як протипага ідеалу середньовічної теократії. Основною межею нового ідеалу держави ставали його світський і правовий характер, «прагнення до єдиного і обов'язкового для всіх правового порядку»³.

Правову державу він трактував як самообмеження держави «правами і свободами особи», яке має своїм джерелом етичні підстави — вимоги природного права⁴. Новими принципами теорії правової держави, як твердив Новгородцев, є: дуалізм природного і позитивного права; проголошення моральної особистості як вищої норми права і основи створення правової держави; поєднання єдності влади і поділу влади. Найважливішим завданням громадянського суспільства він вважав моральний контроль за діяльністю держави, а цілком закономірним процесом — еволюцію правової держави у правову

---

¹ Котляревский, С. А. Власть и право. Проблемы правового государства (1915) // История политических и правовых учений : хрестоматия для юрид. вузов и фак. / С. А. Котляревский; сост. и общ. ред. Г. Г. Демиденко. — Х. : Факт, 1999. — С. 758.

² Народився і закінчив гімназію в Україні.

³ Новгородцев, П. И. Сочинения / П. И. Новгородцев. — М. : Раритет, 1995. — С. 16.

⁴ Новгородцев, П. И. Государство и право / П. И. Новгородцев // Вопросы философии и психологии. — 1904. Кн. IV (74). — С. 437.

соціальну державу¹. Під правом на гідне людське існування мислитель розумів необхідність забезпечення для кожного можливості людського існування і звільнення «від гніту таких умов життя, які вбивають людину фізично і морально». Таким чином, правова держава у Новгородцева виступає як морально-правовий ідеал, як нескінченне вдосконалення співіснування людей на основі «принципу вільного універсалізму»².

Суттєвого розвитку і методологічного обґрунтування теорія правової держави набула в працях українського філософа права Б. О. Кістяківського. Для нього правова держава, з одного боку, — це ідеальна модель, а з другого — реальна історична форма державності, найвища з практично існуючих, в якій поступово знаходить свій вияв цей ідеал. Вона виникає тоді, коли держава, використовуючи право як інструмент свого впорядкування, сама підпорядковується йому.

Б. О. Кістяківський наголошує на тому, що найтиповішою ознакою влади в державі, заснованій на праві, є її безособовість. «У сучасній правовій державі володарюють не особи, а загальні правила або правові норми»³. На його думку, природу правової держави, вирізняють дві основні риси: по-перше, в ньому влада обмежена і підзаконна; по-друге, як деякі органи влади, так і сам правовий порядок організуються за допомогою самого народу.

Основу і передумову правової держави становлять, згідно з Кістяківським, права людини і громадянина. Невід'ємні права особистості, по-перше, обмежують державну владу: «Обмеженість влади в правовій державі створюється визнанням за особою невід'ємних, непорушних і недоторканих прав»⁴. По-друге, вони є основою і доповненням підзаконності влади. «Законність припускає суворий контроль і повну свободу критики всіх дій влади, а для цього необхідне визнання за особою і суспільством їх невід'ємних прав»⁵. Потретьє, вимагають такої організації влади, яка не пригнічує особистість. «У неї як окрема особистість, так і сукупність особистостей — народ повинні бути не тільки об'єктом влади, але і її суб'єктом»⁶.

---

¹ Новгородцев, П. И. Сочинения / П. И. Новгородцев. — М. : Раритет, 1995. — С. 322.

² Новгородцев, П. И. Об общественном идеале / П. И. Новгородцев. — М. : Пресса, 1991. — С. 111.

³ Кістяковський, Б. А. Філософія і соціологія права / Б. А. Кістяковський. — СПб. : РХГИ, 1998. — С. 326.

⁴ Там само. — С. 328.

⁵ Там само. — С. 330.

⁶ Там само. — С. 330.

Б. О. Кістяківський називав «найважливішою установою правової держави народне представництво, що виходить із народу»¹. Народному представництву підпорядковано і законодавство, яке регулює не тільки взаємовідносини окремих осіб і їх груп, але й відносини між самою державою і громадянами, і діяльність всіх державних установ. Найважливішою умовою успішного функціонування правової держави є самодіяльність суспільства і народних мас, без чого вона неможлива. «Свого повного розвитку правова держава досягає за високого рівня правосвідомості (курсив мій. — С. М.) народу і за сильно розвиненого в ньому почутті відповідальності»².

Водночас повне єднання державної влади з народом, писав Кістяківській, «здійсненне тільки в державі майбутнього». Йому належить ініціатива теоретичної постановки питання про можливу перспективу правової соціалістичної (соціальної) держави як прообразові майбутньої держави, «яка здійснить соціальну справедливість». Основу такої держави, за Кістяківським, становитиме особливе суб'єктивне публічне право — «право на гідне людське існування»³. Заслуга вченого полягає в тому, що він із позицій соціального лібералізму здійснив юридичне обґрунтування цього права.

Всі ці положення відображали особливості професійної теоретичної свідомості філософів права того часу. Найкраще відображення нігілістичного ставлення до права і правової держави з позицій свідомості інтелігенції було зроблено Богданом Кістяківським в його відомій статті «На захист права», яка до того ж мала підзаголовок «Інтелігенція і правосвідомість»⁴. І хоча з публікації цієї статті пройшло сто років, основні її положення зберігають своє значення і дотепер.

У сучасних дослідженнях поняття правової держави (подібно до ситуації початку ХХ ст.) існують як певна згода, так і певні розбіжності у формулюванні та систематизації принципів правової держави. Одні позначають правову державу за соціально-змістовними ознаками (панування законів, що закріплюють основні права громадян, виражають волю більшості або всього населення країни, втілюючи

¹ Кістяковский, Б. А. Философия и социология права / Б. А. Кістяковский . — СПб.: РХГИ, 1998. — С. 330.

² Там само. — С. 333.

³ Там само. — С. 340.

⁴ Кістяковский, Б. А. В защиту права (Интеллигенция и правосознание) / Б. А. Кістяковский // Вехи. Из глубины. — М.: Правда, 1991. — С. 122–149.

при цьому основні загальнолюдські цінності та ідеали; врегулювання відносин між особою і державою за принципом: «Особі дозволено чинити все, що прямо не заборонено законом»; взаємовідповідальність особи і держави; висока правова культура громадян) та за формальними ознаками (принцип поділу влади; юридична захищеність особи; високим становищем у суспільному житті судових органів; повсюдним виконанням законів і підзаконних нормативних актів)¹. Інші не вважають за доцільне здійснювати субординацію цих ознак². Проте наше завдання полягає не в розставленні усіх крапок над «і» в цієї дискусії, а у розкритті реалізації цих принципів в інституційному та духовному (тобто на теоретичному та ментальному рівнях правосвідомості) вимірах. При цьому слід враховувати взаємозв'язок між цими вимірами, виходячи з чого правову державу можна вважати інституціоналізацією такої конструкції правосвідомості, як розрізнення закону і права. Згідно з цією методологічною засадою за кожним принципом правової держави та його інституціоналізацією слід вбачати певну конструкцію правосвідомості, яка має світоглядне обґрунтування. У цілому ж кожний принцип правової держави є відображенням різних способів обмеження державної влади і гарантіями проти її узурпації.

1. Вихідним й історично першим принципом правової держави є правління (панування) законів як антитеза правління сильних людей (rule of law not rule of men). Не зважаючи на те, якої критиці піддається принцип верховенства закону в сучасній юридичній літературі, саме його дотримання, яке на рівні правосвідомості має вираз «повага до закону», є базовим для реалізації ідеї права. Це саме та «безособовість» влади на яку вказував Б. Кістяківський як на найтиповішу ознаку правової держави. Проте саме ця «абстрактність» влади є й першою перешкодою на шляху реалізації ідеї правової держави в українській культурі. Якщо на одну чашу терезів покласти «холодний» закон, а на другу — «теплі» особисті стосунки, то більшість українців вибере останнє. На жаль, не закон сам по собі має безумовну цінність, а його легітимація тією чи іншою харизматичною осо-

---

¹ Теорія держави і права: Академічний курс : підручник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К. Юрінком Інтер, 2006. – С. 176; Рабінович, П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посібник. – Вид. 10-е, доповнене / П. М. Рабінович. – Львів : Край, 2008. – С. 47–51.

² Загальна теорія держави і права : [підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів] за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Х. : Право, 2009. – С. 511–516.

бистістю. Саме цю ментальну рису ставлення до закону виразив Т. Г. Шевченко в рядку: «Коли ми діждемося Вашингтона з новим і праведним законом?»

Повага до закону — це «вулиця з двостороннім рухом». Вона формується як завдяки зусиллям громадян, так і посадових осіб, кожний з яких у правовій реальності, у світі права, виступає як типовий носій певної соціальної ролі, системи прав і обов'язків, а не як «спаситель», з одного боку, чи випрошувач милості, з другого. І тут мова йде не стільки про елементарну дисципліну, виконання правил, які існують у державі, так би мовити, «доправовій», скільки саме про визнання самоцінності законів.

2. Додатковою до першої риси правової держави є вимога, щоб закон базувався на розумі (у традиційному висловлюванні). У сучасній філософії права це положення формулюється як верховенство правового, або справедливого, закону. Доктринально це виражається у визнанні відмінності між правом і законом, або дуалізму природного і позитивного права. У цьому пункті не можна погодитися з позицією О. О. Мережко, який протиставляє концепції природного права і правової держави, вважаючи, що концепція правової держави є суто позитивістською та іншою вона не може бути¹. Навпаки, як за своїм історичним виникненням, так і за оцінкою певних класиків філософсько-правової думки, зокрема П. І. Новгородцева, дуалізм природного і позитивного права складає як раз основу концепції правової держави. Тому важливим способом реалізації усіх ознак правової держави є формування природно-правового мислення не тільки у професійних юристів, але й у всіх громадян. Суть природно-правового мислення полягає в протиставленні встановленому владою позитивному праву права природного, яке є символом істинного в правовому сенсі, тобто таким, що є справедливим. Універсальний смисл такого мислення полягає у спрямованості на пошуки особливої реальності права, яка не зводиться до реальності державно-владних встановлень². Саме такий погляд робить можливим побачити в праві не лише примусові правила, а й легітимний порядок, якому люди підкоряються добровільно, виходячи із поваги до права.

---

¹ Див. : Мережко, О. О. Правова держава як міф / О. О. Мережко // Правничий вісн. ун-тету «КРОК». – 2006. – № 1. – С. 6.

² Див. докладн.: Максимов, С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления / С. И. Максимов. – Х. : Право, 2002. – С. 76–90.

3. Центральним принципом правової держави є «реальність прав і свобод індивіда»¹. В більш розгорнутому вигляді це формулюється таким чином: «Природні, невід’ємні і невідчужувані права і свободи людини набувають вирішального значення у відносинах між нею і державною владою»². Як вказувалось вище, ця ознака визнавалася центральною Б. О. Кістяківським та іншими українськими та російськими філософами права початку ХХ століття. Це пов’язане з визнанням особистості та її свободи найважливішою цінністю правової держави, що знайшло втілення в статі 3 Конституції України: «Людина, її життя і здоров’я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю... Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов’язком держави»³. Інституційне втілення це положення знайшло у створенні та активному функціонуванні посади уповноваженого Верховної Ради по правах людини, активній праці низки правозахисних організацій та ін., головне — у визнанні Конституції України актом прямої дії.

Цей принцип передбачає, що права і свободи мають бути не тільки задекларовані у законодавчих актах, а й забезпечені та гарантовані державою. Проте вихідною умовою гарантованості прав людини є обґрунтування і визнання у правосвідомості громадян безумовно-категоричного їх характеру і тому обов’язковості незалежно від обставин. Права людини є юридичною експлікацією антропологічного поняття автономії особистості (нормативної незалежності), є простором для реалізації цієї автономії. Тому І. Кант і стверджував, що природжене право тільки одне єдине і їм є «свобода (незалежність від примушуючого свавілля іншого), оскільки вона сумісна із свободою кожного іншого, згідно із загальним законом»⁴. Історично першим і базовим правом людини є свобода совісті як божественне право-

¹ Нерсесянц, В. С. Правовое государство: история и современность / В. С. Нерсесянц // Вопросы философии. — 1989. — № 2. — С. 7.

² Козюбра, М. І. Верховенство права — основоположний принцип правової і політичної систем України / М. І. Козюбра // Правова система України: історія, стан та перспективи. У 5 т. — Х. : Право, 2008. — Т. 1: Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / за заг. ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. — С. 155.

³ Конституція України : наук.-практ. коментар / В. Б. Авер’янов, О. В. Баганов, Ю. В. Баулін та ін.; ред. кол. В. Я. Тацій, Ю. П. Битяк, Ю. М. Грошевой та ін. — Х. : Право; К. : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. — С. 18.

⁴ Кант, И. Метафизика нравов в двух частях / И. Кант // Соч.: в 6 т. — Т. 4. — Ч. 2. — М. : Мысль, 1966. — С. 147.

мочність, від якого всі інші права отримують статус «священних», «природжених», «невідчужуваних». Вони підносяться над будь-якими міркуваннями політичної і соціальної доцільності. За виразом І. Канта, вони не цілі й не засоби, а умови можливості нормального людського співтовариства.

Вони є етичним обмеженням влади, що примушує, є тим обмежувальним бар'єром, який не може бути подолано на власний розсуд ні законодавчою, ні виконавчою, ні судовою гілками влади. По суті, вони складають правове першоджерело. Водночас, слід констатувати, що у вітчизняній правосвідомості, не подоланий ще патерналістський підхід до розуміння генезису і природи прав людини, практично не визнаним є природно-правовий принцип, згідно з яким невідчужувані права людини є безпосередньо діючим правом незалежно від того, зафіксовані вони в Конституції і законах чи ні.

До того ж ситуація з дотриманням прав людини не є зразковою. За даними соціологічного опитування, проведеного Центром Розумкова з січня по березень 2009 р. інтегральна оцінка дотримання прав, дана громадянами, свідчить, що вказані права дотримуються в цілому на 59,2 %. Якщо цей показник подати у вигляді оцінки за 5-бальною шкалою, то вийде оцінка 2,96 бала. Минулого року ця оцінка складала 3,17 бала. Порівняно з минулими роками значно зросло число громадян, які джерелом істотних порушень називають центральні органи влади, або їх представників. Допомоги у захисті своїх прав громадяни очікують в першу чергу від суду, юристів, Президента України та міліції. Проте діяльність цих структур у сфері забезпечення прав людини громадяни оцінюють невисоко. Загальні оцінки правозахисної діяльності всіх структур помітно знизилися порівняно з минулим роком і є нижчими 3 бали за 5-бальною шкалою, за виключенням міжнародних організацій, діяльність яких респонденти оцінили на 3,05 бала (що, тим не менше, нижче, ніж торік)¹.

«На жаль, – підкреслює М. І. Козюбра, – офіційне сприйняття європейських стандартів прав людини шляхом їх фіксації у Конституції України поки що не перетворило їх у частину культури і ментальності, навіть, здавалося б, найактивнішої частини народу, яка претендує іменуватися політичною елітою. Права людини все ще не вписалися в конкретні політичні і соціальні умови нашої країни, вони

---

¹ Результати опитування про стан дотримання прав людини в Україні 13 квітня 2009 року. Режим доступу : http://razumkov.org.ua/ukr/news.php?news_id=160

залишаються, якщо і не зовсім чужими, то, принаймні, і не визначальними для правосвідомості значної частини населення»¹.

4. Фундаментальним принципом правової держави, завдяки якому можливе організаційно-інституціональне забезпечення прав і свобод людини є розподіл влади. Принцип розподілу влади забезпечує обмеження як інституціональної, так і персональної влади. Тому він передбачає існування відносно самостійних і незалежних одна від одної гілок (напрямів) влади — законодавчої, виконавчої і судової та встановлення між ними таких взаємовідносин, які унеможливили б узурпацію всієї державної влади або більшої її частини в руках одного органу держави, а тим більше в руках однієї особи.

Історичною передумовою цього принципу правової держави був характерний для західноєвропейської правової культури дуалізм духовної та світської влади, який виявився у середньовіччі. З одного боку, цей поділ влади був інституціональним закріпленням дуалізму природного і позитивного права, а з другого — завдяки йому в майбутньому ідея поділу світської влади була сприйнята природно. Можливо відсутність у вітчизняній правовій культурі стійкого досвіду поділу духовної і світської влади завдає проблеми з реалізацією принципу поділу влади в сучасній українській конституційній практиці.

Стосовно світської влади цей принцип уперше був сформульований Дж. Локком, а класичного вигляду отримав в працях Ш. Монтеск'є. Інституційно розподіл влади досягається за допомогою фіксування в Конституції України функціональної спеціалізації органів державної влади і розподілу компетенцій між ними, закріплення відмінностей у порядку їх формування, встановлення особливих методів і форм, які б дозволяли у разі необхідності дії якоїсь із гілок влади. Проте з позицій сучасного системного підходу влади не можуть розглядатися як абсолютно незалежні одна від одної. Вони є підсистемами єдиної державної влади і створюють механізм «стримань та противаг». Не випадково, Б. М. Чичерін підкреслював необхідність кожної із них, як вираз ставлення влади до закону (законодавча), до свободи (судова) і до державної мети, якою є безпека і добробут громадян

¹ Козюбра, М. І. Верховенство права – основоположний принцип правової і політичної систем України / М. І. Козюбра // Правова система України: історія, стан та перспективи. У 5 т. – Х. : Право, 2008. — Т. 1 : Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / за заг. ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – С. 157.

(виконавча), В. М. Гессен для характеристики взаємодії між гілками влади пропонував термін «відособлення». Тому конфлікти між гілками влади, які постійно відбуваються в українській політико-правовій дійсності повинні бути скоріш виключенням, ніж нормою. Намагання вищих державних органів зосередити в своїх руках якомога більше владних повноважень є виразом скоріш певної світоглядної вади, яка виражається в недостатньому сприйманні принципу автономії як особистостісного і владного самообмеження. Хоча, безумовно, не можна не визнати й інституційних підстав для розбалансованості влади в сучасній політико-правовій ситуації в Україні. Так, запровадження політичної реформи 2004 р. створило конкуренцію легітимних і непідробних центрів влади — президента і прем'єра — в межах однієї, виконавчої гілки влади, що погано впливає на керованість країни, розірвала єдність зовнішньої і внутрішньої політики і т. п.

У цілому погоджуючись з висновками М. І. Козюбри про такі шляхи виходу з кризової ситуації, як вдосконалення тексту чинної Конституції, неухильного додержання її вимог всіма владними суб'єктами та зміцнення авторитету судової влади¹ слід звернути увагу на такі доповнення. По-перше, підвищення правової культури всіх владних суб'єктів, особливо в аспекті тлумачення ними повноважень не з позицій приватних інтересів відповідних владних структур, або їх представників, а з позицій загального інтересу забезпечення ефективності функціонування влади в цілому. По-друге, більш широке уявлення про систему обмеження та контролю, яка б включала і діяльність конструктивної опозиції, і в більш збалансованому поділу повноважень між центральною та регіональною владою, а також органами державної влади і органами місцевого самоврядування. Саме така система державної влади, яка, з одного боку, є роздробленою і розчленованою, а з другого — є єдиною мережею взаємоконтролюючих органів влади, є системою демократичної правової держави, яка забезпечує повну дійсність правам людини.

У сучасній правовій державі, здійснення права є результатом співпраці всіх гілок влади. Саме здійснення в суспільстві права має бути головним сенсом їх діяльності, щоб кожна з гілок державної влади могла виконувати свої власні завдання й функції. Тому питання про співпрацю гілок влади слід розуміти не тільки в політичному

---

¹ Див. : Козюбра, М. І. Верховенство права – основоположний принцип правової і політичної систем України. – С. 159.

сенсі (як досягнення компромісу для досягнення певних цілей), а й в правовому. Головним предметом такої співпраці повинно бути, перш за все, здійснення права. На ґрунті права можливо забезпечення єдності як різних гілок влади, так і влади і громадянина.

5. Особливою вимогою принципу розподілу влади є незалежність судової влади, яка має інституційний (незалежність суду) і персональний (незалежність суддів) виміри. Судова влада не має тих матеріальних інструментів свого впливу, які мають законодавча і виконавча влади, але вона має силу авторитету, який може і повинен протистояти зловживанню силою цими гілками влади. Незалежність судів (як передумова неупередженості їх рішень) — це не тільки гарантія справедливості рішень, а й гарантія проти свавілля інших гілок державної влади. Тому саме наявність сильної, незалежної і неупередженої судової влади є необхідною умовою ефективного захисту прав і свобод людини від зловживань з боку законодавчої і виконавчої влади та інших порушень, утвердження принципів правової держави.

Особливе значення судової влади полягає в тому, що суд є тим простором, де право здійснюється у всій своїй повноті. Суд уособлює справедливість, і не випадково в англійській мові поняття «справедливість» і «правосуддя» збігаються. Сенс суду, за висловом французького філософа П. Рікера полягає у торжестві мови (як мовного дискурсу) над насильством. Стан судової влади є тим критерієм, за яким можна судити про реалізацію або нереалізацію принципів правової держави. Нагадаємо, що Б. М. Чичерін саме незалежному суду як головній гарантії свободи, надавав пріоритету серед інших елементів правової держави, а М. М. Ковалевський у судовому захисті громадянських і публічних прав проти свавілля адміністрації та законодавства вбачав їх основну гарантію.

Слід підкреслити, що вирішальною основою однієї з найефективніших моделей правової держави — англійської (моделі *rule of law*), як раз і було (є й дотепер) незалежність судів і суддів. Збереження англійськими юристами своєї незалежності на відміну від юристів континентальної Європи забезпечило більш еволюційний процес зміни відносин в період буржуазних революцій. О. Гамільтон, батько-засновник американської демократії, підкреслював, що утворення рівноваги судів, спосіб призначення їх членів і їх звільнення було вирішальною причиною того, що в Англії і в її колоніях не з'явилась

інквізиція, як в Іспанії¹. Можна додати, що відсутність незалежності судів в радянській правовій системі (які були скоріш придатком виконавчої влади) як раз й був тим чинником, який не забезпечив гарантій проти інквізиції ХХ століття — масових репресій за ідеологічними мотивами.

Принцип незалежності суду знайшов своє закріплення у Розділі ХVІІІ Конституції України, який присвячений саме врегулюванню питань правосуддя. Проте в сучасній політико-правовій ситуації України питання про відсутність такої незалежності ставиться і обговорюється доволі гостро².

Причини такого стану різноманітні. Вони мають і історичний характер — відсутність у вітчизняному правовому досвіді тривалого стану сильної, незалежної та ефективної судової влади. Розвиток такої влади стримується наявністю інтересу основних політичних сил саме до встановлення і закріплення контролю над судовою владою для реалізації своїх цілей, а також певною незаінтересованістю у зміні стану справ з боку значної кількості самих суддів. Не сприяє поліпшенню стану в цій галузі й слабка активність самих громадян, тобто те, що традиційно називають слабкістю громадянського суспільства. В оцінках самої судової влади домінують указання на її замкнутість, непрозорість, громадську неконтрольованість, а в оцінках значної частини суддівського корпусу — непрофесійність і корумпованість³.

Безумовно назріла корінна реформа судової влади, концептуальні засади якої визначаються метою побудови правової держави і яка б охоплювала як інституціональні аспекти забезпечення незалежності судів і суддів, включаючи механізм формування суддівського корпусу, так і аспекти, пов'язані з підвищенням їх моральної і правової культури, особливо в аспекті розуміння смислу й меж цієї незалежності, яка є незалежністю від інших гілок влади, а не від права. Розвиток такого напрямку філософії права, як філософія правосуддя має

¹ Федералист. Политическое эссе Александра Гамильтона, Джеймса Мэдисона и Джона Джея. — М. : Прогресс. Литера, 1993. — С. 504–505.

² Див. : Пожарський, В. Під уламками правосуддя / В. Пожарський // Дзеркало тижня. — 2007. — 10 листопада; Мельник, М. Правосуддя net? / М. Мельник, М. Хавронюк // Дзеркало тижня. — 2008. — 30 серпня; Коліушко, І. Правосуддя net! Але народ має право на правосуддя / І. Коліушко, Р. Куйбіда // Дзеркало тижня. — 2008. — 11 жовтня та ін.

³ Див. : Козюбра, М. І. Верховенство права — основоположний принцип правової і політичної систем України / М. І. Козюбра. — С. 170.

значною мірою сприяти посиленню методологічного потенціалу діяльності судової влади, включаючи доктринальну розробку принципу справедливості, який лежить в основі вирішення будь-якого спору і втілюється в чіткому дотриманні суддею судових процедур, а також в об'єктивності і дотриманні настанов природного права і суспільної моралі. Саме світоглядно-методологічна незалежність, як професійне розуміння принципів правової держави в цілому і правосуддя зокрема, а також вміння їх реалізувати в своїй діяльності є важливою запорукою інституційної незалежності судової влади.

6. Важливою умовою зародження і функціонування правової держави є громадянське суспільство. З одного боку, поняття правової держави складається поступово, відповідно до усвідомлення громадянським суспільством об'єктивної потреби в зміні сутності держави. З другого боку, громадянське суспільство є інституція, що обмежує діяльність держави, і створює передумови для набуття нею нової якості — держави правової. Це обмеження здійснюється, як відмічав Б. М. Чичерін, такими засадами громадянського суспільства, як особистість і її права, насамперед право власності і політичні права. Тому дійсно громадянське суспільство можна вважати об'єднанням вільних і рівноправних людей, кожному з яких держава забезпечує юридичні можливості бути власником та брати активну участь у політичному житті. Функціонування громадянського суспільства в основному знайшло закріплення в статтях 36–42 Конституції України, проте реально громадянське суспільство в нас ще не склалося, і це значною мірою гальмує процес розбудови України як правової держави.

Громадянське суспільство являє собою сферу вільної, автономної активності громадян і створених ними організацій, які в цій сфері виступають як самостійні і незалежні суб'єкти, переслідуючі свої приватні цілі й інтереси. Це саморегульована сфера спонтанності і творчого хаосу, що служить опорою свободи.

Р. Дарендорф, указує на три головні ознаки громадянського суспільства: 1) розмаїття його складових (організацій й інститутів), через які люди можуть реалізувати свої особисті та спільні інтереси; 2) автономія таких організацій й інститутів, яка розуміється як незалежність від владного центру (більш досконалою автономію робить її опора на особисту ініціативу членів організацій і на приватну власність); 3) терпима, ненасильницька громадянська поведінка¹. Саме

¹ Дарендорф, Р. Современный социальный конфликт. Очерк политической свободы / Р. Дарендорф. – М. : РОССПЭН, 2002. – С. 22.

цей момент автономії сприяє становленню громадянської свідомості у суб'єктів громадянського суспільства — не очікуванні захисту з боку держави, а виявлення власної ініціативи для реалізації своїх суб'єктивних прав.

Правовий характер суспільства виключає домінування громадянського суспільства над державою, як і держави над суспільством, а припускає їх «рівновагу» через розмежування їх функціональних сфер. Громадянське суспільство і правова держава є взаємопередбачаючі та взаємодоповнюючі сторони (динамічна і статична) цивілізованого, або правового, суспільства, де спонтанне і раціональне начала, свобода і порядок урівноважені і де підкорення універсальним нормам організовано таким чином, що не тільки не пригнічує, а, навпаки, сприяє вияву самостійності і незалежності людини, розвитку її індивідуальності.

Проте економічна криза не обійшла й питання життєдіяльності громадянського суспільства. «Нині можна прогнозувати звуження громадянського суспільства, – вважає Юрій Якименко, директор політико-правових програм Центру Разумкова, – яке базується здебільшого на представниках середнього класу. Зменшується рівень доходів людей — зменшується середній клас. До того ж ми спостерігаємо, що відбуваються зміни в свідомості людей: в Україні збільшується кількість тих, хто втомився від свободи — вони вже хочуть рівності та справедливості. За даними соціологічних опитувань, 80 % українців орієнтовані на «сильну руку», з них третина готова задля порядку поступитися своїми правами та свободами. Що стосується громадських організацій, то для багатьох із них можуть зникнути основи діяльності — фінансування з-за кордону»¹. Водночас, відтворення повноцінного функціонування інститутів громадянського суспільства — є тим завданням, яке сприятиме пробудженню творчої ініціативи мас, без чого неможливо зробити рішучих змін в розбудові правової держави. Це є шлях від патерналістської до масової правової свідомості.

7. Принцип взаємної відповідальності особи і держави обумовлюється обґрунтуванням природи правової держави на основі теорії суспільного договору, відповідно до якої держава розуміється як своєрідне акціонерне суспільство, яке створене заради інтересів акціо-

---

¹ Якименко, Ю. Основи існування громадянського суспільства звужуються / Ю. Якименко // День. – 2009. – 4 березня.

нерів і не має стосовно них ніяких самостійних прав. Тому відносини між державою і громадянином носять характер правовідносин, тобто стверджується їх рівність не тільки як суб'єктів прав, а й відповідальності. Проте провести цей принцип до кінця дуже складно, в силу особливостей правосуб'єктності держави. Якщо громадянин виступає перед державою суб'єктом усіх можливих видів відповідальності, то держава може відповідати перед громадянином лише в цивільно-правовому порядку. Водночас, розширення сфери відповідальності держави перед громадянином можна вважати наявністю характерних для сучасної держави інститутів адміністративної юстиції, кримінальної і цивільної відповідальності посадових осіб перед судом, політичної відповідальності міністрів та ін., згадуваних, до речі, ще В. М. Гессеном.

Те, що захищеність інтересів держави та індивіда в правовій державі повинна знаходитися на одному рівні, зокрема, передбачає відповідальне ставлення держави до людини, її прав і свобод, а також їх охорону всіма передбаченими законом засобами. Це розширює сферу відповідальності держави за забезпечення громадянам права на гідний рівень життя. Саме в межах принципу соціальної відповідальності держави може бути обґрунтований соціально-спрямований характер сучасної правової держави.

Проте в реальності влада намагається піти від відповідальності за свою діяльність (кримінальної, цивільної, політичної). Таке ставлення обертається значним зниженням довіри до усіх інститутів та осіб, що їх очолюють.

8. Підсумковим критерієм правової держави є високий рівень правосвідомості й правової культури як окремого індивіда, посадової особи, так і суспільства в цілому. Ця вимога, на яку вперше звернув увагу Б. О. Кістяківський, зокрема, передбачає наявність досить високого рівня правових знань, знання основних принципів права, стійких переконань у необхідності виконання законів тощо, визнання вищої цінності справедливості й свободи, автономії особистості та її невід'ємних прав, незгода з необмеженою інституційною і персональною владою, переконаність у важливості існування незалежного суду, як гаранта реальності особистих й колективних прав, активна участь в структурах громадянського суспільства, подолання правового нігілізму й патерналістської свідомості тощо. Досягнути такого рівня правосвідомості, який конче потрібний як для правотворчості, так

і для реалізації права, дуже важко, але можливо на шляху взаємодоповнюючої діяльності по удосконаленню інститутів правової держави та правовиховної діяльності.

Певною мірою можна сказати, що остання риса правової держави створює герменевтичне коло у взаємовідносинах правової держави, з одного боку, і правосвідомості і правової культури — з другого. Для здійснення зрілої форми правової держави потрібний високий рівень правосвідомості народу і сильно розвинута його відповідальність. У свою чергу, високий рівень правосвідомості можливий при достатньо тривалому терміні функціонування інститутів правової держави. Розрив цього герменевтичного кола може бути досягнутий через чітку спрямованість правосвідомості на ідеал правової держави, який усвідомлюється через співставлення власної і європейської правової традиції з метою її інтеріоризації та облаштування українського буття відповідно до західноєвропейських інституційних та духовних стандартів.

Проте доки Україну ще не можна вважати правовою державою. Ключовим критерієм такого її стану є твердження Ніко Ланге, керівника Представництва Фонду Конрада Аденауера в Україні, про те, що вона не надає правового захисту громадянам¹. І справа тут не у відсутності достатніх матеріальних ресурсів чи відсутності інституційного закріплення цього завдання, а скоріш в нерозумінні або небажанні зрозуміти, що світоглядною основою права, яке обмежує діяльність держави, є ідея автономії особистості. Тому, й виявляється, що українська держава не хоче обмежуватися лише тим, щоб гарантувати громадянам політичну свободу (громадянська автономія) та безперешкодну підприємницьку діяльність (утилітарна автономія), а в діяльності представників влади не вистачає прозорості й обґрунтованості.

З цієї ознаки випливають й інші: свавільне та суперечливе застосування права, недостатнє обмеження персональної та інституційної влади, зневажання незалежністю судів тощо.

Таким чином ми стикаємося з невиконанням основних критеріїв правової держави в Україні. В основі ж відсутності принципів правової держави лежить, передусім відсутність прив'язки українського суспільства до обов'язкової системи цінностей, тобто, по суті, неви-

---

¹ Ланге, Ніко. Україна не є правовою державою / Ніко Ланге. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/news/2007/12/5/67911.htm>

значеність соціального ідеалу. І це дійсно проблема усього суспільства, а не тільки еліт.

На всіх рівнях суспільства склалось стійке уявлення про те, що вміння обходити закони, або використовувати собі на користь будь-які дірки в них, є ознакою соціальної успішності, яка приводить до суспільного визнання. І навпаки, виконання цих законів при відсутності контролю — це ознака недостатнього рівня інтелекту, життєвої розсудливості.

Відповідно до здійсненого аналізу, вчений пропонує три варіанти шляхів України до правової держави: а) поява відповідальних еліт, що є не вигідним для самих еліт, через непрозорість і суперечливість правопорядку вони навчилися обходити закон на власну користь; б) виникнення правової держави «мимо волі», коли стане не вигідним вкладати ресурси в певних осіб, а не в прозорі інститути; в) життя за правилами правової держави. Саме останній шлях, на наш погляд, є універсальним й найбільш ефективним. За переліком ознак правової держави не повинне забуватися, що правова держава — це перш за все прив'язка до системи основних цінностей. Тобто орієнтація на певний ідеал і намагання слідувати його вимогам у будь-якому разі. Це є простий закон нормального існування будь-якого суспільства — чітке визначення з системою цінностей і безумовно-категоричне слідування їм за принципом: «На тому стою і не можу інакше». Будь-яке суспільство є система взаємовідносин людей, пов'язаних системою спільних основних цінностей. І саме на захист і підтримання цих цінностей і спрямовані усі правила і норми. Руйнівною є ситуація, коли говориться та вважається правильним на публіку одне, а в дійсності робиться інше.

Таким чином, вирішальним у третьому варіанті відповіді є *правова свідомість громадян*. Вражаючою за своєю точністю є приведений факт стану такої свідомості: «Адже не можна з одного боку скаржитися на хабарників серед політиків або міліціонерів ДАІ, а з іншого боку без зайвих роздумів підкуповувати вчителів власних дітей, щоб ті ставили їм добрі оцінки». Але тут ситуація нагадує ситуацією суспільного договору, завдяки якому люди приходять до необхідності жити за принципами правової держави. Порушення закону (чи будь-яких інших правил) самою людиною несе їй користь, а порушення закону іншими людьми — завдає їй шкоду, яка нівелює отриману вигоду. Ця ситуація потребує відмови кожного громадянина від пору-

шення законів і правил в обмін на таку ж відмову з боку інших. Це означає визнання вигідності бути чесним. Гарантією ж того, що чесна людина, яка виконує закони і поважає права інших не опиниться в невикідному для неї стані є застосування державного примусу до порушників законів.

Проте окрім мотиву вигідності бути чесним існує ще загальнолюдське визнання чесності безумовною чеснотою людини. І все ж таки нагорода для таких людей існує — це сама правова держава і система цінностей. «Той, хто поводить себе за принципами правової держави, хто має свідомість правової держави, хто сповідує певні цінності і відповідно до цього діє, той матиме і правову державу, і систему цінностей»¹.

Таким чином, аналіз стану з реалізацією принципів правової держави в Україні дає підстави для висновку про те, що основні причини їх недостатньої реалізації в політико-правовій дійсності знаходяться саме в світоглядно-духовній сфері. Відсутність чітких переконань про безумовну цінність права і необхідності будувати суспільство саме на основі внесення в суспільство права породжують багаточисельні прояви правового нігілізму. Тому правосвідомість та правова культура з їх орієнтацією на ідеал правової держави й виступають головними чинниками побудови правової держави, і саме навколо визнання її цінностей суспільство має згуртуватися.

4.3. Демократична правосвідомість: ознаки, передумови становлення й тенденції втілення в українському соціумі

Відомо, що визначальним вектором сучасних цивілізаційних процесів у більшості країн світу є своєрідний «гуманістичний поворот» у спрямуванні суспільних перетворень до забезпечення і гарантування прав та свобод людини й громадянина. Ця стратегічна мета, як показує досвід, може бути досягнута лише за умови активізації політичної та правової свідомості громадян, а відповідні соціальні перетворення зазвичай пов'язуються з ідеєю демократії як форми державно-політичного устрою, суспільного ідеалу та цінності.

---

¹ Ланге, Ніко. Україна не є правовою державою / Ніко Ланге. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/news/2007/12/5/67911.htm>

Разом із тим, більшість дослідників досить скептично оцінюють переваги універсальної (західної) демократії. Так, вже у 1923 р. П. І. Новгородцев відмічав, що «демократичний лад призвів не до ясного і прямого шляху, а до роздоріжжя... замість того, щоб бути вирішенням завдання, демократія сама виявилась завданням»¹. У XXI столітті це завдання не тільки не втрачає своєї актуальності, а й набуває першочергового значення. Більш того, у ході його вирішення складається парадоксальна ситуація, коли активна розбудова демократичних інститутів в рамках громадянського суспільства з метою наближення до омріяного суспільного ідеалу зумовлює протилежний очікуваному ефект. Виявляючись особливо рельєфно у сучасному соціумі, ця тенденція разом з тим не є новою. Ще Г. Кельзен писав у 1920 р., що лозунг демократії домінує майже повністю в думках людей XIX і XX століть. «Але саме з цієї причини, — продовжує він, — це слово, як і будь-який інший лозунг, втрачає свій смисл. Тільки тому, що підкоряючись політичній моді й використовуючи його для всіх випадків життя, це поняття, яким зловживають більше, ніж будь-яким іншим політичним поняттям, набуває найбільш протилежних значень; це відбувається до тих пір, доки інтелектуальна пустота, яка зазвичай супроводжує вульгарну політичну мову, не вихолощує це поняття до стану умовної фрази, що не претендує більше на жодний точний смисл»².

У сучасних умовах надшвидкого розвитку, коли світ стає важко-прогнозованим, ця «втрата смислів» відчувається особливо гостро. Тому й проблема правосвідомості як їх джерела та носія набуває в цьому контексті нового забарвлення.

Особливо актуальною проблема правосвідомості стає в умовах перехідного суспільства, у тому числі й українського, де система примусу десятиліттями створювала особливий тип громадянина, такого, який не бере на себе ризик, який звик до патерналістської опіки з боку держави. Початок перетворень, які призводять до значного зниження життєвого рівня населення, криміналізації суспільства, виникнення соціальних патологій, викликає гостру соціальну напруженість та неготовність значної частини населення йти на нові жертви заради демократії. У той же час для утвердження останньої

---

¹ Новгородцев, П. И. Об общественном идеале / П. И. Новгородцев. — М. : Пресса, 1991. — С. 541.

² Ковлер, А. И. Кризис демократии? Демократия на рубеже XXI века / А. И. Ковлер. — М., 1997. — С.12.

в українському суспільстві необхідно, щоб вона стала загальною цінністю, ідеалом, який приймає і поділяє більшість спільноти.

Мета формування демократичної правосвідомості передбачає, з одного боку, чітке визначення притаманних їй ознак та передумов становлення. З іншого боку, істотна специфіка сучасного суспільства взагалі та транзитивного українського соціуму зокрема свідчить про необхідність не стільки звернення до вихідних принципів та ідеалів демократії, скільки їх переосмислення з позицій сучасної ситуації в Україні, ґрунтуючись на нових методологічних підходах.

Проблема демократичної правосвідомості поставала у філософсько-правовій думці на різних етапах її розвитку, починаючи від класичних праць і закінчуючи науковим доробком у сучасний період, хоча й набувала різних формулювань. Наприклад, І. О. Ільїн, який хіба не перший у вітчизняній філософії права спробував створити універсальну теорію правосвідомості, розглядав проблему формування «здорової правосвідомості»¹, а сьогодні російський учений В. А. Бачинін намагається вивести критерії «цивілізованої правосвідомості»². При цьому всі існуючі концепції правосвідомості все ж функціонують в єдиному проблемному полі осмислення антропологічних, ціннісно-сміслових та комунікативних умов можливості суспільного ідеалу. В цьому сенсі, орієнтуючись на проголошені в Конституції України цілі та принципи, сьогодні доречно говорити про «демократичну правосвідомість» як джерело, рушійну силу та гарантію відповідних перетворень.

Слід зазначити, що методологічна основа вивчення шляхів демократизації правосвідомості була розроблена класиками дореволюційної філософсько-правової думки Б. О. Кістяківським, І. О. Ільїним, П. І. Новгородцевим³. Проблема удосконалення правосвідомості сучасного пострадянського, в тому числі українського соціуму вивчається з різних методологічних позицій в роботах таких учених, як

¹ Ильин, И. А. О сущности правосознания / И. А. Ильин // Общее учение о праве и государстве. – М. : АСТ : АСТ МОСКВА : ХРАНИТЕЛЬ, 2006. – С. 180 – С. 279.

² Мартинюк, Т. Розвиток поняття правосвідомості в період трансформації українського суспільства / Т. Мартинюк // Право України. – 2007. – № 2. – С.30.

³ Кистяковский, Б. А. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права / Б. А. Кистяковский // Философия и социология права. – СПб. : РХГИ, 1999. – С. 5–414; Ильин, И. А. О сущности правосознания / И. А. Ильин // Общее учение о праве и государстве. – М. : АСТ : АСТ МОСКВА: ХРАНИТЕЛЬ, 2006. – С. 180–508; Новгородцев, П. И. Об общественном идеале / П. И. Новгородцев. – М. : Пресса, 1991. – 640 с.

В. А. Бачинін, О. В. Гарник, Ю. Ю. Калиновський, С. І. Максимов, І. П. Малинова, Ю. М. Тодика та ін.¹

Сучасні дослідження формування демократичної правосвідомості ґрунтуються на різноманітних інтерпретаціях права, які у загальному вигляді репрезентовані у концепціях правового позитивізму, об'єктивізму, суб'єктивізму та інтерсуб'єктивізму. Так, об'єктивістське бачення суспільної правосвідомості ґрунтується на тому, що суб'єкт правовідносин набуває певних характеристик та якостей, перш за все, під впливом соціального середовища. Таким чином, правосвідомість не вважається творчою і перетворювальною щодо дійсності силою. У свою чергу представники суб'єктивізму абсолютизують роль соціальних суб'єктів, недооцінюючи роль зовнішніх чинників у розвитку різноманітних форм правосвідомості. Інтерсуб'єктивістська парадигма нівелює до певної міри суб'єктно-об'єкту дихотомію у сприйнятті суспільної правосвідомості як цілісного явища соціально-правової дійсності, тому набуває домінантного значення у сучасних дослідженнях². До того ж, сучасна доба ризиків та загроз висуває в розряд найактуальніших питання про нові шляхи вирішення конфліктів. «Аж ніяк ми не можемо бажати, — пише К.-О. Апель, — щоб спільне життя людей беззастережно розглядати як змагання або конкуренцію».³ Тому й постає необхідність переходу до консенсуально-дискурсивної парадигми як до єдиної можливості розв'язання конфліктних ситуацій, коли альтернативою може бути лише глобальна катастрофа.

¹ Бачинін, В. А. Філософія права / В. А. Бачинін, В. С. Журавський, М. І. Панов. — К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. — 472 с.; Гарник, А. В. Філософія права: предметна специфіка, место и значение в системе социально-гуманитарного знания / А. В. Гарник. — Днепропетровск : Изд-во Днепропетр. у-та, 1998. — 160 с.; Данильян, О. Г. Деякі причини, що впливають на формування правової культури у перехідному суспільстві / О. Г. Данильян // Проблеми законності : респ. міжвідом. наук. зб. — Х. : НЮАУ, 2004. — С. 145–153.; Калиновський, Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність / Ю. Ю. Калиновський. — Х. : Право, 2008. — 288 с.; Максимов, С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления / С. И. Максимов. — Х. : Право, 2002. — 328 с.; Малинова, И. П. Філософія права (от метафізики к герменевтике) / И. П. Малинова. — Екатеринбург : Изд-во Уральской гос. юр. акад., 1995. — 128 с.; Тодыка, Ю. Н. Конституционные основы формирования правовой культуры : монография / Ю. Н. Тодыка. — Х. : РАЙДЕР, 2001. — 160 с.

² Калиновський, Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність / Ю. Ю. Калиновський. — Х. : Право, 2008. — 288 с.; Максимов, С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления / С. И. Максимов. — Х. : Право, 2002. — 328 с.

³ Єрмоленко, А. М. Комунікативна практична філософія : підручник / А. М. Єрмоленко. — К. : Лібра, 1999. — С. 160.

Таким чином, є всі підстави стверджувати, що накопичено достатній матеріал щодо вивчення правосвідомості як цілісного феномену та окремих її аспектів, який дозволяє сформулювати та окреслити шляхи вирішення проблеми формування демократичної правосвідомості українського суспільства, базуючись на принципі доповнюваності різноманітних методів з превалюванням інтерсуб'єктивістської парадигми в її комунікативно-дискурсивній інтерпретації, яка ґрунтується на ідеях таких філософів, як К. О. Апель¹, Ю. Габермас², В. Гьосле.³

Згідно з цією методологічною позицією питання про ознаки та передумови становлення демократичної правосвідомості фактично постає як питання про певні константи правосвідомості та їх утворення через дискурсивні практики. Суспільна правосвідомість у парадигмі інтерсуб'єктивності трактується як мовленнєво-комунікативні акти між суб'єктами суспільних відносин, які виникають у тій або іншій правовій ситуації. Таким чином, суспільна правосвідомість виявляється не стільки в намірах, побажаннях та настановах, скільки в конкретних діях різноманітних соціальних суб'єктів. Правосвідомість (як і право) «народжується» (актуалізується) і «помирає» (деактуалізується) в межах інтерсуб'єктивної взаємодії, залишаючи відбиток у вигляді думок, домовленостей, текстів, досвіду певних осіб⁴. Означена інтерсуб'єктивна взаємодія потребує певного інституційного оформлення, яке обумовлює характер та правила такої взаємодії. Повинні бути такі соціальні форми, які б дозволяли людині максимально вільно обмінюватися інформацією та створювати нові типи відносин у межах громадянського суспільства. На думку багатьох фахівців, правила спілкування та життя обов'язково повинні

---

¹ Апель, К.-О. Дискурсивна етика: політика і право / К.-О. Апель. – К. : Український філософський фонд, 1999. – 74 с.; Апель, К.-О. Дискурсивна етика як політична етика відповідальності у ситуації сучасного світу / К.-О. Апель // Єрмоленко, А. М. Комунікативна практична філософія : підручник / А. М. Єрмоленко. – К. : Лібра, 1999. – С. 395–412.

² Хабермас, Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие / Ю. Хабермас. – СПб. : Наука, 2006. – 400 с.; Хабермас, Ю. Философский спор вокруг идеи демократии / Ю. Хабермас // Демократия. Разум. Нравственность. (Лекции и интервью. Москва, апрель 1989 г.). – М. : Наука, 1992. – С. 31– 5.

³ Гьосле, В. Трансцендентальна прагматика як фіхтеанство інтерсуб'єктивності / В. Гьосле // Єрмоленко, А. М. Комунікативна практична філософія : підручник / А. М. Єрмоленко. – К. : Лібра, 1999. – С. 455–478.

⁴ Калиновський, Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність / Ю. Ю. Калиновський. – Х. : Право, 2008. – С. 64.

бути демократичними¹. Фактично демократична правосвідомість виховується через здатність людей слухати один одного, брати участь у комунікації та здійснювати взаємоотождоження свідомості, спілкуючись з іншими суб'єктами.

Це означає, що теоретичне витлумачення правової реальності і практичні (нормативні) орієнтації діяльності, як і суспільні інституції, поступово позбавляються міфологічно-релігійного і традиційного змісту і перетворюються у більш послідовні форми аргументативного досягнення консенсусу, тобто згоди щодо загального смислу, норм та цінностей. Нормативно приписана згода змінюється аргументативно здійснюваним взаєморозумінням, що постає у вигляді дискурсу, в якому діє не принцип «волі до влади», а принцип «волі до взаємності», що є основою *толерантності*. Остання за цих умов постає не як матеріальна толерантність, тобто як терпиме ставлення до думок та ціннісних уподобань іншого, а як формальна толерантність, тобто повага до прав іншого висловлювати думки та дотримуватись певних цінностей, що й реалізується в правовому забезпеченні основних прав на свободу релігії, совісті й думок. У такому вигляді толерантність постає фундаментальною цінністю сучасної плюралістичної демократії та базовою константою демократичної правосвідомості.

Таке ставлення до іншого у правовому вимірі на відміну від етичного набуває специфічної форми, оскільки категорія моральної свідомості – «повага» трансформується в категорію філософії права — «визнання». Як зазначав І. О. Ильїн, «правовідносини базуються на взаємному духовному визнанні людей»². Він підкреслює, що людині з нормальною правосвідомістю властива активна воля до дотримання чужого статусу, і не тільки тому, що в недоторканності чужих прав він вбачає гарантію своєї захищеності, а тому, що він сприймає духовну природу інших людей та визнає їх право на права³. Український учений С. І. Максимов також відзначає, що «здатність до визнання – власне правова здатність, яка робить право можливим. Саме в акті визнання відбувається отождоження себе з іншими, що

¹ Мамардашвили, М. К. Как я понимаю философию / М. К. Мамардашвили. – М. : Прогресс, 1990. – С. 25.

² Ильин, И. А. О сущности правосознания // Общее учение о праве и государстве / И. А. Ильин. – М. : АСТ : АСТ МОСКВА : ХРАНИТЕЛЬ, 2006. – С. 180 – С. 240.

³ Там само. – С. 450.

дозволяє розглядати визнання як антропологічний еквівалент принципу формальної рівності»¹.

Разом з тим, означена «орієнтація на іншого», що корелює із сутністю людини як такої, являє собою одночасно характерну ознаку й вихідну передумову розвитку демократичної правосвідомості, яка постає у формі здатності «розглядати себе як «будь-якого» з усіх інших «будь-яких»². Смісл такої установки правосвідомості, орієнтованої на громадський дискурс, на інтерсуб'єктивному рівні розкривається в умовах ідеальної комунікації, запропонованих Ю. Габермасом:

1. Кожний, здатний до мови та діяльності, суб'єкт може брати участь у дискурсі.

2. а) кожний може проблематизувати будь-яке твердження;
б) кожний може виступати в дискурсі з будь-яким твердженням;
в) кожний може висловлювати свої погляди, бажання, потреби.

3. Ніхто з тих, хто бере участь у дискурсі, не має зазнавати (як внутрішніх, так і зовнішніх) перешкод у вигляді зумовленого відносинами панування примусу використовувати свої, встановлені в першому й другому пунктах, права.³

Не важко помітити, що ідея ідеального дискурсу є фактичним вираженням справедливого суспільного ладу в його формальних визначеннях. Утім, як справедливо зазначає С. І. Максимов, позиція Ю. Габермаса одночасно ризикує правом і справедливістю, віддаючи їх масовому демократичному визначенню, оскільки на практиці далеко не кожний може і бажає приєднатися до загальної дискусії та не кожний є компетентним для цього⁴. Ризик розчинення справедливості в позитивності рішень має ставити під сумнів ціннісну нейтральність комунікативної концепції. У зв'язку з цим будь-якому пошуку консенсусу має передувати моральний зміст як умова «допозитивної» легітимації права. Вірогідно, слід погодитись із В. Гьосле, на думку якого головна похибка теорії консенсусу полягає в тому, що вона неправильно розуміє безперечно наявну еквівалентність між

---

¹ Максимов, С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления / С. И. Максимов. – Х. : Право, 2002. – С. 240.

² Рикер, П. Торжество языка над насилем. Герменевтический подход к философии права / П. Рикер // Вопросы философии. – 1996. – № 4. – С. 30.

³ Хабермас, Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие / Ю. Хабермас. – СПб. : Наука, 2006. – С. 140.

⁴ Максимов, С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления / С. И. Максимов. – Х. : Право, 2002. – С. 138.

реченнями «*p* є істинним» і «*p* має бути визнане всіма розумними істотами», інтерпретуючи останнє речення як умову значення, а не як наслідок першого. Навпаки, слід дотримуватись того, що не тому щось є істинне, що його визнає можлива комунікативна спільнота, а навпаки, комунікативна спільнота врешті-решт визнає щось, бо воно є істинним¹. Інакше кажучи, необхідно не тільки прагнути консенсусу як стану *a posteriori*, а й загального розуміння справедливості як умови *a priori*. Таким чином, ми опиняємось перед проблемою суб'єктивних передумов для існування здатності до консенсусу в ідеальній комунікативній спільноті.

Таким чином, інтерсуб'єктивна концепція комунікативної демократизації правосвідомості має бути доповнена концепцією суб'єкта в її ціннісно-смысловому вимірі. Відповідно виявлення установок свідомості, які роблять можливим демократичний дискурс як такий, не вичерпують проблему демократичної правосвідомості. Розгляд останньої як інтерсуб'єктивного явища ставить у фокус філософсько-правового аналізу індивіда як людину правову – творця, інтерпретатора правового змісту, носія правосвідомості.

Сутність демократичної правосвідомості індивіда в російській філософсько-правовій традиції, а слідом за нею і в сучасній правовій думці виявляється через ідею *автономної особистості*. За І. О. Ільїним, автономія, або самозаконність, виражається як духовна зрілість, необхідна громадянину в його будівництві життя. На думку філософа, духовній істоті належить самій бачити і знати, що таке добро і зло, де закінчується право і де починається обов'язок, самій шукати і знаходити, знаходити і вирішувати, вирішувати і діяти відповідно до свого рішення та, здійснивши діяння, відкрито сповідувати, що здійснив його свідомо і умисно, слідуючи власному переконанню та заздалегідь беручи на себе всю відповідальність за скоєне. Основна проблематика особистої автономії правосвідомості зосереджена на питанні свободи. І. О. Ільїн розумів онтологічну свободу як єдність зовнішньої (соціальної) і внутрішньої (екзистенціальної) свободи. При цьому філософ наполягав на первинності внутрішньої свободи щодо соціальної. На його думку, свобода здобувається через предметне внутрішнє самовивільнення: «Людина, яка не зуміла звільнити себе внутрішньо, не може бути творцем зо-

---

¹ Гьосле, В. Трансцендентальна прагматика як фіхтеанство інтерсуб'єктивності / В. Гьосле // Єрмоленко, А. М. Комунікативна практична філософія : підручник / А. М. Єрмоленко. – К. : Лібра, 1999. – С. 459.

внішньої, суспільної свободи, а в кращому випадку лише її пасивним учасником, оскільки зовнішня свобода в її істинному смислі є простий і природний прояв внутрішньої свободи». Правова свобода в її сутності є саме духовна, внутрішня свобода, вважав І. О. Ільїн. Він наполягав, що саме автономна правосвідомість складає духовну сутність «органічної» демократії, без якої демократичний лад є позбавленою сенсу «зовнішньою формою, яка приховує в собі багато поганих рис і небезпек»¹.

Слідом за І. О. Ільїним безпосередній зв'язок демократії з ідеєю автономної особистості прослідковує Е. Ю. Соловйов. На його думку, демократія передбачає невикривлене представлення особистості у більшості. У свою чергу, системою норм, що забезпечує правовий захист особистості, яка виявляє волю, є саме демократична культура і демократична свідомість. Вона, вважає філософ, – умова можливості будь-яких оптимальних рішень². А її принципова відмінність від свого антипода – патерналістської свідомості – може бути виявлена через аналіз різновидів автономії, виділених І. Кантом:

1. Поняття моральної автономії як здатності самостійно визначати, що є добром, а що злом, протистоїть ідеї примусового удосконалення. Тому з точки зору демократичної правосвідомості підтримка моралі – це справа не державних служб, а справа інститутів громадянського суспільства.

2. Поняття утилітарної автономії спростовує ідею примусового наділення підданих щастям. Це означає, що кожному члену суспільства має бути надана можливість самостійно вирішувати, що є для нього вигідним, а що ні. Держава ж не повинна заважати людині діяти на власний ризик, у чесному суперництві з іншими, а повинна піклуватися лише про те, щоб вихідні умови такого суперництва були рівними.

3. Громадянська автономія як вираження здатності судження, свобода якого очевидна для кожного, вказує на неприпустимість такого стану речей, коли люди не беруть участі у формуванні загальних рішень, що стосуються їх власного добробуту і щастя³.

В. А. Бачинін розкриває сутність автономної правосвідомості через протиставлення її гетерономній. Гетерономія передбачає, що

¹ Ильин, И. А. О сущности правосознания // Общее учение о праве и государстве / И. А. Ильин – М. : АСТ : АСТ МОСКВА: ХРАНИТЕЛЬ, 2006. – С. 451.

² Соловьев, Э. Ю. Личность и право // Прошлое толкует нас / Э. Ю. Соловьев. – М. : Политиздат, 1991. – С. 421, 430.

³ Максимов, С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления / С. И. Максимов. – Х. : Право, 2002. – С. 264.

норми права є для індивіда чимось цілком зовнішнім і достатньо чужим щодо його первинної спрямованості. Людина зобов'язана в своїй поведінці керуватися цими зовні заданими зразками, які зовсім не є її «другою натурою». Автономна правосвідомість теж керується вимогами цивілізаційної системи. Але ці норми настільки глибоко інтегровані в свідомість індивіда, що він вважає їх своїм внутрішнім надбанням. Тому підпорядкованість цим нормам сприймається як акт вільного особистого вибору¹.

Можливість такого вибору обумовлена не тільки наявністю демократичних процедур, а й *здатністю автономної особистості до творчого осмислення і застосування права*. «Духовне життя, – пише з цього приводу І. О. Ільїн – є самодіяльність у здійсненні вищих предметних цінностей»². Тобто, реалізуючи абстрактну правову норму, суб'єкт наповнює її конкретним змістом, виходячи із внутрішніх надпозитивних підстав. Отже, суб'єкт демократичного суспільства – це особа, чиєю свідомістю та діяльністю створюється право, чий ідеали і прагнення реалізуються у праві. Він – джерело і мета будь-якого права. У цьому сенсі, на думку російського дослідника С. І. Архіпова, суб'єкт права є правовий абсолют³. Це значить, що будь-яке юридичне явище не має жорстко встановленого, безумовного значення, цінності, але наділяється такою правосвідомістю в процесі інтерпретації крізь призму змістів, норм і цінностей свого «життєвого світу». Тому першочергового значення набувають ті апіорні надпозитивні підстави, які фактично виступають у якості джерела правових смислів. У вітчизняній правовій доктрині вони певною мірою набувають форми принципів права або правових цінностей.

У якості таких *ціннісно-смислових констант*, на яких базується демократична правосвідомість, Е. Ю. Соловйов виділяє такі очевидності правосвідомості як прагнення до незалежного досягнення вигоди й добробуту, не заздрісність, порівняльно-змагальне розуміння заслуг та успіху, неухильне дотримання угод та договорів, визнання пріоритету справедливості перед співчуттям і пріоритету громадянської порядності перед героїко-патріотичними, сімейними або кон-

¹ Мартинюк, Т. Розвиток поняття правосвідомості в період трансформації українського суспільства / Т. Мартинюк // Право України. – 2007. – № 2. – С. 30.

² Ильин, И. А. О сущности правосознания // Общее учение о праве и государстве / И. А. Ильин – М. : АСТ : АСТ МОСКВА: ХРАНИТЕЛЬ, 2006. – С. 411.

³ Архипов, С. И. Субъект права в центре правовой системы / С. И. Архипов // Гос-во и право. – 2005. – № 7. – С. 22.

фесійними чеснотами та ін.¹ Ці установки правосвідомості можливо представити у вигляді системи ментальних передумов права, серед яких виділяє: 1) основні правові смисли – обов’язок поважати чужі права і обов’язок відстоювати власне право; 2) похідні від них – добросовісність, чесність, точність у виконанні зобов’язань; 3) відповідний спосіб мислення, який передбачає примат справедливості над співчуттям та прагнення до незалежного досягнення добробуту; 4) установка відрази до рабства та прийняття свободи у якості вищої цінності; 5) позиція непідкупності та ін.²

Інакше кажучи, правосвідомість являє собою концентроване у часі уявлення людей про справедливість, право, свободу та рівність. Відповідно, характеристика демократичної правосвідомості передбачає також виявлення домінуючих у ній уявлень про справедливість. Так, український учений С.Добрянський наголошує, що права людини – це і є специфічний вид соціальної справедливості у конкретно-історичних умовах. На його думку, демократичному типу правосвідомості кореспондує таке *розуміння справедливості*, котре вимагає не тільки формально рівних стартових умов, але й базового рівня матеріального, соціального забезпечення³. Таким чином, для правосвідомості широкого демократичного загалу права людини та соціально-економічні гарантії стали константами гармонійного розвитку суспільства.

Ще однією ознакою демократичної правосвідомості, яка ґрунтується на особистій автономії, є *високий ступінь захисту від маніпулятивних технологій* з боку держави, провладної еліти або інших суб’єктів політико-правового поля, які намагаються спрямувати суспільну думку у вигідне для них русло. Демократична культура передбачає обізнаність громадян у суспільних справах, їх здатність аналізувати навколишні події критично і в кінцевому підсумку формувати власну думку⁴.

Отже, зміст демократичної правосвідомості розкривається через низку концентрованих у часі уявлень людей про справедливість, право, свободу, рівність та установку на взаємне визнання учасни-

¹ Максимов, С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления / С. И. Максимов. – Х. : Право, 2002. – С. 265.

² Там само. – С. 265–270.

³ Калиновський, Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність / Ю. Ю. Калиновський. – Х. : Право, 2008. – С. 90.

⁴ Там само. – С. 214.

ків демократичного дискурсу. Разом з тим, сама ідея демократії як народовладдя передбачає високий рівень такого компоненту демократичної правосвідомості як *правова активність*. Під правовою активністю прийнято розуміти суб'єктивне ставлення та готовність до ініціативно правомірної діяльності у сфері права та саму позитивну соціально корисну діяльність¹. Натомість у сучасному українському соціумі можемо спостерігати споживацьке ставлення до демократичних цінностей. З усіх досягнень демократії (рівність громадян, верховенство права, права людини і т. д.), мабуть, лише соціальні права знаходять широкий відгук у народних масах, причому головним чином у ті моменти, коли ці права потрібно певним чином захищати. Відповідно проблема участі громадян в управлінні загальними справами суспільства не втрачає своєї актуальності.

Таким чином, ознаки демократичної правосвідомості являють собою складну систему констант або правових смислів. На інтросуб'єктивному рівні це установка на взаємне визнання суб'єктів демократичної комунікації як первинна умова будь-яких дискурсивних практик, у ході яких і формується суспільна правосвідомість. Разом з тим, загроза розчинення справедливості у масовому демократичному визначенні актуалізує ціннісно-смысловий аспект правосвідомості на рівні окремого суб'єкта. Тут ознаки демократичної правосвідомості представлені системою принципів або правових цінностей, які в сукупності базуються на автономії особистості та виражають комунікативно узгоджені уявлення людей про справедливість, право, свободу та рівність, а також на правовій активності громадян, яка й забезпечує відтворення демократичного дискурсу.

Серед *передумов* становлення демократичної правосвідомості можна виокремити, з одного боку, наявність та схвалення (державне і громадське) тих фундаментальних положень, які закріплюють мету та принципи демократизації суспільства (політико-правові передумови), а з іншого – сутнісні умови можливості існування демократичної правосвідомості як явища правової реальності.

Поштовхом для демократизації суспільної правосвідомості та міцним підґрунтям для неї стала Конституція України 1996 року, яка визначила демократичний вектор розвитку всієї правової системи, всіх її компонентів, її спрямованість на забезпечення прав і свобод

---

¹ Тодыка, Ю. Н. Конституционные основы формирования правовой культуры : монография / Ю. Н. Тодыка . – Х. : РАЙДЕР, 2001. – С. 24.

особистості. Окремі положення Основного Закону стосуються самостійного і незалежного від держави існування інститутів громадянського суспільства, без функціонування яких не може розвиватись демократична правосвідомість. Як зазначив Ю. М. Тодика, суспільна значущість Конституції ширша за її юридичний зміст, оскільки саме Основний Закон на даному етапі розвитку країни нормативно на вищому рівні закріплює суспільну згоду щодо демократичних цінностей (народовладдя, права людини, політичний та ідеологічний плюралізм, верховенство права, принципів та механізмів взаємодії держави і громадянського суспільства, функціонування державних органів)¹. Таким чином, Конституція не лише визначила напрям розвитку правової системи, а й встановила основні умови громадського дискурсу, в ході якого й мають утворюватись базові константи демократичної правосвідомості.

У той же час проголошені норми не стали реальністю суспільного життя у повному обсязі. У громадській думці ще не повністю сформовано усвідомлення реальної ролі й цінності Конституції, її значення для розвитку правової системи України. Це безпосередньо пов'язано з питанням легітимності Конституції, її сприйняття населенням та політичною елітою. Демократичні стандарти були сприйняті лише поверхнево як абстрактні принципи, не ставши частиною внутрішньо-особистісного механізму саморегуляції поведінки. Цьому у значній мірі сприяло погіршення рівня життя більшості населення, внаслідок чого відбулася переоцінка значення та потенціалу Основного Закону. У свідомості широкого загалу «конституційна ейфорія», яка проявлялась у впевненості, що за допомогою нової Конституції можна вирішити всі проблеми, змінилась конституційним інфантилізмом, конституційним нігілізмом, неповагою до конституційних цінностей. Разом з тим початок позитивних перетворень у суспільній свідомості було закладено, ідеали демократії та громадянського суспільства стали частиною правової реальності, хоча й нерідко у вигляді зовнішніх щодо індивідів цінностей. Проте прийняття Конституції України відкрило можливості для подальшої демократизації правосвідомості на новому рівні та поступового перетворення гетерономного її типу в автономний.

Не менш важливою передумовою становлення правосвідомості демократичного напрямку є *високий загальний рівень суспільної сві-*

---

¹ Тодика, Ю. Н. Конституционные основы формирования правовой культуры : монография / Ю. Н. Тодика . – Х. : РАЙДЕР, 2001. – С. 32.

домості та культури, оскільки механічне дотримання законодавчих приписів ще не створює сприятливого ґрунту в суспільстві для впровадження демократичних інститутів, принаймні успіх таких нововведень, не укорінених у суспільній свідомості, не буде тривалим. Демократична ж свідомість, навпаки, вимагає внутрішнього обґрунтування права кожною людиною «для себе і в собі», що можливо лише за наявності морального фундаменту для цього. Необхідність такого обґрунтування зумовлена самою природою права. Являючи собою модель, правова норма не може дати всієї програми поведінки для певного суб'єкта в певних обставинах. Таку програму вибудовує сама людина, орієнтуючись на рівень дозволеного або нехтуючи ним. Тому для правової людини правило, викладене в диспозиції, – це лише інформація про те, яка поведінка припустима. Така людина не потребує погрози примусом, не обмежується соціально необхідним і наповнює свої дії та вчинки високим моральним та естетичним змістом. І це не дивно, адже саме ставлення до права як цінності, здатної втілити прагнення соціальної справедливості, зароджується в надрах духовності, високої моральності¹. Таким чином, духовні цінності є важливим регулятором суспільного життя. Вони не повинні і не можуть бути замінені правовими нормами. Навпаки, чим ширша сфера виявлення моральності, тим більше можливостей для обмеження силових методів управління. Духовні цінності нерозривно пов'язані з поняттям «знання», але самі по собі останні не можуть виступати як регулятор поведінки. Вони не лише повинні втілитись у мету, програму діяльності, а й стати переконанням конкретної людини (суспільства в цілому). Як справедливо відзначає український дослідник М. Й. Штангрет, має бути сформована внутрішня свобода вибору стилю і форми поведінки в межах правового поля². Такий вибір, на нашу думку, можливий за умови існування міцного фундаменту правосвідомості у вигляді духовних цінностей, у тому числі правових, але далеко не обмежуючись останніми. При цьому багато правових цінностей, маючи як генетичне підґрунтя релігійні санкції та моральні норми, засвоюються особистістю в ході різноманітної соціальної практики, через інші, неправові форми і канали формування правосвідомості і правової культури. Виховання

---

¹ Кирсанов, И. В. Природа правового воспитания / И. В. Кирсанов // История государства и права. – 2007. – № 9. – С. 13.

² Штангрет, М. Й. Філософські проблеми правового виховання молоді (на прикладі закладів освіти МВС України) : автореф. дис. канд. юрид. наук. / Й. М. Штангрет. – Львів, 2007. – С. 12.

демократичної правосвідомості, таким чином, починається із засвоєння моральних цінностей, норм у сім'ї, церкві, школі, в духовному спілкуванні.

У цьому контексті характерним прикладом є зростання злочинності у «розвинутих» західних країнах на тлі формально високого рівня правосвідомості і правової культури громадян, виникнення нових видів злочинів, «омолодження» злочинців та ін. Одночасно у традиційних ісламських країнах спостерігається дуже низький рівень злочинності і дійсно висока правосвідомість. І це пояснюється не тільки страхом перед законами шаріату, а й повагою до релігійних та місцевих традицій, поважливим ставленням до інших членів родини, соціальної групи та співтовариства в цілому, яке виховується з дитинства та передається на генетичному рівні¹.

Отже, можна зробити висновок, що необхідною передумовою становлення демократичної правосвідомості є висока духовність суспільства, вкорінена в історичних, цивілізаційних та ментальних особливостях соціуму.

Разом з тим, як свідчить історичний досвід, політико-правові та загальнокультурні передумови становлення демократичної правосвідомості навряд чи можуть бути вдало реалізовані в ході «форсованої» демократизації «зверху». Планомірне «визрівання» свідомості демократичного спрямування передбачає наявність відповідного середовища або простору, в якому може розвинути це явище. У цьому зв'язку перейдемо до тематизації ролі *громадянського суспільства* в демократизації правосвідомості, зокрема в підвищенні правової активності громадян. Аналізуючи сутність громадянського суспільства та його відносини з державними інституціями, більшість дослідників роблять акцент на його альтернативності та автономії щодо держави. Саме цей момент сприяє формуванню в особи громадянської правосвідомості, яка базується не стільки на очікуванні того, що інші можуть щось зробити для окремого громадянина, щоб здійснити його суб'єктивні права і свободи, скільки на виявленні ним власної ініціативи щодо їх законної реалізації. Втім, очікувати активізації населення щодо здійснення своїх прав можна лише за умови дієвості інститутів громадянського суспільства як засобів реалізації останніх.

---

¹ Мартинюк, Т. Розвиток поняття правосвідомості в період трансформації українського суспільства / М. Мартинюк // Право України. – 2007. – № 2. – С. 30.

Опоненти такої концепції стверджують, що на сучасному етапі розвитку демократії інститути громадянського суспільства ще досить віддалені від повноцінного виконання своїх сутнісних функцій. Тому громадянське суспільство хоча й розглядається у плані його автономності, саморегульованості та ненасильства, однак все ж воно постає у цій іпостасі в межах певної «рамкової угоди» між владою та суспільством¹.

Однією з гострих проблем формування громадянського суспільства в сучасній Україні є той прикрий факт, що воно наразі у багатьох своїх ланках криміналізоване та корумповане не менше, ніж державна бюрократія, і при цьому є значно більше за останню роздробленим та неконсолідованим. А тому набуває поширення відчуття «нікчемності» будь-якої особистої активізації. Звичайно, ця обставина сприяє зневірі та пасивності значної частини населення. Але процеси демократизації суспільної свідомості та становлення громадянського суспільства є взаємозалежними, і жоден з них не може вважатися первинним. Тому вже сьогодні зрозуміло, що усвідомлення своїх суб'єктивних прав та активізація форм і засобів їх реалізації в межах громадянського суспільства мають стати першочерговою метою народжуваної демократичної правосвідомості.

Слід зазначити, що тема громадськості є важливим чинником теорії комунікативної демократії загалом. Провідна ідея інституції громадськості полягає в тому, щоб за допомогою медіуму публічного обговорення легітимувати систему панування, а також консенсуально-дискусивно приймати рішення та розв'язувати конфліктні ситуації. Отже, в ідеалі, громадянське суспільство – це та «система координат», де, по-перше, всі питання вирішуються на консенсуальній основі; по-друге, де права кожного громадянина чи організації мають враховуватися при ухваленні загальнообов'язкових рішень.

Разом з тим, як показує Габермас, інституція громадськості руйнується з переходом до пізнього капіталізму. Сфера публічності дедалі більше й більше підпорядковується владним структурам, які втрачають свою прозорість. У свою чергу, суспільна свідомість «розчиняється» та знеособлюється суто споживацькими цінностями, тобто «масовізується». У таких умовах політична система згодом стає незалежною від демократичних джерел, яким вона зобов'язана

---

¹ Цимбалюк, М. Громадянське суспільство як фактор утвердження демократичної правосвідомості / М. Цимбалюк // Право України. – 2007. – № 11. – С. 22.

своєю легітимністю. Це відбувається по мірі того, як їй вдається ніби «зверху» отримати від громадськості масову лояльність¹. Відтак громадськість втрачає здатність бути легітимуючою і контролюючою інстанцією. На думку Габермаса, це відбувається не в останню чергу тому, що людям бракує ціннісних орієнтацій для публічної критики.

Таким чином, проблема полягає в тому, щоб відродити громадськість як інстанцію, що легітимує й контролює панування, відродити відмінність і рівновагу між державою і громадянським суспільством. Йдеться про комунікативну раціоналізацію влади, тобто інституціоналізацію універсального громадського дискурсу. У цьому плані обнадійливим є виникнення нових громадських рухів, яким властива усвідомлена орієнтація на нові цінності, особисту та колективну безпосередню участь у демократичному проекті. Вони утворюють той новий горизонт публічності, який сприяє подальшому розвитку суспільства та його фундаментальних інституцій – правової держави, приватної власності, ринкового господарства.

Отже, простір, необхідний для реалізації демократичного проекту за умов наявності політико-правових та загальнокультурних передумов становлення демократичної правосвідомості, являє собою орієнтовану на загальний дискурс комунікативну спільноту, інституційно оформлену у вигляді громадянського суспільства.

Як бачимо, політичний проект сучасності пов'язується з концепцією комунікативно-дискурсивної демократії. Такий підхід дає можливість створити типізовану ідеальну модель індивідуальної та суспільної правосвідомості, базові константи якої визначають здатність до консенсусу в ідеальній комунікативній спільноті.

Разом з тим, необхідно зазначити, що у перехідних суспільствах, де відбувається зміна системи цінностей, правосвідомість має низку особливостей, зокрема:

- 1) амбівалентність – наявність «старої» і «нової» системи цінностей;
- 2) мотиваційна невизначеність;
- 3) поведінкова непослідовність, що пов'язано з пошуком найбільш раціональних схем реалізації життєвих планів;
- 4) відсутність необхідних знань про правову систему країни;
- 5) превалювання звичаїв над позитивним правом;

---

¹ Хабермас, Ю. Философский спор вокруг идеи демократии / Ю. Хабермас // Демократия. Разум. Нравственность. (Лекции и интервью. Москва, апрель 1989 г.). – М. : Наука, 1992. – С. 45.

6) терпиме ставлення до не правових засобів вирішення конфліктних ситуацій;

7) звернення до традицій та нехтування правом;

8) домінування патерналістських настанов у правосвідомості над активістськими;

9) прагнення упорядкувати власний життєвий світ і сподівання на раціоналізацію соціуму на мікро- та макрорівнях, не спираючись на правові норми;

10) поступове збільшення правової та загальносоціальної активності¹.

Ці особливості в повній мірі характерні і для пострадянського суспільства, де в ході трансформаційних процесів виявився конфлікт між культурно наслідуваною практикою і проголошеними демократичними цінностями. Найбільш істотною психологічною деформацією тоталітарного періоду є майже повна втрата *почуття відповідальності*, у тому числі і відповідальності перед правом, що істотно гальмує процес формування правової культури населення в транзитивному суспільстві². Одним з найнебезпечніших стереотипів, які визначали взаємини держави і суспільства у тоталітарному минулому, є відтворення образу «сильної держави» як такої, що все планує і все вирішує за кожного з громадян, яка наділена безмежними правомочностями і може їх використовувати на власний розсуд. На відміну від цього сила насправді демократичної держави полягає у її спроможності реалізовувати чітко визначене коло функцій, яке покладене на неї суспільством³.

Дійсно, відповідальність фактично забезпечує функціонування рефлексивного механізму у прийнятті рішень. Адже той чи інший політик у відкритому суспільстві знає, що його рішення можуть бути піддані критиці будь-яким можливим суб'єктом і що будь-який можливий суб'єкт (відповідно до певних процедур) може ініціювати незалежну експертизу тих чи інших політичних рішень, що уможливорює не лише персональну відповідальність політика, а й утворен-

---

¹ Калиновський, Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність / Ю. Ю. Калиновський – Х. : Право, 2008. – С. 89.

² Данильян, О. Г. Деякі причини, що впливають на формування правової культури у перехідному суспільстві / О. Г. Данильян // Проблеми законності : Респ. міжвідом. наук. зб. – Х. : НЮАУ, 2004. – С. 146.

³ Скрипнюк, О. В. Демократія: Україна і світовий вимір (концепції, моделі та суспільна практика) / О. В. Скрипнюк. – К. : Логос, 2006. – С. 238.

ня механізмів колективної відповідальності. При цьому йдеться не тільки про відповідальність «за» щось, а й відповідальність «перед» кимось. Перше значення полягає у відповідальності людини за свої вчинки, за результати своєї діяльності й у відповідальності за когось, заради когось. У такому розумінні це поняття має монологічний сенс. Друге значення – у відповідальності перед кимось: перед іншими людьми, суспільством загалом, у підсумку – перед Богом. Тобто тут мається на увазі комунікативний смисл, який передбачає співвідповідальність усіх членів ідеальної комунікативної спільноти.

Отже, почуття відповідальності також слід розглядати як одну з базових установок правосвідомості демократичного гатунку. В цьому сенсі відповідально діє той, хто орієнтується на імператив ідеальної комунікації, а також реалізує її норми в реальній комунікації.

Звичайно, такий підхід містить у собі певний елемент утопії. Втім, утопічний вимір, іманентно притаманний комунікативній теорії, є невід’ємною частиною ідеї демократії як такої та людській свідомості взагалі. З цього приводу Габермас зазначає: «Якщо висушити оазиси утопії, тоді розшириться пустеля банальності й безпорадності»¹. Водночас, аби ця утопія несла позитивний момент, її слід відмежовувати від так званої конкретної утопії. Це означає, що комунікативна теорія демократії не тлумачить ідеал через уявлення про емпірично можливий альтернативний або протилежний світ, який має слугувати проектом змін наявної дійсності. Навпаки, вона розглядає ідеал лише як регулятивну ідею, відповідність умовам реальності якої (наприклад, дискурсивному досягненню консенсусу) є бажаною, але не може бути цілком реалізованою.

Викладені ідеї особливо актуалізуються у транзитивному суспільстві, де демократичні цінності нерідко сприйняті лише з прагматичних або політичних переконань. У такій ситуації обґрунтування та виправдання демократичного проекту, вірогідно, має починатись зі сприйняття демократії як регулятивної ідеї морального прогресу.

Таким чином, звернення до сучасних методологічних підходів інтерсуб’єктивного спрямування дозволяє виявити нові аспекти проблеми демократизації правосвідомості українського суспільства. Зокрема, явище правосвідомості розглядається як безперервна ін-

---

¹ Єрмоленко, А. М. Комунікативна практична філософія : підручник / А. М. Єрмоленко. – К. : Лібра, 1999. – С. 173.

терпретаційна практика правових норм і цінностей, а питання про ознаки та передумови становлення правосвідомості демократичного спрямування постає як питання про ціннісно-сміслові константи та їх утворення через дискурсивні практики.

Так, ознаки демократичної правосвідомості включають: на інтерсуб'єктивному рівні – установку на взаємне визнання суб'єктів комунікації, як умову можливості будь-яких дискурсивних практик; на рівні окремого суб'єкта – систему принципів або правових цінностей, які в сукупності базуються на автономії особистості та виражають комунікативно узгоджені уявлення людей про справедливість, право, свободу та рівність, а також на правовій активності громадян, яка й забезпечує відтворення демократичного дискурсу.

При цьому простір, необхідний для реалізації демократичного проекту за умови наявності політико-правових та загальнокультурних передумов становлення демократичної правосвідомості, являє собою орієнтовану на загальний дискурс комунікативну спільноту, інституційно оформлену у вигляді громадянського суспільства.

Переосмислення класичних ідеалів демократії в контексті сучасної доби ризиків та загроз дозволяє констатувати не тільки можливість, а й необхідність дискурсивного обґрунтування норм універсалістської етики відповідальності, яка й має втілюватись у правосвідомості та демократичних інституціях сучасного суспільства.

Резюмуючи, слід зазначити, що у транзитивному суспільстві, приклад якого являє собою український соціум, реалізація політичного проекту комунікативно-дискурсивної демократії починається зі сприйняття її базових цінностей як регулятивної ідеї. Саме в перехідному суспільстві в повній мірі виявляється така властивість правосвідомості як детермінація майбутнім, тобто «хоча правової держави ще немає, людина починає жити так, як ніби вона вже утвердилась»¹ або, мовою комунікативно-дискурсивної теорії, «чини (завжди) так, ніби ти є членом ідеальної комунікативної спільноти»².

---

¹ Соловьев, Э. Ю. И. Кант: взаимодополнительность морали и права / Э. Ю. Соловьев. – М., 1992. – С. 190.

² Апель, К.-О. Дискурсивна етика: політика і право / К.-О. Апель. – К. : Український філософський фонд, 1999. – С. 29.

4.4. Основні шляхи формування правосвідомості і правової культури українських громадян в умовах розбудови правової держави

Розбудова демократичної правової держави є безпосередньо пов'язаною із розвитком правової свідомості і правової культури українських громадян. Саме правосвідомість і правова культура населення є соціальною гарантією дії верховенства правового закону в суспільстві, єдиним чинником, здатним утворювати державу і правопорядок, приводячи в дію Конституцію України і законодавство. Тому правосвідомість і правова культура українських громадян потребують постійного раціонального формування, вдосконалення, позитивного соціального розвитку.

У сучасній науковій літературі аналізуються різноманітні шляхи формування правосвідомості і правової культури українських громадян. Серед них, зокрема: демократизація всіх сфер соціального життя; вдосконалення правотворчого і правозастосовчого процесів; зміцнення законності і правопорядку; розвиток правовідносин; зростання ефективності діяльності всієї системи правосуддя; адаптація законодавства України до міжнародних норм і стандартів прав людини; гармонізація законодавства України із нормативними актами Європейського Союзу. Разом з тим важливе значення для формування правосвідомості і правової культури мають такі напрями реалізації даного процесу як здійснення правового виховання і правового навчання українських громадян, а також підвищення ефективності їх правової інформованості.

У теперішній час науковці приділяють значну увагу аналізу проблем правового виховання і правового навчання, а також питанням правового інформування громадян (О. В. Волошенюк, В. П. Гойман, В. В. Головченко, І. П. Голосніченко, О. Г. Данильян, М. І. Козюбра, О. М. Костенко, М. В. Костицький, В. С. Медведєв, Є. В. Назаренко, В. В. Оксамитний, М. І. Панов, В. Ф. Погорілко, П. М. Рабінович, О. В. Скрипник, С.С. Сливка, В. Я. Тацій, Ю. М. Тодика, В. А. Туманов, О. І. Ющик та ін.). Віддаючи належне проведенню науковим дослідженням, слід зазначити, що подальші розробки потребують питання змістовного наповнення системи правового виховання і правового навчання, визначення пріоритетних методів і засобів право-

виховного впливу на різні прошарки населення, здійснення правового інформування громадян в умовах розбудови правової держави.

Як відомо, формування правової свідомості і правової культури не відбувається стихійно. Важлива роль в його здійсненні належить правовому вихованню.

Поняття «правове виховання» з'явилося в ХХ ст., але право завжди вважалось елементом виховання громадянина. Ще давньогрецький філософ Сократ висунув думку: людина вчиняє погано тому, що не знає, як саме вона має вчиняти. «Оскільки моральне зло йде від незнання, значить, знання — джерело моральної досконалості»¹.

Тоді ж, в античних Греції та Римі склалася система правового виховання, яка може бути прикладом навіть для багатьох сучасних держав. «У грецьких містах-державках у громадян вже з дитячих років виховувалася повага і навіть пошана як до законів, так і до встановлених у них полісних порядків. У Афінах право асоціювалося з розумом і справедливістю. Ще в більшому ступені культ права і пошана до закону склалися в римському суспільстві. Слідування республіканським законам було для римлян не лише юридичним обов'язком, але й справою честі»².

Ідеї громадянського виховання, що розглядаються в тісному зв'язку з правом повинності, отримали розповсюдження в епоху Відродження, особливо у Флорентинській республіці (ХV ст.), у поглядах представників школи «громадянського гуманізму» (П. Верджеріо, Л. Бруні та ін.). Виховання громадянського обов'язку пов'язувалось з підкоренням закону, праву. Ці традиції були розвинуті в працях мислителів епохи Просвітництва. З кінця ХVІІІ ст. в школах почали вводитися навчальні курси законодавства, а з кінця ХІХ ст. — громадянознавства.

Історія свідчить про те, що правове виховання є складовим елементом ідеологічної функції будь-якої держави. По мірі розвитку і вдосконалення державності знаходяться більш дійові способи і форми здійснення цієї функції, все більш відокремлюється і спеціалізується правове виховання як самостійний вид діяльності держави, її органів і її співробітників, а також органів місцевого самоуправління і суспільних організацій і установ. Змінюються зміст і тактика, форми

¹ Введение в философию : учебник для вузов. В 2 ч. – Ч. 1 / под общ. ред. И. Л. Фролова. – М. : Наука, 2001. – С. 107.

² История государства и права зарубежных стран. В 2 ч. – Ч. 1 / под ред. О. А. Жиркова, Н. А. Крашенинниковой. – М. : Норма, 2003. – С. 136.

і способи впливу на правову свідомість мас і окремих громадян, але в значній мірі стабільною (передусім в розвинених державах) є її сутність у вигляді уявлень про право і його сенс, цінності і функції¹.

На наш погляд, поняття «правове виховання» припускає свій двоаспектний розмір: у широкому і вузькому розумінні. Правове виховання у широкому розумінні представляє собою процес формування правосвідомості і правової культури членів суспільства, включаючи вплив соціально-економічного укладу життя, політичного режиму, ідеологічної діяльності, системи законодавства і юридичної практики, моральної атмосфери, традицій суспільства, а також загальної і спеціальної освіти.

Правове виховання у вузькому сенсі — це один з видів соціальної діяльності, що виражається в організованій співпраці державних органів і громадських організацій, спрямованої на формування правової свідомості і правової культури, на виховання законослухняних громадян.

Правове виховання спрямоване на перетворення правових ідей і вимог в особисті переконання громадян і норму їх поведінки, розвиток їх правової культури і соціально-правової активності, навичок правомірної поведінки². Звідси, правове виховання як діяльність має трійсту ієрархію цілей:

- формування системи правових знань (найближча мета);
- формування правового переконання (проміжна мета);
- формування мотивів і звичок, правомірної, соціально активної поведінки (кінцева мета).

Правове виховання покликано сформувати такі якості у людини:

- знання місця права в суспільстві, його значення, напрямків і принципів правового регулювання;
- знання норм та інститутів різних галузей права в межах, необхідних для побутової, навчальної, трудової, суспільної діяльності;
- навички застосування права в конкретних ситуаціях, комплексні характеристики варіантів вчинків не тільки як правильних чи неправильних, поганих чи хороших, але й законних і незаконних;

---

¹ Голосніченко, В. Правосвідомість і правова культура у розбудові Української держави / В. Голосніченко // Право України. – 2005. – № 4. – С. 24.

² Правовая культура молодёжи / под ред. А. А. Молчанов. – М. : Норма, 2004. – С. 3 – 4.

- ставлення до права як високої соціальної цінності, носієм ідеї справедливості;
- ставлення до правозастосовчої практики як до забезпечення життя закону;
- внутрішня готовність до дотримання правових принципів і конкретних вимог правомірної поведінки;
- готовність сприяти правомірній поведінці інших осіб.

При цьому важливо, щоб вище перераховані якості людини були сформовані не тільки на інформаційному, а також на емоційному рівні, щоб людина була солідарна з принципами і вимогами права, була готова і вмiла практично діяти для реалізації своєї правової позиції.

Тому процес правового виховання повинен проходити певні стадії:

1. *Когнітивну стадію*, на якій проходить ознайомлення індивідів зі здобутками правової культури, з національним законодавством і юридичною діяльністю.

2. *Емоційну стадію*. На цій стадії формується позитивне психологічне ставлення до права і правомірної поведінки.

3. *Поведінкову стадію*. Це стадія корекції соціальної поведінки за допомогою правових стимулів і правових обмежень.

Треба зауважити, що в сучасних умовах правове виховання, яке в концептуальному вигляді є діяльністю державних органів, спрямованої на формування правосвідомості і правової культури, фактично перестало бути діяльністю, що підлягає державно-правовому регулюванню, тобто за своєю суттю є малокерованою, малоконтрольованою діяльністю, що втрачає її головний структуроутворюючий елемент — цілеспрямованість. Результатом цього є розрив між теоретичною базою правового виховання і практичною формою її реалізації, що, у свою чергу, загрожує зведенням правовиховної діяльності як державної, так і всієї правоохоронної системи на рівень декларації нормативних актів¹.

Рівень правового виховання, що існує, не відповідає сучасному етапу розвитку нашого суспільства. Державні установи, що покликані вирішувати цю проблему, діють розрізнено. Слабко залучаються у правовиховну діяльність суспільні установи. Практично не проводиться послідовна пропаганда діючого законодавства. Окремі заходи,

¹ Гречин, А. С. Социология правового сознания / А. С. Гречин. – М. : ЮНИТИ, 2001. – С. 68.

що проводяться, здійснюються безсистемно, без урахування стану законності і правопорядку, без урахування потреби населення у тих чи інших юридичних знаннях. Допускається пом'якшене ставлення до фактів порушення законності, існування організованої злочинності і корупції.

Збільшення ефективності здійснення правового виховання здебільшого залежить від розробки нових методик правовиховного процесу, адаптованих для різних соціальних груп українського суспільства. Процес правового виховання повинен бути наділений відповідними цільовими настановами для кожної з соціальних груп, що, в свою чергу, повинні одержати своє забезпечення у відповідних програмних документах. Нарешті, необхідно затвердити базову програму з правового виховання, що містила б усі основні напрямки реалізації правовиховної роботи, у розробці і впровадженні якої повинні бути зацікавлені як держава, так і все суспільство¹.

Правове виховання невід'ємно пов'язане з правовим навчанням, метою якого є формування теоретичної основи правової свідомості і правової культури, забезпечення необхідного рівня систематизації знань про право, розвитку правових інтересів, відчуттів, правового мислення, формування наукового правового світосприйняття².

Держава і громадянське суспільство через свої інститути повинні надавати першочергове значення правовому вихованню й правовому навчанню всіх українських громадян. Система такого виховання і навчання має бути багаторівневою і безперервною. Для ефективного вирішення проблеми формування правової свідомості і правової культури українських громадян особливе важливе значення посідає координація дій і методичне керівництво правовим вихованням і правовим навчанням з боку різноманітних інституцій, що покликані виступати в ролі суб'єктів правового виховання і правового навчання в сучасних умовах. Серед них: комісія у справах неповнолітніх і захисту їх прав, органи управління соціальним захистом населення, органи управління освітою, органи опіки і піклування, органи у справах молоді, органи управління охороною здоров'я, органи внутрішніх справ, а також батьківські комітети, опікунські ради шкіл тощо. Разом

¹ Подберезький, М. К. Проблеми формування національної правової культури / М. К. Подберезький. – Х. : ЕДЕНА, 2003. – С. 45.

² Певцова, Е. А. Современные дефинитивные подходы к правовой культуре и правовому сознанию / Е. А. Певцова // Журнал российского права. – 2004. – № 3. – С. 25.

з тим, відповідно до закону України «Про освіту», найважливіша роль у правовому вихованні і правовому навчанні українських громадян належить навчальним закладам освіти різного рівня і спрямування.

У цьому зв'язку здійснення правового виховання і правового навчання як напрямів формування правосвідомості і правової культури повинно починатися саме з дошкільної освіти і виховання та здійснюватися у сім'ї. Дошкільні заклади освіти повинні здійснювати правове виховання і правове навчання у тісній взаємодії з сім'єю. Адже метою правового виховання і правового навчання у дошкільному віці є формування позитивного ставлення до правомірних дій, вчинків, а також негативного ставлення до правопорушень, злочинів, шкідливих звичок, інших проявів антигромадської поведінки.

Для реалізації цієї мети доцільним є створення серії підручників з правового виховання для дітей дошкільного віку. Ці підручники можуть складатися з наглядних картинок, коміксів, повчальних історій, мальованих посібників, теле-, відеопрограм, які приводять дитину до висновку про необхідність виконання норм права і моралі, поваги до інших людей, бережного ставлення до природи тощо¹.

У сучасних умовах особливого значення набуває формування правової свідомості і правової культури шкільної молоді. Це зумовлено наступними факторами:

– розбудова правової держави вимагає інтенсивного створення її правової бази, прийняття нових законів, потребує своєчасного інформування учнів про введення того чи іншого правового акта;

– за останній час сфера правового врегулювання поширилась на підлітків з одинадцятирічного віку (створено службу у справах неповнолітніх, кримінальну міліцію у справах неповнолітніх, спеціальні суди для неповнолітніх), що вимагає відповідної правової компетенції неповнолітніх ще до досягнення цього віку;

– на фоні девальвації моральних та загальнолюдських цінностей, зниження життєвого рівня населення стрімко відроджуються кримінальні «традиції та звичаї», які активно проникають у молодіжне середовище, омолоджується злочинність.

Зараз в Україні кожен четвертий злочин здійснюється неповнолітнім. На обліку в інспекції у справах неповнолітніх перебуває понад 70 тис. хлопців та дівчат. Наукові дані засвідчують, що неповнолітні правопорушники є резервом злочинності в майбутньому. Близько

¹ Мойсеева, О. Правовий захист неповнолітніх / О. Мойсеева // Право України. – 2004. – № 9. – С. 58.

80–90 % злочинців (дорослих людей) мали протиправні та кримінальні правопорушення в підлітковому віці. У середньому в Україні кожного дня підлітки скоюють 104 злочини. З них 68 % становлять крадіжки особистого й державного майна. Майже щодня реєструють звалтування. Упродовж останніх 10 років удвічі зріс рівень злочинності серед неповнолітніх у цілому по Україні¹.

Кожного року до кримінальної відповідальності притягується більше 10 000 неповнолітніх осіб. Майже кожний п'ятий з них за вчинений злочин позбавляється волі та відбуває встановлений судом термін покарання у виховних колоніях. В Україні діють 11 таких установ, в яких утримуються близько 2,8 тис. правопорушників. Неповнолітні мають низький рівень знань своїх прав. 98 % підлітків 13–14 років не знають ані своїх прав, ані обов'язків, ані нормативних актів, що покликані їх захищати, ані кола органів у справах неповнолітніх².

У цьому зв'язку незвично зростає значення правового виховання і правового навчання як важливих напрямів формування правосвідомості і правової культури учнівської молоді.

Вивчення правознавства має починатися з ранніх класів і тим чи іншим чином викладатися протягом усього періоду навчання у школі. Учні повинні розуміти важливість своїх правових знань і вміти застосовувати їх у повсякденному житті. Такий підхід дозволив створити систему безперервного правового виховання і навчання і, певною мірою, контролювати процеси формування правосвідомості і правової культури учнівської молоді.

У початковій школі правове виховання і навчання повинно бути зорієнтоване на формування початкової правової компетентності дитини, правомірної поведінки в реальних життєвих ситуаціях. Школярі повинні знати елементарні правила поведінки в освітньому закладі, на вулиці, у родині.

У основній школі підлітки повинні бути задіяні в органах самоуправління освітнього закладу, осягати знання про «шкільну нормотворчість», які активно реалізуються в 7–9 класах, коли учні отримую-

---

¹ Мосол, Н. Соціально-педагогічна робота з дітьми та молоддю / Н. Мосол // Імідж сучасного педагога. – 2007. – № 3. – С. 36.

² Мойсеєва, О. Правовий захист неповнолітніх / О. Мойсеєва // Право України. – 2004. – № 9. – С. 58.

ють знання про закони країни, що регулюють конституційні, сімейні, карні, адміністративні, громадянські правовідносини.

Правове виховання і правове навчання в старшій школі повинно бути спрямоване на формування внутрішньої впевненості учнівської молоді в необхідності дотримання норм права, на усвідомлення себе повноправним членом суспільства, який має гарантовані законом права і свободи, на ознайомлення з системою правосуддя і специфікою професійної юридичної діяльності¹.

З метою вдосконалення процесу правового виховання і правового навчання програми загальноосвітніх шкіл (гімназій, ліцеїв) потребує внесення змін у тих пунктах, що стосуються вивчення учнями правознавства. Курсу «Основи правознавства», який вивчається у дев'ятому класі, а також курсів «Практичне право» і «Право людини», які вивчаються далеко не в усіх школах, замало для формування та постійного активного розвитку правової культури учнів шкіл України. Серед навчальних дисциплін (тем), що можуть бути введені у програми загальноосвітніх шкіл можуть бути такі: «Україна як член світового співтовариства: реальність і перспективи», «Механізми реалізації людиною і громадянином своїх прав і обов'язків», «Притягнення людей до відповідальності різних видів», «Проблеми реалізації норм права та шляхи їхнього вирішення», «Участь підлітків і молоді у трудових відносинах». З указаних дисциплін (тем) доцільно створити окремі підручники або приділити їм значну увагу в підручниках із загальноправових тем².

Особливе значення має позаурочна правовиховна робота, яка проводиться у формі бесід, орієнтаційно-рольових ігор, диспутів, що спрямовані на формування правової свідомості, набуття правового досвіду, опанування навичок правомірної поведінки³.

Великої уваги потребує правове виховання студентів як тієї частини молоді, що стоїть на порозі дорослого життя, готується до несення повної відповідальності за всі свої рішення та сторони життя.

---

¹ Певцова, Е. А. Формирование правового сознания школьной молодежи: состояние, проблемы и перспективы / Е. А. Певцова // Государство и право. – 2005. – № 4. – С. 31–32.

² Бардінов, О. Формування правосвідомості школярів як проблема громадянського виховання / О. Бардінов // Імідж сучасного педагога. – 2003. – № 2. – С. 57–58.

³ Твердохліб, Л. Особистісно-центрована технологія формування правової культури учнівської молоді / Л. Твердохліб // Освіта на Луганщині. – 2006. – № 2. – С. 84 – 85.

Зараз відмічають зниження рівня правової свідомості української студентської молоді «порівняно з періодом кількарічної давності, коли саме молодь становила найбільш масову й активну силу в боротьбі за незалежність України»¹. Сьогодні «зарозуміле ставлення деякої частини студентів до себе і оточуючих знаходить прояви у відкритій неповазі до людей, незалежно від їх віку або соціального статусу, що призводить не лише до порушення дисципліни, але й прав та свобод людини і громадянина. З великим побоюванням треба нам усім ставитися до зростаючої бездуховності, особливо серед молоді. Без цілеспрямованого виховання (у тому числі й правового) держава аж ніяк не може обійтися»².

Студентська молодь складає безпосереднє соціально-культурне опертя для інтелігенції. Через кілька років вона стане «ядром» української інтелігенції. Сьогоднішні студенти — це майбутні працівники у владних структурах, державні діячі, політики, фахівці в галузі ринкового господарювання, соціально-культурної сфери тощо. Отже, завтрашній рівень правосвідомості і правової культури суспільства багато в чому залежатиме від сьогоднішнього рівня правосвідомості та правової культури студентської молоді. Тому, правове виховання і правове навчання студентів у вищих навчальних закладах має бути організовано на високому рівні й бути продовженням виховання і навчання, розпочатого у сім'ях, дошкільних закладах і школах. Випускники ВНЗ (як правило, люди віком 21–23 років) вже повинні вміти впевнено й чітко використовувати норми базових нормативно-правових актів і механізми поведження (певну послідовність дій) у значній кількості ситуацій, що мають юридичне значення. Серед них: влаштування на роботу і захист своїх трудових прав, купівля-продаж і оренда нерухомості та земельних ділянок, відносини із правоохоронними органами та судом (у ролі затриманого, підозрюваного, свідка, позивача, відповідача тощо).

Вища освіта (неюридична) передбачає вивчення студентами в системі правової освіти окрім «Основ теорії держави і права» окремих спецкурсів та розділів навчальних дисциплін, факультативів, пов'язаних з майбутньою професійною діяльністю, а також навчального курсу основ конституційного права України. Однак на це відводиться доволі незначна кількість годин. З огляду на це Міністерство освіти

¹ Головченко, В. Правові механізми формування правосвідомості студентів / В. Головченко, А. Потьомкін // Право України. — 2006. — № 4. — С. 100.

² Там само. — С. 100–103.

і науки України повинно подбати про запровадження більш детального вивчення окремих галузей права у вищих закладах освіти, що застосовуватимуться в майбутньому у відповідних сферах діяльності їх випускниками.

Важливе місце у підвищенні правосвідомості і правової культури належить системі вищої юридичної освіти, яка покликана обслуговувати потреби демократичного суспільства¹. Вона спрямована на підготовку висококваліфікованих фахівців з професійним рівнем правосвідомості і правової культури.

Правове виховання студентської молоді може розвиватися у декількох напрямках:

- залучення студентської молоді до держбудівного процесу. Практика свідчить, що студенти, які упродовж навчання у ВНЗ брали активну участь у підтримці акцій, спрямованих на зміцнення законності та правопорядку, після закінчення навчального закладу в своїй більшості включаються у правовиховну та державотворчу діяльність, залучають до неї своє оточення;

- залучення студентської молоді до участі в правоохоронних та правоосвітніх заходах державницького спрямування;

- участь у студентському самоврядуванні, зокрема: робота студентської молоді в комісії з дисципліни і порядку, участь у роботі факультетських та загальних рад ВНЗ тощо;

- виступи на конференціях, симпозіумах, перед студентською аудиторією, трудовими колективами на правові теми;

- активізація діяльності громадських організацій інтелігенції. На жаль, відкрита заполітизованість одних (напр., «Прометей»), організаційна аморфність других (напр., Конгрес української інтелігенції), корпоративний характер третіх (напр., «Просвіта») гальмують активність дій інтелігенції у правовому вихованні молоді, що не сприяє підвищенню рівня її правосвідомості і правової культури².

---

¹ Коваленко, С. І. Характеристика вищої юридичної освіти України / С. І. Коваленко. – К. : Стило, 2005. – С. 37–39; Токарева, Л. Деякі питання вдосконалення процесу підготовки фахівців з правознавства на сучасному етапі / Л. Токарева // Імідж сучасного педагога. – 2008. – № 7/8. – С. 75–77.

² Правовое воспитание молодежи / под. ред. Н. И. Козюбра, В. В. Оксамытного, П. М. Рабиновича и др. – К. : Наукова думка, 1985. – С. 269–270; Головченко, В. Особливості формування правової культури молоді / В. Головченко // Право України. – 2004. – № 10. – С. 122–123; Щербань, М. П. Правова культура: проблеми правового виховання студентської молоді / М. П. Щербань // Вища освіта України. – 2007. – Дод. 2 (Т. 3). – С. 114.

Зважаючи на необхідність розповсюдження правового виховання і правового навчання на всі вікові та соціальні прошарки суспільства, важливим є формування правосвідомості і правової культури працюючої частини українських громадян. Потрібною ця діяльність є не лише тому, що вказана частина населення забезпечує стабільність функціонування і розвиток окремих галузей та країни в цілому, але й тому, що велика кількість працюючих жителів України має дітей і від якості їхнього правового виховання і правового навчання великою мірою залежить розвиток зростаючого покоління.

На місцях роботи людей мають бути спеціалісти, щоб проводити курс підвищення правових знань працівників (юрисконсультанти або інші особи, які можуть виконувати такі обов'язки). Доцільним є проведення занять з періодичністю 1–2 рази на місяць по 1,5–2 години¹. Завдяки такому підходу робітники зможуть отримувати нові юридичні знання, відновлювати у пам'яті знання, що були отримані ними раніше, та разом з лектором знаходити відповіді на свої питання. Крім того, лектор як знавець правознавства матиме можливість давати батькам поради щодо створення та покращення системи правового виховання і правового навчання їхніх дітей.

Крім того, на телебаченні та у пресі мають бути створені спеціальні передачі та рубрики, в яких кваліфіковані юристи роз'яснювали б певні принципи права та положення нормативних актів, роблячи їх зрозумілими для пересічних громадян, роз'яснювали б, як саме люди мають поводитися у тих чи інших ситуаціях². Такі передачі та рубрики мають бути спрямовані на підвищення рівня правової культури кожного жителя України шляхом роз'яснення механізмів поведінки у типових ситуаціях, в які потрапляють люди, і ознайомлення з найбільш розповсюдженими нормативно-правовими актами.

У цьому зв'язку потрібен більш детальний аналіз здійснення правової інформованості українських громадян, що виступає одним з найважливіших напрямів впливу на формування їх правосвідомості і правової культури.

У силу того, що незнання закону не звільняє від відповідальності, держава зобов'язана інформувати своїх громадян про всі нормативні

---

¹ Кінаш, Ю. Адміністративна відповідальність за куріння у заборонених місцях / Ю. Кінаш, А. Кутиркін // Право України. – 2007. – № 4. – С. 92.

² Там само.

рішення відповідними засобами, надавати їм правову інформацію, котра являє собою сукупність документованих або публічно оголошених відомостей про право, його систему, джерела, реалізацію, юридичні факти, правовідносини, правопорядок, правопорушення і боротьбу з ними та їх профілактику тощо. Джерелами правової інформації є Конституція України, інші законодавчі і підзаконні нормативні правові акти, міжнародні договори та угоди, норми і принципи міжнародного права, а також ненормативні правові акти та інші джерела інформації з правових питань¹.

Проведене по всій Україні опитування 2000 тис. респондентів, які не мають юридичної освіти, засвідчує, що населення вкрай низько оцінює свої знання про відповідні законодавчі акти. Лише 1,5 % жінок і 38,8 % чоловіків вважають, що вони добре інформовані про українські закони, а 38,7 % чоловіків і 37,3 % жінок знають їх тільки частково. Але найбільшу групу на сьогодні (41,4 % чоловіків і 44,9 % жінок) складають ті, хто законів не знають, але прагнуть щось про них довідатись. І тільки 4,9 % чоловіків і 4,4 % жінок стоять на позиції «законів не знаю і знати не хочу»². У цьому зв'язку держава зобов'язана активно інформувати своїх громадян про правові приписи. Чим більше буде форм доведення до відома українських громадян правових розпоряджень і чим ефективніше вони будуть реалізовуватися, тим краще населення буде знати законодавство своєї держави. Через забезпечення доступності законодавства проводиться формування правосвідомості і правової культури українських громадян.

Процес забезпечення доступності законодавства умовно можна уявити як «рух назустріч один одному» законодавства і громадян. Рушійною силою цього зближення виступає держава, яка не тільки наближує закони до громадянина, але і в своїй діяльності отримує від особи рух у бік законодавства. Тому умови, що визначають доступність законодавства, пов'язані з удосконаленням державної діяльності, юридичною політикою держави, функціонуванням системи компетентних державних органів, що створюють законодавство, підтримують його в дієвому стані та забезпечують низку інших заходів по «зближенню законодавства і громадян». Ця діяльність визначається всією системою суспільних відносин і виражається на практиці не

¹ Беляков, К. Інформація в праві: теорія і практика / К. Беляков. – К. : КВІЦ, 2006. – С. 54.

² Вимір людського розвитку: права і свободи людини в Україні. – К. : Наукова думка, 2006. – С. 42–45.

тільки державних, а й громадських організацій, трудових колективів і самих громадян.

За своєю суттю, поняття «доступність законодавства» можна розділити на «зовнішню» і «внутрішню» доступність. Такий поділ є умовним і визначається самим процесом пізнання громадянином вимог закону. Усвідомити та зрозуміти необхідну юридичну інформацію громадянин може тільки при умові створення можливостей для пошуку правової норми, яка регулює ту чи іншу ситуацію. Відповідно, під «зовнішньою» доступністю слід розуміти можливість легко і швидко знайти потрібну юридичну норму, а під «внутрішньою» — можливість свідомо зрозуміти інформацію про правові вимоги, що знаходяться в правовій нормі¹.

Крім того, поняття «доступність законодавства» характеризується такими двома аспектами, як технологічний, під яким розуміють забезпечення максимальної легкості і надійності надходження повної інформації, і юридико-семантичний, який передбачає доступність матеріалів для сприйняття і правильного його розуміння громадянами.

Згідно з таким розумінням, умови доступності законодавства можна класифікувати на ті, що слугують забезпеченню зовнішньої та внутрішньої доступності. Зовнішні умови забезпечують доступність форми закону, тобто, сприяють тому, щоб громадянин міг безпосередньо отримати нормативний акт «у руки», а внутрішні умови слугують доступності змісту та суті правового акту. Але, в житті ці умови переплітаються, зливаються, їх важко відмежувати одне від одного, оскільки як форма, так і зміст є двома взаємопов'язаними боками одного явища².

У процесі забезпечення доступності законодавства держава ставить перед собою три завдання: забезпечити необхідний якісний рівень законодавства, надійне функціонування каналів інформування про діюче законодавство й на цій основі формування високого рівня правовідомості і правової культури українських громадян.

Каналами інформування про діюче законодавство виступають різноманітні форми правового інформування українських громадян, у процесі функціонування яких відбувається їх ознайомлення зі змістом законодавчих норм, зі всім комплексом правових знань, необхід-

¹ Сидельников, И. П. Доступность закона. Правовое информирование граждан / И. П. Сидельников — Минск : Наука и техника, 2002. — С. 19–21.

² Жаровська, І. М. Доступність права: теоретико-правові проблеми / І. М. Жаровська. — Львів : ЛКА, 2007. — С. 13–14.

них для формування правосвідомості і правової культури членів суспільства.

Серед різноманітних форм правового інформування громадян в якості пріоритетних можна виділити такі: правове інформування засобами масової комунікації, через Інтернет; правове інформування шляхом впливу юридичної практики; правове інформування через консультації юристів; правове інформування шляхом безпосереднього читання громадянами законів і юридичної літератури; правове інформування шляхом неофіційного міжособистісного спілкування на правові теми та ін. Зупинимося на характеристиці деяких з них.

Одним з головних інформаційних каналів формування правосвідомості і правової культури українських громадян є правове інформування засобами масової комунікації. Перевагами засобів масової інформації перед іншими каналами правового інформування є оперативність подання інформації, широкий охоплення населення, щоденність впливу і доступність правової інформації, яка подається ними для громадян.

Доступність правової інформації, що подається засобами масової інформації, пояснюється, по-перше, тим, що на протигагу від офіційного видання закону, що містить лише сам його текст, ЗМІ в більшості випадків супроводжують переказ правової норми роз'ясненнями того, як її тлумачити і застосовувати на практиці. По-друге, ця інформація сама знаходить свого адресата без звернення будь-куди.

У цьому зв'язку роль преси, радіо і телебачення у формуванні правосвідомості і правової культури українських громадян важко переоцінити. Саме ЗМІ повинні систематично інформувати громадян про події суспільно-правового життя України та за її межами; про правові аспекти діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування; про здійснення прав і свобод громадян, профілактику правопорушень, особливо серед молоді і підлітків, боротьбу з кримінальними злочинами, корупцією, організованою злочинністю¹.

Але ЗМІ часто-густо чинять деструктивний вплив на формування правової свідомості і правової культури українських громадян. Так, в ЗМІ інколи активно обговорюються невдалі законопроекти, які ще не пройшли доробку і не отримали згоди у законодавця, тим самим

---

¹ Егорова, М. С. Доступ граждан к правовой информации как условие развития правосознания и формирования правовой культуры / М. С. Егорова // Государство и право. – 2006. – № 9. – С. 108–109.

формується уява про низьку якість законодавчої бази і невисокої кваліфікації законодавців. На радіо і телебаченні має місце негативний аспект звернення до випусків новин і аналітичним передачам, що заключається у вибірковості подання правової інформації: «скандальні», непопулярні закони, як правило, отримують у ЗМІ найбільшу огласку.

Крім того, часто художні фільми і кримінальні хроніки пропагують стандарти правової поведінки, які несумісні із правовими ціннісними орієнтаціями нашого суспільства, що не сприяє формуванню правосвідомості і правової культури громадян.

Як вважає К. Тарасов, деструктивний вплив на молодь фільмів з елементами насильства полягає у значних масштабах їх трансляції та масовому сприйнятті молодіжною аудиторією, а також схильністю до засвоєння досвіду насильства представниками так званої групи ризику, для якої насильство є прийнятним засобом вирішення життєвих проблем¹. На думку О. Дроздова, існує кореляція між схильністю підлітків до перегляду «агресивної» телепродукції та агресивною поведінкою в реальному житті². Це стосується також телевізійної реклами, в якій сцени агресії та насильства інколи подаються в ігровій формі³.

Отже існує нагальна потреба посилення захисту українських громадян, передусім, дітей і молоді, від негативного впливу засобів масової інформації на процес формування їх правосвідомості і правової культури. Для її реалізації було б доцільним забезпечити створення циклу постійних правових радіо- та телепередач, і надалі запроваджувати сторінки, рубрики на правову тему в друкованих виданнях. Конструктивним було б рішення Державного комітету телебачення і радіомовлення України щодо започаткування систематичних правовосвітніх телепрограм, показу документальних, кіно-, відеофільмів, у тому числі щодо деструктивних наслідків злочинів та інших правопорушень.

---

¹ Тарасов, К. «Агрессивная кинодиета» ТВ и студенчество / К. Тарасов // Высшее образование в России. – 2002. – № 3. – С. 68–69.

² Дроздов, О. Ю. Засоби масової комунікації як фактор агресивної поведінки молоді / О. Ю. Дроздов // Вісн. Харк. нац. ун-тету. Сер. Психологія. – 2005. – № 483. – С. 51.

³ Гордякова, О. Влияние личностной агрессивности и тревожности подростков на эмоциональное отношение к агрессии в телевизионной рекламе // Психологический журнал / О. Гордякова. – 2008. – № 4. – С. 100–101.

Суттєвим напрямом формування правосвідомості і правової культури громадян є використання інформаційних ресурсів глобальних комп'ютерних сіток, у першу чергу — сітки Інтернету. Сітка активно розвивається, напрямки її використання поширюються. У наступний час число користувачів Інтернету складає майже 544 млн осіб. З них більше 50 % приходить на США і Канаду, 40 % — на Європу, 5 % — на Японію і Корею, 5 % — на інші країни світу. Серед країн СНД, на які припадає 1 % світових користувачів Інтернету, найрозвиненішою з погляду роботи в мережі та використання її можливостей є Росія, на яку припадає близько 80 % усіх користувачів мережі; на Україну — 13 %, Казахстан — 2 %, Вірменію — 1 %, на всі інші — 4 %. За оцінками експертів кількість постійних користувачів Інтернету в Україні наближається до 1 млн., що становить більше 2 % дорослого населення¹. Постійно зростають об'єми інформаційних ресурсів, що представлені в Інтернеті. Щодня з'являється більше 3 млн. нових web-сторінок².

Переваги «світового павутиння» безперечні. Так, середнє число бібліографічних зносок на друковану статтю — 2,74, а на безкоштовну електронну версію — 7,3, тобто в 2,6 разу більше. Електронні статті цитуються в 4,5 разу частіше друкованих, причому це співвідношення швидко зростає³. Сьогодні Інтернет — це глобальна, багатofункціональна інформаційна мережа. Доступ до електронних баз даних, у тому числі й до правових, є відкритим для всіх категорій громадян, незалежно від державних кордонів, національності, професії. Інформаційні технології мають значний вплив на формування правосвідомості і правової культури українських громадян. Можна визначити такі перспективні напрями формування правосвідомості і правової культури громадян України під впливом розвитку сучасних інформаційних технологій:

- створення оплачуваних та безкоштовних правових баз даних;
- видання електронних правових журналів;
- створення електронних правових бібліотек;
- проведення Інтернет-конференцій з актуальних проблем правознавства;

¹ Науково-освітній потенціал нації: погляд у XXI століття / під ред. В. М. Литвина, В. В. Андрущенко. — К.: Навч. кн., 2004. — Т. 1. — С. 126–127.

² Королев, А. Современная молодежь под прицелом СМИ / А. Королев // *Alma mater*. — 2008. — № 2. — С. 7.

³ Там само.

– створення та популяризація віртуальних книжкових магазинів, які спеціалізуються на правовій літературі¹.

Тим самим, інформаційні технології в значній мірі сприяють розвитку правової свідомості українських громадян, новому сприйняттю ними правової культури як комплексу світоглядних правових уявлень та знань.

Разом з тим треба зауважити, що суто інформаційна направленість мережі Інтернет з часом замінюється яскраво вираженим агітаційним, популістським і навіть агресивним підходом. Проникнення матеріалів з Інтернету в традиційні засоби масової інформації стало звичним явищем, не дивлячись на те, що в глобальній мережі може бути видано все, що завгодно. Інтернет-ЗМІ відрізняються від звичайних засобів масової інформації тим, що там можна публікувати новини не тільки дешево і оперативно, але й, що саме по собі примітно — анонімно.

Відсутність злагоджених правових механізмів впливу на інформацію, що представлена в комп'ютерних мережах, дозволяє розміщувати тут матеріали з елементами насилля, рецепти виробництва наркотичних і вибухових речовин тощо. У низці країн спостерігається поява сайтів, що належать організованим кримінальним угрупованням й терористичним організаціям, через які ведеться не тільки обмін інформацією, але й пропаганда форм негативної, девіантної поведінки.

У сільовій мережі можна віднайти прояв відомих механізмів соціальної детермінації злочинності: шляхом певного соціального формування особистості; шляхом надання їй указівок протиправного або суперечливого характеру; шляхом примушення особистості увійти в таку ситуацію, що вимагає і полегшує вибір саме злочинного варіанту поведінки².

У цьому зв'язку визріла необхідність нейтралізації негативного інформаційного впливу комп'ютерних мереж на формування правосвідомості і правової культури українських громадян. Необхідно з'ясувати жорсткі критерії, за якими можливо розміщувати в мережах

---

¹ Кушакова, Н. В. Вплив інформаційних технологій на правову культуру: українські реалії / Н. В. Кушакова // *Правова культура – основа державотворення в Україні* : зб. наук. праць / за ред. М. В. Костицького, М. М. Ібрагімова. – Ірпень : Нац. акад. ДПС, 2005. – Вип. 1. – С. 110–111.

² Винарик, Л. С. Информатизация в аспекте социальной трансформации общества / Л. С. Винарик. – Донецк : ИЭП, 2004. – С. 250–253.

певні види інформації. Треба опрацювати механізми обмеження доступу до окремих сайтів (сторінок) для різних вікових категорій аудиторії Інтернету. Потребує також законодавчо закріпити відповідальність власників сайтів за зміст інформаційних матеріалів, що вони розміщують. Необхідно, щоб протиправні процеси, що відбуваються в глобальних комп'ютерних мережах, набули адекватної протидії з боку правоохоронних органів.

Надійним інформаційним каналом формування правосвідомості і правової культури українських громадян є безпосереднє читання законів, а також юридичної, спеціальної та науково-популярної літератури. Ним користуються громадяни, які бажають більш глибоко вивчити питання права в процесі самоосвіти.

Українське суспільство після багаторічної відсутності доступу до літератури юридичного спрямування відчуває зростання інтересу до правових знань, правової інформації, потребу в юридичній літературі. Але з року в рік все більшої гостроти набуває питання забезпечення громадян правовою літературою, яка б характеризувалась низкою ознак: якістю, актуальністю, доступністю. Так, в державному реєстрі видавництва, виробників, розповсюджувачів видавничої продукції випуск літератури юридичного спрямування у 2005 р. здійснювали лише 83. За 11 місяців попереднього року ними видано 446 назв юридичної книги, орієнтованим накладом біля 700 тис. примірників. Такі показники є досить незначними¹.

В умовах нестачі правової друкованої продукції значну роль в правовому інформуванні українських громадян повинні здійснювати бібліотеки, головне завдання яких у правовій просвіті — довести до читача друковане джерело правової інформації, допомогти відшукати його, вчасно поповнити книжкові фонди новою юридичною літературою, а також пропагувати його.

Зараз потребують вирішення такі питання: виділення державних коштів для забезпечення бібліотечних закладів відповідними виданнями юридичного спрямування; розробка програми поповнення фондів бібліотек юридичною літературою; недопущення скорочення існуючої мережі бібліотек передусім у сільській місцевості; створення правоосвітнього всеукраїнського веб-сайта, доступ до якого здійснювався б з кожної бібліотеки через мережу Інтернету; створення

---

¹ Горбунова, Л. Роль правової освіти в утвердженні верховенства права / Л. Горбунова // Право України. – 2006. – № 4. – С. 158.

як самостійної юридичної інституції Національної юридичної бібліотеки¹.

Значний вплив на формування правосвідомості і правової культури українських громадян здійснює правове інформування під час юридичної практики, що має місце в межах правотворчого процесу і тлумачення законодавства, в ході здійснення юридичних функцій такими органами, як суд, прокуратура, органи МВС, арбітраж, нотаріат, адвокатура, юридична служба.

Формування правосвідомості і правової культури шляхом правового інформування в процесі дії юридичної практики здійснюється, по-перше, під час участі громадян у врегулюванні правових питань як заявників, свідків, позивачів і відповідачів тощо, коли вони набувають особистого правового досвіду; по-друге, при здійсненні політики гласності судового процесу в діяльності органів державної влади, коли правосвідомість і правова культура населення зростає незалежно від його особистої участі у врегулюванні юридичних справ; по-третє, в ході участі громадян і трудових колективів у зміцненні законності, попередженні правопорушень².

Таким чином, здійснення правового виховання і правового навчання, а також здійснення правової інформованості українських громадян є важливими напрямками формування їхньої правосвідомості і правової культури. Для посилення їх впливу на даний процес необхідно розвивати сімейне правове виховання, вдосконалювати вищу юридичну освіту, поширювати вивчення юридичних дисциплін в середній школі і в неюридичних ВНЗ, активізувати популяризацію правових знань через різноманітні канали правової інформованості українських громадян, підвищувати доступність права.

Правосвідомість і правова культура людини та правова держава: проблеми взаємовідносин та взаємодії (замість післямови)

На зорі незалежності нашої держави українське суспільство мріяло про найкращу державу, ідеал якої закріплено у статті 1 Консти-

¹ Горбунова, Л. Роль правової освіти в утвердженні верховенства права / Л. Горбунова // Право України. – 2006. – № 4. – С. 156.

² Жаровська, І. М. Доступність права: теоретико-правові проблеми / І. М. Жаровська. – Львів : ЛКА, 2007. – С. 162–178.

туції України, що й покликано було стати нашою національною ідеєю: «Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава». Звичайно, ця стаття має програмний характер, визначає стратегію та основні напрямки подальшого розвитку України, становлення дійсно демократичної та правової держави. Проте формування правової держави передбачає як мінімум дві важливі складові: 1) розгалужену та несуперечливу систему законодавства та 2) високу правосвідомість та правову культуру громадян, передусім тієї її частини, яку прийнято називати інтелігенцією, яка за своїм покликанням повинна бути носієм культури, високої моралі, патріотизму, громадянської відповідальності. Якщо в межах першої умови проблеми поступово вирішуються, то питання правосвідомості та правової культури людини й взагалі гуманітарної складової розбудови правової демократичної держави все більше загострюються.

Треба, нарешті, переконати суспільство, всіх наших громадян у тому, що всі ми є творцями не лише власної долі, а й власної держави, маємо змогу безпосередньо впливати на її розквіт або занепад. Адже саме від кожного з нас залежить, як скоро вона стане правовою, демократичною та соціальною. Натомість ми маємо політичну нестабільність, суперечки між гілками влади, низьку ефективність роботи парламенту тощо.

Виправити такий стан речей мав на меті Всеукраїнський форум інтелігенції, який був проведений у 2009 р., розробка та виконання Концепції гуманітарного розвитку, а також регіональні громадські слухання Концепції, які відбулись у всіх областях країни. Зокрема, за нашою ініціативою, до проекту Концепції був включений окремий розділ під назвою «Людина і держава».

Звідси актуалізується проблема правового забезпечення розвитку гуманітарної сфери, яке має спиратись на пріоритетність інтересів людини, поваги до особистості, її прав та основних свобод. Йдеться, насамперед, про гарантування основоположних прав людини: на працю, соціальний захист і відпочинок; на безпечне природне середовище; на вільний розвиток особистості, її свободу та особисту недоторканність; на безпечне життя, охорону здоров'я, медичну допомогу й медичне страхування; на повагу гідності, свободу наукової, технічної, літературної, художньої й соціальної творчості, захист інтелектуальної власності тощо.

У самому найзагальнішому сенсі під гуманітарними аспектами розбудови демократичної, соціальної, правової держави слід розумі-

ти ті, які спрямовані до людини, її інтересів та прав. Адже формування правової держави не можна зводити лише до інституційного аспекту — верховенства правових законів, поділу влади та нормативного закріплення системи прав людини і громадянина. Це є дуже важливим, але не вичерпує всіх сторін даного складного процесу. Як підтверджує практика демократичних перетворень, ключовим тут є саме рівень розвитку правосвідомості та правової культури людини, тобто «людиновимірні» аспекти процесу державо- й правотворення, передусім активна роль інтелігенції у цьому процесі. Причому, тут йдеться про розуміння інтелігенції в широкому сенсі як соціального прошарку людей, що професійно займаються розумовою діяльністю, творчою працею, поєднують у собі високу моральність і культуру, глибокі знання та відповідальність. Тому, звісно, інтелігенція за своєю природою не може бути байдужою до своєї Батьківщини, народу, бід та негараздів суспільства, проблем всебічного забезпечення прав і свобод кожної людини.

Йдеться про пріоритет формування правового суспільства як необхідну передумову демократичної правової та соціальної держави. Це суспільство, в якому діє принцип верховенства права, в якому права людини є витребуваними, безумовними й гарантованими. Правова держава і суспільство стануть можливими лише тоді, коли права людини стануть реальним фактом, тобто будуть існувати і як нагальна потреба кожного громадянина, і як цінність суспільної правової свідомості, і як факт безпосереднього ставлення до інших людей з боку як окремих громадян, так і держави та її органів.

Тому, саме особистість, що здійснює своє право на самореалізацію, є основоположною умовою існування і громадянського суспільства, і правової держави. Як суб'єкт правового суспільства та держави особистість постає як громадянин, який відрізняється поміж інших почуттям високої громадянської відповідальності та патріотизму.

Далі слід звернути увагу на правову свідомість як систему правових смислів і цінностей, на її установки, що дають підстави для висновку про панування у взаєминах між людьми права. Адже, основоположними установками правосвідомості виступають — безумовний і обумовлений повагою до людської сутності обов'язок поважати чуже право, роль людини як громадянина й члена суспільства, обов'язок відстоювати власне право. За цих умов людина, готова діяти шляхом самооб-

меження власних інтересів на благо інших людей суспільства і держави, що завжди було основною ознакою інтелігенції.

Нарешті, синтезуючим фактором формування правової держави і правового суспільства є правова культура. Саме правова культура визначає в остаточному вимірі долю політико-правових реформ, реформування судової системи, нормативно-правових актів і інститутів. Адже від рівня правової культури залежить, чи будуть вони діяти, чи ні. Найважливішою функцією правової культури в сучасному суспільстві є формування правових умов, в яких здійснюється дискусія, обговорення питань, які мають загальний інтерес як для окремих індивідів, так і держави, формується громадська думка та очікування.

Нині Україна перебуває в стані динамічного державотворчого процесу, реально просувається шляхом становлення демократичних політичних структур і заснованої на правових засадах системи економічних відносин. Головним у цьому процесі є орієнтація на загальноновизнану систему цінностей, найважливіші складові якої — демократія, ринкова економіка, інтелект — становлять підвалини сучасної цивілізації. У просуванні в цьому напрямку виникає багато труднощів і суперечностей, адже, демократичні цінності за умов посттоталітарного суспільства були значною мірою деформовані. Базові для суспільства поняття ринкової економіки набули за роки незалежності невластивого їм економічного, соціального і морального змісту. Нові форми активності, приватне підприємництво в українському суспільстві часто ототожнювались з протиправними діями (для чого, до речі, були підстави) і мали наслідком розшарування суспільства на багатих і бідних. Гуманітарна сфера суспільства останніми роками зазнала надзвичайно болючих трансформацій. Масова свідомість була дезорієнтована, значною мірою зруйнована високоморальна, творча складова інтелігенції.

Зайвим є констатувати, що проблеми утвердження верховенства права, рівності всіх перед законом, незалежності судової гілки влади, забезпечення доступу громадян до правосуддя, ефективність інститутів правопорядку та судочинства у відстоюванні прав та свобод громадян знаходяться сьогодні серед найактуальніших проблем. Такий висновок підтверджується і результатами соціологічних досліджень. За даними моніторингового опитування Інституту соціології НАН України «Українське суспільство» 2006 р., переважна більшість респондентів (майже 70 %) зазначили, що їм не вистачає дотримання

чинних у країні законів і лише 2,3 % опитаних не цікавляться цим питанням. Це один з найвищих національних рейтингів «нестачі» поряд з браком державного захисту від зниження рівня життя — 77,3 %, заощаджень — 76,7 %, ладу в суспільстві — 74,3 %, стабільності в державі й суспільстві — 72,2 % (для порівняння: респондентам також не вистачає — «необхідної медичної допомоги» — 54,2 %, «роботи, що підходить» — 43 %, «можливості купувати найнеобхідніші продукти» — 35,7 %, «необхідного одягу» — 25,7 %). Така наведена вище «нестача» безпосередньо негативно впливає на формування й розвиток правосвідомості й правової культури українців, призводить до їх деформацій і негативних трансформацій.

Передусім у сфері розбудови правової демократичної держави в Україні особливо виділяються проблеми захисту прав і свобод людини й громадянина. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини й громадянина є головним конституційним обов'язком держави, проте, значна частина громадян України не має змоги у повному обсязі реалізувати власні права. Адже практична цінність прав і свобод людини та громадянина полягає у їхній реальності, тобто у можливості здійснення повноважень, які випливають зі змісту того чи іншого суб'єктивного права. Реальність прав людини має забезпечуватися цілою низкою гарантій — засобів, способів та умов, використовуючи які, суб'єкт досягає безперечного здійснення своїх прав. У свою чергу ці гарантії зумовлені рівнем демократії, розвитку економіки, правової культури суспільства, ступенем незалежності судової влади, обґрунтованістю встановлених законом обмежень тощо.

Аналіз процесу здійснення захисту прав людини в Україні свідчить, що за роки незалежності наша держава опрацювала певні механізми його запровадження. Разом з тим, процеси, які відбуваються в нашій державі, свідчать про необхідність подальшого реформування законодавства в контексті визначеного міжнародним правом і Конституцією України належного рівня забезпечення прав людини як необхідної умови функціонування Української держави. Водночас, не можна погодитися з тим положенням Концепції гуманітарного розвитку України, в якому йдеться про необхідність подолання інерції позитивістського закріплення державою широкого спектра прав і свобод людини та громадянина. Адже саме таким чином держава може активно впливати як на розвиток конституційно-правового статусу

людини в Україні, збагачуючи його новими правами і свободами та стимулюючи їх гарантування, так і на процеси формування правосвідомості й правової культури громадян.

Слід врахувати й те, що всі сегменти суспільного розвитку тісно взаємопов'язані: незавершеність і недосконалість політичних інститутів створює перешкоди для правової реформи та реформи економічної сфери, а ті, у свою чергу, гальмують поступ до реформування політичної й адміністративної систем України. Проте рівень суспільної довіри до судово-правової системи (а значить — і рівень спрямованості правосвідомості й правової культури на законність і правопорядок) досі залишається надзвичайно низьким. Послуги таких інститутів, як міліція, суд, прокуратура та адвокатура є хронічно мало затребуваними — більше 90 % респондентів у опитуваннях Інституту соціології НАН України 2005 і 2006 рр. взагалі не зверталися до них у пошуках справедливості. Як відомо, 40–60 % судових рішень не виконуються.

Права людини є певним ціннісним орієнтиром, який дає змогу застосувати «людський вимір» не лише до держави, права, закону, правопорядку, а й до громадянського суспільства, оскільки ступінь його зрілості значною мірою залежить від якісного стану справ з правами людини, від обсягу їх реалізації. Громадянське суспільство в Україні може бути сформованим лише тоді, коли індивід зможе реалізувати свої інтереси та права передусім завдяки діяльності громадянських і політичних інститутів, а держава відмовиться від тотального контролю за його становленням, формами існування та функціонуванням. Тому, в сучасних умовах однією з основних вимог громадянського суспільства є соціальна відповідальність в різних сферах життя та на всіх рівнях суспільних відносин і організацій, пов'язаних з висуненням на перший план загальнолюдських цінностей. Звісно, така відповідальність є неможливою без належного рівня сформованості у суспільстві правосвідомості й правової культури.

Проте українське суспільство навіть після політичних зрушень та масової громадської активності 2004 р. демонструє суттєві деформації правосвідомості й правової культури, синдром правового безсилля у захисті своїх прав та інтересів перед центральною та місцевою владою, що ще раз підтверджує висновок про бездіяльність громадянського суспільства як одну із основних проблем на шляху формування правової демократичної держави. Як результат, особливість

сучасної ситуації в Україні зводиться до того, що відбувається двоєдиний процес формування і громадянського суспільства, і правової держави. Модель громадянського суспільства в Україні і механізми практичної реалізації прав і свобод людини й громадянина повинні будуватися на рішучій відмові від патерналістських принципів у відносинах держави й суспільства, на підґрунті соціокультурного плюралізму та багатовекторного партнерства. Підкреслимо, що одним з показників сформованості правосвідомості й рівня правової культури є усвідомлення кожним громадянином того, що невід'ємні права не надаються людині законом; закон — це засіб, знаряддя в механізмі забезпечення й захисту прав і свобод людини, тому й самі закони мають бути правовими.

Резюмуючи, слід ще раз окремо наголосити, що практично всі визначені в Конституції України завдання стосовно створення демократичної, соціальної, правової держави не можуть бути вирішені без відповідного рівня правосвідомості та правової культури особистості та суспільства. Адже саме належний рівень правової культури є найважливішим чинником, який сприяє становленню правової системи та демократичних підвалин суспільства, впливає на формування всього спектра соціальних відносин, підтримує цілісність суспільства і держави, забезпечує стабільність та правопорядок.

Серед основних елементів правової культури суспільства слід назвати: рівень якісного стану юридичної охорони та захисту основних прав і свобод людини та громадянина; ступінь впровадження у практику суспільного й державного життя принципів верховенства права та правового закону; рівень правосвідомості громадян та посадових осіб; наявність досконалого за формою і змістом законодавства; стан законності у суспільстві; ефективність роботи правоохоронних органів; стан розвитку юридичної науки; ступінь залучення вчених юристів до розробки проектів нормативно-правових актів і вдосконалення їх змісту тощо.

За останні роки в Україні держава забезпечила в цілому права людини на свободу слова та інформації. Проте свобода слова має й інший вимір та форму впливу на правосвідомість та правову культуру суспільства. У засобах масової інформації все частіше з'являються матеріали, які пропагують насильство, вседозволеність, аморальність, зневагу до патріотичних і громадянських обов'язків, моральних принципів, зневажливе відношення до представників державної

влади. Зникли з екрана та газетних шпальт теми про працю хлібороба, виробника, патріотизм, порядність, людську гідність.

Обурення викликає пропаганда жорстокості, розпусти, «героїзація» злочинності й злочинців, які завдають великої шкоди моральним і духовним цінностям народу, травмують психіку молоді, породжують небачену за своєю жорстокістю злочинність і чинять самий негативний вплив на правосвідомість і правову культуру суспільства. На думку зарубіжних учених, які вивчають телебачення, воно виступає засобом програмування поведінки людини. В одному з досліджень, що проводилися у США, 63 % засуджених зізналися, що здійснили злочин, наслідуючи «телегероям», а 22 % перехопили з телепередач ще й «техніку злочину».

Особливу стурбованість викликають негативні процеси в дитячому та молодіжному середовищі. Поза систематичним шкільним навчанням щороку залишається 30–35 тис. дітей різного віку. Бракує закладів ранньої діагностики й корекції вад розвитку (фізичного й психічного) дітей, охоплення їх дошкільним вихованням, професійно-трудовою підготовкою. За даними МВС України з початку 2001 р. в країні за бродяжництво було затримано 6,7 тис. дітей, за жебракування — 2,2 тис., за пияцтво — 3,3 тис., за продаж наркотиків — 400. При цьому більше 90 тис. сімей не виконують своїх виховних (правових) функцій.

У цілому слід вести мову про такі наявні форми деформації правосвідомості та правової культури громадян, як правової нігілізм, правові паліативи, правова міфологія, правовий інфантилізм, правова недосвідченість тощо. Найбільш небезпечною її формою є правовий нігілізм. Досить довго у науковій літературі майже не приділялося уваги дослідженню цієї проблеми, хоча потреба в її вивченні виникла вже давно, оскільки правовий нігілізм поширився не лише у свідомості громадян, але й у державній та громадській діяльності, а також серед юристів. Назріла нагальна потреба дослідити його природу, причини виникнення та напрямки подолання, формувати середовище, в якому людина була б вимушена і мала б реальну можливість діяти за законом, чіткими, загальними для всіх правилами поведінки.

Відомо, що процес правового виховання у багатьох країнах склався як цілеспрямована єдність правової освіти (просвітництва); вироблення звичок і вмінь правомірної поведінки; формування правосвідомості й правових переконань; утвердження у свідомості негативного, непримиренного ставлення до злочину, злочинної поведінки,

правопорушень, аморалізму; вироблення потреби й здібностей до постійного правового самовиховання, самоосвіти, самовдосконалення. Також досвід організації правового виховання в нашій країні та й в багатьох розвинених країнах світу (Великій Британії, Німеччині, Швеції, Японії) переконливо свідчить, що воно стає ефективним лише через системну співпрацю державних і, насамперед, правоохоронних органів з широкими верствами населення з метою укорінення у свідомості різних вікових груп, передовсім — у неповнолітніх і молоді, стереотипу законослухняності для запобігання можливості їх переходу на злочинний шлях.

Аналіз позитивного досвіду розвинених країн світу з формування правосвідомості та правової культури населення дозволяє зробити висновок про необхідність розроблення на загальнодержавному рівні програми правової освіти для різних вікових та професійних груп населення. Серед них — вивчення в освітніх закладах усіх рівнів основних положень Загальної декларації прав людини, Європейської конвенції з прав людини, Міжнародних пактів про громадянські та політичні права і про економічні, соціальні й культурні права, Конституції України, основ Цивільного, Трудового, Сімейного, Кримінального кодексів України тощо. Важливим є засвоєння знань про базові принципи демократичної держави — верховенство права, повагу прав людини, виборність представницьких органів, гарантії свободи волевиявлення та ін.

Серед конкретних напрямків з формування правосвідомості та правової культури громадян України слід виділити такі:

– у *сфері загальнодержавної стратегії* — спрямованість державної політики на захист інтересів особистості, вироблення єдиної правової політики, всебічне забезпечення добробуту громадян, найсуворіше дотримання Конституції і законів України державними органами, усіма посадовцями та громадянами;

– у *сфері правотворчості* — професіоналізація законодавчої діяльності, надання населенню права реальної законодавчої ініціативи, поширення знань в галузі юридичної техніки, широке публічне висвітлення та обговорення законопроектів;

– у *сфері правозастосування* — реформування судової системи, забезпечення прямої дії норм Конституції та доступу громадян до правосуддя, проведення практичних семінарів для працівників державних органів, створення консультативних рад при юридичних

відомствах, посилення юридичної відповідальності за порушення прав і свобод громадян;

– у сфері громадянського суспільства — розвиток мережі громадських організацій, активне відстоювання інституціями громадянського суспільства своїх прав, боротьба з будь-якими проявами беззаконня й свавілля;

– у сфері засобів масової інформації — ініціювання внесення поправок до Закону «Про телебачення і радіомовлення», якими заборонити показувати фільми чи телепрограми з елементами насильства, жорстокості; створення громадської ради при Комітеті з телебачення і радіомовлення як в центрі, так і в регіонах з метою забезпечення контролю за тим, щоб ЗМІ сприяли формуванню правового суспільства, безперечного дотримання морально-етичних норм; прискорення створення суспільного телебачення в Україні, загальнонаціонального каналу під назвою «Право», а також постійно діючої програми (рубрики) з правових питань на обласних центрах телебачення з залученням до цього процесу провідних фахівців в галузі права — як вчених, так і практичних працівників.

У сфері правового виховання основними завданнями сьогодні й на перспективу повинні бути: популяризація правових знань (у тому числі через засоби масової інформації), пробудження інтересу в населення до правових знань і підвищення їхньої доступності, застосування методів реклами, розвиток сімейного правового виховання. Для піднесення рівня правової культури громадян України до належного рівня потрібно, насамперед, виробити чітку державну політику у сфері правового виховання, системний, науковий підхід до проведення відповідних заходів, скоординувати всі зусилля державних органів у цьому процесі. Його основою мають бути приклади з реального життя, які переконують людей у тому, що державна влада, органи влади, усі посадовці прагнуть жити й живуть за законом.

Важливо повною мірою використовувати весь позитивний досвід, який був накопичений у нашій країні в минулі часи. Проте використовувати його необхідно творчо, на новому концептуальному підґрунті, виходячи із завдань нинішнього етапу розвитку України як суверенної держави, що прагне стати демократичною і правовою. При цьому необхідно пам'ятати й те, що вирішення завдань з формування сучасної правової культури громадян залежить не тільки від держави, але й від зусиль усієї громадськості, кожного громадянина країни.

Автори цієї монографії поставили дуже важливі питання, пов'язані з проблемами формування правосвідомості та правової культури як базовими чинниками державотворчого процесу в Україні. На нашу думку, не на всі поставлені питання авторам вдалося найти обґрунтовані відповіді. Це й не дивно, враховуючи обсяг та складність окреслених у монографії проблем та питань. Сподіваємось, що авторський колектив продовжить дослідження проблематики правосвідомості та правової культури, а також проблем правового виховання у сучасному українському суспільстві.

Список літератури

1. Абельс, Х. Интеракция, идентификация, презентация. Введение в интерпретативную социологию / Х. Абельс. – СПб. : Алетей, 1999. – 272 с.
2. Агафонов, С. Проблемы реалізації принципів правової держави в Україні та шляхи їх вирішення / С. Агафонов // Юридичний журнал. – 2006. – № 1. – С. 71 – 73.
3. Алексеев, Н. Н. Основы философии права / Н. Н. Алексеев. – СПб. : Лань, 1999. – 256 с.
4. Алексеев, С. С. Право: азбука – теория – философия: Опыт комплексного исследования / С. С. Алексеев. – М. : Статут, 1999. – 709 с.
5. Алекси, Р. Природа философии права / Р. Алекси ; пер. с англ. С. И. Максимова // Проблемы философии права. – Том. II. – Київ–Чернівці: Рута, 2004. – С. 19–26.
6. Апель, К.-О. Дискурсивна етика як політична етика відповідальності у ситуації сучасного світу / К.-О. Апель // Єрмоленко, А. М. Комунікативна практична філософія. Підручник / А. М. Єрмоленко. – К. : Лібра, 1999. – С. 395–412.
7. Апель, К.-О. Дискурсивна етика: політика і право / К.-О. Апель. – К. : Український філософський фонд, 1999. – 74 с.
8. Арндт, Х. Вирус тоталитаризма / Х. Арндт // Новое время. – 1991. – № 11. – С. 40–52.
9. Арндт, Х. Истоки тоталитаризма / Х. Арндт. – М. : Центрком, 1998. – 672 с.
10. Арндт, Х. Тайная полиция / Х. Арндт // Новое время. – 1992. – № 6. – С. 54–66.
11. Арон, Р. Демократия и тоталитаризм / Р. Арон; пер. с франц. – М. : Изд-во «Текст», 1993. – 437 с.
12. Архипов, С. И. Субъект права в центре правовой системы / С. И. Архипов // Гос-во и право. – 2005. – № 7. – С. 13–23.
13. Бабаев, В. К. Общая теория права. Краткая энциклопедия / В. К. Бабаев, В. М. Баранов. – Н. Новгород : Изд-во Нижневолгоград. ун-та, 1998. – 315 с.
14. Байниязов, Р. С. Философия правосознания: постановка проблемы / Р. С. Байниязов // Правоведение. – 2001. – № 5. – С. 12–23.
15. Баранов, В. М. Правовая демагогия: природа, формы проявления, социальная опасность В. М. Баранов // Северо-Кавказ. юрид. вестн. – 1998. – № 4. – С. 13–31.
16. Баранов, П. П. Профессиональное правосознание работников ОВД. Теоретические проблемы / П. П. Баранов. – М. : Наука, 1991. – 187 с.
17. Бардінов, О. Формування правосвідомості школярів як проблема громадянського виховання / О. Бардінов // Імідж сучасного педагога. – 2003. – № 2. – С. 16–23.
18. Баталов, Э. Тоталитаризм живой и мертвый / Э. Баталов // Свободная мысль. – 1994. – № 4. – С. 110–119.
19. Бауман, З. Свобода / З. Бауман; пер. с англ. Г. Дашевского, предисл. Ю. Левады. – М. : Новое издательство, 2006. – 132 с.
20. Бачинин, В. А. Философия права и преступления / В. А. Бачинин. – Харьков : Фолио, 1999. – 607 с.
21. Бачинин, В. А. Философия: философия, мир, человек, социум : учебно-методическое пособие / В. А. Бачинин. – Х. : ХИВД, 1994. – С. 16–23.
22. Бачинин, В. А. Энциклопедия философии и социологии права / В. А. Бачинин. – СПб., 2006. – 1093 с.
23. Бачинин, В. А. Філософія права / В. А. Бачинин, В. С. Журавський, М. І. Панов. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 472 с.
24. Безансон, А. Советское настоящее и русское прошлое / А. Безансон. – М. : «МИК», 1998. – 336 с.
25. Белова, Л. Г. Что мы знаем об информационном обществе / Л. Г. Белова // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 6. Экономика. – 2001. – № 4. – С. 109–119.

26. Бергер, П. Социальное конструирование реальности: трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. – М. : Медиум, 1995. – 323 с.
27. Бердяев, Н. Истоки и смысл русского коммунизма. Репринтное воспроизведение издания YMCA-PRESS, 1955 / Н. Бердяев. – М. : Наука, 1990. – 224 с.
28. Бержель, Ж.-Л. Общая теория права / Ж.-Л. Бержель; под общ. ред. В. И. Даниленко – М. : Изд. дом NOTA BENE. 2000. – 576 с.
29. Берлін, І. Два концепти свободи / І. Берлін // Лібералізм: антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2002. – С. 531–567.
30. Бреннан, Дж. Причина правил. Конституционная политическая экономия / Дж. Бреннан, Дж. Бьюкенен; пер. с англ. под ред. А. П. Заостровцева. – СПб. : Экономическая школа, 2005. – 272 с.
31. Бурмистров, В. А. Место и роль правовой культуры в становлении правового государства / В. А. Бурмистров. – Симферополь : Изд-во «Таврида», 1996. – 188 с.
32. Бурмистров, В. А. Правовая культура и перестройка / В. А. Бурмистров. – К. : О-во «Знание» УССР, 1989. – 48 с.
33. Бэжхерст, Д. Философия деятельности / Д. Бэжхерст // Вопросы философии. – 1996. – № 5. – С. 52–62.
34. Бьюкенен Дж. Причина правил : / Дж. Бьюкенен, Дж. Бреннан; пер. с англ. – СПб. : Экономическая школа, 2005. – 272 с.
35. Вайшвила, А. Правовой персонализм как аксеологическая теория и как методология правопонимания в современном демократическом обществе / В. Вайшвила // Проблемы философии права : сб. ст. / авт. : М. А. Колеров, А. П. Козырев, Е. А. Гнатенко и др. ; под ред. А. Н. Литвинова; МВД Украины, Луганск. гос. ун-т внутр. дел – Луганск : РИО ЛГУВД, 2006. – С. 270–283.
36. Валицкий, А. Нравственность и право в теориях русских либералов конца XIX – начала XX веков / А. Валицкий // Вопросы философии. – 1989. – № 8. – С. 25–40.
37. Вашкевич, В. М. Исторична свідомість як складова суспільної свідомості / В. М. Вашкевич // Гілея (науковий вісник) : зб. наук. пр. – 2008. – Вип. 14. – С. 164–175.
38. Введение в философию : учебник для вузов. В 2-х ч. – Ч. 1 / под общ. ред. И. Л. Фролова. – М., 2001. – 367 с.
39. Вебер, М. О некоторых категориях понимающей социологии. III. Отношение к догматике права // Вебер, М. Избранные произведения / М. Вебер; пер. с нем. – М. : Прогресс, 1990. – С. 507–509.
40. Вессель, К.-Ф. Человек как биопсихосоциальное единство / К.-Ф. Вессель // Философия и человек. Ч. III. – М. : Ин. философии РАН, 1993. – 468 с.
41. Винарик, Л. С. Информатизация в аспекте социальной трансформации общества / Л. С. Винарик / НАН Украины. Ин. эконом. пром. – Донецк, 2004. – 272 с.
42. Вільчинський, Ю. Поняття і генеза української національної ідеї / Ю. Вільчинський // Сучасне суспільство. – 1993. – № 2. – С. 58–68.
43. Войтов, В. В. Соціально-філософський зміст правосвідомості : автореф. дис. канд. філос. наук : 09.00.03 / В. В. Войтов. – Запоріжжя, 2007. – 19 с.
44. Волинець, Л. С. Права дитини в Україні: проблеми та перспективи / Л. С. Волинець. – К., 2000. – 74 с.
45. Волощенко, А. В. Правовий нігілізм у пострадянському суспільстві : автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.01 / А. В. Волощенко. – Х., 2001. – 19 с.
46. Вуликова, Т. Особенности преступности в СССР и в постсоветской России / Т. Вуликова, Ю. Латов // <http://www.krugosvet.ru/articles/124/1012411/1012411a3.htm>
47. Вышеславцев, П. Б. Кризис индустриальной культуры / П. Б. Вышеславцев. – Нью-Йорк, 1953. – 350 с.

48. Гаврилов, М. Г. Право як міра свободи / М. Г. Гаврилов // Наука. Релігія. Суспільство. – 2008. – № 1. – С. 20–24.
49. Гаджиев, К. С. Тоталитаризм как феномен XX века / К. С. Гаджиев // Вопросы философии. – 1992. – № 2. – С. 3–21.
50. Гальчинський, А. С. Помаранчева революція і нова влада / А. С. Гальчинский. – К. : Либідь, 2005. – 368 с.
51. Ганзенко, О. О. Конституційні засади формування правової культури особи / О. О. Ганзенко // Держава і право : зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. Вип. 12. – К., 2001. – С. 170–174.
52. Гарник, А. В. Философия права: предметная специфика, место и значение в системе социально-гуманитарного знания / А. В. Гарник. – Днепропетровск : Изд-во Днепротр. у-та, 1998. – 160 с.
53. Гегель, Г. В. Ф. Философия права / Г. В. Ф. Гегель ; пер. с нем. : ред. и сост. Д. А. Каримов и В. С. Нерсисянц. – М. : Мысль, 1990. – 524 с.
54. Гегель, Г. В. Ф. Энциклопедия философских наук. Т. 3. Философия духа / Г. В. Ф. Гегель. – М. : Мысль, 1977. – 471 с.
55. Геселев, О. Природно-правове розуміння права та проблема забезпечення конституційних прав людини у кримінальному судочинстві: філософсько-правовий аспект / О. Геселев // Право України. – 2008. – № 11. – С. 10–19.
56. Гессен, В. М. О правовом государстве / В. М. Гессен // Правовое государство и народное голосование. – СПб. : Изд. Н. Глаголева, 1906. – С. 9–62.
57. Гессен, В. М. Теория правового государства : ст. из сб. «Политический строй современных государств» / В. М. Гессен (СПб., 1905. – Т. 1. – СПб. : Изд. кассы взаимопомощи студентов С.-Петербург. политех. ин-та, 1912. – 67 с.
58. Глинкина, С. Теневая экономика в современной России / С. Глинкина // Свободная мысль. – 1995. – № 3. – С. 26–43.
59. Головащенко, О. С. Система ознак правової держави / О. С. Головащенко // Вісн. Харк. нац. ун-тету внутр. справ. – Вип. 33. – Х. : Вид-во ХНУВС, 2006. – С. 44–50.
60. Головченко, В. Особливості формування правової культури молоді / В. Головченко // Право України. – 2004. – № 10. – С. 120–123.
61. Головченко В. Правові механізми формування правосвідомості студентів В. Головченко, А. Потьомкін // Право України. – 2006. – № 4. – С. 100–103.
62. Головченко, В. Правова та політична культура в українському суспільстві / В. Головченко, В. Чернєй // Юрид. вісн. України. – 2002. – 2–8 березня (№ 9). – С. 6–7.
63. Голосніченко, В. Правосвідомість і правова культура у розбудові Української держави / В. Голосніченко // Право України. – 2005. – № 4. – С. 24–25.
64. Горбунова, Л. Роль правової освіти в утвердженні верховенства права / Л. Горбунова // Право України. – 2006. – № 4. – С. 154–158.
65. Гордякова, О. Влияние личностной агрессивности и тревожности подростков на эмоциональное отношение к агрессии в телевизионной рекламе / О. Гордякова // Психологический журнал. – 1999. – № 4. – С. 96–101.
66. Городяненко, В. Феномен зрадництва як предмет обговорення / В. Городяненко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2007. – № 2 (квітень-червень). – С. 176–182.
67. Готлиб, А. С. Введение в социологическое исследование: Качественный и количественный подходы. Методология. Исследовательские практики / А. С. Готлиб. – Самара : Самарский ун-тет, 2002. – 424 с.
68. Гречин, А. С. Социология правового сознания : учебное пособие для вузов. / А. С. Гречин. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2001. – 256 с.

69. Гринюк, Р. Ф. Ідея правової держави: теоретико-правова модель і практика реалізації / Р. Ф. Гринюк. – К. : Концерн «Видавничий дім «Ін Юре», 2004. – 388 с.
70. Гришук, О. В. Свобода як філософсько-правова цінність / О. В. Гришук // Наук. вісн. Львів. держ. ун-ту внутр. справ. Сер. Юридична. – 2007. – Вип. 1. – С. 193–204.
71. Громов, І. А. Западная социология / І. А. Громов, А. Ю. Мацкевич, В. А. Семенов. – СПб. : ООО «Издательство ДНК», 2003. – 559 с.
72. Грушевський, М. Хто такі українці і чого вони хочуть / М. Грушевський. – К. : Т-во «Знання» України, 1991. – 117 с.
73. Гуссерль, Э. Кризис европейского человечества и философия / Э. Гуссерль; пер. с нем. // Культурология. Двадцатый век: Антология. – М. : Юрист, 1995. – С. 297–330.
74. Гьосле, В. Трансцендентальна прагматика як фіхтеанство інтерсуб'єктивності / В. Гьосле // Єрмоленко, А. М. Комунікативна практична філософія : підручник / А. М. Єрмоленко. – К. : Лібра, 1999. – С. 455–478.
75. Данильян, О. Г. Деякі причини, що впливають на формування правової культури у перехідному суспільстві / О. Г. Данильян // Проблеми законності : Респ. міжвідом. наук. зб. – Х. : НЮАУ, 2004. – С. 145–153.
76. Данильян, О. Г. Соціальні протиріччя у посттоталітарних системах: методологія дослідження та розв'язання / О. Г. Данильян. – Х. : Основа, 1998. – 253 с.
77. Данильян, О. Г. Специфіка формування правової культури в транзитивному суспільстві / О. Г. Данильян // Наук. зап. Харк. ун-тету Повітряних Сил. Соціальна філософія, психологія. – Х. : ХУ ПС. – 2006. – Вип. 2 (26). – С. 3–9.
78. Данильян, О. Г. Тоталітарна правосвідомість і права культура / О. Г. Данильян // Держ. буд. та місц. самовряд. Зб. наук. праць. – Х. : Право, 2007. – Вип. 14. – С. 27–35.
79. Данильян, О. Г. Правосвідомість українського суспільства у цивілізаційному вимірі / О. Г. Данильян, Ю. Ю. Калиновський // Наук. зап. Харк. ун-тету Повітряних Сил. Соціальна філософія, психологія. – Х. : ХУ ПС, 2005. – Вип. 3 (24). – С. 89–94.
80. Дарендорф, Р. Современный социальный конфликт. Очерк политической свободы / Р. Дарендорф. – М. : РОССПЭН, 2002. – 285 с.
81. Даренский, В. Диалогическая природа общественного идеала / В. Даренский // Проблемы философии права : сб. ст. / под ред. А. Н. Литвинова. – Луганск : РИО ЛГУВД, 2006. – С. 156–172.
82. Дашутін, Г. П. Політичний ідеал як пізнавальна проблема / Г. П. Дашутін // Держава і право. – Вип. 28. – К., 2004. – С. 58–591.
83. Дашутін, Г. Перспективи української моделі демократичної, соціально-правової держави / Г. Дашутін // Вища освіта України. – 2005. – № 2. – С. 24–29.
84. Делягин, М. Г. Мировой кризис: Общая теория глобализации. – 3-е. изд., перераб. и доп. / М. Г. Делягин. – М. : ИНФРА, 2003. – 768 с.
85. Дженіс, М. Європейське право у галузі прав людини: джерела і практика застосування / М. Дженіс, Р. Кей, Е. Бредлі; пер. з англ. – К. : «АртЕк», 1997. – 624 с.
86. Дзьобань, О. П. Українська національна правова ментальність: специфіка філософсько-правової рефлексії / О. П. Дзьобань // Методологічні проблеми правової науки. Матеріали міжнар. наук. конф. Харків, 13–14 грудня 2002 р. – Х. : Право, 2003. – С. 132–134.
87. Дзьобань, О. П. Детермінанти і особливості трансформації духовної сфери українського суспільства / О. П. Дзьобань // Вісн. Харк. нац. ун-тету. Сер. : «Теорія культури і філософія науки». – № 553. – 2002. – С. 62–67.
88. Дзьобань, О. П. Ментальні засади національної безпеки соціальної структури на шляху до громадянського суспільства / О. П. Дзьобань // Культура народів Причорномор'я (Научный журнал). – 2004. – № 51. – С. 129–131.

89. Дзьобань, О. П. Національна безпека в умовах соціальних трансформацій (методологія дослідження та забезпечення) : монографія / О. П. Дзьобань, – Х. : Константа, 2006. – 440 с.
90. Дзьобань, О. П. Передумови та зміст правового нігілізму / О. П. Дзьобань // Проблеми законності: Респ. міжвідом. наук. зб. – Х. : НЮАУ, 2007. – Вип. 88. – С. 182–190.
91. Дзьобань, О. П. Правова культура та ментальність у контексті національної безпеки в перехідних умовах / О. П. Дзьобань // Зб. наук. пр. Міжнародна наук. конф. «Сучасна україністика: наукові парадигми мови, історії, філософії», 16–18 квітня 2008 р. – Ч. 6 / за заг. ред. О. С. Черемської, О. М. Кузя. – Х. : Вид. ХНЕУ, 2008. – С. 199–205.
92. Дзьобань, О. П. Особливості механізму забезпечення національної безпеки в умовах соціокультурних трансформацій / О. П. Дзьобань // Практична філософія. – 2008. – № 3 (29). – С. 41–50.
93. Дзьобань, О. П. Соціальні архетипи в контексті культури / О. П. Дзьобань // Культура та інформаційне суспільство XXI століття : Матеріали наук. конф., 22–23 квітня 2004 р. / Харк. держ. акад. культури; відп. ред. С. В. Сищенко. – Х. : ХДАК, 2004. – С. 38–39.
94. Дзьобань, О. П. До питання про застосування синергетики для осмислення сутності правової культури / О. П. Дзьобань, Є. М. Мануйлов // Наук. зап. Харк. ун-тету Повітряних Сил. Соціальна філософія, психологія. – Х. : ХУПС, 2007. – Вип. 1 (27). – С. 26–32.
95. Дзьобань, О. П. Правовий нігілізм як феномен ціннісного відношення до права / О. П. Дзьобань, Є. М. Мануйлов // Гуманітарний часопис : зб. наук. праць. – Х. : ХАІ, 2006. – № 3. – С. 34–40.
96. Дзьобань, О. П. Українська правова ментальність: до проблеми розуміння сутності / О. П. Дзьобань, Є. М. Мануйлов // Гуманітарний часопис : збір. наук. праць. – Х. : ХАІ, 2007. – № 4 – С. 48–52.
97. Дзьобань, О. П. Основні ознаки української національної правової ментальності / О. П. Дзьобань, О. Л. Ріпа // Право і безпека. – 2002. – № 2. – С. 173–176.
98. Доклад Уполномоченного по правам человека в Российской Федерации за 2007 год. // <http://www.rg.ru/2007/04/13/upolnomochennuj-doklad-dok.html>
99. Доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини // www.om-budsman.kiev.ua/dopovid
100. Драма российского закона / авт. кол. : Ю. А. Тихомиров, В. П. Казимирчук, Н. П. Медведев и др.; отв. ред. В. П. Казимирчук; Институт государства и права РАН. – М. : Юридическая Книга, 1996. – 144 с.
101. Дроздов, О. Ю. Засоби масової комунікації як фактор агресивної поведінки молоді / О. Ю. Дроздов // Вісн. Харк. нац. ун-тету. Сер. Психологія. – 2005. – № 483. – С. 48–53.
102. Евстратов, А. М. Правосознание и правовая культура советского общества (1920–1930-е годы) : монографія / А. М. Евстратов. – СПб. : С.-Петербург. ун-тет МВД России, 2001. – 179 с.
103. Егорова, М. С. Доступ граждан к правовой информации как условие развития правосознания и формирования правовой культуры / М. С. Егорова // Государство и право. – 2006. – № 9. – С. 108–109.
104. Єрмоленко, А. М. Комунікативна практична філософія : підручник / А. М. Єрмоленко. – К. : Лібра, 1999. – 488 с.
105. Жаровська, І. М. Доступність права: теоретико-правові проблеми / І. М. Жаровська // Державотворення та право творення в Україні: проблеми та перспективи. Матеріали Першої звітної наук. конф. 2 березня 2007 р. Львів, 2007. – С. 33–35.

106. Желтова, В. П. Философия и правосознание / В. П. Желтова, О. Г. Дробницкий // Философия и ценностные формы сознания. – М. : Наука, 1978. – С. 158–161.
107. Заблоцкий, В. П. Либеративний стиль / В. П. Заблоцкий // Політична культура: теорія, проблеми, перспективи. – К. : Видавець ПАРАПАН, 2004. – С. 15–19.
108. Загальна теорія держави і права [підручник для студ. юрид. вищ. навч. закладів] / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. – Х. : Право, 2009. – 584 с.
109. Загладин, Н. В. Тоталитаризм и демократия: конфликт века / Н. В. Загладин // Кентавр. – 1992. – № 5/6. – С. 3–18.
110. Захаров, Є. Судова система України потребує негайного реформування / Є. Захаров // http://kpk.org.ua/2007/01/15/vgen_zakharovsudova_sistema_ukrani_potrebu_negajjnogo_reformuvannya.html
111. Звіт про чисельність спецконтингенту в установах Департаменту станом на 01.01.2008 року // http://www.kvs.gov.ua/punish/control/uk/publish/article?art_id=59087&cat_id=45688
112. Игрицкий, Ю. И. Тоталитаризм вчера, сегодня, ... завтра / Ю. И. Игрицкий // Полис. – 1998. – № 4. – С. 181–190.
113. Иеринг, Р. Борьба за право / Р. Иеринг. – М. : Феникс, 1991. – 64 с.
114. Ильин, И. А. Наши задачи. Историческая судьба и будущее России. В 2-х т. / И. А. Ильин. – М. : «Рарог», 1992. – Т. 1. – 344 с.
115. Ильин, И. А. О сущности правосознания // Ильин, И. А. Соч. : В 2 т. / И. А. Ильин. – М. : Медиум, 1993. – Т. 1. Философия права. Нравственная философия. – С. 73–300.
116. Ильин, И. А. Основные задачи правопедения в России / И. А. Ильин // Ильин, И. А. Родина и мы. – Смоленск : Посох, 1995. – 316 с.
117. Ильин, И. А. Путь к очевидности / И. А. Ильин. – М. : Республика, 1993. – 431 с.
118. Индекс коррупции Transparency International: Украина — № 118. // <http://www.ukrtdprom.ua/news/>
119. История государства и права зарубежных стран. В 2 ч. – Ч. 1 / под ред. О. А. Жиркова, Н. А. Крашенинниковой. – М. : Норма, 2003. – 624 с.
120. Иванов, І. Ю. Формування української політичної нації в сучасних умовах: проблеми і перспективи : автореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.05 / І. Ю. Іванов. – К., 2005. – 20 с.
121. Идея правовой державы: история и современность. – Луганськ : РВВ ЛАВС, 2002. – 206 с.
122. Калина, В. Ф. Тоталитаризм как общественное явление / В. Ф. Калина, Г. Ю. Курскова // Кентавр. – 1995. – № 5. – С. 143–156.
123. Калиновський, Ю. Ю. Вплив ментальності та історичних традицій на правосвідомість українського суспільства / Ю. Ю. Калиновський // Наук. зап. Харк. військ. ун-тету. Соціальна філософія, психологія. – Х. : ХВУ, 2003. – Вип. 3 (18). – С. 36–42.
124. Калиновський, Ю. Ю. Громадянська правосвідомість як основа функціонування правового суспільства / Ю. Ю. Калиновський // Грані. – 2005. – № 4 (42). – С. 118–122.
125. Калиновський, Ю. Ю. Правовий нігілізм як індикатор деформованої правосвідомості / Ю. Ю. Калиновський // Вісн. Дніпропетровського ун-тету: Філософія. Соціологія. Політологія. – Дніпропетровськ : ДНУ, 2006. – Вип. 14. – С. 78–82.
126. Калиновський, Ю. Ю. Правосвідомість народу та «правосвідомість наговпу»: порівняльна характеристика / Ю. Ю. Калиновський // Гуманітарний часопис. «ХАІ». – 2006. – № 4. – С. 79–85.

127. Калиновський, Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність : монографія / Ю. Ю. Калиновський. – Х. : Право, 2008. – 288 с.
128. Калиновський, Ю. Ю. Сутність етнополітики / Ю. Ю. Калиновський. – Х. : ХВУ, 1998. – 87 с.
129. Калиновський, Ю. Ю. Медійний вплив на процес формування правосвідомості та правової культури українського суспільства / Ю. Ю. Калиновський, С. Б. Жданенко // Грані. – 2005. – № 6. – С. 100–104.
130. Кальной, И. И. Философия права / И. И. Кальной. – СПб. : Речь, 2006. – 259 с.
131. Кананькина, Е. С. Философские традиции анализа источников (форм) права / Е. С. Кананькина // Право и политика. – 2004. – № 12. – С. 11–22.
132. Кант, И. Критика чистого разума / И. Кант // соч. : в 6-ти т. – Т. 3. – М. : Мысль, 1964. – 506 с.
133. Кант, И. Метафизика нравов / И. Кант // соч. : в 6 т. – Т. 4. – Ч. 2. – М. : Мысль, 1966. – 602 с.
134. Карпеев, А. М. Общественное сознание и индивидуальное сознание: сложность их корреляции / А. М. Карпеев // Актуальные проблемы гуманитарных и общественных наук : сб. ст. Самара : Самар. гуманит. акад. – 2002. – С. 56–71.
135. Келли, А. Дж. Теория личности / А. Дж. Келли. – СПб. : Речь, 2000. – 249 с.
136. Керимов, Д. А. Проблемы общей теории права и государства: в 3-х т. Т. 1. Социология права / Д. А. Керимов. – М. : Совр. Гуманитар. Ун-т, 2001. – 266 с.
137. Кивгин, И. Д. Формирование правового сознания: проблемы и пути решения / И. Д. Кивгин // учен. зап. Таврич. нац. ун-та им. В. И. Вернадского. Сер. «Философия. Социология». – 2001. – Т. 14. – № 1. – С. 62–68.
138. Кирсанов, И. В. Природа правового воспитания / И. В. Кирсанов // История государства и права. – 2007. – № 9. – С. 12–23.
139. Кистяковский, Б. А. В защиту права (Интеллигенция и правосознание) / Б. А. Кистяковский // Вехи. Из глубины. – М. : Правда, 1991. – С. 122–149.
140. Кистяковский, Б. А. Философия и социология права / Б. А. Кистяковский – СПб. : РХГИ, 1998. – 800 с.
141. Кистяковский, Б. А. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права / Б. А. Кистяковский // Философия и социология права. – СПб. : РХГИ, 1999. – 799 с.
142. Кінаш, Ю. Адміністративна відповідальність за куріння у заборонених місцях / Ю. Кінаш, А. Кутиркін // Право України. – 2007. – № 4. – С. 90–92.
143. Ковалевский, М. М. Государственное право европейских держав (1883) / М. М. Ковалевский // История политических и правовых учений : хрестоматия для юрид. вузов и фак. / сост. и общ. ред. Г. Г. Демиденко. – Х. : Факт, 1999. – С. 754–758.
144. Ковлер, А. И. Кризис демократии? Демократия на рубеже XXI века / А. И. Ковлер. – М., 1997. – 103 с.
145. Ковтун, Н. М. Архетип культурного героя в українській духовній традиції: історико-філософський контекст : автореф. дис. канд. філос. наук: 09.00.05 / Н. М. Ковтун. – К., 2008. – 20 с.
146. Козюбра, М. І. Верховенство права – основоположний принцип правової і політичної систем України / М. І. Козюбра // Правова система України: історія, стан та перспективи. У 5 т. – Х. : Право, 2008. – Т. 1: Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – С. 148–173.
147. Козюбра, М. Правовий закон: проблема критеріїв / М. Козюбра // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2003. – № 2 (33) – № 3 (34). – С. 83–95.
148. Коліушко, І. Правосуддя net! Але народ має право на правосуддя / І. Коліушко, Р. Куйбіда // Дзеркало тижня. – 2008. – 11 жовтня.

149. Комаров, С. А. Теория государства и права : учебно-методическое пособие / С. А. Комаров, А. В. Малько. – М. : НОРМА – ИНФРА-М., 1999. – 448 с.
150. Кони, А. Ф. Собрание сочинений : в 8-ми т. / (под общ. ред. : В. Г. Базанова, Л. Н. Смирнова, К. И. Чуковского. Подгот. текста М. М. Выдри, примеч. М. М. Выдри и В. Гинева). Т. 2: Воспоминания о деле Веры Засулич / А. Ф. Кони. – М. : Юрид. лит., 1967. – 501 с.
151. Конституція України : науково-практичний коментар / В. Б. Авер'янов, О. В. Батанов, Ю. В. Баулін та ін. ; ред. кол. В. Я. Тацій, Ю. П. Битяк, Ю. М. Грошевой та ін. – Х. : Право; К. : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 808 с.
152. Корнієнко, В. О. Політичний ідеал як модель реалізації політологічних принципів державного устрою / В. О. Корнієнко // Держава і право. Зб. наук. праць. Вип. 9. – К., 2002. – С. 505–517.
153. Королев, А. Современная молодежь под прицелом СМИ / А. Королев // Alma mater. – 2008. – № 2. – С. 6–14.
154. Косаревская, О. В. Формирование правовой культуры детей и молодежи как актуальная проблема национального воспитания / О. В. Косаревская // Закон і підліток. – Донецьк : ДІВС, 2001. – С. 74–78.
155. Костюк, Л. Б. Філогенетичні закономірності розвитку етнічної ментальності українців : автореф. дис. канд. філос. наук: 09.00.05 / Л. Б. Костюк. – Л., 2008. – 21 с.
156. Котляревский, С. А. Власть и право. Проблемы правового государства (1915) / С. А. Котляревский // История политических и правовых учений : хрестоматія для юрид. вузов і фак. / сост. и общ. ред. Г. Г. Демиденко. – Х. : Факт, 1999. – С. 759–769.
157. Кочесоков, Р. К. Феномен тоталитаризма / Р. К. Кочесоков. – Ростов-н/Д.: РГУ, 1992. – С. 18 – 28.
158. Кравченко, П. А. Вітчизняний культурно-історичний досвід у системі сучасного державотворення (соціально-філософські аспекти) / П. А. Кравченко. – К. : ГЕНЕЗА, 2001. – 332 с.
159. Кремень, В. Г. Філософія національної ідеї. Людина. Освіта. Соціум / В. Г. Кремень. – К. : Грамота, 2007. – 575 с.
160. Кривоконь, А. Г. Факторы социального формирования личности (социально-философский анализ) : монография / А. Г. Кривоконь. – Х. : Факт, 2005. – 240 с.
161. Крисаченко, В. С. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / В. С. Крисаченко, М. Т. Степико, О. С. Власюк та ін. // за ред. В. С. Крисаченка. – К. : НІСД, 2004. – 648 с.
162. Крючков, С. Два роки діяльності Ющенка на посаді Президента України : матеріали опитування / С. Крючков // «2000». – 2007. – № 7 (354). – С. Е3
163. Ланге, Н. Україна не є правовою державою / Н. Ланге. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2007/12/5/67911.htm>
164. Лебон, Г. Психология масс / Г. Лебон : Харвест, М. : АСТ, 2000. – 320 с.
165. Левада, Ю. А. Бремя мнимого выбора / Ю. А. Левада // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2006. – № 4. – С. 14–23.
166. Лисяк-Рудницький, І. Україна між Сходом і Заходом / І. Лисяк-Рудницький // Історія філософії України. Хрестоматія. – К, 1993. – С. 511–520.
167. Литвинов, О. М. Філософія права П. І. Новгородцева: осмислення права і держави в контексті суспільного ідеалу : автореф. дис. канд. юрид. наук / О. М. Литвинов. – Х. : НЮАУ, 2005. – 20 с.
168. Лозовой, В. О. Саморозвиток особистості у філософській рефлексії та соціальній практиці : монографія / В. О. Лозовой, Л. М. Сідак. – Х. : Право, 2006. – 256 с.

169. Лукашева, Е. А. Социалистическое правосознание и законность / Е. А. Лукашева. – М. : Политиздат, 1973. – 425 с.
170. Лысенкова, В. В. Тоталитаризм и внутренняя несвобода личности / В. В. Лысенкова // Влада і насильство. Зб. наук. ст. – Х. : Унів. внутр. спр., 1997. – С. 72–83.
171. Максимов, С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления / С. И. Максимов. – М. : Право, 2002. – 328 с.
172. Максимов, С. І. Правове суспільство як регулятивна ідея реформування посттоталітарної правової системи / С. І. Максимов // Проблеми влади і права в умовах посттоталітарних трансформацій: міждисциплінарний аналіз / за заг. ред. М. І. Панова і О. Г. Данильяна. – Х. : Право, 2004. – С. 132–147.
173. Максимов С. І. Українська правова культура: ціннісний вимір / С. І. Максимов // Держ. буд. та місц. самовряд. – Вип. 14. – Х. : Право, 2007. – С. 15–22.
174. Максимов, С. Природне і позитивне право як елементи правової реальності / С. Максимов // Вісн. акад. прав. наук України. – 2002. – № 1. – С. 82–92.
175. Максимов, С. И. Правосознание: философско-правовое осмысление / С. И. Максимов // Проблеми законності. – Вип. 52. – Х.. : Нац. юрид. акад. України, 2002. – С. 148–155.
176. Максимов, С. І. Кантівський проект правового суспільства і нові демократії / С. І. Максимов // Проблеми філософії права. том IV–V. – Київ–Чернівці : Рута, 2008. – С. 17–23.
177. Малинова, И. П. Философия права (от метафизики к герменевтике) / И. П. Малинова. – Екатеринбург : Изд-во Уральской гос. юр. акад., 1995. – 128 с.
178. Мамардашвили, М. К. Как я понимаю философию / М. К. Мамардашвили. – М. : Прогресс, 1990. – 368 с.
179. Манойло, Н. Г. Світоглядно-мотиваційна визначеність правосвідомості: соціально-філософський дискурс : автореф. дис. канд. філос. наук: 09.00.03 / Н. Г. Манойло. – Запоріжжя, 2008. – 16 с.
180. Маркс, К. Конспект книги Джеймса Милля «Основы политической экономии» / К. Маркс, Ф. Энгельс. – Соч., 2-е изд. – Т. 42. – С. 4–50.
181. Мартинюк, Т. Розвиток поняття правосвідомості в період трансформації українського суспільства / Т. Мартинюк // Право України. – 2007. – № 2. – С. 26–31.
182. Матузов, Н. И. Правовой нигилизм и правовой идеализм / Н. И. Матузов // Теория государства и права : курс лекций / под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. – 2-е изд. – М. : Юрист, 2000. – 761 с.
183. Мельник, Л. Г. Гетьманщина першої чверті XVIII століття / Л. Г. Мельник. – К. : ІЗМН, 1997. – 232 с.
184. Мельникова, Т. В. Основные типы общества и правосознания / Т. В. Мельникова. – Красноярск : САА, 2001. – 103 с.
185. Мельничук, О. С. Право та держава в концепції правосвідомості І. О. Ільїна : монографія / О. С. Мельничук. – О. : Фенікс, 2008. – 178 с.
186. Менюк, О. Правова культура в умовах розбудови незалежної України: поняття, структура / О. Менюк // Право України. – 2001. – № 4. – С. 21–23.
187. Мережко, О. О. Правова держава як міф / О. О. Мережко // Правничий вісн. ун-тету «КРОК». – 2006. – № 1. – С. 3–10.
188. Миллер, Герберт. Манипуляторы сознанием / Герберт, Миллер; пер. с англ. – М. : Мысль, 1980. – 326 с.
189. Михальченко, М. Політичний ідеал відкритого суспільства в умовах «керованої демократії» / М. Михальченко, Г. Дашутін // Вища освіта України. – 2006. – № 2. – С. 5–14.
190. Мілер, В. Звичаєва корупція? Громадяни та уряд у посткомуністичній Європі / В. Мілер, О. Гределанд, Т. Кошечкіна; пер. з англ. – К. : «К.І.С.», 2004. – 328 с.

191. Мордовцев, Ю. А. Отечественный политико-правовой дискурс: методологические аспекты национальной идентификации / Ю. А. Мордовцев // Актуальные проблемы истории государства и права, политических и правовых учений. Материалы междунар. конф. Самара : Кредо, 2001. – С. 73–77.
192. Мостовщиков, Л. Д. Правосознание в системе регуляторов социального поведения : автореф. дис. канд. филос. наук : 09.00.11 / Л. Д. Мостовщиков. – Омск : Омский гос. ун-т, 1995. – 22 с.
193. Нагорна, Л. П. Українська етнопція: криза ідентичності / Л. П. Нагорна // Національна інтеграція в полікультурному суспільстві: український досвід 1991–2000 років. – К. : ППІЕНД; Бланк-Прес, 2002. – С. 37–52.
194. Науково-освітній потенціал нації: погляд у XXI століття / під ред. В. М. Литвина, В. В. Андрушенка. – К., 2004. – Т. 1. – 636 с.
195. Невжай, И. Д. Типы правовой культуры и формы правосознания / И. Д. Невжай // Изв. вузов. Правоведение. – 2000. – № 2. – С. 23–31.
196. Немыгина, М. В. Российский суд присяжных / М. В. Немыгина – М. : Изд. БЕК, 1995. – XIV. – 218 с.
197. Нерсесянц, В. С. Правовое государство: история и современность / В. С. Нерсесянц // Вопросы философии. – 1989. – № 2. – С. 3–16.
198. Нерсесянц, В. С. Наш путь к праву: От социализма к цивилизму / В. С. Нерсесянц. – М. : Российское право, 1993. – 352 с.
199. Нерсесянц, В. С. Прогресс в праве (исторический опыт и перспективы) / В. С. Нерсесянц // Теория права и государства. Под. ред. проф. Г. Н. Манова. – М. : Издательство БЕК, 1995. – С. 267–317.
200. Нерсесянц, В. С. Философия права : учебник для вузов / В. С. Нерсесянц. – М. : Норма-ИНФА, 1998. – 652 с.
201. Нестеренко, Г. О. Українська політична нація: самоорганізаційні засади становлення / Г. О. Нестеренко. – К. : Видавництво НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2007. – 360 с.
202. Ницше, Ф. Так говорил Заратустра. Книга для всех и ни для кого / Ф. Ницше, пер. Ю. М. Антоновского // Ницше, Ф. Соч. в 2 т. Т. 2. – М. : Мысль, 1990. – С. 5–237.
203. Нікітін, А. Вплив аномії на нормативну поведінку суспільства / А. Нікітін // Право України. – 2003. – №9. – С. 44–48.
204. Новгородцев, П. И. Государство и право / П. И. Новгородцев // Вопросы философии и психологии. – 1904. Кн. IV (74). – С. 397–450.
205. Новгородцев, П. И. Кант и Гегель в их учениях о праве и государстве / П. И. Новгородцев. – СПб. : Алетей, 2000. – 256 с.
206. Новгородцев, П. И. Нравственный идеализм в философии права / П. И. Новгородцев // Проблемы идеализма. – М., 1902. – С. 34–53.
207. Новгородцев, П. И. Об общественном идеале / П. И. Новгородцев. – М. : Пресса, 1991. – 639 с.
208. Новгородцев, П. И. Введение в философию права. Кризис современного правосознания / П. И. Новгородцев. – М. : Типо-лит. т-ва И. Н. Кушнерев и К^о, 1909. – 407 с.
209. Новгородцев, П. И. Историческая школа юристов / П. И. Новгородцев. – СПб. : Лань, 1999. – 188 с.
210. Новости МВД. В России резко возросло число преступлений экстремистского характера // <http://www.lenta.ru/news/2008/01/19/crimes/>
211. Общая теория права : курс лекций / под общ. ред. : В. К. Бабаев. – Н. Новгород : Изд-во Нижегород. ВШ МВД РФ, 1993. – 544 с.
212. Общественное сознание и его формы / предисл. и общ. ред. В. И. Толстых. – М. : Политиздат, 1986. – 367 с.
213. Общество и политика: современные исследования, поиск концепций / под ред. В. Ю. Большакова. – СПб. : Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2000. – 512 с.

214. Окара, А. И. Правосознание – центральная категория философии права И. А. Ильина / А. И. Окара // Государство и право. – 1999. – № 6. – С. 84–94.
215. Омельчук, І. Правосвідомість молоді: загальні, групові, специфічні риси / І. Омельчук // Матеріали Х регіонал. наук.-практ. конф., 5–6 лютого 2004 р. – Львів : Юрид. фак. Львів. нац. ун-тету ім. Івана Франка, 2004. – С. 42–43.
216. Омельчук, І. Структура правосвідомості молоді / І. Омельчук // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні : матеріали ІХ регіонал. наук.-практ. конф., 13–14 лютого 2003 р. – Львів : Юрид. фак. Львів. нац. ун-тету ім. Івана Франка, 2003. – С. 37–39.
217. Ортега-и-Гассет, Х. Восстание масс / Х. Ортега-и-Гассет. – М. : Акт, 2001. – 510 с.
218. Осика, І. В. Правова культура у формуванні правової, соціальної держави : автореф. дис. канд. юрид. наук: 12. 00. 01 / І. В. Осика. – К., 2004. – 19 с.
219. Осика, І. Правовий нігілізм та правова культура // Право України / І. Осика. – 2001. – № 7. – С. 98–101.
220. Осипова, Н. П. Подолання правового нігілізму як основоположна проблема ефективності правової освіти / Н. П. Осипова // Правова освіта і соціалізація учнівської молоді в умовах реформування українського суспільства : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. 9–10 січня 2003 р. – Х. : ХОНМІБО, 2003. – 162 с.
221. Основи етнодержавознавства : підручник / за ред. Ю. І. Римаренка. – К. : Либідь, 1997. – 656 с.
222. Оссовський, В. Л. Громадська думка: спроба соціологічної інтеграції / В. Л. Оссовський. – К., 1999. – 137 с.
223. Останина, О. А. О некоторых традициях политической культуры России / О. А. Останина // Современные проблемы политической культуры. – Киров, 2004. – С. 49–54.
224. Остроумов, Г. С. Правовое осознание действительности / Г. С. Остроумов. – М. : Наука, 1969. – 176 с.
225. Паніна, Н. В. Українське суспільство 1994–2005: соціологічний моніторинг / Н. В. Паніна. – К. : ТОВ «Вид-во Софія», 2005. – 160 с.
226. Пасько, І. Т. Громадянське суспільство і національна ідея. (Україна на тлі європейських процесів. Компаративні нариси) / І. Т. Пасько, Я. І. Пасько. – Донецьк, 1999. – 184 с.
227. Пахомов, Ю. Законы Ньютона и украинское общество / Ю. Пахомов // Время. – 2008. – 23 октября. – С. 2.
228. Певцова, Е. А. Современные дефинитивные подходы к правовой культуре и правовому сознанию / Е. А. Певцова // Журнал российского права. – 2004. – № 3. – С. 70–81.
229. Певцова, Е. А. Формирование правового сознания школьной молодежи: состояние, проблемы и перспективы / Е. А. Певцова // Государство и право. – 2005. – № 4. – С. 28–36.
230. Переслегин, С. Б. Понятие менталитета (Тезисы) / С. Б. Переслегин / http://www.igstab.ru/materials/blak/Per_Mentall.htm (13 с.)
231. Перша Конституція Гетьмана Пилипа Орлика. – <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/>
232. Петражицкий, Л. И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности / Л. И. Петражицкий. – СПб. : Типография Слово, 1907. – 309 с.
233. Погребняк, С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика) : монографія / С. П. Погребняк. – Х. : Право, 2008. – 240 с.
234. Погребняк, С. П. Право і свобода: загальнотеоретичні проблеми / С. Погребняк // Вісн. Акад. прав. наук. України. – 2006. – № 4. – С. 35–47.
235. Пожарський, В. Під уламками правосуддя / В. Пожарський // Дзеркало тижня. – 2007. – № 42 (671). – 11 листопада.

236. Поклад, В. Некоторые проблемы права и правоохранительной деятельности в массовом сознании жителей г. Луганска / В. Поклад, Е. Игнатенко. – Луганск, 2002.
237. Покровский, И. Ф. Формирование правосознания личности. Вопросы теории и практики / И. Ф. Покровский. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1972. – 152 с.
238. Політична корупція перехідної доби / пер. з англ. / за ред. С. Коткіна та Шайо. – К. : «К.І.С.», 2004. – 2004. – XX, 440 с.
239. Поліщук, І. О. Еволюція культури політичних виборів в Україні : монографія / І. О. Поліщук. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2008. – 352 с.
240. Попадинець, Г. О. Український світоглядно-філософський гуманізм як засада розвитку національної правової культури : автореф. дис. канд. філос. наук: 12.00.12 / Г. О. Попадинець. – К., 2007. – 19 с.
241. Попко, Л. П. Неологизация в языке как трансляция культурно-лингвистической национальной ментальности : монография / Л. П. Попко. – К. : ГАРККиИ, 2007. – 360 с.
242. Поппер, К. Логика научного исследования / К. Поппер; пер. с англ. / под общ. ред. В. Н. Садовського. – М. : Республика, 2005. – 447 с.
243. Поппер, К. Открытое общество и его враги. В 2 т. Т. I : Чары Платона / К. Поппер; пер. с англ.; под ред. В. Н. Садовського. – М. : Феникс, Межд. фонд «Культурная инициатива», 1992. – 448 с.
244. Поппер, К. Открытое общество и его враги. В 2 т. Т. 2 : Время лжепророков: Гегель, Маркс и другие оракулы / К. Поппер; пер. с англ.; под ред. В. Н. Садовського. – М. : Феникс, Межд. фонд «Культурная инициатива», 1992. – 528 с.
245. Постсоветские страны сажают своих граждан и сажают много // <http://www.kriminal.lv/ru/bez-razdela/vdova-avtoriteta-maruta-goylo.html>
246. Потульницький, В. А. Теорія української політології / В. А. Потульницький. – К. : Либідь, 1993. – 323 с.
247. Потякин, А. А. Правовой нигилизм как вариант современного российского правосознания / А. А. Потякин // Общество и политика: современные исследования, поиск концепций. – СПб. : Изд-во СПб. ун-та, 2000. – С. 342–361.
248. Права человека в современном мире // www.google.com.ua/search?hl=uk&q=A+mnesty+International
249. Правова культура в умовах становлення громадянського суспільства : монографія / за ред. проф. Ю. П. Битяка та доц. І. В. Яковюка. – Х. : Право, 2007. – 248 с.
250. Правовое воспитание молодежи / под. ред. Н. И. Козюбра, В. В. Оксамытного, П. М. Рабиновича и др. – К., 1985. – 320 с.
251. Пресс-реліз МВС України про найбільш резонансні злочини та події на 01.01.2008 р. // <http://mvs.gov.ua/mvs/control/main/uk/publish/article/156222>
252. Про стан законності в державі у 2007 році (відповідно до ст. 2 Закону України «Про прокуратуру») // <http://www.gpu.gov.ua/>
253. Проблеми права і влади у суспільствах, що трансформуються: міждисциплінарний аналіз : монографія / М. І. Панов, О. Г. Данильян, С. І. Максимов та ін.; за заг. ред. проф. М. І. Панова, О. Г. Данильяна. – Х. : Право, 2004. – 360 с.
254. Рабінович, П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. – Вид. 10-е, доповнене / П. М. Рабінович. – Львів : Край, 2008. – 192 с.
255. Работяжев, Н. В. Политическая система тоталитаризма: структура и характерные особенности / Н. В. Работяжев // Вестн. москов. ун-та, сер. «Политические науки». – № 1. – 1998. – С. 12–24.
256. Радбрух, Г. Філософія права : пер. з нім. / Г. Радбрух. – К. : Тандем, 2006. – 316 с.

257. Ратинов, А. Р. Правовая психология и преступное поведение: Теория и методология исследования / А. Р. Ратинов, Г. Х. Ефремов. – Красноярск : Изд-во Красноярского ун-та, 1988. – 253 с.
258. Результати опитування про стан дотримання прав людини в Україні 13 квітня 2009 року. – Режим доступу: http://razumkov.org.ua/ukr/news.php?news_id=160
259. Рикер, П. Торжество языка над насилем. Герменевтический подход к философии права / П. Рикер // Вопросы философии. – 1996. – № 4. – С. 27–36.
260. Розумний, М. М. Суспільні ідеї як чинник формування політичної нації : автореф. дис. д-ра політ. наук : 23.00.03 / М. М. Розумний. – К., 2007. – 36 с.
261. Ролз, Джон. Теорія справедливості / пер. з англ. О. Мокровольський : / Джон Ролз. – К : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. – 822 с.
262. Сальников, В. П. Правовая культура советского человека / В. П. Сальников. – Л. : Знание, 1986. – 16 с.
263. Сарторі, Дж. Порівняльна конституційна інженерія: Дослідження структур, мотивів і результатів / Дж. Сарторі. – К., 2001. – 224 с.
264. Селіванов, В. М. Право і влада суверенної України: методологічні аспекти / В. М. Селіванов. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2002. – 724 с.
265. Селіванов, В. Раціональне та ірраціональне в пізнанні правової дійсності / В. Селіванов // Актуальні проблеми юридичної науки. – Вісн. Акад. прав. наук. – 2003. – № 2 (33) – № 4 (34). – С. 67–83.
266. Семитко, А. П. Развитие правовой культуры как правовой прогресс / А. П. Семитко. – Екатеринбург, 1996. – 313 с.
267. Семитко, А. П. Правовая культура социалистического общества: сущность, противоречия, прогресс / А. П. Семитко. – Свердловск : Изд-во Урал. ун-та, 1990. – 176 с.
268. Сердюк, О. В. Соціологічний підхід у сучасному правознавстві: пізнання соціальності права : монографія / О. В. Сердюк. – Х. : Яшма, 2007. – 320 с.
269. Сивиринов, Б. С. О феноменологической интерпретации социальной реальности / Б. С. Сивиринов // Социс. – 2001 – №10. – С. 22–30.
270. Сидельников, И. П. Доступность закона. Правовое информирование граждан / И. П. Сидельников. – Минск, 2002. – 125 с.
271. Синха, С. П. Юриспруденция. Философия права / пер. с англ. В. М. Ашмарин / С. П. Синха. – М. : Академия, 1996. – 304 с.
272. Скрипнюк, О. В. Демократія: Україна і світовий вимір (концепції, моделі та суспільна практика) / О. В. Скрипнюк. – К. : Логос, 2006. – 368 с.
273. Скуратівський, А. Правова культура в контексті особливостей розвитку соціального буття українського суспільства та національного характеру українців / А. Скуратівський // Вісн. Укр. акад. держ. управління. – 2002. – № 1. – С. 255–261.
274. Соболев, В. А. Общественное мнение об уровне обеспеченности прав человека в Украине / В. А. Соболев // Вестн. междунар. славянского ун-та. – 1999. – Т. 2. – № 6.
275. Соколов, Н. Я. Профессиональное сознание юристов / Н. Я. Соколов. – М. : Наука, 1988. – 224 с.
276. Соловьев, Э. Ю. И. Кант: Взаимодополнительность морали и права / Э. Ю. Соловьев. – М. : Наука, 1992. – 224 с.
277. Соловьев, Э. Ю. Категорический императив нравственности и права / Э. Ю. Соловьев. – М. : Прогресс-Традиция, 2005. – 416 с.
278. Соловьев, Э. Ю. Личность и право / Э. Ю. Соловьев // Прошлое толкует нас. – М. : Политиздат, 1991. – С. 403–431.
279. Соловьев, Э. Ю. Правовой нигилизм и гуманистический смысл права // Квинтэссенция: Философский альманах / Э. Ю. Соловьев; сост.: В. И. Мудрагей, В. И. Усанов. – М. : Политиздат, 1990. – 447 с.

280. Соціалізація особистості в умовах військової служби : навч. посіб. / О. П. Дзьобань, П. В. Квіткін, В. М. Мартинюк, С. С. Семенов. – Полтава : Видавництво ПВІЗ, 2007. – 245 с.
281. Старков, В. Н. Понятие «политическая культурная традиция» в контексте социально-философского исследования властных отношений / В. Н. Старков // Вестн. НГУ. – Сер. : Философия и право. – Новосибирск, 2004. – Т. 2. – Вып. 1. – С. 118–124.
282. Степаненко, В. Громадянське суспільство як дискурс та соціальний нормативний порядок в соціології Джеффрі Александера: практичні імплікації теорії // Соціологія: теорія, методи, маркетинг / В. Степаненко. – 2006. – № 2. – С. 5–23.
283. Стражний, А. С. Украинский менталитет / А. С. Стражний. – К. : Изд-во Подолина, 2008. – 384 с.
284. Стучка, П. И. 13 лет борьбы за революционно-марксистскую теорию права : сб. ст. (1917–1930) / П. И. Стучка. – М. : Госюриздат, 1931. – 336 с.
285. Сучасний словник із суспільних наук / за ред. О. Г. Данильяна, М. І. Панова. – Х. : Прапор, 2006. – 432 с.
286. Суяркова, Т. Социальная справедливость: проблемы институционализации в современном обществе / Т. Суяркова // Власть. – 2007. – № 11. – С. 28–31.
287. Тарасенко, В. І. Проблема соціальної ідентифікації українського суспільства (соціотехнологічна парадигма) / В. І. Тарасенко, О. О. Іваненко. – К. : Инст. соціології НАН України, 2004. – 576 с.
288. Тарасов, К. «Агрессивная кинодиета» ТВ и студенчество / К. Тарасов // Высшее образование в России. – 2002. – № 3. – С. 66–76.
289. Тацій, В. Конституція України і правосвідомість юристів / В. Тацій, Ю. Тодика // Вісн. Акад. прав. наук України. – 1998. – № 4 (15). – С. 44–54.
290. Тейлор, Ч. Атомізм / Ч. Тейлор // Лібералізм: Антологія. – К. : Смолоскип, 2002. – С. 235–254.
291. Теория государства и права : курс лекций / под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. – М. : Юрист, 1997. – 774 с.
292. Теорія держави і права : академічний курс : підручник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Онщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.
293. Терешкун, О. Ф. Політична суб'єктність української нації: генеза, стан, тенденції розвитку : дис. канд. політ. наук: 23.00.01 / О. Ф. Терешкун. – Івано-Франківськ, 2005. – 21 с.
294. Тодика, О. Ю. Народовладдя на трансформаційному етапі розвитку держави і суспільства : монографія / за ред. О. В. Петришина, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України / О. Ю. Тодика. – Х. : Право, 2007. – 480 с.
295. Тодька, О. Ю. Народовластие в условиях глобализации : монография / под ред. А. В. Петришина / О. Ю. Тодька. – Х. : Право, 2005. – 480 с.
296. Тодька, Ю. Н. Конституционные основы формирования правовой культуры : монография / Ю. Н. Тодька. – Х. : РАЙДЕР, 2001. – 160 с.
297. Требін, М. П. Деформація правосвідомості громадян сучасного українського суспільства / М. П. Требін // Філософія і сучасність : науково-теоретичний і практичний журнал / за ред. проф. С. М. Пазиніча. – Х. : Харк. держ. акад. дизайну і мистецтв, 2009. – Вип. № 2. – С. 122–133.
298. Требін, М. П. Правова культура в умовах формування демократичної, правової держави / М. П. Требін // Наука і соціальні проблеми суспільства: освіта, культура, духовність : матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф., 20–21 травня 2008 р., у 2-х ч. ; Харк. нац. пед. ун-тет ім. Г. С. Сковороди. – Х., 2008. – Ч. 2. – С. 17–22.
299. Требін, М. П. Правова культура як соціокультурний феномен / М. П. Требін // Вісн. Нац. техн. ун-тету «Харківський політехнічний інститут». Зб. наук. пр. Тематичний випуск : Філософія. – Х. : НТУ «ХПІ». – 2007. – № 28. – С. 36–43.

300. Требін, М. П. Правосвідомість громадян України: стан та види деформації / М. П. Требін // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». – Х. : ХНУ. – 2009. – № 844. – С. 59–62.
301. Требін, М. П. Деформація правосвідомості та правової культури сучасного українського суспільства / М. П. Требін // Політична культура суспільства: джерела, впливи, стереотипи : зб. ст. і тез за матеріалами Всеукр. наук.-теоретичної конф. – ХХ Харківські політологічні читання. – Х. : НЮАУ ім. Ярослава Мудрого, НДІ держ. буд. та місц. самовряд. АПрН України, 2008. – С. 10–13.
302. Туманов, В. А. О правовом нигилизме / В. А. Туманов // Государство и право. – 1989. – № 10. – С. 20–27.
303. Туманов, В. А. Правовой нигилизм в историко-идеологическом ракурсе / В. А. Туманов // Государство и право. – 1993. – № 8. – С. 52–58.
304. Україна в пошуках себе: національна ідея, проблеми розвитку : зб. матеріалів експертів Всеукраїнської експертної мережі. – К. : ВД «КМА», 2007. – 328 с.
305. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / В. С. Крисаченко, М. Т. Степико, О. С. Власюк та ін. / за ред. В. С. Крисаченка. – К. : НІСД, 2004. – С. 254–255.
306. Українське суспільство 1992–2006. Соціологічний моніторинг / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К., 2006. – 578 с.
307. Федералист. Политическое эссе Александра Гамильтона, Джеймса Мэдисона и Джона Джея. – М. : Прогресс. Литера, 1993. – 590 с.
308. Философский энциклопедический словарь. – М. : Сов. энциклопедия, 1983. – 836 с.
309. Філософія права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. І. Максимов та ін. // за ред. О. Г. Данильяна. – Х. : Право, 2008. – 208 с.
310. Фомин, А. А. Правовое образование, правосознание и юридическая безопасность: проблемы взаимообусловленности в современном обществе / А. А. Фомин // Право и образование. – 2005. – № 3. – С. 77–87.
311. Франк, С. Л. Духовные основы общества / С. Л. Франк. – М. : Республика, 1992. – 511 с.
312. Фрейд, З. Массовая психология и анализ человеческого «Я» / З. Фрейд / Психоанализ и культура. Леонардо да Винчи. – СПб. : Алетейя, 1997. – 215 с.
313. Хабермас, Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие / Ю. Хабермас – СПб. : Наука, 2006. – 400 с.
314. Хабермас, Ю. Философский спор вокруг идеи демократии / Ю. Хабермас // Демократия. Разум. Нравственность. (Лекции и интервью. Москва, апрель 1989 г.). – М. : Наука, 1992. – С. 31–55.
315. Хайек, Ф. А. Дорога к рабству / Ф. А. Хайек // Вопросы философии. – 1990. – № 10. – С. 113–151.
316. Хейзинга, Й. Homo ludens. В тени завтрашнего дня / Й. Хейзинга. – М. : Издательская группа «Прогресс», «Прогресс-Академия», 1992. – 464 с.
317. Хекхаузен, Х. Мотивация и деятельность : / Х. Хекхаузен; пер. с нем. / под. ред. В. М. Величковского. – М. : Педагогика, 1986. Т. 1. – 408 с.
318. Хеффе, О. Политика. Право. Справедливость. Основоположения критической философии права и государства / О. Хеффе. – М. : Гнозис, 1994. – 319 с.
319. Цвік, М. Про сучасне праворозуміння / М. Цвік // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2000. – № 4. – С. 4–13.
320. Цимбалюк, М. Громадянське суспільство як фактор утвердження демократичної правосвідомості / М. Цимбалюк // Право України. – 2007. – № 11. – С. 21–25.
321. Циппеліус, Р. Філософія права / Р. Циппеліус; пер. з нім. – К. : Тандем, 2000. – 300 с.

322. Четвернин, В. А. Понятие права и государства : Введение в курс теории права и государства / В. А. Четвернин / Акад. народ. хоз-ва при Правительстве РФ; юрид. фак. им. М. М. Сперанского. – М. : Дело, 1997. – 120 с.
323. Четвернин, В. А. Современные концепции естественного права / В. А. Четвернин; отв. ред. В. А. Туманов. – М. : Наука, 1988. – 144 с.
324. Чефранов В. А. Правовое сознание как разновидность социального отражения (философско-методологический очерк) / В. А. Чефранов. – К.: Вища школа, 1976. – 208 с.
325. Чигринов, В. І. Державотворча традиція України: політико-культурний вимір : монографія / В. І. Чигринов. – Х.: ХІБМ, 2006. – 379 с.
326. Чижевський, Д. Філософія і національність / Д. Чижевський // Філософська і соціологічна думка. – 1990. – № 10. – С. 94–101.
327. Шакун, В. И. Украина: общество и преступность / В. И. Шакун // Право и образование. – 2005. – № 1. – С. 155–162.
328. Шангина, Л. Центр Разумкова. После праздников, или о помощи родному государству / Л. Шангина // Зеркало недели. № 6. – 2009. – 21 февраля.
329. Шемшученко Ю. С. Правова культура // Юридична енциклопедія : в 6 т. / Ю. С. Шемшученко; ред. кол.: Ю. С. Шемшученко (голова ред. кол. та ін. – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 5. – С. 37.
330. Шефель, С. В. Колізія правосвідомості репрезентанта сучасного українського соціуму та шляхи її подолання // Наук. зап. Харк. ун-ту Повітряних Сил. Соціальна філософія, психологія / С. В. Шефель. – Х. : ХУ ПС. – 2006. – Вип.1(25). – С. 15–22.
331. Шпенглер, О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. Гештальт и действительность / О. Шпенглер : пер. с нем. – М. : Мысль, 1993. – 663 с.
332. Штангрет, М. Й. Філософські проблеми правового виховання молоді (на прикладі закладів освіти МВС України) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. / М. Й. Штангрет. – Львів, 2007. – 18 с.
333. Щепанський, Я. Ю. Элементарные понятия социологии : пер. с польск. / Я. Ю. Щепанський; общ. ред. акад. А. М. Румянцева. – М. : Прогресс, 1969. – 240 с.
334. Щербань, М. П. Правова культура: проблеми правового виховання студентської молоді // Вища освіта України / М. П. Щербань. – 2007. – Дод. 2 (Т. 3). – С. 111–115.
335. Якименко, Ю. Основи існування громадянського суспільства звучуються // День / Ю. Якименко. – 2009. – 4 березня. – С. 3–30.
336. Яковюк, І. В. Формування правової культури Європейського союзу // Правова культура і громадянське суспільство в Україні: стан і перспективи розвитку : матеріали міжнар. наук. конф., м. Харків, 12 жовтня 2007 р. / І. В. Яковюк; редкол. : Ю. П. Битяк, І. В. Яковюк, Г. В. Чапала. – Х. : Право, 2007. – С. 39–41.
337. Adorno, T. The Authoritarian Personality / T. Adorno, E. Frenkel-Brunswick, D. J. Levinson, R. N. Sanford. – New York: Harper and Row, 1950. – 256 p.
338. Arendt, H. The Origins of Totalitarianism. 7-th en. / H. Arendt – London, 1962. – 418 p.
339. Friedrich, C. J. Totalitarian Dictatorship and Autocracy / C. J. Friedrich, Z. K. Brzezinski. – Cambridge, 1956. – P. 15 – 27.
340. Luijpen, W. A. Phenomenology of Natural Law / W. A. Luijpen. – Pittsburg, 1967. – 362 p.

Наукове видання

**ПРАВОСВІДОМІСТЬ І ПРАВОВА КУЛЬТУРА
ЯК БАЗОВІ ЧИННИКИ ДЕРЖАВОТВОРЧОГО
ПРОЦЕСУ В УКРАЇНІ**

Монографія

Друкується в авторській редакції

Коректор *Т. Ф. Зуб*

Комп'ютерна верстка *В. М. Зеленька*

Підписано до друку з оригінал-макета 22.01.2009.
Формат 60×84 ¹/₁₆. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 22. Обл.-вид. арк. 20. Вид. № 481.
Тираж 300 прим.

Видавництво «Право» Академії правових наук України
Україна, 61002, Харків, вул. Чернишевська, 80

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 559 від 09.08.2001 р.

Виготовлено у друкарні СПДФО Білетченко
8 (057) 758-35-98